

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**LALE DEVRİ'NDE ANADOLU HALKI: SORUNLAR, ŞİKÂyetLER
VE ÇÖZÜMLER**

Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK

Doktora Tezi

Ankara, 2024

LALE DEVRİ'NDE ANADOLU HALKI: SORUNLAR, ŞİKÂyetLER VE ÇÖZÜMLER

Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK tarafından hazırlanan "Lale Devri'nde Anadolu Halkı: Sorunlar, Şikâyetler ve Çözömler" başlıklı bu çalışma, 04/07/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Baőkan)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Danışman)

Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÖNLÖ (Öye)

Prof. Dr. Yunus KOÇ (Öye)

Prof. Dr. Hülya TAŞ (Öye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof.Dr. Uğur ÖMÖRGÖNÖLŐEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandđım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadđımı, yararlandđım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Mehmet Z** danışmanlığında tarafımdan retildeğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

[imza]

Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında birçok kişinin desteği oldu. En başta gerek ders döneminde gerekse danışman hocam olarak tez döneminde, eğitim hayatımdaki katkılarından dolayı sayın hocam Prof. Dr. Mehmet ÖZ'e sonsuz teşekkürü bir borç bilirim. Bununla birlikte Tez İzleme Komitesi'nde bulunan, yapıcı tavırlarıyla bana yol gösteren, cesaretlendiren kıymetli hocam Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ ile yine tez izleme komitesinde yer alarak tavsiyeleriyle büyük katkılarını gördüğüm değerli hocam Prof. Dr. Hülya TAŞ'a teşekkür ederim.

Öte yandan ders döneminde, eğitim hayatıma yaptıkları katkılardan dolayı Prof. Dr. Fatih YEŞİL, Prof. Dr. Ramazan ACUN, Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, Doç. Dr. Özlem SERT hocalarıma teşekkür ederim.

Güler yüzü ile tüm sorularımı sabırla cevaplayan Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölüm Sekreteri Serpil OKUMUŞ'a teşekkür ederim.

Tezimin yazım aşamasına geçtiğim dönemde mensubu olduğum Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölüm Başkanlığını yürüten Prof. Dr. Şerif KORKMAZ ile Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU hocalarıma bu süreçte beni anlayışla karşılayarak sağladıkları kolaylık için teşekkür ederim.

Bununla birlikte Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Tarih Bölümü bünyesinde bulunan tüm öğretim üyesi hocalarıma ve araştırma görevlisi mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım. Özellikle aynı ofisi paylaştığım, tezimde kullandığım defterleri okuduğum sırada ilginç şikâyetleri heyecanla kendisine anlattığım, bazen de başını ağrıttığım kıymetli arkadaşım Arş. Gör. Dr. Emre TEĞİN'e özür ve teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca Pandemi (Covid-19) gibi bir dönemde tezimde kullandığım arşiv belgelerine ulaşarak kopyalarını temin etmemde kolaylık sağlayan, Ankara Yenimahalle ve İstanbul Kâğıthane'de bulunan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde çalışan -idarecilerden salon görevlilerine- tüm personele teşekkür ederim.

Son olarak tez sürecimde beni daima destekleyen, tezimin ne zaman biteceğini sürekli sorup dua ve temennilerini eksik etmeyen, bana daima manevî destek veren annem Melek ŞİMŞEK'e sonsuz minnettarım. Ayrıca rahmetli babamın yokluğunu hissettirmeyen, maddî ve manevî anlamda daima destek veren büyük ağabeyim Mustafa ŞİMŞEK'e şükran borçluyum, minnettarım. Yine ağabeylerim Mehmet ve Selman ŞİMŞEK ile ablam Meryem ŞİMŞEK GÜNGÖR'e sonsuz teşekkür ederim.

ÖZET

ŞİMŞEK, Muhammet Bedreddin. *Lale Devri'nde Anadolu Halkı: Sorunlar, Çözümler ve Şikâyetler*, Doktora Tezi, Ankara, 2024.

Osmanlı tarihi çalışmalarında 1718 tarihinde Pasarofça Antlaşması ile başlayan ve 1730'da Patrona Halil isyanıyla son bulan döneme Lale Devri ismi verilmiştir. Şüphesiz bu dönemde, Avrupa ile münasebetlerin geliştirilmesi veyahut Avrupa'yı tanıma/anlama hususunda elçilerin tayini, ilk matbaanın kurulması, sınırlı da olsa askerî alanda yenileşme, ilim, fikir, sanat ve mimarî alanda bir takım gelişmeler yaşandı. Ancak bu gelişmeler devletin taşra toplumuna yansımada. Üstelik imparatorluk batıdaki kayıpları telafi etmek için 1723 yılında doğuda İran ile savaşa girdi. Ancak bu, savaşın maddî külfetinin halkın üstüne binmesi demektir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti savaşın ilk yıllarında bir takım başarılar elde etmiş olsa da 1727'den itibaren savaş aleyhine döndü. İstanbul'da hükümetten rahatsız olan muhalif çevreler halkın ağır vergiler altında ezildiğini ileri sürerek hükümeti lüks ve eğlence ile meşgul olmakla suçlayıp Patrona Halil adındaki yeniçeri önderliğinde Eylül 1730 yılında başlayacak olan isyana zemin hazırladılar. İsyanın sonunda sadrazam idam edilirken Sultan III. Ahmet de tahttan feragat etmek zorunda kaldı. İmparatorluk merkezinde yaşanan bütün bu olaylar şüphesiz Anadolu'ya da yansıda. Özellikle bu dönemde yaşanan Osmanlı-İran Savaşı Anadolu'yu doğrudan etkileyen bir faktördü.

Bu çalışma, Lale Devri'nde Anadolu'da toplumun sorunlarını, sorunların doğurduğu şikâyetleri ve devletin bu şikâyetler için ürettiği çözüm politikalarını incelemektedir. Böylece devlet-toplum ilişkisi üzerinden merkez-taşra ilişkisi ve toplumun kendi yapısı içerisinde yönetici (adlî-idarî) ile halk ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Lale Devri, Anadolu, Şikâyet, Şikâyet Defterleri

ABSTRACT

ŞİMŞEK, Muhammet Bedreddin. *Anatolian People in the Tulip Era: Problems, Complaints and Solutions*, PhD Thesis, Ankara, 2024.

In Ottoman history studies, the period that started with the Treaty of Pasarofça in 1718 and ended with the revolt of Patrona Halil in 1730 was called the Tulip Period. Undoubtedly, in this period, there were some developments such as the appointment of ambassadors to improve relations with Europe or to get to know/understand Europe, the establishment of the first printing press, innovation in the military field, albeit limited, and some developments in the fields of science, ideas, art and architecture. However, these developments were not reflected in the provincial society of the state. Moreover, in order to compensate for the losses in the West, the empire went to war with Iran in the East in 1723. However, this meant that the financial burden of the war fell on the people. However, although the Ottoman Empire achieved some successes in the first years of the war, the war turned against it from 1727 onwards. The opposition circles in Istanbul, who were uncomfortable with the government, accused the government of being busy with luxury and entertainment, claiming that the people were oppressed under heavy taxes, and prepared the ground for the revolt that started in September 1730 under the leadership of a janissary named Patrona Halil. At the end of the revolt, the grand vizier was executed, while Sultan III. Ahmet also had to abdicate the throne. All these events in the centre of the empire were undoubtedly reflected in Anatolia. Especially the Ottoman-Iranian War in this period was a factor directly affecting Anatolia.

This study examines the problems of the society in Anatolia during the Tulip Period, the complaints caused by these problems and the solution policies of the state for these complaints. Thus, the relationship between the centre and the province through the state-society relationship and the relationship between the ruler (judicial-administrative) and the people within the structure of the society itself were tried to be explained.

Keywords

Tulip Era, Anatolian, Complaint, Complaint Defters

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
TABLolar	xiv
ŞEKİLLER	xv
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM :SORUNLAR	7
1.1. DİRLİK SİSTEMİNE DAİR SORUNLAR	9
1.1.1. Haslar	9
1.1.2. Zeametler	12
1.1.3. Timarlar	16
1.2. MUKATAALARA (İLTİZAM-MALİKANE) DAİR SORUNLAR	25
1.3. VAKIFLARA DAİR SORUNLAR	29
1.4. EŞKIYALIĞA DAİR SORUNLAR	43
1.5. VERGİ SORUNLARI	54
1.5.1. Tahsildarların Sorunları	61
1.5.2. Mükelleflerin Sorunları	65
1.5.3. Tahsildar-Mükellef Ortak Sorunlar	74
1.6. YÖNETİCİ-MEMUR ZÜMRESİNE ATFEDİLEN SORUNLAR	75

1.7. MÜTEGALLİBE-AYAN ZÜMRESİNE ATFEDİLEN SORUNLAR	77
1.8. ADLÎ SORUNLAR	79
2. BÖLÜM: ŞİKÂyetLER	84
2.1. ŞİKÂyet HAKKI	84
2.1.1. Taşradaki Şikâyet Mercileri	84
2.1.1.1. Kadı Mahkemeleri	85
2.1.1.2. Sancak Divanı	88
2.1.1.3. Eyalet Divanı	90
2.1.2. Merkezdeki Şikâyet Mercileri	93
2.1.2.1. Divan-ı Hümayun	94
2.1.2.2. İkinci Divanı	100
2.1.2.3. Cuma Divanı	101
2.1.2.4. Çarşamba Divanı	102
2.2. LALE DEVRİ'NDE ANADOLU HALKININ ŞİKÂyetLERİ	102
2.2.1. Şikâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı	110
2.2.1.1. Amasya Sancağı	112
2.2.1.2. Ankara Sancağı	113
2.2.1.3. Ayıntâb Sancağı	114
2.2.1.4. Bolu Sancağı	116
2.2.1.5. Diyarbekir Eyaleti	117
2.2.1.6. Kayseri Sancağı	119
2.2.1.7. Saruhan Sancağı	120
2.2.1.8. Trabzon Sancağı	122
2.2.2. Şikâyet Gönderme Metotları	128
2.2.3. Şikâyet Edenler ve Şikâyet Edilenlerin Özellikleri	133
2.2.3.1. Şikâyet Edenler	133
2.2.3.1.1. Sosyal Statü Bakımından	133

2.2.3.1.2. Cinsiyet Bakımından	135
2.2.3.1.3 Dinî Mensubiyet Bakımından	136
2.2.3.1. Şikâyet Edilenler	137
2.2.3.1.1. Sosyal Statü Bakımından	137
2.2.3.1.2. Cinsiyet Bakımından	138
2.2.3.1.3. Dinî Mensubiyet Bakımından	139
3. BÖLÜM : ÇÖZÜMLER	141
3.1. ÇÖZÜMÜ MERKEZDE ARAMAK YA DA TAŞRANIN VAZİYETİ	141
3.2. ÇÖZÜM SÜRECİNDE TAYİN EDİLEN GÖREVLİLER	165
3.2.1. Müvellâ Tayini	166
3.2.2. Mübaşir Tayini	173
3.3. ÇÖZÜM SÜRECİNDE KULLANILAN BELGELER	178
3.3.1. Fetva Kullanımı	180
3.3.2. Hüccet Kullanımı	186
3.3.3. Berat Kullanımı	188
3.3.4. Temessük ve Diğer Belgelerin Kullanımı	190
3.3.5. Merkezde Bulunan Defterlerin Kullanımı	194
3.4. DİVAN-I HÜMAYUN'UN SORUNLARI ÇÖZÜM ŞEKİLLERİ	198
3.4.1. A Tipi Çözümler: Divan-ı Hümayun'da Karar Verilen Hükümler	199
3.4.1.1. A1 Tipi Çözümler: Kanunlara Atıf Yapan Hükümler	200
3.4.1.2. A2 Tipi Çözümler: Defterlere Atıf Yapan Hükümler	202
3.4.1.3. A3 Tipi Çözümler: Kanun ve Defterlere Atıf Yapan Hükümler	203
3.4.1.4. A4 Tipi Çözümler: Mektup, Arz ve İlamlara Atıf Yapan Hükümler	204

3.4.1.5. A5 Tipi Çözümler: Şikâyetçinin Talebine Onay Veren Hükümler	205
3.4.1.6 A6 Tipi Çözümler: İnfaz Emri Bildiren Hükümler	206
3.4.2. B Tipi Çözümler: Mahalline Sevk Edilen Hükümler	206
3.4.2.1. B1 Tipi Çözümler: Doğrudan Mahalline Sevk Edilen Hükümler	207
3.4.2.2. B2 Tipi Çözümler: Müvellâ Tayin Eden Hükümler	208
3.4.2.3. B3 Tipi Çözümler: Mübaşir Tayin Eden Hükümler	208
3.4.2.4. B4 Tipi Çözümler: Müvellâ ve Mübaşir Tayin Eden Hükümler	208
3.4.2.5. B5 Tipi Çözümler: Şikâyetçinin Talebi Üzerine Mahalline Sevk Edilen Hükümler	209
3.4.3. C Tipi Çözümler: Mahallinden Bilgi Talep Eden Hükümler	209
3.4.3.1. C1 Tipi Çözümler: Bölgenin Aslî Görevlilerinden Bilgi Talep Eden Hükümler	210
3.4.3.2. C2 Tipi Çözümler: Bölgeye Gönderilen Müvellâdan Bilgi Talep Eden Hükümler	211
3.4.3.3. C3 Tipi Çözümler: Bölgeye Gönderilen Mübaşirden Bilgi Talep Eden Hükümler	211
3.4.4. D Tipi Çözümler: İstanbul'a Sevk Talep Eden Hükümler	212
3.4.4.1. D1 Tipi Çözümler: Mübaşir ile Sevk Talep Eden Hükümler	213
3.4.4.2. D2 Tipi Çözümler: Diğer Memurlar Vasıtasıyla Sevk Talep Eden Hükümler	214
SONUÇ	219
KAYNAKÇA	224
EK-1 ŞİKÂyetLERİN DAHA ÖNCE TAŞRADA VE DİVAN-I HÜMAYUN'DA GÖRÜLME DURUMUNU GÖSTERİR TABLO	240
EK-2 ORJİNALLİK RAPORU	243

EK-3 ETİK KURUL MUAFİYETİ RAPORU245

KISALTMALAR DİZİNİ

A.DVNS.MHM.d.	: Bâb-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri
A.DVNS.ŞKT.d.	: Bâb-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Atık Şikâyet Defterleri
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
A.g.t.	: Adı Geçen Tez
AE. SABH.I	: Ali Emiri Abdulhamid I
AE. SMHD.I	: Ali Emiri Mahmud I
AE. SMMD.IV	: Ali Emiri Mehmed IV
AE. SMST.III	: Ali Emiri Mustafa III
AE. SOSM.III	: Ali Emiri Osman III
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.DH.	: Cevdet Dâhiliye
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
h.	: Hüküm numarası
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
İE. AS.	: İbnülemin Askeriye
İE. DH.	: İbnülemin Dâhiliye

İE. TCT.	: İbnülemin Tevcihat
M.	: Miladî
Ö.	: Ölüm yılı
Örn	: Örneğin
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğer
vs.	: Ve sair

TABLÖLAR

Tablo 1: 75, 84, 94, 105, 116 ve 127 Numaralı Defterlerde Yer Alan Şikâyetler	105
Tablo 2: Mesafe-Şikâyet Sayısı Bakımından Bölgeler	124

ŞEKİLLER

Grafik 1: Konularına Göre Lale Devri'nde Anadolu Halkının Şikâyetleri	7
Grafik 2: Şikâyet Defterlerinde Defterlere/Yıllara Göre Eşkîyalık Şikâyetleri.....	47
Grafik 3: Lale Devri'nde Anadolu'da Eşkîyalık Türleri ve Oranları.....	49
Grafik 4: Lale Devri'nde Anadolu'da Bölgelere Göre Eşkîyalık Türleri	53
Grafik 5: Şikâyet Defterlerinde Defterlere/Yıllara Göre Vergi Şikâyetleri	60
Grafik 6: Lale Devri'nde Anadolu'da Adlî Sorunlar	80
Grafik 7: Başvuru Yerlerine Göre Şikâyetlerin Dağılımı	109
Grafik 8: Şikâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı	110
Grafik 9: Bölgelere Göre Şikâyet Başvuru Metotları	130
Grafik 10: Şikâyet Defterlerine Göre Lale Devri'nde Anadolu'da Kullanılan Şikâyet Metotları ve Oranları	132
Grafik 11: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Sosyal Statüleri	134
Grafik 12: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Cinsiyetleri	135
Grafik 13: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Dinî Mensubiyetleri	136
Grafik 14: Şikâyet Edilenlerin Bölgelere Göre Sosyal Statüleri	138
Grafik 15: Şikâyet Edilen Kişilerin Bölgelere Göre Cinsiyetleri	139
Grafik 16: Şikâyet Edilen Kişilerin Bölgelere Göre Dinî Mensubiyetleri	140
Grafik 17: Sorunların Çözümünde Tayin Edilen Görevliler ve Oranları	166
Grafik 18: Müvellâ Tayinlerinde Kullanılan Görevlilerin Dağılımı	168
Grafik 19: Tayin Edilen Mübaşirler ve Atanma Oranları	173
Grafik 20: Divan-ı Hümayun'a İbraz Edilen Belge Türleri ve Oranları	180
Grafik 21: Şikâyet Konularına Göre Fetva Kullanım Oranları	185

Grafik 22: Şikâyet Konularına Göre Hücçet Kullanım Oranları	187
Grafik 23: Şikâyet Konularına Göre Berat Kullanım Oranları	190
Grafik 24: Şikâyet Konularına Göre Temessük Kullanım Oranları	191
Grafik 25: Tutuldukları Yerlere Göre Divan-ı Hümayun'un Defter Kullanım Oranı	195
Grafik 26: Divan-ı Hümayun'un Sorunları Çözüm Şekilleri ve Oranları	199
Grafik 27: A Tipi Çözümler ve Oranları	200
Grafik 28: B Tipi Çözümler ve Oranları	207
Grafik 29: C Tipi Çözümler ve Oranları	210
Grafik 30: D Tipi Çözümler ve Oranları	213

GİRİŞ

1. Konu, Kapsam, Amaç ve Yöntem

Osmanlı Devleti'nde 1718-1730 yılları arasında Lale Devri olarak adlandırılan ve aynı zamanda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın uzun veziriazamlık dönemi, bu çalışmanın zaman boyutunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın coğrafi boyutu ise üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti'nin yalnızca Anadolu topraklarının belli bölgeleridir. Bu çalışmanın temel amacı ise söz konusu alanda ve zaman içerisinde Anadolu'daki halkın yaşadığı sorunları, sorunlardan kaynaklanan şikâyetleri ve şikâyetlere karşı devletin çözüm politikalarını incelemektir.

Anadolu geniş bir coğrafyayı kapsamakla birlikte içerisinde eyalet ve sancak bazında birçok idarî birim bulunmaktaydı. Bu idarî birimlerin bütünü çalışmak çok zaman alacağı ve işin içinden çıkılmaz bir duruma neden olacağı için Anadolu'daki idarî birimlerin tamamı çalışmanın kapsamına alınmadı. Bunun yerine Anadolu'nun doğu, orta ve batısında yer alan önemli eyalet ve sancaklar belirlendi. Bunlardan Anadolu'nun Batısı'nda Saruhan Sancağı ile başkente yakın olan Bolu Sancağı, ortasında Ankara, Amasya ile Kayseri Sancakları ve doğusunda ise Trabzon ve Ayıntâb (Gaziantep) Sancakları ile Diyarbekir (Diyarbakır) Eyaleti tüm Anadolu'yu temsilen çalışma kapsamındaki temel idarî birimler olarak belirlendi. Bu yerlerin seçiminde, söz konusu eyalet ve sancakların Anadolu'nun farklı coğrafyalarını temsil etmeleri, bölgelerinde önemli ticaret merkezleri olmaları ve yönetim tarzları bakımından çeşitliğe sahip olmaları gibi kriterler göz önüne alındı. Örneğin artık klasik sancak hüviyetini kaybeden Ankara Sancağı arpalık olarak paşaların tasarrufuna verilirken, Bolu Sancağı ise voyvodalık ile idare ediliyordu. Benzer şekilde Amasya, Kayseri ve Trabzon Sancakları paşaların tasarrufuna verilirken Ayıntâb Sancağı çoğu zaman tayin edilen bir voyvoda ile ve Saruhan Sancağı da muhassıllık ile idare ediliyordu. Yine Diyarbekir'in eyalet olarak seçilmesinde en büyük etken, sancaklarının farklı idarî tarzlarda yönetilmesiydi. Diyarbekir Eyaleti'nde klasik sancakların yanı sıra bazı sancaklar yerel beylerin idaresine bırakılmış yurtluk-ocaklık sancak ve hükümet sistemleri ile yönetiliyordu. Böylece farklı yönetim tarzları altında idare edilen halkın sorunlarının benzer veya farklı olup olmadığı tespit edilebilecektir. Öte yandan bu çalışmada söz konusu eyalet ve her bir sancak bölge olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla bölgeler denildiğinde bu çalışma için belirlenen eyalet ve sancaklar kast edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı klasik sisteminde yaşanan değişimden kaynaklanan siyasî, askerî, idarî ve malî gelişmeler karşısında devletin yeniden yapılanmaya başladığı bir dönemde devlet toplum ilişkisini sorunlar üzerinden ortaya koymaktır. Bununla birlikte devletin bu sorunlara yaklaşımı ve sorunları çözüme niyetini anlamaktır. Öte yandan bu çalışma şu soruları cevaplamayı amaçlar: Klasik dönemin en önemli unsuru olan dirlik sisteminin geldiği nokta nedir ve has, zeamet ile timarlıların bu dönemde yaşadığı sorunları nelerdir? 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın hemen başında yeniden yapılandırılan mukataa sisteminin ve buna bağlı olarak mültezim ile malikânecilerin sorunları nelerdi? Yine değişen gelişmeler karşısında vakıflar hangi sorunlarla karşılaştı? Sultan III. Ahmed'in aldığı tedbirler karşısında Anadolu'da eşkıyalık olayları ne durumda idi ve devletin doğu sınırlarında yaşanan İran Savaşı'nın eşkıyalık olaylarına ne gibi etkisi vardı? Lale Devri'nde vergi konusunda tahsildarlar ve mükellefler arasında yaşanan sorunlar nelerdi ve bu dönemin hemen öncesinde vergi politikasında yapılan değişikliklerin etkileri ne oldu? Toplum içerisinde insanların birbirleriyle olan günlük ilişkilerinde ne gibi sorunlar yaşanıyordu? Hayatın akışı içerisinde yaşanan adlî vakalardan hangileri merkeze taşınıyordu? Taşrada görevli olan memurlar ile halk arasındaki problemler nelerden kaynaklanıyordu? Ayan ve mütegalibenin devlet görevlileri ve halk ile ilişkisi nasıldı? Anadolu toplumu şikâyet hakkını nasıl kullanıyordu? Bu dönemde hangi bölgelerden ne kadar şikâyet gönderildi? Şikâyet gönderiminde bölgelerin merkeze yakın ya da uzak olmasının veya bölgelerin nüfus yoğunluğunun etkisi var mıydı? Şikâyetçiler ile şikâyet edilenlerin toplumsal statü, cinsiyet ve dini mensubiyet bakımından özellikleri nelerdi? Şikâyetçiler üzerinde baskı ortamı var mıydı? Şikâyetçiler, sorunlarını neden taşrada çözemeyip Divan-ı Hümayun'a başvuruda bulunmaktaydı? Divan-ı Hümayun çözüm sürecinde hangi görevlileri kullanıyordu? Sorunların çözümünde Divan-ı Hümayun'un kullandığı yöntemler nelerdi?

Bilindiği üzere klasik anlatıda Lale Devri zevk ve eğlence, barış ve sükûnet, batılılaşma ve modernleşme dönemi olarak tanımlanmıştı. Yine devletin, Avrupalı devletlerle siyasî, iktisadî ve kültür alanında ilişkilerini geliştirdiği, sefirler göndererek Avrupa'yı tanımaya ve oradaki gelişmeleri yakından takip etmeye başladığı bir dönemdi. Hatta Türk matbaasının ilk defa bu dönemde kurulması kültürel açıdan önemli bir gelişmeydi. Peki, tüm bu gelişmeler Lale Devri'nde Anadolu toplumunu nasıl etkilemiştir? Unutulmamalıdır ki bu devrin daha yarısına gelmeden doğuda İran ile savaşa başlanmıştı. İran Savaşı'nın İstanbul'da çok fazla etkisi olduğu söylenemezdi. Zira gerek Sultan III. Ahmed gerekse Veziriazam Damat İbrahim Paşa bu savaşa fiilen

iştirak etmemişler, İstanbul'daki günlük işlerine devam etmişlerdi. Savaşın sevk ve idaresi devletin İran sınırlarında bulunan eyalet valilerine devredilmişti. Bununla birlikte savaşın getirmiş olduğu masrafların karşılanması halka ağır vergilerin yüklenmesi demekti. Şüphesiz bu savaş Anadolu toplumuna ağır yükler getirdi. İşte böyle bir ortamda devlet toplum ilişkisi bağlamında Anadolu toplumunun sorunlarını ortaya koymak tez konusunun belirlenmesinde etkili oldu. Zira Lale Devri'nde batılılaşma, matbaa, Damat İbrahim Paşa, Patrona Halil İsyanı, eğlence kültürü, edebiyat, sanat ve devrin mimarisi gibi meseleler literatürde daha fazla rağbet görmüştür. Bu çalışma Lale Devri'nde taşrada yaşanan sorunlar ve bu sorunlar üzerinden merkez-taşra ilişkisini inceleyerek alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmanın temel kaynağı Şikâyet Defterleridir. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde Lale Devri'ne ait toplam 56 adet Şikâyet Defteri bulunmaktadır. Bu çalışmada sondaj yöntemi kullanılarak bu defterlerden toplam 6 adet Şikâyet Defteri seçilmiştir. Buna göre yaklaşık 12 yıllık devrin başı, ortası ve sonunu kapsayacak şekilde olmak üzere 75, 84, 94, 105, 116 ve 127 numaralı defterler seçildi. Söz konusu defterler taranarak içerisinden öncelikle Amasya Sancağı, Ankara Sancağı, Ayıntâb Sancağı, Bolu Voyvodalığı, Kayseri Sancağı, Saruhan Sancağı, Trabzon Sancağı ile Diyarbekir Eyaleti'ne ait sancak ve kazalara gönderilen hükümler değerlendirildi. Bununla birlikte burada üç istisnai durum söz konusudur. Birincisi, bu çalışmanın odaklandığı eyalet ve sancaklarda ikamet edip başka bir bölgede ikamet eden kişi ya da kişilerle davası olan şikâyetçilerin davası da değerlendirme içerisine alındı. Örneğin Diyarbekir Eyaleti'nin, Amid Sancağı'ndan bir kişinin, Tokat Kazası'nda ikamet eden bir kişi ile davası bağlamında Tokat Kadısı'na bir hüküm gönderilmişse bu hüküm de değerlendirmeye alınmıştır. İkincisi, bu çalışmanın odaklandığı eyalet ve sancaklardaki bir sorunun çözülmesi için farklı bir sancağa bağlı görevliye gönderilen hükümler de kullanıldı. Örneğin Muşkara (Nevşehir) Muvakkiti'nin Saruhan Sancağı'ndaki bir davaya müvellâ tayin edilmesi. Üçüncüsü, bu çalışmanın odaklandığı eyalet ve sancaklardaki bir görevliye farklı bir sancaktaki mesele hakkında görev verildiğini belirten hükümler de çalışmaya dâhil edildi. Örneğin Amasya Müftüsü'nün Tokat Kazası'ndaki davaya müvellâ tayin edilmesi. Ancak bu istisnai hükümler, diğer hükümler arasında sadece %1 oranında yer tutmaktadır. Son olarak şikâyet defterlerinde yer alan izin, istek ve atamalara dair taşra görevlilerine gönderilen emirlere de rastlanmıştır. Söz konusu emirler %8 oranında bir yer tutmaktadır. Ancak bunlar bilgi amacı taşıyıp halkın şikâyetlerini ihtiva etmediği için bu çalışmada değerlendirilmemiştir.

2. Kaynaklar

Çalışmanın başlıca kaynağı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde mahfuz Divan-ı Hümayun Sicilleri'nden Atik Şikâyet Defterleri olarak isimlendirilen ve çalışmada kısaca şikâyet defterleri olarak isimlendirilen defterlerdir. Bu çalışmada temel olarak kullanılan defterler şunlardır:

A.DVNS.ŞKT.d. 75

A.DVNS.ŞKT.d. 84

A.DVNS.ŞKT.d. 94

A.DVNS.ŞKT.d. 105

A.DVNS.ŞKT.d. 116

A.DVNS.ŞKT.d. 127

Yukarıda katalog numaraları verilen defterlerde bahsi geçen eyalet ve sancaklara ait şikâyetlere 75 numaralı defterde en erken Şubat 1718 ve en geç Kasım 1718; 84 numaralı defterde en erken Ağustos 1719 ve en geç Mart 1720; 94 numaralı defterde en erken Mayıs 1722 ve en geç Kasım 1722; 105 numaralı defterde en erken Şubat 1725 ve en geç Ağustos 1725; 116 numaralı defterde en erken Mart 1728 ve en geç Ağustos 1728; 127 numaralı defterde en erken Mayıs 1730 ve en geç Mart 1731 tarihli olmak üzere rastlanmaktadır.

Yine defterlerde Anadolu,¹ Rumeli ve devletin diğer topraklarına² ait hükümler incelendiğinde, 75 numaralı defterde Anadolu %41, Rumeli %42, diğer bölgeler %17; 84 numaralı defterde Anadolu %54, Rumeli %36, diğer bölgeler %10; 94 numaralı defterde Anadolu %60, Rumeli %31, diğer bölgeler %9; 105 numaralı defterde Anadolu %54, Rumeli %40, diğer bölgeler %6; 116 numaralı defterde Anadolu %58, Rumeli %32, diğer bölgeler %10; 127 numaralı defterde Anadolu %58, Rumeli %32, diğer bölgeler %10 olarak tespit edilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'da savaşı henüz bitirmiş olduğu tarihlere ait 75 numaralı deftere bakıldığında şikâyetlerdeki çoğunluğun az bir farkla Rumeli'ye ait olduğu görülmektedir. Ancak batıda savaşın sona ermesinden sonra Anadolu Eyaletleri'ne ait hükümler daima çoğunluğu oluşturmuştur. Hatta devletin doğuda İran ile yapılacak olan savaşa hazırlık dönemine

¹ Günümüz Türkiye'sinin Anadolu coğrafyası.

² İstanbul, Arap coğrafyası, İran-Kafkasya coğrafyası, Kaptanpaşa/Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Kıbrıs Adası.

rastlayan 94 numaralı defterde ise Anadolu'ya ait hükümler %60'a kadar yükselmiştir. Bu da savaşın Osmanlı toplumunda sorunlara arttırdığı ve dolayısıyla şikâyet defterlerine yansımaları bakımından önemlidir. Yine burada savaşın cereyan ettiği coğrafyanın savaştan daha çok etkilendiği anlaşılmaktadır.

Şikâyet defterleri, devletin dört bir yanından ve toplumun her kesiminden Divan-ı Hümayun'a başvuruda bulunan kişilerin şikâyetleri hakkında verilen hükümleri ihtiva eden defterlerdir. Divan-ı Hümayun'a iletilen şikâyetler burada karara bağlanıyor ve hükmün bir sureti şikâyet defterlerine kaydediliyordu. Bu defterler, taşradan Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetlerin artması sebebiyle şikâyetlere dair hükümleri, çoğunlukla devlet işleyişine ait hükümlerin kaydedildiği Mühimme defterlerinden ayırma ihtiyacından dolayı ortaya çıkmıştı. Bu yönüyle Mühimme defterlerinden ayrılarak oluşturulan şikâyet defterlerinin ilk olarak ne zaman kaydedilmeye başlandığı tartışma konusudur. Buna göre ilk defterin 1649 tarihli defter olduğu yaygın bir görüş ise de Feridun Emecen, Mühimme ve Şikâyet defterleri arasındaki bu ayrımın belirgin olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Divan defterlerindeki söz konusu ayrım ancak 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kesinlik kazanmıştır.³ Öte yandan Şikâyet defterleri de şikâyetlerin giderek artması ve bürokratik işlemleri kolaylaştırmak için eyaletler bazında tasnif edilerek 18. yüzyıl ortalarından itibaren yerini Eyâlet Ahkâm Defterleri'ne bırakmıştır.⁴

Genel anlamda Şikâyet defterlerinde olduğu gibi bu çalışmaya konu olan defterlerde de hükümlerin tarihleri Hicrî ayların ilk 10 günü (*evâil*), 10'u ile 20'si arası (*evâsıt*) ve son 10 günü (*evâhir*) olarak verilmiştir. Bundan dolayı dipnotlarda belgelerin arşivdeki tasnif bilgileri kaydedilirken hükümlerin tarihleri de Miladî tarihe çevrilmiş ve bu 10 günlük fark gözetilerek belirtilmiştir. Bunu yaparken belgelerde ifade edilen evâil; ayın 1'i ile 10'u, evâsıt; 11'i ile 20'si ve evâhir; 21'i ile 29/30'u olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Evâsıt-ı Şevval 1137 tarihi, 11 Şevval ile 20 Şevval 1137 tarihleri olarak tespit edilmiş ve Miladî 23 Haziran-2 Temmuz 1725 olarak gösterilmiştir.

Eldeki bu çalışmadan önce de kitap, makale ve çoğunluğu tez olmak üzere Şikâyet defterlerini temel alan çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalardan bazıları ufuk açmış ve konu ile ilgilenen araştırmacılara yol göstermiştir. Bunlar şu şekilde

³ Feridun M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 124.

⁴ Öte yandan Atik Şikâyet Defterleri tamamen ortadan kaldırılmamış ancak sadece genel konularla ilgili çıkan kararların suretleri kaydedilmiştir. Feridun M. Emecen, a.g.m., s. 125.

sıralanabilir: Halil İnalçık'ın “*Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzar'lar*” adlı makalesi⁵; Hülya Taş'ın “*Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler*” isimli makalesi⁶; Murat Tuğluca'nın “*XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*”, adlı çalışması.⁷ Bununla birlikte yabancı literatürden olup Şikâyet Defterleri üzerinde yapılan ilk müstakil çalışma olması hasebiyle Hans Georg Majer'in “*Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*”, adlı eseri önemli çalışmalar arasında zikredilebilir.⁸ Öte yandan şikâyet defterleri temel alınarak yapılan tez çalışmalarından birçoğu inceleme-metin ya da transkripsiyon ve değerlendirme şeklinde yapılmıştır. Bunların dışında Saliha Okur Gümrükçüoğlu'nun “*Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*” adlı doktora tezi⁹ ve Gül Yörük'ün “*Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerine Bir Örnek: 112 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1727)*” başlıklı yüksek lisans tezi¹⁰ örnek gösterilebilir.

⁵ Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzar'lar”, *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, S. 7-8., İstanbul, 1988, s. 33-54. Ayrıca bkz: Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzar'lar”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 49-71.

⁶ Hülya Taş, “Osmanlıda Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Ankara, 2007, S. 3, s. 186-204.

⁷ Murat Tuğluca, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.

⁸ Hans Georg Majer, *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675*, Verlag Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.

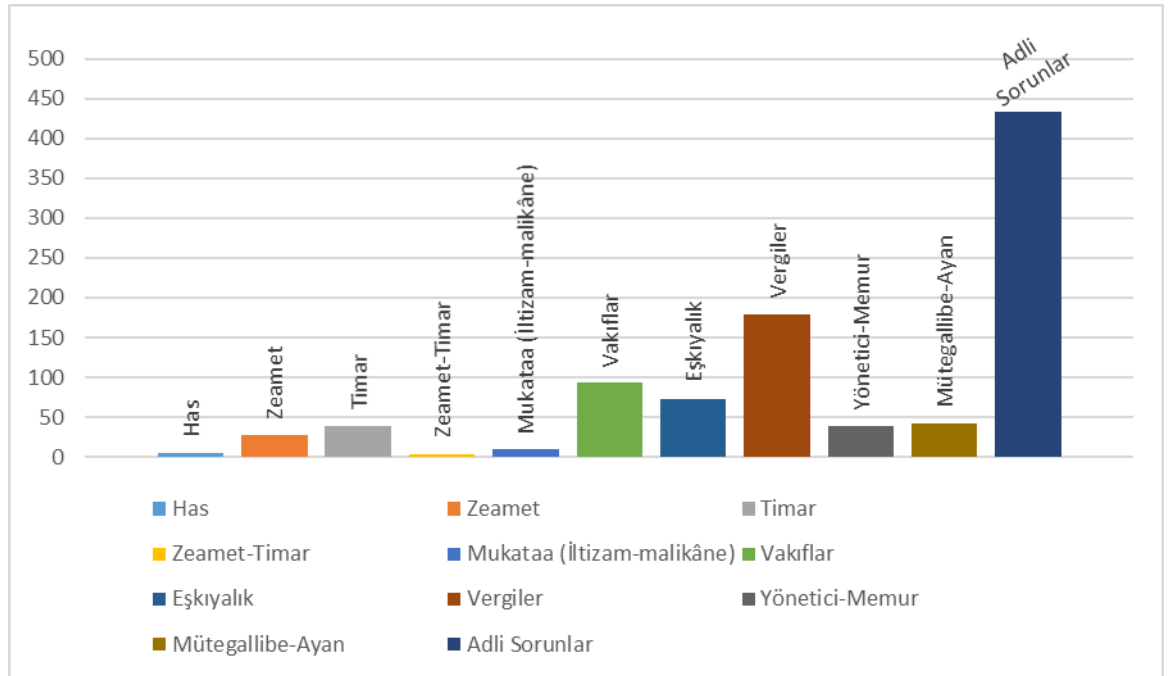
⁹ Saliha Okur Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

¹⁰ Gül Yörük, *Osmanlı'da Devlet-Toplum İlişkilerine Bir Örnek: 112 Numaralı Atik Şikâyet Defteri (1727)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019

1. BÖLÜM: SORUNLAR

Birlikte yaşama olgusu içerisinde insanların, aralarındaki ilişkilerde çeşitli sorunlarla karşılaşması doğaldır. Osmanlı döneminde de insanlar sorunlarını kendi aralarında konuşarak, çevrelerinde sözü geçen büyüklerin aracı olması ile veyahut devletin resmi organlarına başvurarak aşabiliyorlardı. Bu bölümde Anadolu toplumunun, padişahın adaletini simgeleyen ve devletin en üst adalet organı olan Divan-ı Hümayun'a yaptığı başvurular incelenerek Lale Devri'nde, toplumun daha çok hangi sorunlarla karşı karşıya geldiği tespit edilecektir. Hemen belirtmek gerekir ki bu çalışma, kapsamı itibarıyla söz konusu sorunları merkeze yansıdığı oranda tartışabilmektedir. Zira Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşayan halkın kendine özgü problemleri olabileceği ve bunları buldukları bölgenin kadı mahkemelerinde çözebileceklerini hatırlatarak, bu çalışma, Anadolu'da yaşanan tüm sorunları incelediğini iddia etmemektedir.

İncelenen defterlerde çeşitli şikâyetlere rastlanmaktadır. Bu yüzden şikâyetlerin konularına göre sınıflandırılması gerekmektedir. Bu çalışmada şikâyetler aşağıdaki başlıklar altında sınıflandırıldı: dirlik sistemi içerisinde yer alan has-zeamet-timar, mukataa sistemi (iltizam-malikâne), vakıflar, vergiler, eşkıyalık, adlî sorunlar ile yönetici-memur ve mütegalibe-ayan.

Grafik 1: Konularına Göre Lale Devri'nde Anadolu Halkının Şikâyetleri

Anadolu'dan merkeze gönderilen şikâyetler incelendiğinde, cinayet, yaralama, hırsızlık, gasp, bir kişi ya da grubun ev/bağ-bahçe/tarla-arazi/yaylak/mezra/koru/su-sulama hudutlarına tecavüz, bir mahkeme hizmetlisi ya da imam-müezzinlik gibi görevlerin usulsüzce zimmete geçirilmesi, rüşvet alacak-verecek, borç ve verasete dair toplumun her kesiminden kişinin maruz kalabileceği adlî olaylara ait şikâyetler yani yargıya intikal eden davalar birinci sırada yer almaktadır. Hatta bu şikâyetler %46 gibi bir orana tekabül edip, şikâyetlerin yarısına yakını oluşturmaktadır. Bunlar adlî sorunlar başlığı altında değerlendirildi. Bu kısımda yer alan şikâyetçiler çoğunlukla *zulm* ve *taaddiye* uğramış veya *rencide* edilmiş kişiler olarak tarif edilmektedir.

Gerek mükelleflerin gerekse tahsildarların aralarında yaşadığı en büyük sorunlarından biri olan vergi şikâyetleri de %19 oranına sahip olup ikinci sırada yer almaktadır. Bununla birlikte vergi toplayan tahsildarlar ile vergi mükellefi olan reayanın, sorunun farklı kefelinde buldukları için şikâyetleri de farklılık göstermektedir. Örneğin reaya, tahsildarların bir vergi türünü kanunla belirlenen miktardan daha fazla talep ettiklerinden ya da mükerrer vergi topladıklarından şikâyet ederken, tahsildarlar ise reayanın vergilerini ödemedikleri ya da vergiye tabi olduğu toprağı terk ettikleri gibi durumlarda merkeze başvurdukları görülmektedir. Her iki grubun da yaşadığı sorunlar vergi sorunları başlığı altında incelendi.

Vakıflara dair sorunlar ise %10 oranına sahiptir. Böylece tüm sorunlar içerisinde yoğunluk bakımından üçüncü sırada yer almaktadır. Burada vakıf idaresine, görevlilerine, emlak ve arazilerine müdahale, vakıf reayası, vakıf kiracıları, vakıf hisseleri ile hissedarlarına dair sorunlar ve vakıflarda yaşanan yolsuzluklar şikâyetler üzerinden tespit edildi ve vakıflara dair sorunlar başlığı altında değerlendirildi.

Yine 16. yüzyıldan itibaren gittikçe önemini yitiren dirlik sistemine dair sorunları tespit etmek için has, zeamet ve timar toprakları ayrı başlıklar altında incelendi. Dirlik sistemine dair şikâyetler toplamda %8 oranındadır. Ancak bunları gelir değerine göre sınıflara ayırırsak has %1, zeamet %3 ve timar %4'lük bir şikâyet oranına sahiptir. Bununla birlikte zaim ve sipahilerin bir konuda beraber yaptıkları şikâyetler ise %1'in altında yer almaktadır. Bu başlık altında has, zeamet ve timar sahiplerinin şikâyetleri incelenerek, dirlik sisteminin sorunlarına yer verildi.

Anadolu'nun belli bölgelerinde yoğunlaşan eşkıyalık faaliyetlerine dair şikâyetler de %8 oranında görülmektedir. Bazen büyük veya küçük grupların eşkıyalık faaliyetleri şikâyet konusu olurken bazen de bir veya birkaç kişi eşkıya olarak nitelendirilerek şikâyet

edilmiştir. Her iki durumda da yapılan şikâyetler eşkıya ve eşkıyalığa dair sorunlar başlığı altında değerlendirildi.

Taşrada görev yapan yönetici-memur grubu ve yine 18. yüzyıldan itibaren taşrada güç kazanmaya başlayan mütegalibe ve ayanların sebep oldukları şikâyetler de ayrı başlıklar altında incelendi. Hem yönetici-memurlara dair şikâyetler hem de mütegalibe ve ayan hakkında yapılan şikâyetler aynı orana sahip olup %4'tür.

Son olarak, 18. yüzyılda giderek yaygınlaşan mukataa sistemi ile gelirleri idare eden toprak mültezimlerinin şikâyetlerine %1 gibi düşük bir orana sahip olmasına rağmen ayrıca yer verildi. Böylece, özellikle 18. yüzyılda Osmanlı taşrasında büyük etkileri görülen malikâne sisteminin ilk yıllarında ne gibi problemlere sahip olduğu ortaya konulmaya çalışıldı.

1.1. DIRLİK SİSTEMİNE DAİR SORUNLAR

Osmanlı Devleti'nin toprak organizasyonu kısaca mîrî, mülk ve vakıf araziler olmak üzere üç şekilde tarif edilmektedir. Dirlik sistemi içerisinde yer alan has, zeamet ve timar toprakları da mîrî arazi statüsündedir. Bu toprakların mülkiyet hakkı devlete ait olup, tasarruf hakkı ise devletin belirlediği görevlilere verilir. Devlet görevlileri, vazifeleri karşılığında kendilerine verilen bu alanlarda devletin belirlediği vergileri toplama yetkisine sahipti.¹¹ Bu kısımda has, zeamet ve timar toprakları hakkında yapılan şikâyetler üzerinden Lale Devri'nde dirlik sisteminin koşulları değerlendirilecektir.

1.1.1. Haslar

Bu topraklar yıllık geliri en az 100.000 akçenin üzerinde olan padişah ve saray hizmetlileri, hanedan mensupları, vezir, defterdar, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek rütbeli devlet memurlarına verilmekteydi.¹² Klasik dönem sonrasında devletin bozulan malî tablosundan has topraklar da nasibi almış ve bu topraklarda oluşan verimsizlik sorunu kendini göstermeye başlamıştı. Dolayısıyla artık devlet görevlilerine mevcut has toprakları ile birlikte ülkenin farklı bölgelerinden bazı mukataalar eklenerek maaşları verilmeye çalışılıyordu. Örneğin 1689 yılında Seddülbahir Muhafızlığına atanan Vezir Hüseyin Paşa'nın has gelirleri altı değişik bölgeden tahsil ediliyordu. Tahsilat

¹¹ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarihi Kongresi, (20-26 Ekim 1961, Ankara)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 281.

¹² Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, "Has", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/has--arazi> (19.09.2023).

bölgelerinin dağınıklığı da iltizam sistemi ile vergi toplama usulünü beraberinde getiriyordu. Hasların iltizam usulü ile yönetilmesi ise bu toprakların askerî fonksiyonunu yitirerek gayri resmi olarak mukataalara dönüşmelerine sebep oluyordu.¹³

1695 yılında, devletin mîrî mukataa gelirlerinin malikâne olarak satışını başlatması ile birlikte bu süreç has toprakları da içine aldı. Nitekim bu tarihten iki sene sonra 1697 yılına ait bir fermana göre haslar da malikâne olarak satılabilecekti.¹⁴ Böylece hasların mîrî mukataalara dâhil edilmeye başlanmasıyla birlikte has tasarruf eden kişilere artık nakdî ödeme yapılacaktı.¹⁵ 18. yüzyıla gelindiğinde haslar, devletin ekonomik şartları nedeniyle malikâne sistemi içerisine eklenerek dönüşüm sürecine girdi.

İncelenen şikâyet defterlerinde, has topraklarla ilgili şikâyet sayısının zeamet ve timarlara ait şikâyet sayılarına göre düşük olması, yalnızca yüksek rütbeli kişilere tahsis edildiği için has toprakların zeamet ve timar topraklarına nazaran sayıca az olmasıyla birlikte şüphesiz Lale Devri'ne kadar bu toprakların büyük bir kısmının hızlıca mîrî mukataalara dönüştürülmüş olmasıyla yakından alakalıdır. İncelenen defterlerde has sahiplerine ait şikâyetler %1 oranına sahiptir.

Şikâyetlerin tamamı Trabzon Sancağı ve Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı sancaklara aittir. Has sorununa ait şikâyetlerin gönderildiği Diyarbekir sancakları, Osmanlı Devleti'nin klasik sancak anlayışından farklı olarak, bölgenin yerel güçleri tarafından ocaklık statüsünde idare edilmekteydi. Bununla birlikte gerek Trabzon Sancağı gerekse Diyarbekir Eyaletleri'nden gönderilen has arazilere ait şikâyetler incelendiğinde itirazların temel noktasının yetki alanı meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki şekilde görülmektedir. Birincisi has arazilere müdahale meselesi ve ikincisi ise tahvil tarihi ihtilaflarıdır.

Örneğin Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Atak Sancağı'nın Sancakbeyi Ahmed'in şikâyetine göre, Atak Kazası'na bağlı Hor Köyü kendi has toprağı idi. Ancak Mustafa adlı bir kişi beylerbeyi tezkiresi ile kendi timarı olduğunu ileri sürerek köyü haksız yere elinde tutuyor ve mahsulünü zapt ediyordu.¹⁶ Yine Trabzon Valisi'nin voyvodası olan Süleyman da İstanbul'a giderek Trabzon Sancağı'nda zeamet ve timar tasarruf eden bazı kişileri şikâyet etti. Süleyman'ın iddiasına göre söz konusu kişiler, Trabzon

¹³ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.42.

¹⁴ Yavuz Cezar, a.g.e., s. 42.

¹⁵ Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, "Has", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/has-arazi> (19.09.2023).

¹⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 416. Fî Evâil-i Ramazan sene 1130 (29 Temmuz-7 Ağustos 1718).

Beylerbeyi haslarından olup Giresun Kazası'na bağlı Çepni Nahiyesi'nde yer alan yaylaklara müdahale ediyorlardı. Sonuç olarak Divan-ı Hümayun söz konusu yaylakların Trabzon haslarından olduğunu Giresun ve Kürtün Kadıları'na gönderdiği hüküm ile bildirmişti.¹⁷

Has tasarruf eden kişilerin karşılaştıkları diğer bir sorun has gelirlerinin tahvil tarihi konusuydu. Buradaki temel sorun has tasarruf eden kişilerin gelirleri toplamak için yetkilendirildiği tarihler içerisinde gelirlerine müdahale edilmesi meselesiydi. Örneğin ocaklık üzere idare edilen Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı Eğil Sancağı'nda, sancakbeylerinin görev değişikliğinden kaynaklanan has gelirlerinin tahvili sorunu ortaya çıkmıştı. Buna göre eski sancakbeyi Seyyid Hasan has toprakların H.1134 /M.1721-1722 gelirlerinin kendi tahvil tarihine ait olmasına rağmen yeni sancakbeyi söz konusu gelirlere müdahale etmekteydi.¹⁸ Anlaşılan yeni sancakbeyi görevi devralır almaz Seyyid Hasan'a ait olan gelirleri kendi hesabına almaya başlamıştı.

Bununla birlikte tahvil tarihi meselesi tüm dirlik türlerinde sıklıkla görülen bir ihtilaf konusuydu. Has, zeamet ve timar gibi dirliklerin tahvil işlemleri Divan-ı Hümayun'a bağlı Tahvil Kalemi tarafından yürütülmekteydi.¹⁹ Burada görevli kâtipler, hâlihazırda bulunan dirliklerin kimler tarafından tasarruf edildiğini, tasarruf eden kişinin eşkâlini, dirliğin kimden ve ne zaman boşalıp kime verildiğini tarihleriyle birlikte tahvil defterlerine kaydeder ve bu bilgiler ışığında dirlik sahiplerine beratları verilir.²⁰ Ancak Eğil Sancağı'nda da görüldüğü üzere görevlilerin, beratlarında yazan tarihlere uygun şekilde hareket etmedikleri anlaşılmaktadır. Böylece ürün üzerinde bir yetki çatışması ortaya çıkmakta ve mağdurlar, bu sorunları çözmesi için Divan-ı Hümayun'a başvuruyordu.

Öte yandan has tasarruf eden görevlilerin yetki alanı içerisinde bulunan arazilere müdahale eden kişiler de yine has, zeamet ve timar tasarruf eden başka dirlik sahipleri idi. Oysa dirlik sahiplerinin ellerinde bulunan beratlarda, tasarruflarına verilen yetki alanlarının nereleri kapsadığı detaylı bir şekilde belirtilirdi.²¹ Dolayısıyla bu

¹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 106. Fî Evâhir-i Cemâziye'l-ahir sene 1137 (7-15 Mart 1725).

¹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 170. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1134 (25 Haziran-4 Temmuz 1722).

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2020, s. 43.

²⁰ Recep Ahışalı, "Tahvil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tahvil--divan-i-humayun> (01.10.2023).

²¹ Örneğin timar beratlarında, çoğunlukla kişinin eşkâli tanıtıldıktan sonra berat sahibinin ismi baba adı ile birlikte yazılır, ardından timar gelirinin hangi köy, çiftlik ve mezralardan oluştuğu ve birden fazla köy varsa her birinden düşen hisse akçe birimiyle belirtilirdi. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1994, s. 138.

müdahalelerin bir karışıklıktan ziyade kendi alanına kanaat etmeyip gelirlerini artırmak isteyen kişilerin suiistimalleri olarak değerlendirilmelidir.

Yine klasik dönemde tahrir defterlerinde has, zeamet, timar, vakıf, mülk toprakları belirtilirdi ve bu defterlerin padişah tarafından mühürlenmiş bir nüshası eyalet merkezinde de bulunurdu.²² Artık 18. yüzyıla gelindiğinde eyalet merkezinde defter kayıtlarının bulunmadığı ve bu sorunların çözümü için merkeze başvurulduğu anlaşılmaktadır. Böylece mağdur olan dirlik sahibi kişiler, defterhanede teyit edilerek merkezden gönderilen emirlerin taşrada yöneticiler tarafından uygulamasını beklemekteydiler.

1.1.2. Zeametler

Dirlik sisteminin orta tabakasını oluşturan zeametlerin senelik geliri, en düşük 20.000 ile en yüksek 100.000 akçe arasında değişmekteydi.²³ Bu gelir grubunu tasarruf eden kişiye de zaim denilmekteydi.

Araştırmacılar, divan çavuşları, divan müteferrikaları, divan kâtipleri²⁴ ile eyalet memuru sınıfından olan eyalet defterdarı, defter kethüdası, miralay, çavuş, müteferrika, Tuna ve Drava Kaptanları, mimar, azep ağalığı²⁵ gibi görevlileri başlıca zeamet tasarruf eden memurlar arasında saymışlardır. İncelenen defterlerde ise gerek şikâyet eden gerekse şikâyet edilen zaimlerin görevlerine bakıldığında en çok müteferrikaların²⁶ ismi geçmektedir. Bazen bu kişilerin Teberdâr-ı Saray-ı Atik, Kethüda-yı Teberdar-ı Sabık, Hassa Silahşoru, Hâne-i Hassa, Hazîne şeklinde görevleri de belirtilmiştir. Babalarının isimleri yazılanlardan 2 müteferrika ve 1 çavuşun babası da yine müteferrika olarak kaydedilmiştir. Bunlara şikâyet edilen bir müteferrikayı da ekleyince toplam 12 müteferrikaya rastlanmaktadır. Ardından kayıtlı 5 kişi ile Divan-ı Hümayun Çavuşları gelmektedir. Yine zeamet tahsis edilenlerden Divan-ı Hümayun Kâtibi, Divan-ı Hümayun Gediklileri Kâtibi, Divan-ı Hümayun Kâtib Şakirdi ve Defter-i Hâkânî Kâtib

²² Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, 1, İstanbul, 1999, s. 318.

²³ Halil Sahillioğlu, "Zeamet", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 478.

²⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1994, s. 451.

²⁵ Fekete Lajos, Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 12, 1961, s. 30.

²⁶ Müteferrika, padişah, vezir ve diğer yüksek rütbeli görevlilerin hizmetlerini gören kişilere denilmekteydi. Bunların arasında padişah müteferrikaları en itibarlı olanlarıydı ve asil, güvenilir ve seçme kişilerdi. Sultan-zâde, veziriazam, vezir, nişancı, defterdar, rikab ağaları, beylerbeyi gibi görevlilerin çocukları ile has oda, hazine, kiler koğuşları ve baltacıların kademlilerinden seçilirdi. Geçimlikleri bakımından maaşlı (yevmiyeli) ve gedikli (zeamet veya timarlı) olmak üzere iki kısma ayrılmışlardı. Maaşlı olan müteferrikalar, zeamet tasarruf edenlere göre daha itibarlı idiler. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2014, s. 411-412.

Şakirdi gibi zaimlere ait birer kayıt bulunmaktadır. Defterlerdeki diğer zaimler ise görevleri belirtilmeksizin *zu'amâdan [x] zîde kadruhu* şeklinde ifade edilmiştir. Bunların saray görevlisi olmadıkları ve sefere gitmekle görevli askerler oldukları düşünülmektedir.

Osmanlı klasik dönemi sonrası zeamet ve timar toprakları celâf isyanları, eşkıyalık, güvenlik zafiyetleri, kıtlık ve doğal afetler vb. sebeplerden ötürü önemini yitirmeye başladı.²⁷ Daha 16. yüzyılda bir takım değişimlere uğradığı gözlenmiştir. Bu yüzyılda vezirler, zeametleri kendi yakın çevresine dağıtmaya başlamıştı. Aynı şekilde sancakbeylerinin de zeametleri kendi has topraklarına ilhak ettikleri ve yine zeametlerin iltizam yolu ile idare edildiği görülmüştür.²⁸ Sahillioğlu, bu toprakların zaimlere farklı bölgelerden dağınık bir şekilde verilmeye başlanmasıyla zaimlerin topraklarının başında bulunmayışından bahisle 18. yüzyıldan itibaren sistemin mahiyet değiştirip, eski itibarının kalmadığını ve böylece bozulmaya başladığını belirtmektedir.²⁹

İncelenen şikâyet defterlerinde ise sorunların büyük çoğunluğu zaimlerin kendi aralarında yaşanıyordu. Zaimlerin merkeze başvurduğu şikâyetlerin 10'u başka bir zaim hakkındaydı. Yine zaimlerin şikâyet ettiği kişiler arasında 2 sipahi, 1 kale müstahfızı, 2 görevi belirtilmeyen diğer timar erbabı, 3 müteveli, 1 köy zabiti, 1 ehl-i örf, 1 reaya olup 4 kişinin ise kimliği belirtilmemişti.

Zaimlerin kendi aralarında yaşadıkları sorunların temeli, has arazilerde olduğu gibi yetki alanlarının ihlal edilmesiydi. Bunlar kendi zeamet arazilerine kanaat etmeyip birbirlerinin zeametleri sınırlarına tecavüz ediyorlardı. Örneğin Mehmed Tahir, Ankara Sancağı'nın Kasaba Nahiyesi'ne bağlı Avkılar Mezrası'nda 30 adet zeminin kendi zeameti sınırları içerisinde olduğunu ifade ederek, Mehmed adlı başka bir zaimin "*ol zemînler ze'âmetim karyelerinden [] nâm karye toprağındadır*" diye söz konusu zeminlere müdahale ettiğini bildirmişti.³⁰ Bununla birlikte zeametlerin hisselerine

²⁷ Timar ve zeamet topraklarında gözle görülür bir düşüş söz konusuydu. Özellikle 17. yüzyılda bu toprakların mevcudiyetinin peyderpey azaldığı bilinmektedir. Örneğin Ariel Salzman 17. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde, aşiret eşkıyalarının köylere musallat olarak reayanın güvenliğini tehdit etmeleriyle birlikte timar ve zeamet topraklarının boşalmasına (harabe) ve böylece sayılarının azalışına dikkat çekmektedir. Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, (Çev. Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 189-190.

²⁸ Erhan Afyoncu, "Zeamet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeamet> (24.09.2023).

²⁹ Halil Sahillioğlu, "Zeamet", s. 479; Örneğin Müteferrika Hacı Ömer'in zeameti kısmen birbirine yakın olan Kengırı, Sivas ve Amasya Sancaklarına dağılmış iken (BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 262. Fî Evâil-i Safer sene 1132 (14-23 Aralık 1719)) Müteferrika Mustafa'nın zeameti ise Karesi ve Ankara Sancakları gibi nispeten birbirine uzak yerlerde bulunuyordu. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 50. Fî Evâhir-i Zilkâ'de sene 1142 (7-16 Haziran 1730).

³⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 47. Fî Evâhir-i Şevvâl sene 1131 (6-14 Eylül 1719).

ayrılarak, söz konusu hisselerin birden fazla kişiye pay edilmesi de bu sorunların doğmasına sebep olan önemli bir etkeni. Özellikle ölen bir zaimin ardından mahlûl kalan zeameti hisseli şekilde evlatlarına veya diğer zaimlere veriliyordu. Hal böyle olunca da zaimler çoğunlukla kendi hisselerine kanaat etmeyip birbirlerinin hisselerine tecavüz ediyorlardı. Bu konuda mevcut şikâyetlerden Ömer'in şikâyetine yer vermek yerinde olacaktır. Dergâh-ı Muallâ' (Saray) Çavuşu olarak görev yapan Ömer'in babası Dergâh-ı Muallâ Müteferrikalarından Selim vefat edince Trabzon Sancağı'na bağlı Giresun merkezinde ve diğer bazı yerlerde bulunan ve toplam 91.899 akçe olan zeameti mahlûl kalmıştı. Bu zeametın kılıcı Giresun merkezinde olup, 20.000 akçeydi ve Selim'in oğlu Ömer'e verilmişti. Geriye kalan 71.899 akçe ise Dergâh-ı Muallâ Müteferrikalarından Osman'a verildi. Selim'in 91.899 akçe zeametının sadece 54.100 akçesi Giresun merkezine ait ve geriye kalan kısmı Giresun dışındaydı. Osman, Giresun'da bulunan 54.100 akçelik hisselerin tamamını tekelinde tutmak için Ömer'in Giresun merkezinde bulunan kılıç zeametine müdahale ediyordu. Ömer şikâyetinde beratında kaydedilen yerlere zeamet ortağı tarafından yapılan müdahalenin yasaklanmasına dair Divan-ı Hümayun'dan hüküm talep etmişti.³¹

Öte yandan zeametlerin yetki alanlarını sadece diğer zaimler değil aynı zamanda bazı timar erbabı ve vakıf mütevellileri de ihlal ediyorlardı. Örneğin Müteferrika Hacı Ömer'in şikâyetine göre timar erbabından Ömer adlı sipahi, Amasya Sancağı'nın Argoma Nahiyesi'nde bulunan Keşlik Köyü'ne kendi timarı köyü olduğu gerekçesiyle müdahale ediyordu.³² Yine Dergâh-ı Mualla Çavuşlarından Hasan'ın iddiasına göre, Balıkesir'de bulunan Zağanos Paşa Evkâfı mütevellileri, zeameti sınırları içerisinde bulunan Frenklü Köyü arazilerine vakıf toprağı olduğu gerekçesiyle müdahale ediyorlardı.³³ Her iki durumda da zeamet topraklarına müdahale eden kişiler söz konusu toprakların kendi timar ve vakıf arazileri olduğu iddiasını dile getirmişlerdi. Hatta Hasan adlı çavuşa göre bu iddiayı desteklemek için sahte evrak bile düzenlemişlerdi. Ancak bu iddiaların gerçeğı yansıtmadığı Divan-ı Hümayun'un verdiği hükümlerden anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu yetki çatışmalarının bir yanlış anlaşılmadan ziyade kanun, kural ve nizama aykırı olarak keyfilik taşıdığı görülmektedir.

³¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 465. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1137 (12-21 Temmuz 1725).

³² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 262. Fî Evâil-i Safer sene 1132 (14-23 Aralık 1719).

³³ Hükümde Çavuş Hasan'ın iddiasına "...hilâf-ı defter bir hudûd-nâme sûreti ibrâz ve kendi takrîri üzere aldığı emr ile hevâsına tâbi' Görûk Kadısından inâyeten bir ihbâr hücceti almağla ol ihbâr hüccetini bir tarîk ile defterhâneye hıfz ve ol takrîb ile..." şeklinde yer verilmiştir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 471. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

Zaimler yetki alanı konusundan ehl-i örf mensupları ile de karşı karşıya geliyordu. Ehl-i örf zümresi özellikle bazı timar dirliklerinde toplanılan cürüm, cinayet, bad-ı hevâ ve arûsiye gibi “*rûsum-ı serbestiye*” denilen vergileri zeamet dirliklerinde de toplamaya çalışıyorlar ve böylece zeamet topraklarına müdahalede bulunuyorlardı. Daha önce Müteferrika Ömer tarafından şikâyet edilen Müteferrika Osman, bu sefer yine Giresun’daki zeameti konusunda şikâyetçi konumunda görülmektedir. Osman şikâyetinde zeameti topraklarından olan Giresun merkezine bağlı köylerin hisseli olduğunu belirttikten sonra Trabzon mutasarrıf ve mütesellimleri, voyvoda, mâlikâne mutasarrıfları ve diğer ehl-i örf mensuplarının kendi zeameti hissesine müdahale ettiklerini ifade ederek bu müdahalenin yasaklanmasına dair hüküm talebinde bulunmuştu.³⁴

Zaimlerin şikâyetlerine konu olan bir diğer sorun da zeametlerin tahvili meselesiydi. Zaimler beratlarında belirtilen tahvil tarihlerine göre kendilerine tahsis edilen zeamet gelirlerini toplayabilirdi. Ancak zeamet bir zaimden alınıp başka bir zaimine verilmesi diğer bir deyişle zeamet el değiştirmesi halinde tahvil tarihlerine bakılmaksızın hareket edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durum mağdurların şikâyetlerine sebep olmaktadır. Bolu Sancağı’nın Viraşehir Nahiyesi’ne bağlı Çömlekçi Köyü ve diğer bazı yerlerde zeamet tasarruf eden Osman³⁵, Kayseri Sancağı’nın Kenâr-ı Irmak Nâhiyesi’ne bağlı Çukurvirân Köyü ve diğer yerlerde zeamet tasarruf eden Müteferrika Süleyman³⁶, Saruhan Sancağı’nın Menemen Nâhiyesi’ne bağlı Aziz Beğlü Köyü ve diğer yerlerde zeamet tasarruf eden Mehmed³⁷ ve yine Gelibolu ve Sığıla ve Saruhan Sancakları’nda zeamet tasarruf eden Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Hacı Mustafa³⁸, zeamet tahvil tarihleri kendilerine ait iken müdahale edildiği gerekçesiyle Divan-ı Hümayun’a şikâyette bulundular.

Öte yandan zaimler, zeametleri topraklarını görevleri sebebiyle mültezim, vekil veya subaşı vasıtasıyla uzaktan yönetmekteydiler. Özellikle dirlik sahibi saray görevlileri İstanbul’da bulunuyordu. Ancak bunların dışında askerî görevleri olan zaimler de bir kale savunmasında ya da savaş sebebiyle zeametleri topraklarından uzaktaydılar. Bu durumda zaimler bir yandan savaş halinde olup diğer yandan zeametlerini müdahalelere karşı koruma çabası içerisine giriyorlardı. Özellikle savaşların uzun sürmesi dirlik sahibi askerleri zorlayan bir durumdu. Zira maaşlı (ulufeli) asker

³⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 151. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1140 (1-10 Mayıs 1728).

³⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 442. Fî Evâhir-i Rebî’ülâhîr sene 1143 (3-11 Kasım 1730).

³⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 319. Fî Evâhir-i Receb sene 1130 (20-29 Haziran 1718).

³⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 331. Fî Evâil-i Şâ’ban sene 1130 (30 Haziran-9 Temmuz 1718).

³⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 48. Fî Evâhir-i Şâ’ban sene 1140 (2-10 Nisan 1728).

olmadıklarından savaş zamanlarında dirliklerinden gelecek olan gelirlere ihtiyaç duyuyorlardı. Örneğin, bir hükümde adı belirtilmeyen ve sefer-i hümayunda olduğunu ifade eden bir zaim³⁹ ile Tebriz Muhafazasında bulunan Mustafa⁴⁰ savaş durumundayken zeametlerine yapılan müdahaleler hakkında şikâyetle bulunmuşlardı.

Son olarak belirtmek gerekir ki devlet zaimlere görevleri karşılığında bu zeametleri tahsis etmekteydi. Ancak özellikle sefere gitmekle yükümlü olan zaimlerin görevlerini aksattıkları anlaşılmaktadır. Sivas Valisi Mehmed Paşa'nın arzuhaline göre zaim ve timarlılarından bazılarının harçlıkçılar-harçlık⁴¹ bahanesiyle firar ettikleri ve bazılarının da alaybeylerinin izniyle gidip henüz görev yerlerine dönmedikleri bildirilmişti. Böylece bu kişilerin serhadde bulunan Niş'in muhafazasında askerin azalmasına sebep oldukları belirtilmişti. Paşaya gönderilen emirde yoklama yapmak suretiyle tanzim ettiği defterin orduya gönderilmesi istenmişti.⁴²

1.1.3. Timarlar

Timar, dirlik sistemi içerisinde en düşük paya sahip grubun gelirlerini ifade etmektedir. Dirliğin timar olarak tanımlanabilmesi için gelirin 20.000 akçeden düşük olması gerekiyordu.⁴³ En düşük timar geliri ise 2.000, 3.000. veya 6.000 akçeden başlıyordu. Bu başlangıç miktarlarına, timarın özünü oluşturan kılıç timarı denilmekteydi. Kılıç timarının başlangıç miktarı tezkireli veyahut tezkiresiz olmasına göre değişmekle birlikte söz konusu miktarlar eyaletlere göre de farklılık göstermekteydi. Örneğin Rumeli Eyaleti'nde tezkiresiz kılıç timar 3.000 akçe, tezkireli kılıç timar ise 6.000 akçe iken Anadolu Eyaletinde tezkireli kılıç timar 3.000 ve tezkiresiz kılıç timar 2.000 akçe olarak belirlenmişti.⁴⁴ Başlangıç miktarları zamanla timar erbabının göstereceği başarılarla göre terakki denilen ilavelerle 20.000 akçeye kadar ulaşabiliyordu. Ancak timarın kılıç kısmı bölünemez ve iki kişiye birden tahsis edilemezdi.⁴⁵ Bununla birlikte merkez tarafından verilen timarlara tezkireli timar, eyaletlerde beylerbeyi tarafından verilen

³⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 189. Fî Evâsıt-ı Şevvâl sene 1140 (21-30 Mayıs 1728).

⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 216. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

⁴¹ Sefer ve savaşların uzadığı zamanlarda timarlı sipahilerin gelirlerini alıp getirmek üzere gönderilen kişi. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 289.

⁴² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 325. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1130 (30 Haziran-9 Temmuz 1718).

⁴³ Seyit Ali Kahraman, *Ayn Ali Efendi Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 58; Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1979, s. 286; Sertoğlu, a.g.m, s. 283.

⁴⁴ Yine zeametlerin de kılıç kısmı 20.000 akçe idi. Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Timarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 4, 1943, s. 538.

⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Timar", s. 316.

timarlara da tezkiresiz timar denirdi. Beylerbeyleri, Rumeli'de 5.999 akçeyi, Anadolu'da ise 2.999 akçeyi aşmayan timarları doğrudan atama yetkisine sahipti.⁴⁶

Timarlar, merkez ve beylerbeyi tarafından verilebildiği gibi sancakbeyi, vezir, Kırım Hanı arzı ile hassa çakırcıbaşı, dizdar, cebeci başı vs. görevlilerin arzı ve kişinin bizzat kendi arzı üzerine verilebilmekteydi.⁴⁷ Öte yandan timarlar, terakki olarak, ibtidadan, ulufe bedeli olarak, atadan intikal etmesi suretiyle ve savaşta yararlılık gösterilmesi üzerine veriliyordu.⁴⁸

Timar tasarruf eden kişilere genel manada timar erbabı deniliyordu. Timar erbabı, görevlerine göre üç kısma ayrılmaktaydı. Bunlardan ilki sefer zamanı alaybeyi sancağı altında cebelileriyle birlikte savaşa katılan ve sipahi adı ile bilinen süvari birlikleriydi. Sipahiler, timar erbabı arasında çoğunluğu oluşturan gruptu. Timar erbabının ikinci grubu ise kale müstahfizleriydi. Bunlar da memur edildikleri kaleyi korumakla görevlendirilmiş ve hizmetleri karşılığında timar tahsis edilmişti. Son olarak, padişah sarayına çeşitli hizmetleri karşılığında timar verilen çakırcı, şahinci, doğancı vs. gibi görevlilerdi. Bu grubun mensupları diğerlerine göre sayıca daha azdı.⁴⁹

Timarlar da, has ve zeametler gibi Osmanlı'da ilk ortaya çıkışından itibaren 18. yüzyıla gelinceye değin bir takım değişikliklere uğramıştı. Dirlik sisteminin gelir bakımından en küçük birimini oluşturmasına rağmen timarların değişim-dönüşümleri Osmanlı köylüsü başta olmak üzere toplum yapısını, vergi, toprak ve ordu sistemini etkilemişti. Bu çoklu etkinin temel sebebi özellikle sipahinin taşranın güvenliğini sağlamak, toprağın boş kalmasını engelleyerek işlenmesini takip etmek, vergileri toplamak ve savaş zamanı sefere katılmak gibi birçok önemli görevi birden yüklenmesiydi. Öte yandan ülkenin içinde ve dışında gelişen olaylar sipahileri olumsuz yönde etkilese de timar sistemi 18. yüzyılda askerî fonksiyonunun azalmasıyla birlikte varlığını devam ettirecekti.

⁴⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 118.

⁴⁷ Nejat Göyünç, "Timar Tevcihleri Hakkında", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995, s.69.

⁴⁸ Emine Erdoğan, "Timar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi", *(OTAM) Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 2006, s. 181.

⁴⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 120; Coşkun Üçok, a.g.m., s. 538-539. Beldiceanu, bunların haricinde, görevleri denizle bağlantılı olan kişilere de timar tahsis edildiğini ifade etmektedir. Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar, (Çev. M. A. Kılıçbay), Teori Yayınları, 985, Ankara, s. 44. Osmanlı Devleti'nin sahil güvenliği için kıyı nöbeti ile görevli sipahilerin bulunduğu ve bu sipahilerin deniz seferlerine katıldığı da bilinmektedir. Şenay Özdemir, "Kıyı Nöbeti: Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de Kıyı Koruması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII (1), 2008, s. 192.

Timarların durumları henüz 16. yüzyıldan itibaren değişmeye başladı. Akdağ özellikle 1530-1555 tarihleri arasında timarlı sipahilerin güç kaybettiklerine dair belirtilere dikkat çekmektedir. Buna göre enflasyon hareketi köylüleri ve doğal olarak timar tasarruf eden kişileri de etkileyerek iki grup arasında bir geçimsizlik baş göstermişti. Yine devletin doğu ve batısında uzun süreli savaşların timarlı sipahiler üzerinde bir yorgunluk oluşturduğu gerçeği de vardı.⁵⁰ 16. yüzyılda yaşamış olan Mustafa Âlî başta olmak üzere diğer nasihatname ve risale yazarları da timarlardaki bu dönüşümü görerek, timarların ekâbir sepetine düştüğü, hak sahiplerine değil yabancı kişilere verildiği gibi ifadelerle bu değişimleri bozulma olarak nitelendirmişlerdi.⁵¹

17. yüzyıla gelindiğinde artık timarların askerî işlevlerinin kalkmaya başladığı daha sık görülmekteydi. Sipahiler savaşa gitmiyor ve bunun yerine devlete “*bedel*” adı ile bir ücret ödemekle yetiniyordu.⁵² 18. yüzyıla gelindiğinde timarlara dair problemler artmaya başladı. Yine pek çok sipahi sefere gitmiyor, sefere gitmeleri konusundaki uyarılara aldırıyor ve cezaları umursamıyordu. Özellikle küçük timar sahipleri savaştan kaçıyor. Bununla birlikte timarlara rağbet de azalmıştı. Örneğin 1715 yılına ait bir emirden Ankara’da 37 adet timarın sahibi olmadığı anlaşılıyordu.⁵³ Nihayet 18. yüzyılda devlet timar gelirlerini mukataa şekline sokarak merkezi hazineye aktarma işini hızlandıracaktı.⁵⁴

Lale Devri Padişahı III. Ahmet, Ağustos 1703 tarihinde tahta geçtiğinde timar beratlarının yenilenmesini istemiş ancak bu emre pek az kişi uymuştu. 1704 yılına ait bir fermanla, beratların yenilenmediği, eski beratların kullanılmasının birçok karışıklığa ve böylece anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep olduğu ifade ediliyordu. Fakat yine istenilen çağrıya uyulmadığı için 1707 yılında yeni bir ferman daha yayınlandı.⁵⁵ Timar

⁵⁰ Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, 1945, s. 422.

⁵¹ 16. ve 17. yüzyıl nasihatname yazarlarının timar sisteminin bozulması ve ihyasına dair fikirlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde, Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.

⁵² Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Z. Altıok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 69.

⁵³ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 46-47.

⁵⁴ Halil İnalçık, “Timar”, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 131; Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 328. Timara rağbet edilmediği konusunda şikâyet defterlerinde de örneklere rastlanmaktadır. Amid Sancağı’nın Kuh-i Mardin Nahiyesi’ndeki bir köyde ve diğer yerlerden 9300 akçe timara mutasarrif olan Abdullah “*tîmâr-ı mezbûra rağbet eylemediğinden*” timar bundan alınarak Mustafa isimli bir sipahiye verilmişti. Ancak bir zaman sonra Abdullah timarın kendi üzerinde olduğunu iddia ederek Mustafa’nın tasarrufuna mani olmuş ve böylece Mustafa, Abdullah’ın bu tutumunu merkeze şikâyet etmişti. Bu durum timarın kolay gözden çıkarılabilir olduğunu göstermektedir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 105. Fî Evâsıt-ı Zilka’de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

⁵⁵ Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 369.

erbabının bu tutumu artık 18. yüzyılda timarların önemini kaybettiğini göstermektedir. Ancak bununla birlikte timarlar tamamen ortadan kalmış değildi.

Lale Devri'nde timar erbabının en büyük sorunu, diğer dirlik türlerinde görüldüğü gibi yetki alanının ihlali meselesiydi. Has, zeamet ve timar tasarruf eden dirlik sahiplerinin yanı sıra yine vakıf mütevellileri de toprakların kendi dirlik veya vakflarına ait olduğu gerekçesiyle timar sahalarına tecavüz ediyorlardı. Ancak bunlar arasında en yoğun çatışma, özellikle hisseli timarlarda, timar sahiplerinin kendi arasında yaşanıyordu. Bununla birlikte mahlûl timarın peşinde çekişen akrabalar, serdengeçti ağası, mütegalibe ve herhangi bir statüsü belirtilmeyen diğer kişilerin de timar sahalarına müdahaleleri söz konusuydu.

Timar sahipleri, has sahipleri ile doğrudan karşı karşıya gelmiyor, onların görevlendirdikleri emin, voyvoda, mültezim veya vekillerinden şikâyetçi oluyorlardı. Örneğin Amasya Sancağı'nda Gedegra (Vezirköprü) Nahiyesi'ne bağlı Serçakırcıyan Köyü havass-ı hümayuna (padişah hassı) tabi idi. Bu köy ismiyle de müsemma olduğu üzere "*çakır getüriciliği*" timarı olarak hassa-i çakır hizmetlilerinden İbrahim'in tasarrufunda bulunmaktaydı. Lakin İbrahim'in iddiasına göre, Küre Emni Hasan Ağa "*karye-i mezbûre çakırcı kaydına dâhil değildir alâkan yokdur hâss-ı mezkûrındır* [hassa-i Hüdâvendigâr] *deyû müdâhale*" ediyordu. Gönderilen hükümde defterhanede bulunan kayıtların incelendiği ve İbrahim'in haklı olduğu belirtiliyordu.⁵⁶ Yine haslar üzerinde görevli olanlardan Ankara Sancağı'nın Haymana Nahiyesi'nde Haymana Voyvodaları, Sipahi Mehmed tarafından⁵⁷; Ankara Sancağı'nın Çubuk Nahiyesi'nde nişancı hassına mâlikâne üzere mutasarrıf olan İbrahim'in vekilli Hacı Ahmed, Sipahi Ömer tarafından⁵⁸ şikâyet edildiler.

Timarlıların yetki alanlarını ihlal eden bir diğer grup da zaimlerdi. Bunlar timar arazilerini kendi zeametlerine ait olduğu gerekçesiyle işgal ediyorlardı.⁵⁹ Özellikle timar ve zeamet hisseli vergi alanlarında bu işgaller daha sık görülüyordu. Şöyle ki, bir köyün vergi gelirleri hisselerle ayrılarak has, zeamet ve timar gibi farklı dirliklere tahsis edildiği

⁵⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 38. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1134 (17-26 Mayıs 1722).

⁵⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 73. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1130 (22 Şubat-3 Mart 1718).

⁵⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 74-75. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

⁵⁹ Örneğin Bolu Sancağı'nın Borlu Nahiyesi'nde Süleyman'ın timarına, Müteferrika Ahmed ve isimleri verilmeyen ortakları diğer zaimler müdahale etmişti. Burada timarın hisseli olmadığını vurgulamak için kâtibin "*Süleyman'ın müstakilan timârı mülhakatından*" şeklinde ifadesi dikkat çekmektedir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 294. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1143 (26 Ağustos-4 Eylül 1730). Yine Çemişgezek Sancağı'nda, Ribat Nahiyesi'nde timar tasarruf eden Sipahi Abdullah, timarına müdahale ettiği gerekçesiyle Zaim Ahmed'i dava etmiştir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 108. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülâhir sene 1130 (14-23 Mart 1718).

bir durumda hissedarlar kendi haklarından fazlasını almak istiyor ve böylece taraflar arasında sorunlar ortaya çıkıyordu. Örneğin Amasya Sancağı'nın Merzifon Kazası'nda Hırka adlı köyün gelirleri Sipahi Ali, Mustafa ve Ömer olmak üzere üç timar erbabı ile Müteferrika Yusuf adlı bir zaim verilmişti. Bunlardan Sipahi Ali "*müşterekleri mezbûrlar karye-i mezbûrenin vâki' olan mahsûl ve rûsûmından berâtları yazularına göre hisselerine düşene kanâ'at itmeyüb ziyâdeye tecâvüz ve tîmârı mahsûline gadr*" olduğunu ileri sürerek şikâyetle bulunmuştu.⁶⁰

Bir vergi biriminin hisseleri, hem zaim hem de timar erbabına verilebildiği gibi sadece timar erbabları arasında da paylaştırılabiliyordu. Hatta sadece timar erbabına verilen hisseli köy, mezra vs. gibi birimler üzerinde yaşanan hisseler tecavüz şikâyetleri daha sık görülen bir durumdu. Amasya⁶¹, Ankara⁶², Bolu⁶³, Saruhan⁶⁴ Sancakları ile Diyarbekir Eyaleti'nde⁶⁵ gerek sipahi ve gerekse müstahfız timar sahiplerinin, ortakları tarafından kendi hisselerine müdahale edildiği şeklinde birçok şikâyete rastlanmaktadır.

Timar tasarruf eden kişilerin timarlara müdahale konusunda karşı karşıya geldiği bir diğer grup ise vakıf görevlileriydi. Mütevellî, zabıt gibi vakıf görevlileri timar sahalarını, kendi vakıf toprakları olduğu iddiası ile kontrol etmeye çalışıyor ve böylece timar erbabının şikâyetlerine sebep oluyordu. Amasya Kalesi müstahfızı Abbas, Börekçi Paşa Vakfı mütevellîlerini⁶⁶; Sipahi Mehmed, Yakup Paşa Vakfı mütevellîsini⁶⁷; Sipahi Ahmed, (hükümde vakfın adı yazılmayıp Ankara'da Bacı Nahiyesi'nin Şabanözü Köyü civarındaki) Nusret adlı vakıf köyü mütevellîsini⁶⁸; Sipahi Mustafa, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı köylerinin zabıtlarını⁶⁹; Seyyid Osman, Ali, Ahmed adlı sipahiler, Cısr-i Gürci

⁶⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 357. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1143 (14-23 Eylül 1730). Benzer şekilde Ankara Kalesi müstahfızlarından İsmail'in şikâyeti BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 302. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1143 (26 Ağustos-4 Eylül 1730); Bolu Sancağı'nda timar tasarruf eden İsmail'in şikâyeti BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 38. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1134 (17-26 Mayıs 1722); Amid Sancağı'nın Şarkî Amid Nahiyesi'nde timar tasarruf eden Sipahi Süleyman'ın şikâyeti BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 525. Fî Evâil-i Muharrem sene 1135 (12-21 Ekim 1722) farklı bölgelerde yaşanan sorunlara örnek olarak gösterilebilir.

⁶¹ Munla Ali, Kadı Şah evladından olup Amasya'da Aştakul Nahiyesi'ne bağlı Ortaköy adlı köyün 3/4'ü (şülüs-i erba') kendisine ve 1/4'ü Taceddin Bey evladına ait malikâne-divanî timar olduğunu ve Taceddin Bey evladından kişilerin kendi hisselerine müdahale ettiklerini iddia ederek iki farklı tarihte yaptığı başvuru için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 292. Fî Evâil-i Safer sene 1143 (16-25 Ağustos 1730); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 292. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1143 (26 Ağustos-4 Eylül 1730).

⁶² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 309. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁶³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 211. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 389. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

⁶⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 375. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1132 (22-31 Ocak 1720); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 533. Fî Evâil-i Muharrem sene 1135 (12-21 Ekim 1722).

⁶⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 105. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

⁶⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 72. Fî Evâil-i Rebî'ülâhir sene 1130 (4-13 Mart 1718).

⁶⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 100. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718).

⁶⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 6. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718).

⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 155. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

vakfı mütevellilerini⁷⁰ ve Sipahi Osman, Zağanos Paşa Vakfı mütevellisini⁷¹ timar sahalarına müdahale ettikleri gerekçesiyle şikâyet ettiler.

Timar sahipleri, timar sahalarını korumak için bir yandan dirlik sahipleri ve vakıf görevlileriyle mücadele ederken diğer taraftan bölgede güç elde etmiş olan ve kanunlara uymayarak, zorla timarları zabt etmek isteyen kişilerle de mücadele etmek zorundaydı. Örneğin “*mahallinde mu'în-i kesîresi*” olan 17. Bölüğün Serdengeçdi Ağalarından Hasan, babasının ölümünden sonra kendisine kalan ve elindeki beratı ile sabit olan Şeyh İsmail'in timar köylerini zorla eline geçirmişti. Manisa Kadısı ve Manisa Yeniçeri Zabitine gönderilen hükümde İsmail'in Hasan'a karşı “*mukâvemete iktidârı*” olmadığı belirtiliyordu.⁷² Yine Kocakayası Kalesi müstahfızı Ahmed'in timarına mütegalibeden Ali ile Kasım Ali⁷³ ve Ankara Sancağı'nda Bacı Nahiyesi'ne bağlı Şabanözü Karyesi'nde Sipahi Ali'nin timarını mütegalibeden Muslu Paşa oğlu Salih Bey “*tagallüben*” elinde tutup vergilerini topluyorlardı.⁷⁴ Özellikle mütegalibe, taşrada servet, nüfuz ve güç kazanmaya çalışan, bölgesindeki diğer güçlü ailelerle mücadele eden ve İnalçık'ın ifadesiyle ayanlık peşinde koşan kişilerdi.⁷⁵ Bunlar örneklerde de görüldüğü gibi kanunlara aykırı bir şekilde timarları zabt ediyor ve bölgelerinde güçlerini artırmaya çalışıyorlardı.

Timarların mahlûliyeti konusu da şikâyetlerde görülen diğer bir timar sorunuuydu. Özellikle mülk timarların mahlûliyeti söz konusu olduğunda, timar üzerinde akrabaların hak mücadelesi verdiği görülmektedir. Burada Mustafa'nın, dedesinden kalan eşkinci mülk timar için akrabası Mehmed'e karşı verdiği mücadele örnek olarak verilebilir. Amasya Sancağı'nın Argoma Nahiyesi'ne bağlı Cameşuy Köyü'nde mülk timara sahip olan Allahverdi ölünce timarı Hasan ile Mehmed'e intikal etmiş ve Hasan ile Mehmed dahi henüz beratlarını almadan ölmüşlerdi. Bunun üzerine evlatlardan olan Mustafa ve Pîrî, timarı üzerlerine almak istediler. Lakin timarın hissedarlarından Mehmed adlı bir kişi “*sizler evlâddan değilsiz*” diye itiraz edince Mustafa ve Pîrî İstanbul'a giderek şikâyette bulundular. Ne var ki merkez, “*mahallinde vukûfu olanlardan sû'âl ve sıhhati ve hakîkati üzere arz ve i'lâm*” olunması hükmünü vererek işi Merzifon Kadısı'na havale

⁷⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 247. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 257-258. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1143 (6-15 Ağustos 1730).

⁷¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 81. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

⁷² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 477. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1134 (21 Eylül-1 Ekim 1722).

⁷³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 54. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

⁷⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 326. Fî Evâhir-i Safer sene 1143 (5-13 Eylül 1730).

⁷⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 79.

etti.⁷⁶ Bundan sonraki süreç hakkında bilgi bulunmama ile birlikte başka bir hükme göre Mustafa bu sefer Pîrî olmaksızın Mehmed'i tekrar şikâyet etti. Ancak burada timarın intikal anlatısı değişmektedir. İlk şikâyette Mehmed, sadece sıradan bir hissedar olarak gösterilmişken ikinci şikâyette ise Mustafa'nın annesinin erkek kardeşinin oğlu olarak belirtilmiştir. Buna göre Allahverdi ölünce timarın 2/3'ü oğlu Kurd ve 1/3'ü kızı Hüma Hatun'a intikal etmiştir. Hüma Hatun hissesini üzerine almadan ölmüş ve Kurd, timarın tamamını kendi üzerine berat ettirmiş, Kurd da ölünce timarı oğlu Mehmed'e intikal etmiştir. Mustafa Hüma Hatun'un öz oğlu olduğuna dair mahkemeden hüccet almış ve Alaybeyi arzıyla da annesinin 1/3 hissesini üzerine berat ettirmiştir. Ancak Mehmed ilk şikâyette olduğu gibi "*buna Hümâ Hâtûn'ın oğlu değilsin deyû*" cevap vermiştir. Bundan sonra dava kadı mahkemesinde görülmüş ve Mustafa, Hüma Hatun'un oğlu olduğuna dair mahkemeye şahitler getirmiş ancak Mehmed bu sefer de şahitlerin yalancı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine Mustafa davayı arzuhal ile İstanbul'a taşımış ve dava dönemin Kazaskeri Veliyüddin'in ilamıyla tekrar mahallinde görülmesi için Sivas Valisi ile Amasya Kadısı'na hüküm gönderilmiştir.⁷⁷ Burada ilk şikâyetteki vârisler ile ikinci şikâyetteki vârisler değiştiği görülmektedir. İkinci şikâyette Pîrî'den hiç bahsedilmemektedir. Belki de Pîrî'nin akrabadan olmadığı başka davalarda ortaya çıkmıştır. Hükümden anlaşılan o ki, Mehmed söz konusu timarda Hüma Hatun'un da hissesi olduğunu kabul etmekte ancak bu hisseyi paylaşmak istemediği için mahkeme kararlarını kabul etmemektedir. Böylece mülk timarların mahlûliyeti konuları, özellikle taraflardan birinin ayak dirediği durumlarda, hemen çözülemiyor ve varisler, murislerle olan akrabalık bağlantılarını kanıtlamak zorunda kalıyorlardı. Böylece hem kadı mahkemelerinde hem de Divan-ı Hümayun'da haklarını aramaya mecbur oluyorlardı.

Timarlara müdahale konusunda bahsedilmesi gereken bir diğer konu da zeametlerde de görüldüğü gibi tahvil tarihi meselesiydi. Timarların mahlûliyeti veya el değiştirmesi gibi durumlarda timar sahiplerinin beratlarında yazan tarihlere ait gelirlerin kime ait olduğu tartışması ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Ayıntâb Sancağı'nda Mustafa adlı bir timar sahibi öldüğünde timarı Mehmed'e tevcih edilmişti. Daha sonra 1728 yılı Mart'ından itibaren olmak üzere söz konusu timar, ölen Mustafa'nın oğulları Hasan ve Hüseyin'e verildi. Ancak Mart ayının vergileri Mehmed'in beratı tarihine ait olmasına rağmen Hasan ve Hüseyin "*Mart mahsûlünü biz zabt ideriz deyû*" müdahale etmekteydi. Mehmed'in şikâyeti üzerine Divan-ı Hümayun'dan "*imdî Mart mahsûlü didikleri resm-i çift ve resm-i bennâk ve resm-i mücerred ve ispençedir Mart'ın ibtidâ*

⁷⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 237. Fî Evâhir-i Şevval sene 1134 (4-12 Ağustos 1722).

⁷⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 267. Fî Evâhir-i Şevval sene 1134 (4-12 Ağustos 1722).

günü alınur oldıkda kimin tahvili târîhine düşmüş ise rûsûmât-ı mezkûr ânın olur" şeklinde Ayıntâb Naibi ve Voyvodası'na hüküm gönderilmiştir.⁷⁸ Yine Kayseri Sancağı'nda Osman, Mustafa'yı⁷⁹ ve Ankara Sancağı'nda İsmail, Mahmud'u⁸⁰ tahvil tarihi gelirlerine müdahale ettikleri gerekçesiyle şikâyet etmişlerdi. Öte yandan bir timarı, iltizam yoluyla tasarruf eden mültezimler de benzer sorunlarla karşılaşabiliyordu.⁸¹

Timar sahipleri sancaklarında bulunan alaybeylerine tabi idiler. Alaybeyi, zaimler arasından seçilir ve sefere gitmekle yükümlü olan timar sahibi sipahilerin işlerinden sorumluydu.⁸² Sipahilerin de amirleri olan alaybeylerine karşı sorumlulukları vardı. Böylece sipahiler ile alaybeyleri arasında ast-üst ilişki söz konusuydu. Ancak bu ilişkide de sorunlar yaşandığı görülmektedir. Örneğin sipahiler sancaklarında oturmakla yükümlü tutulmuştu. Bir sancakta timar tasarruf eden sipahi başka bir sancakta ikamet etse, timarı elinden alınırdı.⁸³ Alaybeyleri, sipahileri takip eder ve sancaklarında oturmaya zorlardı. Böyle bir durumda, Diyarbekir Eyaleti'nde alaybeyleri ile zaim ve sipahiler karşı karşıya geldiler. Padişahın "*zu'amâ ve erbâb-ı tîmârdan herkes ze'âmet ve tîmârları olduğu sancakda sâkin olub ahar sancakda sâkin olanların ze'âmet ve tîmârları ahara*" verileceği şeklinde bir fermanı üzerine Diyarbekir Eyaleti'nde sancak alaybeyleri "*elviye-i sancaklarınızda sâkin olunuz vallah tîmâr ve ze'âmetinizi ahara arz ideriz deyû*" zaim ve sipahilere baskı yapmaktaydı. Bunun üzerine zaim ve sipahiler şikâyetlerinde atadan beri (*ebâ 'an ceddin*) Diyarbekir'de (merkez Amid) oturduklarını ve gerektiğinde alaybeyleri bayrağı altında hizmetlerini yerine getirdiklerini ifade etmeleri üzerine merkezden Diyarbekir'de ikametlerine izin verilerek, alaybeylerinin bu konuda baskı yapmamaları emredildi.⁸⁴ Bilindiği gibi Osmanlı hukukunda eskiye uygunluk anlayışının (*kanun-ı kadim*) önemli bir yeri vardı. Bu olayda da atadan itibaren Diyarbekir'de oturdukları için Diyarbekirli zaim ve sipahilerin, padişah fermanının kapsamına sokulmadığı görülmektedir.

Öte yandan alaybeylerinin timaralara müdahale ettiklerine dair şikâyetlere de rastlanmaktadır. Alaybeyleri arz ile timar verebiliyor ve hatta bu konuda usulsüzlükleri

⁷⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 298. Fî Evâil-i Zilkâ'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁷⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 563. Fî Evâil-i Muharrem sene 1135 (12-21 Ekim 1722).

⁸⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 275. Fî Evâil-i Safer sene 1143 (16-25 Ağustos 1730).

⁸¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 467. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1140 (19-28 Temmuz 1728).

⁸² Halil İnalçık, "Timar", s. 119.

⁸³ Seyit Ali Kahraman, *Ayn Ali Efendi...*, s. 62.

⁸⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 364. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1132 (22-31 Ocak 1720).

dahi görülebiliyordu.⁸⁵ Şikâyetlerde yer alan iddialara göre alaybeyleri sebepsiz yere timarları birinin üzerinden alıp başka birine veriyordu. Örneğin Hasan bundan önce Hotin ve diğer seferlerde muhafaza ile görevli iken eski Ankara Alaybeyi, timarı topraklarını arz ile başkalarına vermişti.⁸⁶ Yine Revan Muharebesinde “*şehîden*” ölen kardeşi Hasan’ın timarı sancak mülazımlarından Mehmed’e intikal etmesi gerekirken, söz konusu timarı Saruhan Sancağı Alaybeyi başkasına arz eylemişti.⁸⁷

Yine timar sahipleri ile toprağı işleyen köylüler arasındaki ilişkiye ve bu ikili arasında yaşanan sorunlara değinmek gerekir. Timar gelirlerinin bulunduğu yerleri tasarruf eden dirlik sahibine *sahib-i arz* denirdi. Timar sınırları içerisindeki köylüler ise timar sahibinin reayası durumunda olup dirlik sahibi, onlar açısından *sahib-i raiyyet* idi. Timar sahibi, çift-hâne sistemini korumak için kanunları uygular ve devamlı kontrolü sağlardı. Köylünün tasarrufunda bulunan tapulu tarla veya çiftliğini, ister aile bireyleri olsun isterse yabancı, bir başkasına devretme hakkı bulunuyor ve bu devir işlemine ferağ deniyordu. Ancak bu devir işlemi için timar sahibinin izni olması gerekiyordu. Bu işlem sırasında hem tasarruf hakkını devreden kişi hem de timar sahibi belli bir miktar para almaktaydı.⁸⁸ Tasarruf hakkının devredilmesi ayrı bir gelir kaynağı olduğundan daha fazla kazanç sağlamak isteyen sipahiler çeşitli bahanelerle bu durumu suiistimal ediyorlardı. Örneğin Saruhan Sancağı’ndan Seyyid Mustafa ve İbrahim, Kırkağaçlı Kara Hacı Mehmed adlı kişiden Gördek Kazası’na bağlı İlyaslar Köyü’nde bulunan arazilerini köyün sipahilerinin de izniyle devralmışlardı. Ancak bir süre sonra Kara Hacı Mehmed’in ölümü üzerine köyün sipahileri gelerek, devir sırasında Hacı Mehmed’in hazır bulunmadığı gerekçesiyle Seyyid Mustafa ve İbrahim’in söz konusu arazileri tasarruf etmelerine engel olmuşlardı.⁸⁹ Anlaşıldığına göre sipahiler, ölen Hacı Mehmed ile yapılan devir işlemi bir bahane ile iptal ederek tekrar arazinin tasarruf hakkını başka birine satmak suretiyle kazanç elde etmek istemekteydi.

⁸⁵ Alaybeylerinin usulsüzlükleri ve bunun üzerine yayınlanan ferman ve nizamname için bkz. Özer Ergenç, a.g.m., s. 369-370; Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, s. 329.

⁸⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 196. Fî Evâil-i Muharrem sene 1132 (14-23 Kasım 1719). Benzer şekilde Bolu Sancağı alaybeyi, Sipahi Mustafa’nın timarına müdahale etmiştir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 227. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718). Kayseri’de ise eski alaybeyinin kardeşi Verdî Mehmed, ellerinde yeni beratları olan Mehmed, İbrahim, Süleyman ve yine İbrahim adlı sipahilerin timarlarına el koymuştur. Burada alaybeyi ve ailesinin nüfuzunu kullanarak bölgede timarlar üzerinde etkinliğini devam ettirmek istediği anlaşılmaktadır. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 395. Fî Evâsıt-ı Zilka’de sene 1140 (19-28 Haziran 1728).

⁸⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 394. Fî Evâil-i Reb’ülâhir sene 1143 (14-23 Ekim 1730).

⁸⁸ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 13-14.

⁸⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 591. Fî Evâhir-i Şâ’ban sene 1143 (1-9 Mart 1731).

Burada son olarak zaimler ile sipahilerin ortak bir sorun karşısında birlikte hareket ettiğini belirtmek gerekir. Örneğin Trabzon'da Süleyman adlı zaim ile Mehmed, Osman ve Murtaza adlı sipahiler zeamet-timar hisseli köylerine Trabzon Kalesi'nde okçu olarak görev yapan bir timar sahibi müdahale ettiğinde birlikte hareket ederek şikâyetçi olmuşlardı.⁹⁰ Buna göre dirlik sahipleri çıkarların çatıştığı yerlerde birbirlerini şikâyet ediyor ve çıkarların birleştiği noktada ise birlikte hareket ediyorlardı.

1.2. MUKATAALARA (İLTİZAM-MALİKÂNE) DAİR SORUNLAR

Mukataa kısaca hazineye gelir sağlayan vergi kaynağı olarak tanımlanabilir. Bunlar iltizam ve emanet usulü olmak üzere iki şekilde yönetilmekteydi.⁹¹ Mukataa, iltizam usulünde vergiye esas tutulan malî birimdi. Toprağa tatbik edilişyle mukataa, devlete ait arazi ve arsalardan ayrılarak özel şahıslara kiralanan parça olarak da ifade edilebilir.⁹² Bu kısımda mukataaların iltizam ve hayat boyu iltizam (malikâne) usulleri ile idare edilişi ele alınacaktır.

İltizam, devlet tarafından bir gelir kaynağının açık artırma ile özel bir şahsa, belirli bir süre için satışı demektir. Bu satış genellikle üç yıl geçerliydi. İltizama talip olan kişi önce muaccele deneni peşin bir ödemeden sonra kalan miktarı yapılan sözleşmeye göre aylık, üç aylık veya altı aylık olmak üzere taksitlerle ödemeliydi. Bununla birlikte ödemeleri garanti etmek üzere hem mal varlığını teminat olarak sunmalı hem de güvenilir kefiller göstermeliydi.⁹³ İltizamı üstlenen kişiye mültezim denirdi. Tarihçilerin müteahhit⁹⁴, müteşebbis⁹⁵ gibi isimlerle nitelendirdiği mültezimler, devlet açısından özellikle aynî vergileri mükelleflerden toplayarak piyasada nakde çeviren ve hazineye nakit girdisi sağlayan kişi olarak da tanımlanmaktaydı.⁹⁶

İltizam sistemi, dirlik sistemi gibi devletin vergi tahsilatında kullandığı usullerden biridir. Bu yönüyle dirlik sistemini hem tamamlayan hem de bu sistem ile çatışan ve iki temel unsur olarak yan yana var olan iltizam sistemi, devletin kuruluşunu takip eden yüzyılda

⁹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 70. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

⁹¹ Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 21. Çakır, emanet usulünün yanı sıra iltizam ve malikâne usullerini de ayrı tutarak mukataaların üç şekilde idare edildiğini belirtmektedir. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 115.

⁹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 11. Baskı, İstanbul, 2014, s. 97.

⁹³ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 58. İltizam usulü sadece gelirlerin tahsil edildiği bir sistem olmayıp Bergama'daki saray yeniçerileri için astar üretimini iltizam ile yürütmesinde görüldüğü gibi devlet hizmetlerinin yerine getirilmesinde de uygulanmaktaydı. Baki Çakır, *a.g.e.*, s. 119.

⁹⁴ Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 21.

⁹⁵ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, XXXVIII/152, (1974), s. 680; Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 97.

⁹⁶ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 97.

ortaya çıkmıştı. Ancak bu sistem devlet hazinesinin nakit ihtiyacının artması ile 16. yüzyıldan itibaren yayılmaya başladı. Dirlik sahiplerinin bu yüzyıldan itibaren artık has, zeamet ve timarlarını iltizama vermek suretiyle yönetmeleri de söz konusu yayılmayı hızlandırdı.⁹⁷ İltizamın yayılması ile dirlik sistemin zayıflaması 16. yüzyıldan itibaren birbirine paralel olarak ilerledi.

Öte yandan İnalçık, has, zeamet ve büyük timarlar gibi dirliklerin iltizama verilmesinin bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu sistem para cezaları ve bâd-i havâ gibi vergilerin toplanması için tek pratik yöntem olmasının yanı sıra harem kadınları, saray görevlileri, kâtipler, çavuşlar ile sefer veya sınır kalelerinde görevli paşa ve beyler, kendilerine tahsis edilen dirliklerinden uzakta oldukları için bunları iltizama vermek durumundaydılar.⁹⁸

Osmanlı Devleti 17. yüzyılı doğuda ve batıda sürekli savaşlar içinde geçirince devlet bütçesi ciddi açıklar vermeye ve hazine büyük bir nakit sıkıntısı çekmeye başladı. Devlet nakit sıkıntısını çözebilmek için mukataaların tasarruf hakkını, vergilerin tahsilat tarihinden önce muaccelle denen bir bedel karşılığında, mültezimlere bu sefer kayd-ı hayat şartıyla satmaya karar verdi. Böylece malikâne denen bu sistemi Ocak 1695 tarihinde bir ferman ile uygulamaya koydu.⁹⁹

Malikâne sistemine geçişin bir diğer sebebi de devletin reayayı mültezime karşı koruma güdüsüydü. Zira mültezimler reayadan tahammüllerinin üzerinde ve kanunların aksine yüksek meblağlar talep ediyor, mukataaların uzun vadede ayakta kalıp kalmayacağını önemsemiyorlardı.¹⁰⁰ Böylece kısa sürelerle iltizama verilen gelir kaynakları pragmatik düşünen mültezimler tarafından tahribata uğrattılıyordu. Devlet, hayat boyu iltizam, yani malikâne sistemine geçmekle uzun vadede bu tahribatın önüne geçmeyi amaçladı. Ancak yine de bu geçişin temelinde acilen hazineye bir seferde büyük gelirler getirmek ve böylece bütçe açıklarını kapatmak yer alıyordu.¹⁰¹

Mültezimlerin, artık hayatta kaldıkları müddetçe mukataaların tasarruf haklarına sahip olmaları, bu süre zarfında koşulsuz şartsız malikâneye sahip oldukları anlamına gelmiyordu. Bir şikâyet durumunda, eğer şikâyetçiler haklı görülürse devlet mültezim ile

⁹⁷ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 98.

⁹⁸ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 60-61.

⁹⁹ Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 9.

¹⁰⁰ Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, Alfa Yayınları, (Çev. A. Tonguç), İstanbul, 2019, s. 155. Köylü büyük oranda nakde dönüşen vergileri ödemek, tohum, hayvan ve kredi almak için tefecilerin eline düşerek toprağını kaybetmeye başlıyordu. Devlet, mukataaları mültezimlere hayat boyu vererek köylüyü tefecilerin elinden kurtaracaktı ve böylece verimliliği de artırmayı planladı. Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁰¹ Yavuz Cezar, *a.g.e.*, s. 33.

yaptığı malikâne sözleşmesini iptal edilebilirdi.¹⁰² Zira mültezim ancak sözleşme şartlarına uyduğu takdirde malikâneyi tasarruf edebilirdi.¹⁰³ Böylece devlet, mültezimin keyfiliğini engellemek ve reayayı mültezime karşı koruma gayesi taşıdığını göstermekteydi.

Bir malikâne sahibi hayatı müddetince tasarruf hakkına sahip olduğu mukataaları miras bırakamazdı. Malikâne sahibi öldüğü zaman malikânesi, tıpkı dirliklerde olduğu gibi mahlûl kalıyordu. Bu durumda söz konusu mahlûl malikâne, tekrar müzayedeye açılır ve eğer yetişkin bir evladı varsa ve en yüksek teklifi veriyorsa tasarruf önceliği evladın olurdu.¹⁰⁴

Malikâne sistemine geçiş ile birlikte devlet küçük mukataa gelirlerinin satışına öncelik verdi. Her ne kadar bu mukataalar hazineye küçük gelirler getirse de devletin amacı mümkün olduğu kadar daha fazla mültezimi malikâne piyasasına çekmekti. İster askerî isterse reaya olsun, halkın her kesiminden kişi ya da kişiler belirlenen şartları sağladığı takdirde malikâne sahibi olabiliyordu. Bununla birlikte büyük mukataa gelirlerinin satışı da yapılıyor ve bunların hisseli olarak alınmasına da müsaade ediliyordu. Ne var ki 1714 yılında bir fermanla hem reayanın malikâne sahibi olması yasaklandı hem de malikâne hissedarlarının sayısı en fazla iki kişi olarak belirlendi.¹⁰⁵ Öte yandan Lale Devri öncesinde malikâne sistemi ile ilgili önemli değişiklikler yaşandı. Devlet bu sistem ile beklediği karı elde edememişti. Bunun için 17.01.1716 tarihinde ufak bir kısmı hariç bütün malikâne sözleşmelerini fesh ettiğini bildirdi. Bundan sonra mukataaları, hem iltizam hem de yıllık gelirlerini tespit etmek üzere emanet usulü ile yöneten devlet 1717 yılında tekrar malikâne satışı yapacağını açıkladı. Buna göre eski malikâne sahiplerine daha önce yatırdıkları muaccele bedelinin yarısını ödemeleri karşılığında ve fakat yeni, zamlı tarife üzerinden malikâneleri verilecekti.¹⁰⁶

Hükümler incelendiğinde Lale Devri'nde Anadolu'da hem iltizam sahibi mültezimlerin hem de malikâne sahibi mültezimlerin şikâyetlerine rastlamak mümkündür. Ancak belirtmek gerekir ki, iltizam sahibi mültezimler devlet görevlilerinin tasarrufunda olan arazileri kiralamışken malikâne sahibi mültezimler hazine arazilerini iltizama almışlardır. Bununla birlikte hükümlerde yer alan şikâyetlerin %77'si malikâne sahibi mültezimlere

¹⁰² Baki Çakır, *a.g.e.*, s. 156. Öte yandan devlet, bir mukataanın değerinin altında iltizama verildiğini tespit ederse mültezime tazminat ödemeksizin iltizam sözleşmesini feshedebilirdi. Halil İnalıcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 58; Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁰³ Erol Özvar, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁰⁴ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰⁵ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰⁶ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 109-110.

ve %33'ü ise elindeki mukataayı belli bir süre için tasarruf eden iltizam sahibi mültezimlere ait olduğu tespit edilmiştir. Şikâyetlerin konusuna bakıldığında ise %90'ı mukataa sınırlarına müdahale edildiği, yani yetki alanının ihlali konusundaydı.

16. yüzyıldan itibaren iltizam sisteminin yaygınlaşmaya başladığını ifade ederken özellikle harem kadınları, saray görevlileri ve paşa, bey unvanlı bazı devlet memurlarının dirliklerini iltizama vererek bu yaygınlaşmayı hızlandırdıkları belirtilmişti. Bu sürecin Lale Devri'nde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin Rumeli Valisi Osman Paşa, Ankara Sancağı'nda bulunan haslarını Mehmed adlı mültezime 1722 Mart ayı başından itibaren bir seneliği bin dört yüz guruşa¹⁰⁷ ve Diyarbakir Eyaleti'nde Eğil Sancağı Hâkimi İbrahim, Eğil hükümeti mukataalarını Hacı Ali adlı mültezime sekiz kese akçeye¹⁰⁸ iltizam ederken yine isim ve görevi belirtilmeyen bir zaim de zeametine bağlı köylerin gelirlerini İbrahim adlı mültezime iki seneliğine iltizama vermişti.¹⁰⁹ Mültezimlerin şikâyet sebepleri, ellerinde beratları olduğu halde iltizam ile üzerlerine aldıkları yetki alanlarına müdahale edildiği şeklindeydi.

Benzer şekilde malikâne sahipleri de malikâne sınırlarına müdahalelerden mustarıptı. Mütevelli, sipahi ve diğer yabancı kişilerin malikâne sınırlarına tecavüzleri şikâyete konu oluyordu. Kayseri Sancağı'nda Seyyid Mustafa ve Seyyid Osman'ın müşterek olduğu malikâne köylerine, Nevşehir sakinlerinden Mehmed Bey, kethüdası Hacı Musa ve adamlarından Deli Hacı adlı kişiler müdahale ediyorlardı.¹¹⁰ Yine Diyarbakir Eyaleti'ne bağlı Ergani Sancağı'nda Mehmed Abdulkaki'nin malikânesi dâhilinde olan Höyükkeçi Köyü ile Hatunçayırı Mezrası'nda kayıtlı kişilerden bazıları sayyad¹¹¹ evladı olduklarını ve köy ve mezranın yarısının kendilerine temlik edildiğini iddia ederek gelirlere müdahale ediyorlardı. Mehmed Abdulkaki'nin şikâyeti üzerine Defterhâne'de bulunan icmal ve mufassal defterlere bakılmış ve gerçekten de köy ve mezraya kayıtlı 38 kişi ile birlikte 7 sayyadın olduğu tespit edilmişti. Ancak köy ve mezrada, sayyad ve evlatlarına temlik edilen bir yer söz konusu değildi.¹¹²

Öte yandan devletin malikâne usulüne geçmesinin sebeplerinden biri de mukataaları hayat boyu verdiği malikânecinin bir müteşebbis gibi davranması ve mukataa

¹⁰⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 12. Fî Evâhir-i Receb sene 1134 (7-16 Mayıs 1722).

¹⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 361. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1134 (23 Ağustos-1 Eylül 1722).

¹⁰⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 366. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1130 (20-28 Temmuz 1718).

¹¹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 488. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1143 (3-11 Kasım 1730).

¹¹¹ Saray görevlileri olup taşrada hizmet görürlerdi. Görevleri doğan cinsi kuşları tuzaklar kurarak avlamak ve doğancibaşılar ile birlikte saraya giderek teslim etmekte. Teslim ettikleri avlar karşılığında kendilerine tezkire verilirdi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî", *Bellekten*, C. XV, S. 59, 1951, s. 395.

¹¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 382. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720).

gelirlerinin tahribatını önleyerek, verimliliği artırmasıydı. Aslında bu düşüncenin bazı malikânegiler tarafından gerçekleştirildiği hükümlerin satır aralarında okunabilmektedir. Örneğin Ankara Sancağı'nda Süleyman'ın malikânesi sınırları içerisinde bulunan yerlerde ilk defa ekim yapılan araziler ve yeni kurulan değirmenler söz konusu idi. Ancak bu yeni araziler ile değirmenlere bölgede bulunan bazı sipahi ve mütevelliler kendi timar ve vakıf arazileri olduğu gerekçesiyle müdahale ediyorlardı.¹¹³ Bu hükümdeki bilgilerden anlaşıldığı üzere Süleyman, malikânesini imar faaliyetleri ile bayındır hale getirmekteydi.

Ayrıca malikâne sahibi mukataaya uzun vadede sahip olduğu için reaya ile iyi ilişkiler kurmalı, onların memnuniyetini temin ederek toprağa bağlılıklarını sağlamalıydı. Reayanın toprağını terk etmesi, vergi gelirlerinin düşmesine sebep oluyor ve böylece malikâne sahibinin devlete ödediği meblağı çıkaramayarak zarar etmesi anlamına geliyordu. Malikâne sahibi, kar elde edebilmek için malikâne sınırlarında ikamet eden insan kaynağını yerinde tutmalı ve onları üretime teşvik etmeliydi. Örneğin Merzifon Kadısı ve Tokat Naibi'ne gönderilen hükümde bir malikâneginin, yerlerinden kalkarak Merzifon ve Tokat'a göç eden malikânesi reayalarını geri döndürme çabası yer almaktadır. Buna göre Sivas Eyaleti'nin Divriği Sancağı'nda malikâneye sahip, hükümde ismi belirtilmeyen bir malikânegi, şikâyetinde Divriği köylerinde oturan reyadan bazılarının yerlerini terk ederek Merzifon ve Tokat'ın köy ve kasabalarına göç ettiğini ifade ediyordu. Üstelik onları eski yerlerine döndürmek istediğinde ise mütegalibeye istinad ederek karşı koymuşlardı. Malikânegi şikâyetinde devletten bu kişilerin eski köylerine iskân ettirilmesini talep ediyordu.¹¹⁴

1.3. VAKIFLARA DAİR SORUNLAR

İnsanların yararına kullanılmak üzere sonsuza kadar tahsis edilen maddi kaynağa vakıf denilmektedir.¹¹⁵ Başka bir tarifle hukukî bir sözleşme olan vakıf, kişinin Allah'a yakınlaşmak amacıyla menkul veya gayrimenkul mülkünü dinî, hayrî ve sosyal bir amaca tahsis etmesidir.¹¹⁶ Osmanlı Devleti'nde vakıflar toplum için çok önemli yardım ve hizmet kuruluşlarıydı. Özellikle bugün sosyal devlet anlayışı içerisinde devlet tarafından yürütülen eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetlerinin yanı sıra belediyelere ait birçok hizmet de Osmanlı Devleti'nde vakıflar eliyle

¹¹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 276. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1132 (24 Aralık 1719-2 Ocak 1720).

¹¹⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 335. Fî Evâhir-i Safer sene 1143 (5-13 Eylül 1730).

¹¹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, (Haz. Hamdi Çilingir), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 71.

¹¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 9.

yürütülüyordu.¹¹⁷ Yine canlıların hayatında önemli bir yere sahip olan su idaresi de vakıflar tarafından yönetiliyordu. Kırdaki ve kentte, suyun kaynağından itibaren varacağı son noktaya kadar su bendi, su yolu, su kemeri, su terazisi, su maksemi ve su deposu ve yine bunlara bağlı olarak sarnıç, kuyu, çeşme, şadırvan, havuz, sebil, selsebil, hamam, hela, çamaşırhane, buzhane, değirmen gibi yapılar insanların yararına olmak üzere vakıflar tarafından inşa ediliyordu.¹¹⁸ Bu yönüyle vakıfların Osmanlı toplumunda hayatı kolaylaştıran, bulunduğu yerin çehresini olumlu manada değiştirerek yaşanabilir kılan, toplumun yaşam standartlarını yükselten önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde vakıflar menkul veya gayrimenkul oluşları, nitelikleri, idareleri, kiraya verilmeleri ve mülkiyetleri bakımından kısımlara ayrılmıştır. Ancak bunlardan mülkiyet ve niteliği bakımından tasnif edilen vakıflardan kısaca bahsetmek konumuz itibarıyla yerinde olacaktır. Mülkiyeti bakımından vakıflar sahih vakıflar ve gayr-i sahih (irsadî) vakıflar olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Sahih vakıflar, bir şahsın mülkiyeti kendisine ait menkul ve gayrimenkul malını vakfetmesiyle kurulan vakıflardır. Gayr-i sahih vakıflar ise mülkiyeti devlet hazinesine ait olan gelir kaynaklarının temlik edilmesi suretiyle hükümdar veya şahıslar tarafından vakıflaştırılmasıyla oluşturulmaktaydı. Niteliği bakımından ise hayrî, zürrî ve avarız olmak üzere üç şekilde tasnif edilmiştir. Hayrî vakıflar, cami, medrese, çeşme, imaret, han ve yoksul kişilerin doyurulması amacıyla kurulurken zürrî vakıflar da kişilerin kendi nesillerinden gelecek olan aile fertlerinde kalmak üzere bazı şartlar dâhilinde kurdukları vakıflardır. Avarız vakıfları ise olağanüstü hallerde ihtiyaç sahibi kimselere yardım amacıyla kurulmuşlardır.¹¹⁹

Yediyıldız 18. yüzyıl vakıfları üzerine hazırladığı eserinde, vakıfların genel anlamda iki kısma ayrıldığını ve bunların hayrî ve aile vakıfları olarak tasnif edildiğini belirterek 18. yüzyıl için bu iki kategorinin yeterli olmadığını ifade etmektedir. Böylece 18. yüzyılda bu iki vakıf türünün yanına bir de yarı ailevî vakıf şeklinde üçüncü bir sınıf eklemektedir. Yediyıldız'a göre hayrî vakıflar, kişinin bazen Allah rızası için bazen de şöhret ve sosyal nüfuz kazanmak için kurduğu vakıflardır. Bu vakıflarda kişi herhangi bir maddi menfaat beklememektedir. Aile vakıfları, kişinin kurduğu vakfın mütevellisi¹²⁰ olup vakfın bütün

¹¹⁷ Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Baskı, İstanbul, 1996, s. 42.

¹¹⁸ Yılmaz Önge, "Vakıf Müessesesinde Su ve Önemi", *1'inci Vakıf Haftası 5-11 Aralık 1983*, Önder Matbaacılık, Ankara, 1984, s. 23.

¹¹⁹ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 12-13.

¹²⁰ Mütevellî, vakıf işlerini yürüten kişiye denir. Nilgün Çevrimli, *Vakfiyelere Göre Tâbir ve İstihlâhlar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2019, s. 528.

gelirlerinin kendisine ait olduğu vakıf türüdür. Aile vakıflarında, “*vâkîf*” olarak nitelendirilen vakfın kurucusu, öldükten sonra vakfın gelirlerinin kendi neslinden olan kişilere aktarılmasını şart koşar. Yarı ailevî vakıflar ise, hem hayrî hem de aile vakıflarının özelliklerini bir arada taşıyan vakıflardır. Bu tür vakıflarda kişi hastane, tekke, mektep, çeşme gibi müesseseler kurduktan sonra bu müesseselerin çeşitli giderleri ile hizmetlilerinin ücretlerini karşılamak üzere malını vakf ediyordu. Bu yönüyle hayır işi olarak görülmekle birlikte vakfın idaresinin, vakfın kurucusundan itibaren gelecek nesillerde kalması ve gelir fazlasının genellikle aile üyeleri arasında pay edilmesi açısından ailevî vakıflarla benzerlik göstermektedir.¹²¹

Vakıf kuruluşlarının temel amacı, toplum yararına hizmet etmek olsa da Osmanlı Devleti’nde zamanla bu amacın suiistimal edilerek vakıfların farklı bir mahiyete evirildiği bilinmektedir. Kurulan vakıflar, artık toplum menfaatini ön planda tutmayıp, kişisel serveti nesiller boyunca garanti altına almayı amaçlıyordu. Köprülü, Osmanlı Devleti’nin 15. yüzyılda iktisadî gelişme göstermesiyle birlikte bu gelişmeye paralel olarak vakıfların niceliğinin de büyük ölçüde arttığını ifade etmektedir. Aynı zamanda bu yüzyıldan itibaren aile vakıflarının giderek arttığını ve suiistimallerin başladığını belirtmektedir. Daha II. Mehmed döneminde askerî dirliklerin azaldığı gerekçesiyle birçok vakfın, vakıf statüsü kaldırılarak dirliklere ilhak edildiğine dikkat çekmektedir.¹²²

Osmanlı Devleti’nde vakıfların 15. yüzyıldan itibaren artışı ile birlikte başlayan suiistimaller, dönemin tarih ve islahat yazarları tarafından eleştirilere tabi tutulmuştur. Aşıkpaşazâde, II. Mehmed’in vakıfları dirliklere ilhakını eleştirmekle birlikte vakıf idarecilerinin yolsuzluklarını da tenkit etmektedir. Benzer şekilde Koçi Bey de aile vakıflarının artışını ifade ederek devlet hazinesine zarar verildiğine dikkat çekmektedir.¹²³ Yine 16. yüzyılda yazıldığı bilinen *Hırzû’l-mülûk* ile 17. Yüzyıl islahat yazarlarından *Veliyüddin Efendi* ve *Aziz Efendi* vakıfların dirlikler lehine artışından

¹²¹ Bahaeddin Yediöldüz, a.g.e., s. 14-17.

¹²² Yazar timar kelimesini kullanmışsa da kast ettiği genel manada dirlikler olduğu için burada dirlik kelimesi kullanıldı. Mehmet Fuad Köprülü, “Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 511. Tursun Bey’e göre 20.000 mülk ve vakıf arazisi, timar arazisine dönüştürülmüştür. (Aynı eserin 197. sayfasında timara dönüştürülen mülk ve vakıf arazisinin 1.000’den fazla olduğu şeklinde kaydedilmiştir). Tursun Bey, *Târîh-i Ebû’l-feth*, (Haz. Mertol Tulum), Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 22. Oktay Özel Amasya Sancağı tahrir kayıtlarına dayanarak yaptığı çalışmada, mülk ve vakıf topraklarının ortadan kaldırılarak mirî araziye ilhakı konusunda, bunun radikal bir girişim olmadığını ifade ederek bu toprakları elinde bulunduran yerel güçlerin malî kuvvetlerine zarar vermeden yürütülmüş olan kapsamı sınırlı ve dikkatli bir uygulama olduğu kanaatine varmıştır. Oktay Özel, “Limits of the Almighty: Mehmed II’s ‘Land Reform’ Revisited”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 42, S. 2, 1999, s. 242.

¹²³ Mehmet Fuad Köprülü, a.g.m., s. 514-515.

şikâyet etmektedir.¹²⁴ Ancak her ne kadar eleştiriler olsa da hayrî vakıfların sayısı azalırken aile vakıflarının sayısı ise gittikçe artmaya başladığı bilinmektedir. Örneğin 18. yüzyılda kurulan vakıflar incelendiğinde, %75'i yarı ailevî vakıflar, %7'si ailevî vakıflar (toplam %82) ve ancak %18'i hayrî vakıflardı.¹²⁵

Barkan, aile vakıflarının kurulmasında kişileri zorlayıcı iki temel unsurdan bahsetmektedir. Birincisi Osmanlı Devleti'nin büyük toprak arazilerinin nesiller boyunca tek bir aile elinde bulunması ve böylece yerli asalet sınıfının doğmasını önlemek amacıyla merkezîyetçi politika izlemesiydi. İkincisi ise İslam miras hukukunun, mirasın varisler arasında pay edilmesi şartının servetin parçalanmasına sebep olmasıydı. Ancak vakıflaştırılan mülkler hem devletin müsadere ve müdahalesinden bir nebze korunmuş oluyor hem de bu vakıflar satılmadığı gibi borç veya diyet olarak haczedilemiyordu. Böylece nesiller boyunca devamlılığı sağlanıyordu. Bu bir anlamda ailenin ismini, varlığını, itibar ve saygınlığını yüzyıllar boyunca devam ettirmesi anlamına geliyordu.¹²⁶ Bu sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıldan itibaren aile vakıfları hızla artmış ve hayrî vakıflar ise aile vakıflarına nispetle sınırlı sayıda kalmıştır.

Lale Devri'nde vakıflara dair şikâyetler incelendiğinde, hükümlerin giriş kısmında *vakfının tevliyeti evlâdının batn-ı evveline şart ve ta'yîn idüb, ceddinin evlâd-ı evlâdına evlâdına meşrûat vakfı olub, vakf-ı mezbûrun evlâdından ve meşrûtiyyet üzere mütevellîleri olan, evkâfının evlâdiyyet ve meşrûtiyyet üzere mütevellîsi olan, aslah-ı erşed evlâddan olduğu* vb. şeklinde bilgi verildiği takdirde aile vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece şikâyetlerin %40'ı aile vakıflarına ait olduğu tespit edilebilmektedir. Ancak arda kalan %60'lık kısım ise defterlerde vakfa dair yeterli bilgi verilmediğinden ne kadarının hayrî veya aile vakfı olduğu tespit edilememiştir.

Bundan önce vakıf mütevellilerinin dirlik ve iltizama ait yetki alanlarına müdahale ettikleri belirtilmişti. Vakıflara ait mülk ve arazilere de gerek dirlik sahiplerinin gerekse diğer vakıf mütevellileri ile birlikte bazen sıradan insanların müdahalelerine rastlanmaktadır. Bununla birlikte bu dış müdahalelerin haricinde bir de vakıf içi müdahaleler söz konusuydu. Örneğin aile vakıflarında hissesi bulunan kişiler mütevellilerin yetkisinde olan işlere müdahale ediyorlardı. Şikâyetlerin %60'ı vakıf içi ve

¹²⁴ Mehmet Öz, "Gelenekçi Osmanlı Islahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, Ankara, 2019, s. 107-110.

¹²⁵ Bahaeddin Yediylidiz, a.g.e., s. 15.

¹²⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler* 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 211-212.

vakıf dışından kişilerin, vakıf görevlileri ile vakıf mülk ve arazilerine müdahaleleri hakkında olup bu hususun vakıflara dair sorunların temelini oluşturduğu görülmektedir.

Şikâyet defterlerinde timar sahiplerinin vakıf arazilerine müdahalelerine dair Amasya¹²⁷, Bolu¹²⁸ ve Trabzon'da¹²⁹ rastlanan örneklerde timar sahiplerinin vakfın yetkisinde bulunan köy, mezra ve çiftlikleri zapt ederek buralarda vakfa ait gelirlere müdahaleleri söz konusuydu. Gelirlere müdahalenin yanı sıra vakıf arazilerinin izinsiz kullanımı da başka bir sorundu. Örneğin Merzifon'da Sipahi Veli, Devlet Hatun Vakfı'na ait köyde mütevelliden izin almaksızın ağıl kurmuştu. Köyde tarım yapılmakta ve vakfın geliri tarıma dayalı vergilerdi. Ancak burada ağılın bulunması vakfın mahsulüne zarar verdiği için Müteveli Ali, Sipahi Veli'yi merkeze şikâyet etti.¹³⁰

Vergi mükellefi olması sebebiyle tahsildarlar için reaya büyük önem taşıyordu. Bu yüzden mütevelliler sadece sipahilerle değil diğer tahsildarlar ile de karşı karşıya geliyordu.¹³¹ Özellikle reaya üzerinde yetki çatışması yaşanıyor. Vakfın geleceği için vakıf reayasının korunması mütevellilerin en önemli görevleri arasındaydı. Manisa Kadısı'na gönderilen hükümde Elvan Bey oğlu Sinan Bey Vakfı'nın mütevellisi Yusuf'un şikâyeti, vakfın reayasına bazı tahsildarlar ve malikâne mutasarrıfları tarafından müdahale edildiği şeklindeydi. Yusuf'un iddiasına göre bu kişiler, vakfın reayasına *"bizim re'âyâmızdansız hukûk ve rûsûm ve sâyir bâd-ı hevânızı biz aluruz deyû"* müdahale ediyor ve vakıf gelirlerine zarar veriyorlardı.¹³²

Mütevelliler, vakıf reayasını koruyamadığı takdirde, reaya hem vakfa hem de diğer tahsildarlara vergi ödemek zorunda kaldığı için bulunduğu köy ve mezrayı terk ediyordu. Bu durum vakfın vergi kaynağının azalmasına veya yok olmasına sebep

¹²⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 284. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1130 (22-30 Mayıs 1718); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 77. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

¹²⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 179. Fî Evâil-i Muharrem sene 1132 (14-23 Kasım 1719); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 212. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1137 (15-24 Nisan 1725); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 23. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1140 (13-2 Mart 1728).

¹²⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 187. Fî Evâil-i Muharrem sene 1143 (17-26 Temmuz 1730).

¹³⁰ Hükümde sarîh bir şekilde ifade edilmese de ağıl hayvanlarının tarım arazilerine zarar verdiği anlaşılmaktadır. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 109. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

¹³¹ Saruhan Sancağı'nda, Demirci Hassı Voyvoadası'nın Turasan Ece Vakfı'na müdahalesi BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 210. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1134 (25 Temmuz-3 Ağustos 1722); Bolu Sancağı'nda Konrapa Çeltik Mukataası Eminleri'nin Şemseddin El-Fenarî Vakfı'na BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 162. Fî Evâil-i Ramazan sene 1134 (15-24 Haziran 1722) ve Şemsî Ahmed Paşa Vakfı'na müdahalesi BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 12. Fî Evâhir-i Receb sene 1140 (3-12 Mart 1728); Bolu Sancağı'nda Bartın Gümrük Emîni'nin Amasra Kalesi içinde bulunan Sultan Mehmed Han Camii'nin (bugün Fatih Camii) vakıf köylerine müdahalesi BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 229. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730); Saruhan Sancağı'nda Aydın Muhassılı'nın Valide-i Sultan Süleyman Han Vakfı'nın reayalarına müdahalesi BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 254. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

¹³² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 203. Fî Evâhir-i Receb sene 1137 (5-14 Nisan 1725).

oluyordu. Bu konuda Diyarbekir Valisi Vezir Abdullah Paşa'nın¹³³ şikâyeti iyi bir örnek teşkil etmektedir. Abdullah Paşa'nın dedesi Köprülü Mehmed Paşa ve amcası Ahmed Paşa'nın vakıflarına ait (Haleb Eyâleti'nde Amik, İdlibi's-suğrâ ve Şuğur, Malatya Sancağı'nda Hekimhâni, Amasya Sancağı'nda Hacıköy ve Turhâl, Sultanönü Sancağı'nda Hân-ı Cedîd, Zağferânborlu, İzmir, Limni ve Bozcaada ve Girid Adalarına bağlı kazalarda bulunan) köylerin statüsü serbest hükmünde olması hasebiyle hem şer'î hem de örfî vergiler söz konusu vakıflar tarafından toplanmaktaydı. Ancak beylerbeyleri, sancakbeyleri, mütesellimler, voyvodalar ve sair ehl-i örf yetkililerinin söz konusu vakıfların köylerine müdahaleleri neticesinde birçok reayası “*perâkende ve perişân*” olmuştu. Dolayısıyla bu durum her sene Haremeyn-i şerîfeyne (Mekke ve Medine Şehirleri) gönderilmesi gereken yardım paralarının (*surre-i mu'îne*) azalmasına sebep olmaktaydı.¹³⁴

Yukarıda belirtilen ehl-i örf mensuplarının müdahalelerinin yanı sıra bazen de mütevelliler, kendi vakıf sınırlarını aşip diğer vakıfların mülk ve arazilerine tecavüz ediyorlardı. Bu tecavüzler köy ve mezraların kendi vakıf sınırları içerisinde olduğu iddiasıyla gerçekleşiyordu. Ancak vakıf arazileri, vakıf görevlilerinin elinde bulunan beratlarda açık bir şekilde belirtilmiş olsa da bazen taraflar bu konuda ısrar edebiliyor ve hatta kanun dışı yollara başvurabiliyorlardı. Bolu Sancağı'nda Ova isimli köyde Kuşoğlu Mehmed Fakih'in vakfettiği çiftlik yerlerinin mütevellisi olan İmam Mehmed ile yine Bolu Sancağı'nda Taraklıborlu Nâhiyesi'ne bağlı Eflani Divanı'nda Hâcı Ağaca adlı köyde Muslihiddin Fakih Vakfı'nın mutasarrıfları olan Ömer, Arslan, Mustafa ve Ahmed adlı kişiler vakıf arazileri üzerinde anlaşmazlığa düşmüş ve kadı mahkemesinde davaları görülmüştü. Mahkemede vakıfların çiftlik yerlerinin farklı yerler olduğu anlaşılmış ve bu konuda taraflara hüccet verilmişti. Ancak bundan sonra Muslihiddin Fakih Vakfı'nın mutasarrıfları kadı ile anlaşarak İmam Mehmed'in mütevellisi olduğu Kuşoğlu Mehmed Fakih Vakfı çiftlik yerlerinin kendi vakıflarına ait olduğunu belirten bir hüccet almış ve bu hücceti Defterhâne'ye kayd ettirmişlerdi. Muslihiddin Fakih Vakfı'nın mutasarrıfları söz konusu hüccet üzere Kuşoğlu Mehmed Fakih Vakfı'nın çiftlik arazilerini zabt ettiklerinde İmam Mehmed bu durumu merkeze bildirdi. Bu şikâyet üzerine Divan-ı Hümayun, Defterhâne'de bulunan vakıf defterlerini inceleyince İmam Mehmed'in şikâyetinde haklı olduğu görüldü. Hükümde belirtildiğine göre Mehmed Fakih'in vakıf çiftliği Ulus Nahiyesi'nde karye-i Ova'da ve Muslihiddin Fakih'in Vakfı ise

¹³³ Köprülüzâde olarak bilinen Abdullah Paşa, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın ortanca oğludur. İran Seferi'nde serdar-ı ekrem olarak görev yaparken 1735 yılında, Arpaçayı Meydan Muharebesinde şehit olmuştur. Türk Ansiklopedisi XXII, “Köprülüler”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1975, s.293.

¹³⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 404. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720).

Taraklıborlu Nahiyesi'nde Eflani Divanı'nda Ağaca adlı köyde bulunuyordu. Bununla birlikte Muslihiddin Fakih Vakfı'nın mutasarrıflarına ait hüccet kaydının da Defterhâne'den çıkarıldığı belirtildi.¹³⁵

Vakıf içi müdahaleler ise çoğunlukla aile vakıflarında ve hisseli vakıflarda görülmektedir. Evlatlık vakıflar da denilen aile vakıflarında aile fertleri vakıf kurucusunun belirlediği şartlara göre vakıfta hisse sahibi olabiliyordu. Vakıftan sadece bir aile ferdinin yararlanabileceği gibi tüm bireyler de vakıf kurucusunun vakfiyede¹³⁶ belirttiği şartlara göre faydalanabiliyordu. Yine vakıftan, erkek çocukların yanı sıra kız çocukların da yararlanıp yararlanamayacakları vakfiyelerde belirtilirdi.

Vakfın kurucusu vakfiyede, vakıftan kimlerin faydalanabileceğini ve bu kişi veya kişilerin faydalanma sırasını belirtiyordu. *Evlâd-ı evlâdına* veya *evlâd ve evlâdına*, *evlâdına ve evlâd-ı evlâdına*, *evlâdın batn-ı evveline*, gibi tabirler bu sıralamayı ifade ediyordu. Bir vakf, evlâd ve evlâd-ı evlâda tayin edilmesi demek çocuklar ve çocukların çocuklarına tayin edildiği anlamına geliyordu.¹³⁷ Böylece vakıf kurucusunun çocukları ve torunları vakıfta hisse sahibi olabiliyordu. Ancak vakfiyelerdeki bu belirteçlere rağmen aile fertleri arasında hisse davaları sıklıkla görülmektedir. Örneğin Amasya Sancağı'nda Merzifon Kazası'nın Hacıbali Mahallesi'nden Seyyid Osman, annesi Fatma'nın ölümünden sonra intikal eden vakıf hissesinin diğer hissedar Seyyid Ahmed tarafından kendisine verilmediği gerekçesiyle şikâyette bulundu. Oysa vakıf, evlad-ı evlâdına şart koşulmuş bir vakıftı ve Seyyid Osman, evlattan olan annesine ait hisselerin kendisine intikal ettiği gerekçesiyle hisse talep edebiliyordu.¹³⁸

Vakfiyelerde *batn* diye tabir edilen ve kuşak sırasını gösteren şart da önemli bir husustu. Eğer vakıf, *batn-ı evvel* denilen birinci kuşak evlada şart koşulmuşsa *batn-ı sâni* ya da *batn-ı sâlis* şeklinde tabir edilen ikinci ve üçüncü kuşaklar vakıfta hak iddia edemezlerdi. Ancak bu sıralamanın mirasçılar arasında şikâyete sebep olduğu görülmektedir. Amasya'da Bayrak Bey ve Şadi Bey Vakıflarının tevliyeti evlâdının batn-ı evvelinde olanlara vakf edilmiş ve şikâyetin sahibi Emine de evladdan ve batn-ı evvelden idi. Ancak batn-ı sâni'den Ebubekir vakfa müdahalede bulunuyordu. Emine,

¹³⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 389. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720).

¹³⁶ Vakfiye, vakfın mallarının neler olduğu, bu malların nasıl idare edileceği, nerelere sarf edileceği ve vakfın kimler tarafından idare olunacağını belirten hüccete denir. Genellikle Allah'a şükür ile başlayan vakfiyelerde, vakfın sevabı hakkında ayet ve hadislere yer verilir ve belgenin üzerinde kadının tasdikini gösteren mühür bulunurdu. Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966, s. 57.

¹³⁷ Ali Himmet Berki, a.g.e., s. 16.

¹³⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 272. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

vakfın köylerine ait mahsulü zorla toplayan Ebubekir'den hakkının alınmasını talep ediyordu.¹³⁹

Öte yandan vakfın kurucusu vakfı erkek ve kız çocuklarına ya da sadece erkek veya kız çocuklarına şart ve tayin edebilirdi. Ancak bu durum karışıklığa ve tarafların şikâyetine sebep olmaktadır. Seyyid Osman ve Seyyid Hasan, ataları Ali Bey'in vakfettiği köylerin gelirlerini (*galle*) erkek evladına (*evlâd-ı zükûr*) şart ve tayin ettiği halde kız evladdan (*evlâd-ı inâs*) olan Ayşe'nin "*ben dahî evlâd-ı inâsdanım galleden hisse isterim deyû*" müdahale ettiği gerekçesiyle şikâyet ettiler. Seyyid Osman ve Seyyid Hasan şikâyetlerinde bu isteğin vakfiyede belirlenen erkek evlâd şartına aykırı olduğunu ileri sürerek Ayşe'nin müdahale etmemesini talep ediyorlardı.¹⁴⁰

Vakıflarda yaşanan bir diğer sorun da hisseli vakıflarda görülen hissedarların birbirlerinin hisselerine müdahale etmeleriydi. Örneğin Bolu Sancağı'nda, babası İbrahim ölünce vakıf hissesi Rabia'ya intikal etmiş ancak vakıf evladından Abdurrahman kendi hissesine kanaat etmeyip Rabia'nın da hissene alıkoymuştu.¹⁴¹ Yine Diyarbakir'de (Amid) Mustafa'nın şikâyetine göre, atalarından intikal eden vakfın sekiz evladından biri olduğu halde kardeşi birkaç seneden beri hissene vermiyordu.¹⁴²

Vakıflara, diğer vakıf mütevellileri, dirlik sahipleri, ehl-i örf mensupları ve vakıf içinden müdahalelerin yanı sıra ecânbden, ahardan, mütegalibeden ve statüleri belirtilmeyen diğer şahısların da müdahaleleri şikâyet defterinde yer almaktadır. Şikâyetçiler, vakıf evlâdından oldukları iddiasıyla hisse talep eden kişileri, vakıfla bir alakalarının olmadıklarını belirtmek için özellikle ecânbden ve ahardan kişiler olarak tanımlıyorlardı. Örneğin Amasya Sancağı'nda Hızır Paşa Vakfı'nın Mütevellisi Ali "*ben dahî evlâddanım deyû*" vakıf gelirinden hisse talep eden Mahmud'u "*ecânbden Mahmud nâm kimesne*" olarak tarif ediyor ve "*iddi'â ve müdde'âsı vech-i şer'î üzere isbât itmedin hilâf-ı şart-ı vâkıf ve mugâyir-i vakfiyye-i ma'mûl-behâ galle-i vakfdan hisse taleb ve berât itdirdim deyû kendüsi ve [] sâkine vekîli olan [] nâm kimesne mahsûl-i vakfı ahz ü kabz idüb*" vakfa müdahalede bulunduğunu şikâyet ediyordu.¹⁴³ Ayıntâb Sancağı'nda Diba Hamamı Vakfı'nın Mütevellisi Abdurrahman "*ecânbden olub Ayıntâb sâkinlerinden*" Mehmed, Ahmed ve Kaya adlı kişiler ile Tâlibe, Ayşe, Fatma ve Safiye adlı kadınların "*biz dahî evlâddânız deyû bin yüz otuz [] senesinden berû bilâ-berât*

¹³⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 229. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

¹⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 256. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1143 (6-15 Ağustos 1730).

¹⁴¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 431. Fî Evâil-i Cemâziyelâhir sene 1132 (10-19 Nisan 1720).

¹⁴² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 225. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

¹⁴³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 431. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1132 (2-10 Mart 1720).

fuzûlî ve hilâf-ı şart-ı vâkîf zabt ve gallesin ahz” ederek vakfa müdahale ettiklerini bildiriyordu.¹⁴⁴ Yine Bolu Kazası'na bağlı Kır Divanı'nda Yusufolu Mezra'asının mezra'adârları olan Seyyid Halil, Seyyid Ali ve diğer Seyyid Ali şikâyetlerinde “*ahardan dahl olunmak icâb itmez iken Hadice nâm hâtûn ben evlâd-ı vâkîfdanım bana hisse virirsiz deyû bivech ve bilâ-berât-ı kanûn*” müdahale ettirilmemesini talep ediyorlardı.¹⁴⁵ Görüldüğü gibi vakıflarda hak iddia eden kişilerin hiçbir kanıt sunmadıkları özellikle vurgulanıyordu. Böylece şikâyetçilerin, davanın kendi lehlerine sonuçlanmasını kolaylaştırmak için karar vericileri daha çabuk ikna etmeyi amaçladıkları görülmektedir.

Vakıfların sorunlarından biri de vakıf mütevellilerinin yetkilerine müdahale edilmesiydi. Böyle durumlarda mütevelliler, yetkilerinin kısıtlandığı ve kararlarını uygulayamadıkları gerekçesiyle şikâyette bulunuyorlardı. Amasya Sancağı'nda Seyyid Hasan, kardeşi Seyyid Hüseyin'in vakf eylediği para ve bakkallar çarşısındaki dükkânın mütevellisi iken dışarıdan Seyyid Mustafa ve Hacı Osman adlı kişiler “*bivech ve bilâ-berât bunun tevliyeti umûrına müdâhale*” ediyorlardı.¹⁴⁶

Yine mütevelliler, bölgelerinde zorbalıklarıyla tanınan ve mütegalibe olarak isimlendirilen kişilerin baskılarına karşı direnmek zorunda kalıyorlardı. Saruhan Sancağı, Kayacık Kazası'nda bulunan Seyfi Baba Zaviyesi'nin evladından olmak üzere maliye beratıyla¹⁴⁷ mütevellisi olan Ahmed, Kayacık Kazası'ndan Delioğlan Bacanağı Kara Mehmed adlı mütegalibenin vakfa müdahale ederek, vakfın idaresini Ahmed'in elinden almıştı. Ahmed vakıf evladından olması hasebiyle ve elindeki maliye beratı gereği vakfın kendisine verilmesi için hüküm talep ediyordu.¹⁴⁸ Benzer şekilde Hacı Mustafa'da mütegalibeden şikâyetçi oldu. Hacı Mustafa, Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa nezaretinde olan vakıflardan Amasya Sancağı'nda Sultan Bâyezid-i Velî Vakfı'nın Ankara Sancağı'nda Ayaş Kazası'na bağlı Güdül ve buraya bağlı yerlerin H.1135-1136

¹⁴⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 81. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1137 (10-19 Ekim 1724).

¹⁴⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 78. Fî Evâsit-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

¹⁴⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 474. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1130 (26 Eylül-5 Ekim 1718).

¹⁴⁷ Maliye kalemleri tarafında verilen beratlarla maliye beratı, kadıasker tarafından verilen beratlarla ise askerî berat denirdi. Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 132.

¹⁴⁸ “...Kayacık Kazâsı'nda sâkin mütegalibe ve ecnebîden Delioğlan Bacanağı Kara Mehmed nâm kimesne ser-cem'iyyet olmağla her varan nâiblerden cebren hüccet ve mürâsele ahz ve bir tarikle askerî tarafından berât peydâ itmekle hilâf-ı şart-ı vâkîf ve mâliye berâtına mugâyir bin yüz yigirmi [] senesinden berû zâviyyedârlık-ı mezbûru mezkûr Ahmed'e zabt itdirmediğinden mezbûr dahî yine evlâddan merkûm Hüseyin bin Mehmed'e kasr-ı yedd itmekle merkûm Hüseyin dahî yine mâliye tarafından berât itdiriüb bi'l-fi'l berât-ı şerîfimle üzerinde olmağla mezbûr Hüseyin'e dahî zabt itdirmediğinden mâ'adâ ber-müceb-i şart-ı vâkîf evlâda â'id olan galle-i vakfı dahî tagallüben ahz ü kabz idüb ve itâ'at-i şer' itmeyüb ol vechle gadr itmekle zâviyyedârlık-ı mezbûr merkûm Hüseyin'e yedinde olan mâliye berâtı mücebince zabt ve ber-müceb-i şart-ı vâkîf evlâddan olanlara â'id olub fuzûlî ahz ü kabz eylediği galle-i vakf dahî alıvirilmek...” BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 157. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1131 (4-13 Kasım 1719).

senelerine ait cibâyetini¹⁴⁹ almıştı. Bâc-ı bâzâr ve bâd-ı hevâ gibi diğer vergiler de vakfa ait vergilerdi. Ancak mütegalibeden Bıçakcıoğlu İbrahim, Bölükbaşoğlu Hüseyin ve Hâcı Musa adlı kişiler “*öşr viren re’âyâdan bâc-ı bâzâr alınmaz deyû*” vakfa müdahale ediyorlardı. Hacı Mustafa söz konusu vergilere müdahale edilmemesini istiyordu.¹⁵⁰ Her iki örnekte de görüldüğü gibi mütegalibe olarak nitelendirilen kişiler vakıflar üzerinde etkili olmaya çalışıyor ve böylece bölgelerinde güç kazanmayı amaçlıyorlardı. İlk örnekte doğrudan maddi bir güç elde etme çabası görülürken ikinci örnekte ise halkı tahsildara karşı sözde koruyarak bölgede nüfuz sahibi olmak hedefleniyordu. Şikâyet defterlerinde mütegalibenin vakıflara doğrudan müdahalesine dair birçok şikâyete rastlanmakla birlikte bazı kişilerin de vakıflara müdahalelerinde mütegalibeye dayandıkları görülmektedir.¹⁵¹

Vakfın, kiracıları ile olan ilişkilerinde de sorunlar yaşanmaktaydı. Bu sorunların başında ise vakıf mülkünü kiralayan kiracının kira bedelini ödememesi geliyordu. Böyle durumlarda giderleri bu gelirlere bağlı olan cami, medrese, imaret, çeşme vs. gibi yerlerin atıl kalmasına ve vakıfların yürüttükleri hizmetleri icra edememelerine sebep oluyordu. Dolayısıyla kiraların zamanında ve eksiksiz toplanması vakfın sıhhati açısından büyük önem taşıyordu. Babüssaade Ağasının nezaretinde olan Amasya Sancağı’nda Hüseyin Ağa Camii ve bu sancağa bağlı Havza Kazası’nda Firuz Ağa Medresesi Vakfı’nın mütevellisi olan İbrahim, söz konusu vakfın kiracıları ile kira konusunda karşı karşıya gelmişti. Vakfa ait olan Amasya’da bezzazistan içerisindeki dükkânlar ile dışındaki attarlar, hallaç ve mumcu dükkânları, çuval ve sandık koyulan bir arazi ile Tokat’ta bulunan hamam ve dükkânlardaki kiracıların kiralarını ödemedikleri gibi bu gayrimenkulleri mütevelliden izin almaksızın birbirlerine devrediyorlardı. İbrahim şikâyetinde, kiraların ödenmesi ve mütevelliden izin almadan devirlerin yapılmamasını talep ediyordu.¹⁵²

Vakıf ve reaya ilişkisinde, toprağı işleyen ve elde ettiği ürün üzerinden vergisini ödeyen reayanın vakıf toprağını terk ederek başka bir yere göç etmesi, vakıfların uğraşmak zorunda kaldığı önemli sorunlardan biriydi. Böyle durumlarda mütevelliler şikâyet mekanizmasını kullanarak göç eden reayayı takip ediyor ve onları köylerine geri döndürmeye çalışıyordu. Amasya Sancağı’nın Merzifon Kazası’nda Devlethatun

¹⁴⁹ Cibâyet, vakfın icar, vergi gibi gelirlerinin toplanması görevine verilen isimdir. Bu görevdeki kişiye câbi denir. Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 119.

¹⁵⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 216. Fî Evâil-i Şâ’ban sene 1137 (15-24 Nisan 1725).

¹⁵¹ Örneğin Ankara Sancağı’nda Yakup Dede Tekyesi’nin vakıf köyüne müdahale eden yeniçeriler, “hevâlarına tâbi mütegalibeye istinâd” ettikleri için Tekyenin Mustafa hakkını alamıyordu. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 147. Fî Evâil-i Ramazan sene 1134 (15-24 Haziran 1722).

¹⁵² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 136. Fî Evâhir-i Şâ’ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

Vakfı'nın Mütevellisi Ali, vakfın köylerinde sakin olan reayadan bazılarının buraları terk ederek Amasya'daki askerî çiftliklere¹⁵³ yerleştiklerini ve bu durmun vakfın zirai üretimini olumsuz etkilediği için söz konusu kişilerin köylerine geri iskân ettirilmesini talep ediyordu.¹⁵⁴ Şikâyetlerde reayanın vakıf köylerini neden terk ettiklerine dair bir bilgi verilmiyorsa da bazen reayanın haklı sebepleri olduğu görülmektedir. Mesela Kayseri Sancağı'nda Ahmed Paşa Vakfı köylerinin reayası, köylerini iltizam yoluyla Abdullah adlı bir kişinin aldığı ve Abdullah'ın da söz konusu köyleri Mehmed ve Hasan'a ortak olmak üzere iltizam olarak verdiğini ancak mültezimlerden Hasan'ın reayaya kötü muamelesi neticesinde "*perâkende ve perişân*" olduklarını ifade ettiler. Vakıf reayası şikâyetlerinde bundan sonra köylerin iltizama verilmemesini talep ediyorlardı.¹⁵⁵

Vakıflar kuruluş amaçlarına göre vakfiyelerinde belirlenen şartlara binaen yüklendikleri sorumluluklar vardı. Bu sorumlulukları yerine getiren, vakıf görevlilerine *mürtezika* ya da *ehl-i vezâ'if* denirdi. Bu görevliler vakıfta gördükleri hizmetlerinin karşılığında şartlara göre günlük, aylık veya yıllık maaş alırlardı.¹⁵⁶ Şikâyetlerden anlaşıldığı üzere söz konusu maaş aynî veya nakdî olabiliyordu. Vakıf görevlileri ile vakfın mütevellisi bu konuda sorunlar yaşayabiliyor ve bu sorunları aşmak için İstanbul'a şikâyette bulunuyorlardı. Şikâyet defterlerinde, vakıf görevlilerinin yakındıkları en büyük sorun mütevellilerin hizmetleri karşılığında maaşlarını ya vermedikleri ya da eksik verdikleri şeklindeydi. Amasya Sancağı'nın, Gümüş Kazası'nda bulunan Halil Paşa Medresesi'nin müderrisi olan Hacı Mehmed¹⁵⁷, Seyyid Burhaneddin Vakfı'nın Saruhan Sancağı'nın Gördös Kazası'nda bulunan medresesinde ferraş¹⁵⁸ ve hâfız-ı kütüb¹⁵⁹ görevlerini yürüten Seyyid Yahya¹⁶⁰, yine Seyyid Burhaneddin Vakfı'nın Nazırı Şeyh İbrahim¹⁶¹, yine Saruhan Sancağı'nın merkez kazası Manisa'da Hüsrev Ağa Camii ve

¹⁵³ Askerî ismiyle müsemma olan bu çiftlikler askerî sınıfın tasarrufunda olan çiftliklerdi ve raiyet vergilerinden muaftılar. Halil İnalıcık, "Çiftlik", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 69.

¹⁵⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 109. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

¹⁵⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 384. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1134 (13-22 Ağustos 1722).

¹⁵⁶ Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 513.

¹⁵⁷ Hacı Mehmed'in bu konu hakkında farklı tarihlere ait iki şikâyeti bulunmaktadır. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 187. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelevvel sene 1130 (12-21 Nisan 1718) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 253. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

¹⁵⁸ Kilim, hasır, yatak vb. seren, döşeyen ve temizlikten sorumlu görevliye verilen isimdir. Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 214.

¹⁵⁹ Kütüphane görevlisidir. Kitapları korumak, okuyucunun istifadesine sunmak ve yıllık sayımını yapmak bu görevlinin sorumluluğundadır. Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 243.

¹⁶⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 71. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

¹⁶¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 73. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

Yakup Ağa Muallimhanesi Vakıflarının cihâtı¹⁶² vazifesinde bulunan Mehmed Halife¹⁶³ maaşını alamadığı için mütevelliden şikâyetçi olmuşlardı. Bununla birlikte mütevellilerin vakfiyelerde belirtilen vazifeleri karşılığında görevlilere gerek nakdî ve gerekse aynı maaşlarını eksik verdiklerine dair şikâyetlere de rastlanmaktadır. Örneğin Manisa Kazası'nda İbrahim Çelebi Medresesi'nin müderrisi Şeyh Ali, vakfiyede belirtilen günlük yirmi akçe olan maaşını “*noksân virürim*” diyerek tamamını vermeyen vakıf mütevellisini şikâyet etti.¹⁶⁴ Yine Amasya Sancağı'nda Abdurrahman Musluhi Vakfı'nda cüzhân¹⁶⁵ olarak görev yapan İbrahim de vazifesi dolayısıyla hak ettiği maaşını istediğinde vakfın mütevellisi İstanbul kilesi¹⁶⁶, Amasya kilesinden küçük olduğu halde “*sana İstanbûlî kile ile viririm*” diyerek maaşını eksik veriyordu. Bunun üzerine İbrahim, şeyhülislamdan maaşının Amasya kilesi üzerinden verilmesi gerektiği minvalinde bir fetva alarak Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulundu.¹⁶⁷

Vakıf idarecileri ile görevlileri arasındaki ilişkide maaşlara dair sorunlar tek taraflı değildi. Özellikle vakfın gelirleri düştüğü dönemlerde görevlilerin maaşlarını ödemek idareciler açısından hayli zorlaşıyordu. Ne var ki vakıfların maddi açıdan zorlandığı bu dönemlerde vakıf hizmetlileri maaşlarını tam olarak almak istiyor ve bunun için çeşitli yollara başvuruyorlardı. Örneğin Manisa Kazası'nda bulunan Ali Bey Vakfı'nın gelirleri görevlilerin maaşlarını ödemeye yetmediği için vakıf nazırı ile mürtezikaları anlaşarak her beş akçe vazifeden birinin düşürülmesi kararını vermişler ve bu durumu Manisa kadısı muhasebe defterine kaydettirerek aynı zamanda padişah fermanı da almışlardı. Ancak vakıfta du'â-gûy¹⁶⁸ olarak görev yapan İbrahim bir şekilde yirmi akçelik vazifesi

¹⁶² Cihet, vakıf müessesinde imamlık, hatiplik, müderrislik, vaizlik ve kayımlık gibi görevlere verilen isimdir. “Cihet” kelimesinin çoğulu “cihât”tır. Ali Himmet Berki, a.g.e., s. 10.

¹⁶³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 389. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1134 (2-11 Eylül 1722).

¹⁶⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 212. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1132 (24 Kasım-3 Aralık 1719).

¹⁶⁵ Cüz'hân, cami, tekke ve zaviyelerde toplam 30 cüzden oluşan Kuran-ı Kerim'den cüz okumakla görevli kişiye verilen addır. Bu göreve cüz'hânlık vazifesi ve cüz' okuyanların başındaki kişiye de cüz'hân başı ya da ser-ecza'hân denirdi. Ali Himmet Berki, a.g.e., s. 10; Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 125.

¹⁶⁶ Kile, Osmanlı'da kuru meyve ve hububat ölçümünde kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Kullanıldığı bölgeye göre isimlendirilirdi. Örneğin, İstanbul kilesi, Manisa kilesi, Bursa kilesi vs. Cengiz Kallek, “Kile”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile> (09.06.2024). Bu ölçü birimi bölgeye, zamana ve hatta hububatın cinsine göre değişiklik gösterirdi. Örneğin İstanbul'da 1 kile buğday 25,656 kg idi. Yine 1 kile arpa 25,25 kg ve 17. yüzyıl için 1 kile pirinç 12, 828 kg olarak hesaplanıyordu. Walther Hinz, “İslam'da Ölçü Sistemleri”, *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Acar Sevim), S. 5, İstanbul, 1990, s. 51. İnalçık, ölçülecek ürün ve bölgeye göre farklılık gösteren kilenin tüm imparatorlukta standart hale getirilmesinin 17. yüzyılda Kitabı Mesâlih yazarı tarafından tavsiye edildiğini ancak bunun bir sonuç vermediğini ifade etmekle birlikte ölçü birimlerindeki standardizasyon için ilk adımların Tanzimat döneminde atılacağını belirtmektedir. Halil İnalçık, “Osmanlı Metrolojisine Giriş”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Tercüme: Eşref Bengi Özbilen), S. 73, İstanbul, 1991, s. 41-42. Öte yandan Osmanlı'da kileler silindir şeklinde ve çapları yüksekliklerine eşit olacak şekilde üretilirdi. Garo Kürkman, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 127.

¹⁶⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 163. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730).

¹⁶⁸ Du'â-gûy, vakıf kurucusunun vakfiyede belirttiği takdirdede peygamberler, kendisi, anne-babası, yakınları veya şart koştuğu herhangi biri için dua okumakla görevli kişiye verilen isimdir. Nilgün Çevrimli, a.g.e., s. 171.

olduğuna dair askerî berat çıkarttırarak bunu maliye kalemine de onaylattırması. Üstelik İbrahim indirim anlaşmasının yapıldığı sırada başka bir yerde olduğunu ve yirmi akçelik vazifesinin sehven kaydedilmediğini ileri sürerek indirime razı olmayıp yirmi akçenin tamamını almak istemekteydi. Bunun üzerine şehirdeki bütün vakıfların denetleyicisi olan Manisa Kadısı, durumu Divan-ı Hümayun'a bildirince Anadolu Muhasebe Defterleri incelenmiş ve neticesinde İbrahim'e on akçelik du'â-güý vazifesi için berat verildiği tespit edilmiştir.¹⁶⁹ Yine Amasya Sancağı'nda Devlethatun Vakfı köyleri reayasının göç etmesi ile vakıf gelirleri mürtezikanın vazifelerine yetmez olmuştu. Ancak vakfın mürtezikalarından Ahmed, gerekirse şahsî mallarından almak tehdidiyle mütevellilere baskı yapıyordu.¹⁷⁰

Vakıf idaresini elinde bulunduran mütevellilerin denetlenebilmesi için başlarında nazırlar bulunurdu. Bununla birlikte kadıların bir görevi de şehirdeki vakıfların idarecilerini denetlemektir.¹⁷¹ Tüm bunlara rağmen vakıflarda yapılan yolsuzluklara dair birçok şikâyete rastlanmaktadır. Hatta kadıların vakıfları gereği gibi denetleyemedikleri ve vakıflar üzerindeki etkilerinin hayli az olduğu görülmektedir. Gördös Kadısı, halkın şikâyetine aracılık yapmak suretiyle İstanbul'a gönderdiği mektupta nezaretinde bulunan cami, mescit ve diğer hayır vakıfları ile para vakfı mütevellilerinin birkaç seneden beri muhasebelerini gördürmediklerinden şikâyet ediyordu.¹⁷² Başka bir ifadeyle kadı mütevellileri bizzat denetlemekten aciz olduğu için durumu merkeze bildiriyordu. Kadıların nezaretlerinde olan vakıfların muhasebelerini görmek için Divan-ı Hümayun'dan hüküm talep etmeleri, bazı yerlerde mütevellilerin bölgesinde dokunulmaz ve nüfuzlu kişiler olduğunu ve bu kişilerin ancak bir padişah emri ile denetlenebildiğini düşündürmektedir.

Şikâyet defterlerinde vakıfların iyi bir şekilde denetlenmediğine dair birçok örneğe rastlanmaktadır. Mesela vakıfların denetimleri iyi yapılmadığı için bazı mütevellilerin yolsuzlukları, ancak görevlerinden ayrıldıktan sonra anlaşılabilirdi. Bolu Sancağı'nda Mehmed Paşa'nın yaptırdığı hamam vakfının mütevellisi olan Hafız İbrahim, kendisinden önce müteveli olan Mustafa'nın vakıf kâtibi ve diğer vakıf mürtezikasıyla

¹⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 41. Fî Evâhir-i Şevval sene 1131 (6-14 Eylül 1719).

¹⁷⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 227. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

¹⁷¹ İlber Ortaylı, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 41.

¹⁷² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 362. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1137 (3-12 Haziran 1725).

birlik olup vakfın malını harcadıklarını bildirerek Mustafa'nın muhasebesinin görülüp zimmetinde bulunan vakıf malının alınmasını talep ediyordu.¹⁷³

Vakıflardaki yolsuzluklar sadece Müslümanlara ait vakıflarda değil gayrimüslim tebaaya ait vakıflarda da görülüyordu. Örneğin Kayseri Sancağı'nda Mermerci Mahallesi'nde bulunan Hıdırellez Kilisesi'nin vakfına müteveli olan Mıgır, Bogos, Kesper, Karabet ve Bayram adlı kişilerle iş birliği yaparak on üç yıldır vakfın malını zimmetlerine geçirdikleri gerekçesiyle mahalle sakinlerince şikâyet edildiler. Mahalleliler, Mıgır ile işbirlikçilerinin hesabının görülmesi ve vakıf malının geri alınmasını istiyorlardı.¹⁷⁴

Mütevellilerin yanı sıra vakıf hizmetlilerinin de yolsuzluk yaptıkları hükümlerden anlaşılmaktadır. Örneğin Diyarbakir Valisi ve Amid Kadısı'na gönderilen hüküm, Kudüs'ün Ermeni Patriği Kirkor'un Diyarbakirli Astor'u yolsuzlukla itham etmesi üzerine yazılmıştı. Astor Ermeni manastırlarının tercümanı olarak görev yapmakta ve zimmetinde, vakıf malından dokuz bin yedi yüz elli guruş vardı. Astor, ailesiyle birlikte Diyarbakir'e sürgüne gönderilirken kendisini sürgüne götürmekle görevli olan memurun elinden kurtulup İstanbul'a firar etmişti. Ancak bir süre sonra İstanbul'da yakayı ele veren Astor, tekrar Diyarbakir'e sürgüne gönderiliyorken söz konusu hüküm de Diyarbakir Vali ve Kadısı'na gönderilmiş ve Astor Diyarbakir'e varınca vakıf malının kendisinden alınması emri verilmişti.¹⁷⁵ Yine Mardin'de Kasım Paşa Vakfı mütevellisi Mustafa'nın şikâyetine göre vakfın mürtezikalardan bazıları görevleri karşılığı ücretlerini vakfın dükkân ve değirmenlerinde bulunan kiracıların, kira bedellerinden alıyorlardı. Bu durum vakfa zarar vermekte ve mürtezikalının bu davranışı vakıf işlerinin bozulmasına sebep olmaktaydı. Buna karşılık Mustafa, müretezikaların, beratları gereğince hak ettikleri ücretlerini müteveli elinden almalarını talep etmekteydi.¹⁷⁶

Vakfı kuran kişi, vakfın gelirlerinin nerelere sarf edileceğini başka bir deyişle vakfın şartlarını vakfiyelerde belirtmekteydi. Kendisinden sonra gelen mütevellinin vakfiyede belirtilen bu şartları harfiyen yerine getirmesi gerekiyordu. Buna rağmen bazı mütevelliler belirlenen şartları yerine getirme konusuna pek ehemmiyet vermiyordu. Bu durumda gerek dışarıdan gerekse vakıf içinden kişiler, mütevellileri eleştiriyor ve Divanı Hümayun'a şikâyet ediyorlardı. Örneğin Bolu Sancağı'nda vakıf nazırı ile

¹⁷³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 274. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1134 (25 Temmuz-3 Ağustos 1722).

¹⁷⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 106. Fî Evâil-i Cemâziyelevvel sene 1137 (5-14 Şubat 1725).

¹⁷⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 363. (t.y.)

¹⁷⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 468. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1137 (12-21 Temmuz 1725) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 469. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1137 (12-21 Temmuz 1725).

mürtezikalari¹⁷⁷ ve Manisa Kazası'nda halk¹⁷⁸, bakım ve onarımları vakfa ait olan köprüleri tamir ettirmedikleri için mütevellileri şikâyet ettiler. Yine Kayseri Sancağı'nda vakıf evlatlarından bazıları tarafından Höbek Şeyh Zaviyesi Vakfı¹⁷⁹ mütevellileri ve Ankara Sancağı'nda Ağçakavak Köyü halkı tarafından Turaşah Bey Zaviyesi Vakfı¹⁸⁰ mütevellileri, vakfiyelerinde yer alan yolcuları yedirip içirme şartını yerine getirmedikleri için şikâyet edildiler.

1.4. EŞKIYALIĞA DAİR SORUNLAR

Eşkiya, sözlükte “*bedbaht; bed-fiil, bed-girdâr, haylaz, habis; haydut, kutta-i tarik, serkeşlik vadisine sapan adam*” anlamına gelen şakî kelimesinin çoğulu olarak kullanılmaktadır.¹⁸¹ Buna ek olarak *Kâmûs-ı Osmânî*'de şakilerin mekânını tarifleyen “*haydut, dağ hırsızı*” olarak belirtilmiş¹⁸² ve *Vankulu Lügati*'nde ise silahlı olduklarına işaret eden “*Şol kimseye derler ki silahın takındıkta şevket ve hiddet sahibi*” olan kişiye şakî denildiği ifade edilmiştir.¹⁸³ Tüm bu ifadelerden hareketle kısaca eşkiya, toplum düzeninin dışında yer alan, kötü yola sapmış, kanun dışı tutum ve davranışlar sergileyen, silahlı ve yol kesip soygun yapan kişi olarak tarif edilebilir.

İngiliz tarihçi Hobsbawm'a göre eşkiyalık, varlığı gereği toplumsal düzene kafa tutmaktır.¹⁸⁴ Bu yönüyle topluma ayak uydur(a)mayan, üretime katılmayan ve hayatını idame ettirmek için toplumun artık ürününe, gayrimeşru yollarla talip olan kişi veya kişilerdir. Bir taraftan toplumun sosyal ve kültürel yaşamından uzak ancak diğer taraftan topluma muhtaç kişi veya kişilerdir.

Fransız tarihçi Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı eserinde, eşkiyalığı siyasal ve toplumsal düzenin koruyucusu olan devlete karşı bir intikam olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁵ Braudel'in bu intikamcı yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nde daha çok ümeranın eşkiyaları etraflarına toplayarak yaptıkları isyanlar için söz konusu

¹⁷⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 269. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1143 (6-15 Ağustos 1730).

¹⁷⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 406. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

¹⁷⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 94. Fî Evâil-i Ramazan sene 1140 (11-20 Nisan 1728).

¹⁸⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 17. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1140 (23 Mart-1 Nisan 1728).

¹⁸¹ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 781.

¹⁸² Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî*, 2. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (Haz. Ali Birinci), İstanbul, 2019, s. 71.

¹⁸³ Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, 2. Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul, 2015, s. 2519.

¹⁸⁴ Eric J. Hobsbawm, *Eşkiyalar*, Agora Kitaplığı, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul, 2011, s. 9.

¹⁸⁵ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, Doğu Batı Yayınları, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 2017, s. 574.

olabilir. Örneğin Canbuladoğlu isyanı buna örnek gösterilebilir.¹⁸⁶ Ancak Osmanlı toplumunda eşkıyalar devlet düzeninden memnun olmayıp devlete küsen kişi ya da kişilerin kendilerince iddia ettikleri haklarını yine kendi çabalarıyla, ancak gayrimeşru yollarla, kanun ve nizamı görmezden gelerek elde etme girişimi olarak değerlendirilmelidir. Buna göre eşkıyalar, devletin varlığına kast etme ya da bağımsızlık elde etme isteklerinden ziyade toplum hayatında kendilerine yer bulamayan kişilerin hareketi olarak görülmelidir. Mesela öğrenci (suhte) ayaklanmaları bu türden bir eylem taşıyordu. Zira medrese öğrencileri, atamalarda uygulanan adaletsizlik, kadroların dolu olması gibi sebeplerle işsiz kalmaya başlamışlar ve 16. yüzyılın ortalarından itibaren eşkıyalık yoluna sapmışlardı. O dönem çok sayıda kadı olması sebebiyle mezun olan öğrenciler mahkemelerde kendilerine iş bulamıyorlardı.¹⁸⁷ Yine savaş zamanı asker, savaştan sonra işsiz kalan levent, sekban ve sarıca olarak adlandırılan kişiler de toplum içerisinde kendilerine yer edinemeyen ve eşkıyalığa başvuran bir diğer gruptu.¹⁸⁸ 16. yüzyılın sonunda görülen celali isyanlarında, toplumsal düzenin bir parçası olamayan öğrenci ve levendler büyük rol oynadı. Özellikle 1596 yılında Haçova Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve savaştan kaçan askerlere yaptırım uygulanması, celali isyanlarına katılımı arttırdı ve isyan sürecini hızlandırdı.¹⁸⁹

Braudel, Akdeniz çevresinde yer alan ülkeler için eşkıyalık olaylarının 16. yüzyıl sonlarına doğru arttığını belirtmektedir.¹⁹⁰ Gerçekten de Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıl ortalarından itibaren öğrenci olayları ve topraksız levendlerin eşkıyalık süreci yüzyıl sonunda had safhaya ulaştı. Bu grupların tetiklediği celali isyanları 17. yüzyıl başlarına kadar devam etti. Kuyucu Murad Paşa'nın celalilere karşı giriştiği mücadele neticesinde Anadolu ancak 1610 yılında bir süreliğine sükûta erişebildi.¹⁹¹

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan itibaren eşkıyalık faaliyetlerinin artmasındaki sebepler, artık bu yüzyılın sonuna doğru Osmanlı'nın genişlemesinin durması, batıda

¹⁸⁶ Celali eşkıyalarına önderlik eden Canbuladoğlu isyanı bağımsızlık amacı taşıyordu. Mehmet Öz, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2009, s. 41.

¹⁸⁷ Karen Barkey, a.g.e., s. 161-162.

¹⁸⁸ Cezar, 16. yüzyılın ilk yarısında başıboş levendlerin olduğunu ancak 16. yüzyılın ortalarında I. Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid olayından sonra bu sayının artarak, levendlerin devamlı eşkıya haline geldiklerini ifade etmektedir. Zira hem Şehzade Bayezid hem de Şehzade Selim, taht mücadelesi sırasında köylülerden topladıkları ve "yevmli" olarak ifade edilen askerler bu olaydan sonra işsiz güçsüz levend konumuna düşmüşlerdi. Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 137.

¹⁸⁹ Bu savaş sonunda timarları elinden alınan birçok sipahi Rumeli'den Anadolu'ya kaçmış ve Celali gruplarına katılmıştı. William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Ülkün Tansel), 2. Baskı, İstanbul, 2002, s. 16.

¹⁹⁰ Fernand Braudel, a.g.e., s. 585.

¹⁹¹ William J. Griswold, a.g.e., s. 168.

ve doğuda yapılan savaş masraflarının halka yüklenmesi ve böylece halkın yoksullaşması, Anadolu'da nüfus artışı, timar sisteminin bozulması, işsiz nüfusun artması, askerlerin sefere katılmaması ya da firar etmeleri, köylülerin savaş zamanı asker olarak istihdam edilmesi ve sonrasında eli silahlı işsizlere dönüşmesi şeklinde özetlenebilir.¹⁹² Birbirini tetikleyen bu sebepler şüphesiz devletin ekonomik gücü ve otoritesinin zayıflığı ile alakalıydı.

Eşkialık faaliyetleri Celali isyanlarının bastırılmasından sonra da devam etti. Bu faaliyetler Celali eşkıyaları gibi Anadolu'nun tamamını etkileyecek boyutlarda olmasa da bölgesel olarak kendini gösterdi. Özellikle 17. yüzyıl sonlarında devam eden savaşlar sebebiyle Anadolu'da eyalet kuvvetlerinin seferlere iştiraki sebebiyle güvenlik zafiyeti ortaya çıkmış ve eşkıyalar bunu fırsat bilerek faaliyetlerini artırmışlardı. Bununla birlikte Anadolu'da 17. yüzyıl eşkıyalık olaylarını 16. yüzyıl olaylarından ayıran temel özellik siyasî ve adî olaylar olması ve dinî-mezhebî karakter taşıması idi.¹⁹³

18. yüzyılda da eşkıyalık olaylarına rastlanmakta ve özellikle Lale Devri'ndeki eşkıyalık faaliyetlerinin de 17. yüzyıl karakteristiğini taşıdığı görülmektedir. Bu dönemde eşkıyalar şikâyetlerden anlaşıldığı üzere bölgesel faaliyetlerde bulunuyorlardı. Örneğin Ayıntâb Sancağı ve civarında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunanlar güneyde, Rakka Eyaleti tarafına firar ediyordu.¹⁹⁴ Yine Trabzon Sancağı'nda eşkıyalık faaliyetleri yürüten kişiler de güneyde bulunan Erzurum Sancağı tarafına kaçıyorlardı.¹⁹⁵ Böylece eşkıyalar komşu sancak ve eyaletler arasında dolaşarak yol kesme, köy basma gibi faaliyetlerde bulunuyorlardı.

Eşkiaların sayıları ise değişkenlik göstermekteydi. Defterlerde bazen bir kişi eşkıyalıkla itham ediliyor, bazen de eşkıyaların sayısı 800 kişiden fazla olarak ifade ediliyordu. Bunun için bir veya iki kişinin eşkıyalığı ferdî eşkıyalık olarak

¹⁹² Mücteba İlgürel, "Eşkıya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eskiya#2-osmanlilarda-eskiyalik-hareketleri> (02.12.2023).

¹⁹³ Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkialık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 23.

¹⁹⁴ Bu bölgede Ayıntâb, Maraş, Kilis ve çevredeki diğer kazalardan gelip geçen yolcuların yolunu kesip daha sonra Rakka tarafına kaçan eşkıyalar için bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 22. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1140 (2-10 Nisan 1728); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 39. Fî Evâhir-i Şevval sene 1131 (6-14 Eylül 1719). Aslında Rakka, Kıbrıs ile birlikte Ayıntâb'daki aşiretlerin iskâna tabi tutuldukları yerlerdi. Ancak hem Rakka hem de Kıbrıs bu aşiretlerin yaşam tarzına uygun yerler değildi. Dolayısıyla bu aşiretler Rakka'da yurt tutmayıp Anadolu içlerine dönüyorlardı. Bunlar tekrar yakalanıp Rakka'ya gönderilse de devlet bu iskân teşebbüsünde başarılı olamıyordu. Zira bu aşiretler Rakka'dan firar ederek Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri yürütüyorlardı. Böylece Ayıntâb-Rakka bilhassa aşiret eşkıyalarının güzergâh noktası durumunda idi. Mustafa Öztürk, "18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkialık Olayları", *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, (Ed. Ahmet Gündüz, vd.), Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s. 191.

¹⁹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 330. Fî Evâil-i Ziika'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

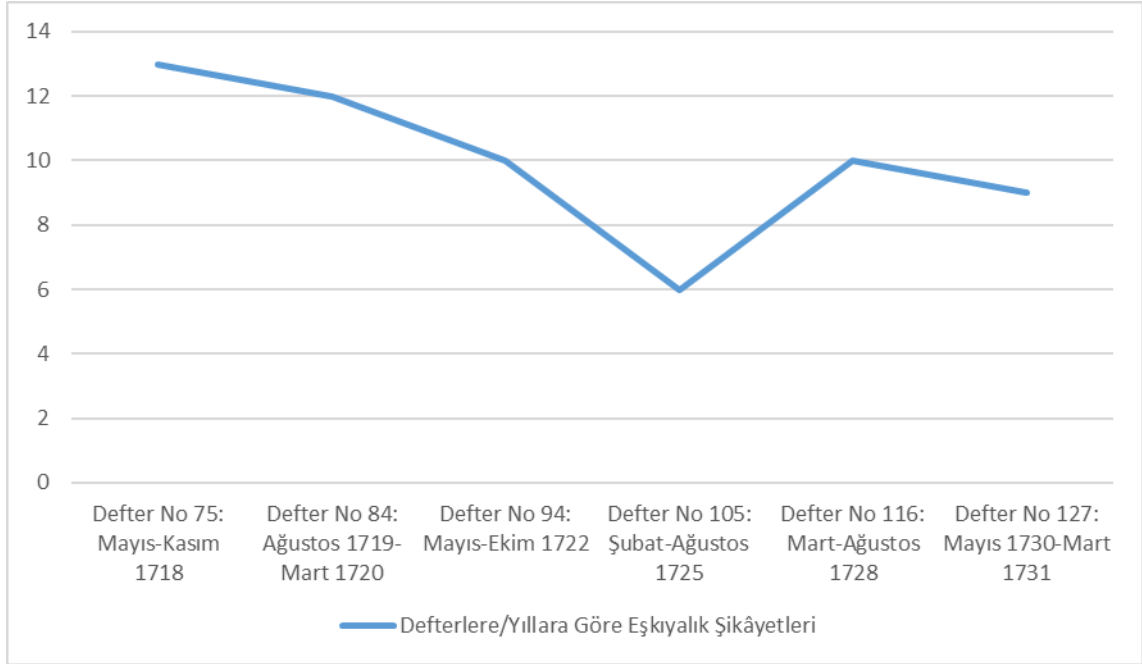
nitelendirilebilir. Üç veya daha fazla kişinin oluşturduğu çete ya da grup ise organize bir yapı, örgüt olarak değerlendirilmelidir.

Defterlerde bir kişinin münferit olarak eşkıya şeklinde nitelendirilmesinde, daha önce bir eşkıya grubu mensubu olması, hâlihazırda bir eşkıya grubuna mensup olması, eşkıya grubuna doğrudan bağlı olmayıp onlarla işbirliği yapıyor olması ya da eşkıyalığa yaraşır tutum ve davranışlar içerisinde bulunması gibi etkenler sıralanabilir. Zira defterlerde haneye tecavüz (hane basma), hırsızlık, gasp, katl, darp, yaralama vb. suçlarını işleyen sıradan kişiler de şikâyet ediliyor ancak eşkıya olarak nitelendirilmiyordu.

İncelenen defterlerin tümünde eşkıyalığa dair şikâyetlere rastlanmaktadır. Bu da Lale Devri'nde Anadolu'da her yıl eşkıyalık faaliyetlerinin görüldüğüne işaret etmektedir. Hobsbawm, eşkıyalığın ekonomik kriz ve yoksulluğun arttığı dönemlerde daha çok yaygınlaştığını ifade etmektedir.¹⁹⁶ O halde eşkıyalık, devletin ve bölgenin iktisadî durumuyla yakından alakalıydı. Bununla birlikte yıl içerisinde eşkıyalığın yaygın olduğu dönemler vardı. Eşkıyalar çalışma takvimlerini mevsimlere göre belirliyorlar ve ilkbahar mevsiminden kış mevsimine kadar etkin bir şekilde faaliyetlerini yürütüyorlardı.¹⁹⁷ Lale Devri'de Anadolu'da da bu durumun geçerli olduğu görülmektedir. Şöyle ki, bu tezde kullanılan şikâyet defterlerinden hem kış hem de yaz-bahar aylarına ait şikâyetlerin birlikte yer aldığı iki defter bulunmaktadır. Bunlar Ağustos 1719-Mart 1720 tarihlerindeki şikâyetleri içeren 84 numaralı defter ile Mayıs 1730-Mart 1731 tarihlerindeki şikâyetlerin yer aldığı 127 numaralı defterlerdir. Söz konusu iki defter mevsimlere göre incelendiğinde, şikâyetlerin %78'inin yaz-bahar aylarına ve %22'sinin kış aylarına ait olduğu tespit edilmiştir.

¹⁹⁶ Hobsbawm, a.g.e., s. 33. Yoksulluğu arttıran sebeplerden biri olan kıtlık, kuraklık ve diğer doğal afetlerin yaşandığı dönemlerde de eşkıyalığın arttığı bilinmektedir. Braudel, kıtlık dönemlerinin eşkıya ve korsanlığın şiddetini iki katına çıkardığını ifade etmektedir. Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, Doğu Batı Yayınları, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 2017, s. 389.

¹⁹⁷ Hobsbawm, a.g.e., s.112. Braudel, yaz aylarında kara-deniz savaşlarının ve eşkıyalığın arttığına dikkat çekmektedir. Fernand Braudel, a.g.e., s. 412.

Grafik 2: Şikâyet Defterlerinde Defterlere/Yıllara Göre Eşkîyalık Şikâyetleri

Yukarıdaki grafikte Lale Devri'nde eşkıyalığa dair şikâyetlerin devrin ortasına doğru sürekli düşme eğiliminde olduğu, 1725 yılından sonra tekrar yükselse de yine dönemin sonuna doğru düştüğü görülmektedir. Her ne kadar grafikte yukarı-aşağı bir ivmelenme olsa da Lale Devri'nin başı ile sonuna bakıldığında eşkıya şikâyetlerinde genel bir düşüş gözlenir. Bunun sebebi devletin eşkıyalığa karşı aldığı tedbirler olduğu gibi doğu sınırında yürüttüğü İran Savaşı'nın da etkili olduğu belirtilmelidir.

Özellikle III. Ahmed, Anadolu'da eşkıyalığa karşı fermanlar çıkarmış ve eşkıyalığı önceden önlemek için bir takım tedbirler almaya çalışmıştı. Örneğin 9 Şubat 1716 tarihli fermanında, Anadolu'da bulunan vali ve askerlerin Venedik Seferi'ne katılması sebebiyle Anadolu'da levend, Türkmen ve Yörük eşkîyasının harekete geçeceği düşünmekte ve buna göre Anadolu'nun eşkıyadan korunması için sağ, orta ve sol kola ayrı ayrı müfettişler tayin edilmesi gerektiğini ifade etmek suretiyle önceden tedbir almak istemişti.¹⁹⁸ Yine Yörük, Türkmen ve Kürd aşiretlerinin Anadolu'da yaptıkları eşkıyalık faaliyetlerine karşı bu gruplara nizam vermek, iskân ettirmek ya da sürgün etmek gibi farklı formülleri içeren fermanlar çıkarmıştı.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Erhan Afyoncu, *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûnları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022, s. 117-119, Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.11731.

¹⁹⁹ Erhan Afyoncu, a.g.e., s. 156-158, (Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21461); s. 170-172, (Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21431); s. 354-356, (Belge: BOA, Şikâyet Defteri, nr.990, s.32).

Öte yandan III. Ahmed'in özellikle levend, sarıca-sekban eşkıyalarına karşı daha dikkatli davrandığı ve bunlara karşı bir takım tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin 21 Temmuz 1718 tarihinde imzalanan Pasarofça Antlaşması²⁰⁰ ile birlikte Osmanlı Devleti batıdaki savaflara son vermiş ve barış dönemine girilmesiyle ordu dağıtılmaya başlanmıştır. Savaş zamanında Anadolu'dan toplanan levendler de artık kendilerine ihtiyaç kalmadığı için geriye döneceklerdi. Ancak III. Ahmed antlaşmadan iki gün sonra, 23 Temmuz 1718 tarihinde çıkardığı hatt-ı hümayununda levendlerin Anadolu'ya geçirilmesi konusunda "*Mîrî levendi haşerât makulesinden olmağla Anadolu'ya ruhsat virilür ise idecekleri zulmün haddi pâyânı yokdur. Bunları nice ruhsat virirsün...*" şeklinde vezirine çıkışmaktaydı.²⁰¹ III. Ahmed'in eşkıyalığa meyledcekleri bilinen levendlerin Anadolu'ya geçirilmemesi hususunda başka hatt-ı hümayunları da bulunmaktadır.²⁰² Yine H. 1131/M.1718-1719 tarihinde süvari sekban levendâtının kaldırıldığı ilan etmişti.²⁰³ Görüldüğü gibi III. Ahmed savaş zamanı asker yazılan ancak barış döneminde eşkıyalık ile hayatlarını sürdüren levendlere karşı önemli tedbirler almaktaydı. Gerek yukarıda verilen grafikte eşkıyalığa dair şikâyetlerin Lale Devri'nin başından sonuna doğru azalması gerekse aşağıdaki grafikte levend eşkıyalığının diğer eşkıyalık türlerine göre daha az görülmesi, III. Ahmed'in tedbirlerinin kısmen başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Bilhassa levend eşkıyalarının azalmasındaki bir başka sebep de Osmanlı Devleti'nin 1723 tarihinden itibaren doğuda İran ile savaşıyor olmasıydı. Zira bu savaşta levendlerin de istihdam edildiği bilinmektedir.²⁰⁴ Böylece Anadolu'daki başıboş levend sayısı azalmış oluyordu.

Bu çalışmada eşkıyalığa dair şikâyetler incelenirken eşkıyalık faaliyetleri 6 kısımda tasnif edildi. Tasnifte yer alan gruplar, şikâyetçilerin eşkıyaları tanımlama biçimi ve eşkıyaların mesleklerine göre oluşturuldu. Buna göre eşkıyalık türleri, ferdî eşkıyalık, organize çeteler, ehl-i örf, levend, aşiret eşkıyaları ve belirsiz olarak sınıflandırıldı. Bir veya iki kişinin faaliyetleri ferdî eşkıyalık, üç ve daha fazla kişinin oluşturduğu gruplar organize çeteler, Yörük, Türkmen ve Kürd Aşiretlerinin eşkıyalıkları aşiret eşkıyaları ve şikâyetlerde *bazı eşkıya* denilerek türü hakkında bilgi verilmeyen eşkıyalar için ise belirsiz denilmesi uygun görüldü.

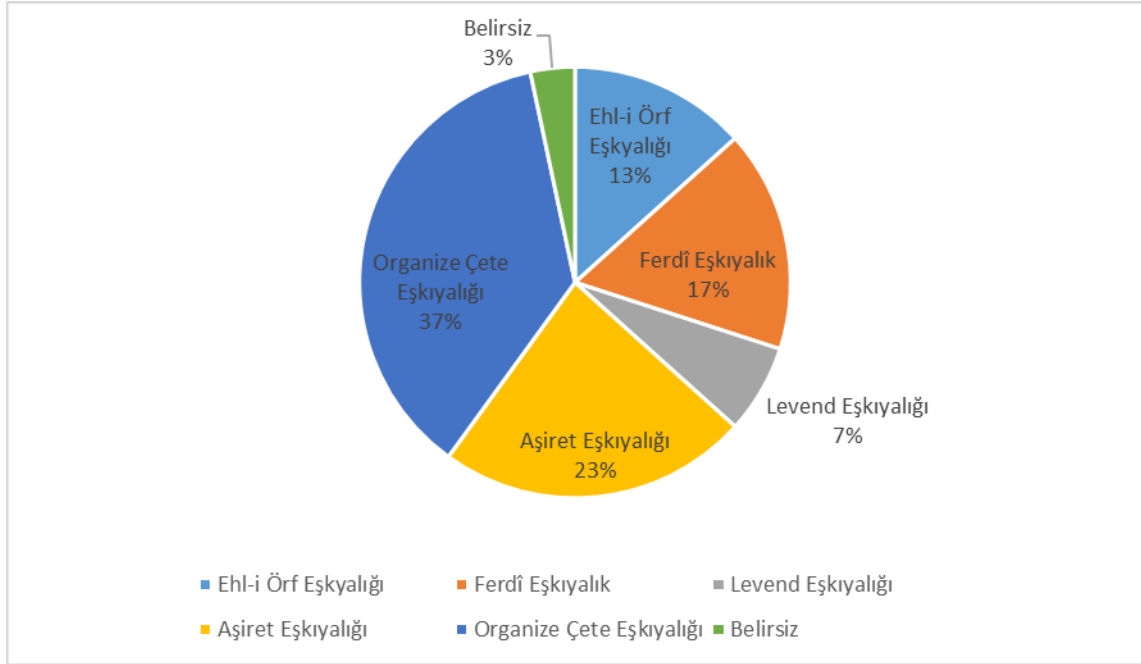
²⁰⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4. Cilt, Doğu Kütüphanesi, 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 16.

²⁰¹ Erhan Afyoncu, a.g.e., s. 227-228, (Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21896).

²⁰² Erhan Afyoncu, a.g.e., s. 229, (Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21920); s. 249, (Belge: BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.22191); s. 262, (Belge: BOA, A.AMD, Dosya Kısmı, nr.2/75).

²⁰³ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, 2. Cilt, Haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, s.1147-1148; Erhan Afyoncu, a.g.e., s. 330, (Belge: BOA, Mühimme Defteri, nr.127, s.1)

²⁰⁴ Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 156.

Grafik 3: Lale Devri'nde Anadolu'da Eşkialık Türleri ve Oranları

Lale Devri'nde Anadolu'da en fazla şikâyet edilen eşkıyaların, organize çetelerin eşkıyalıkları olduğu tespit edilmiştir. Bunlar hükümlerde üç kişiden fazla, sayıları 10, 50-60, 200 veya 800'den fazla olarak ifade ediliyorlardı. Şikâyetlerde bazen bu çetelerin başını çeken üç-beş kişinin ismi veriliyor ve sonra az evvelki rakamlar telaffuz ediliyordu. Böyle kalabalık gruplarda çetenin içerisinde yer alan kişilerin hangi kimliğe mensup oldukları açıklanmıyor ancak bazen çetenin elebaşlarına dair ipuçları veriliyordu. Örneğin Trabzon Sancağı'nın Giresun Kazası'na bağlı Pazarsuyu Nahiyesi'nde Şeyh Musa ve adı belirtilmeyen bir köyün ahalipleri şikâyetlerinde “*nâhiye-i mezbûrede sâkin eşkıyâdan Kesikoğlu Hasan ve Uzun Ali oğlu Mehmed ve İbrahim ve Köse Mahmud ve Kantaroğlu Mahmud ve Aynacioğlu İbrahim ve Gözübüyük Hüseyin dimekle ma'rûf şakiler sekiz yüzdenden mütecâviz eşkıyâ*” ile köylerini basıp bazı erkekler ile bir kadın ve bir kızı katlederek Trabzon ve Erzurum taraflarına firar ettiklerini belirtmişlerdi.²⁰⁵ İsmi geçen eşkıyaların meslek ya da görevlerine dair bir belirteç olmamakla birlikte bunların topraklarını terk eden köylüler ile suça bulaşarak yargıdan kaçan firariler oldukları düşünülebilir. Sonuç olarak -hükümde ifade edilen rakamların ne kadar mübalağalı olduğunu bilememekle- kalabalık bir grup oluşturdukları ve beraber hareket ettikleri için bunlar organize çete olarak tasnif edildi.

²⁰⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 330. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

Aşiret eşkıyalığı, şikâyet edilen gruplar arasında ikinci sırada bulunuyordu. Bu grup Yörükler ile Türkmen ve Kürd aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerini içermektedir. Şikâyetlere bakıldığında bunlar daha çok Kayseri ve Bolu Sancakları ile Diyarbakir Eyaleti'nde etkin bir şekilde faaliyet yürütüyorlardı. Örneğin Kayseri Sancağı'nda İmamkulu Cemaati'nden İmamoğlu Bekir, kardeşi Kör Ömer, Kahraman, Nohudoğlu İbrahim, Abdulvehhab, Yusuf oğlu Cafer, Osman, Saluroğlu Himmet, amcası Mustafa ve Ömer adlı eşkıya elebaşları etraflarına topladıkları 100 kadar eşkıya ile birlikte farklı tarihlerde olmak üzere bir defa Köstere Nahiyesi ahalisinin ve iki defa da Köstere Nahiyesi ahalisi ile Develi Kazası ahalisinin ortak bir şekilde şikâyetlerine sebep olmuşlardı. Bunlar köylülerin evlerine konuyor, tarlalarındaki ekinlerini çığnıyor ve hayvanlarına yediriyor, mallarını yağmalıyor, yolcuların yollarına inip yollarını kesiyor ve kan dökmekten (*sefk-i dimâ*) çekinmiyorlardı.²⁰⁶

Bir ya da iki kişinin bir araya gelerek başka bir kişi ya da topluluğa karşı yürüttükleri eşkıyalık türü olan ferdî eşkıyalık üçüncü sırada yer almaktadır. Bu eşkıyalar belli bir organizasyona bağlı olmayan, daha çok kendi buldukları çevrede münferit bir şekilde etkili olan kişilerdir. Örneğin Kayseri Sancağı'nın Erciyes Nahiyesi'ne bağlı Tomarza Köyü reayası, yine kendi köylerinde sakin olan Kethüdaoğlu Serkis'i, eşkıyalığından dolayı reyanın perişan ve perakende olmasına sebep olduğu için şikâyet etmişti.²⁰⁷ Manisa Kazası'nda sakin Mehmed adlı bir kişi yine Manisa Kazası'ndan Serdengeçdi Ağası adıyla bilinen İbrahim adlı eşkıyadan²⁰⁸ ve Trabzon Sancağı'nda Of Kazası'nın Halmat Köyü'nden olan Mehmed yine kendi köylüsü Hacı Ömer adlı kişiden²⁰⁹ eşkıyalıkları sebebiyle şikâyetçi olmuşlardı. Görüldüğü gibi bu eşkıyalar çoğunlukla uzak mesafeleri kat eden organize çetelerden ziyade kendi buldukları kasaba ve köylerinde faaliyetlerini yürütüyorlardı. Şikâyetlerde ferdî eşkıyaların birçok kanunsuz filleri sıralanmakla birlikte en çok şikâyet edilen özellikleri ev basma, gasp ve ırza geçme gibi fiillerdi.

Bir diğer eşkıyalık türü ise ehl-i örf taifesinin başını çektiği eşkıya gruplarıdır. Devletin idarî ve askerî görevlilerinin gerek kendileri ve gerekse eşkıya grupları ile ittifak yaparak yürüttükleri eşkıyalık faaliyetleri de şikâyetlere sebep oluyordu. Örneğin Bolu

²⁰⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 27. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 39. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 48. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1130 (22 Şubat-3 Mart 1718).

²⁰⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 190. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1134 (25 Haziran-4 Temmuz 1722).

²⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 520. Fî Evâil-i Cemâziyelevvel sene 1143 (12-21 Kasım 1730).

²⁰⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 125. Sene 1137. Bu hükmün altında sadece yıl verilmiştir. Ancak defterde söz konusu hükmün öncesinde ve sonrasındaki hükümlerin tarihi Evail-i Receb 1137 tarihidir. Bu hükmün de aynı tarihe ait olduğu varsayılırsa miladi tarih 16-25 Mart 1725 olmalıdır.

Sancağı'nın Gerede Kazası'nda yeniçeri taifesinden İkinci Bölüğün bayraktarı olan Veli ile oğulları İbrahim ve Halil eşkıyalık faaliyetleri içerisinde idi. Bundan önce şikâyet edilmişler ve İstanbul'da Yeniçeri Ağası'nın mektubu üzerine yakalanmaları hususunda ferman çıkarılmıştı. İbrahim ve Halil firar ederlerken babaları Veli yakalanarak İstanbul'a götürülmüştü. İstanbul'da Mahmud Paşa Mahkemesinde, eşkıyalık ile halktan aldıklarını geri vererek bundan sonra eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmayacağını ve oğullarının eşkıya olduklarını itiraf edip Bolu'ya gelirler ise bunları yakalatarak mahkemede gerekli cezalarının verilmesini kabul ve taahhüt etmek üzere serbest bırakılmıştı. Ancak İbrahim ile Halil tekrar ortaya çıkmış ve babaları Veli'nin de yardımıyla eşkıyalıklarını eskisinden daha fazla artırmışlardı. Bunun üzerine Gerede Kazası ahali bu eşkıyaları tekrar şikâyet etmişlerdi.²¹⁰

Ehl-i örf eşkıyalarının bir kısmı eski görevlilerden oluşmaktaydı. Bu kişiler görevlerinden alındıktan sonra resmî konumlarını kaybedince devlete küstükleri ve böylece eşkıyalık faaliyetlerine başlamış oldukları söylenebilir. Belli ki kendilerine haksızlık yapıldığı düşüncesi onları bu yola itmektir. Şikâyet defterlerinde bu detaylar verilmese de eski görev yerlerinde yürüttükleri eşkıyalık faaliyetleri bunu göstermektedir. Örneğin Ayıntâb Sancağı'nın eski Yeniçeri Serdarı olan Hacı Kasım, 300'den fazla kişi ile dolaşarak çevrede eşkıyalık terörü estiriyor ve hatta Ayıntâb'a Yeniçeri Serdarı tayin olunan Mehmed Çavuş, Ayıntâb'a geldiğinde 500 kişi ile serdarın evini basmış, kendisini katletmiş ve malını da yağmalamıştı.²¹¹ Bu olaydan anlaşıldığı üzere Hacı Kasım öç alma duygusu ile hareket etmektedir. Yine Diyarbekir Valisi ve Kadısı'na gönderilen hükümde eski Kiğı Sancakbeyi Süleyman'ın bazı eşkıyalar ile işbirliği yaparak Kiğı ve çevresinde eşkıyalık faaliyetleri yürüttüğü, hatta vali ve sancakbeylerinin işlerine müdahale ettiği ve daha sonra nihayet Diyarbekir tarafına kaçtığı görülmektedir.²¹² Ancak birden fazla defa Kiğı Sancakbeyliği yaptığı bilinen Süleyman'ın hikâyesi sıradan bir eşkıyadan farklı görünmektedir. Buna göre Süleyman'ın, eşkıyalığı emeline ulaşmada bir araç olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki önceleri Kiğı Sancağı yurtluk-ocaklık bir sancak iken daha sonra havass-ı hümayuna tahsisle Erzurum Gümrüğü'ne dâhil edilmişti. Ancak voyvodalar, hasları hakkıyla kontrol edememiş ve ahaliyi eşkıyaya karşı koruyamadıkları için perakende ve perişan olmasına neden olmuşlardı. Bunun üzerine hasların tekrar ocaklık üzere sancakbeylerine verilmesi

²¹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 356. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1134 (23 Ağustos-1 Eylül 1722).

²¹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 383. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720). 18. yüzyılın ilk yarısında yeniçerilerin Ayıntâb'daki durumu hakkında bkz.: Hüseyin Çınar, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb (Antep) Şehrinde Bir Güç Unsuru Olarak Yeniçeriler", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, (Ed. Yusuf Küçükdağ), Arsan Basın-Yayın Reklamcılık A.Ş., Gaziantep, 2000, s. 97-110.

²¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 149. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

gündeme gelmiş ancak bu sefer de malikâne usulü ile idaresi söz konusu olmuştu. Nihayet mültezimler de eşkıya ile baş edemeyince Kiğı Sancağı yurtluk-ocaklık üzere ve ahaliyi eşkıyadan korumak şartıyla 27 Nisan 1717 tarihli emirle Süleyman'a tekraren verilmişti.²¹³ Fakat söz konusu 1718 tarihli şikâyette Süleyman hakkında eski sancakbeyi olarak bahsedilmesi, sancağın elinden alındığını göstermektedir. Tam bu noktada Süleyman'ın, görevde olmadığı dönemlerde bölgede eşkıyalık faaliyeti yürüterek tekrar sancakbeyi olarak atanmak istediğini akla getirmektedir. Zira Süleyman 1732 tarihinde de Kiğı Sancakbeyliği görevindedir ve ölümünden sonra H. 1151 / M. 1738-1739 oğlu Veli Kiğı Sancakbeyi olmuştur.²¹⁴ Süleyman'ın istediğini elde etmek için hem eşkıyalığı ve hem de eşkıyaları bir araç olarak kullandığı söylenebilir.

İncelenen defterlere göre Lale Devri'nde eşkıyalık türleri arasında en az şikâyete konu olan tür levend eşkıyaları idi. Bu eşkıyaların bir kısmı yerel idarecilerin kapılarında çalışan levendler iken bir kısmı ise hiçbir yere bağlı olmayan, işsiz güçsüz levendlerdi. Örneğin Esbkeşan Hassı, Haymana Mukataası ve Bolu Hassı halkı arasına karışarak perakende ve perişan olmalarına sebep olan kişiler "*kapusız levendât eşkıyası*" olarak ifade edilmişti.²¹⁵ Bununla birlikte taşrada devletin resmi görevlilerinin kapılarına bağlı levendlerin eşkıyalıklarına da rastlanmaktadır. Örneğin Bolu Voyvodası Ahmed Ağa'nın teftiş için görevlendirdiği Çolak İbrahim Bölükbaşı adlı kişi iki yüz kadar süvari levendât ile Tekyenişin Seyyid Şeyh Mustafa'nın malını yağmalamış ve hayvanlarını sürüp götürmüştü.²¹⁶ Yine Manisa Mütessellimi'nin adamlarından olup ser-levendât olan Ramazan da H. 1142/M. 1729-1730 senesinde Gördös Kazası'nın Depiler Köyü'nde Hacı Mustafa adlı bir kişinin küçük oğlu Hüseyin'i zincire vurmuş ve haksız yere seksen beş gurusunu almıştı.²¹⁷ Halkı korumakla sorumlu devlet görevlilerinin kapısında bulunan levendlerin eşkıyalık yapmaları bir tezat oluşturmaktadır. Ancak bu iki şekilde açıklanabilir. Birincisi devlet görevlileri, kapılarında bulunan levendlerin maaşlarını kendi gelirlerinden ödedikleri için üzerlerindeki malî yükü hafifletmek üzere levendlerin eşkıyalıklarına göz yumuyorlardı. İkincisi ise görevliler kapılarındaki levend eşkıyalarını tam manasıyla kontrol altında tutamıyorlardı.

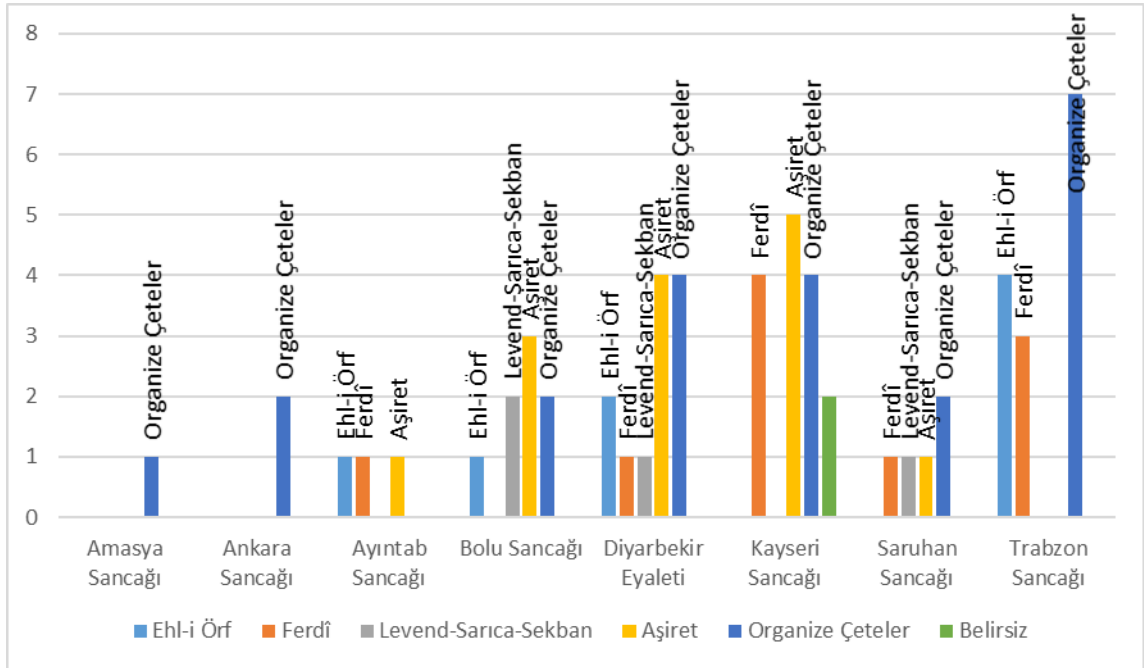
²¹³ Baş, kesin bir tarih belirtmese de Süleyman'ın 1717 tarihinden önce de sancakbeyi olduğunu ifade etmektedir. Yaşar Baş, "Kiğı Sancak Beyleri, Eşkıyalık ve Sosyal Düzeni Sağlama Çabaları (1514-1852)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 202, Şubat 2013, s. 71.

²¹⁴ Yaşar Baş, a.g.m., s. 76.

²¹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 136. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

²¹⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 113. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

²¹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 240. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1143 (6-15 Ağustos 1730).

Grafik 4: Lale Devri'nde Anadolu'da Bölgelere Göre Eşkıyalık Türleri

Defterlerde eşkıyalığa dair şikâyetler incelendiğinde, şikâyetlerin %25'i Kayseri, %23'ü Trabzon, %20'si Diyarbekir, %14'ü Bolu, %8'i Saruhan, %5'i Ayıntâb, %3'ü Ankara ve %2'si Amasya bölgeleriyle ilgiliydi. Eşkıyalık her bölgede farklı şekillerde kendini gösteriyordu. Eşkıyalığa dair en az şikâyetin olduğu bölgeler Amasya Sancağı ve ardından Ankara Sancağı idi. Her iki sancaktan gelen şikâyetler de hiçbir aşiret ve askerî birliğe bağlı olmayan, organize çete olarak ifade edilen gruba aitti. Bununla birlikte grafikte bazı bölgelerin toplumsal özelliklerini gösteren sonuçlar görülmektedir. Örneğin incelenen defterlerde Trabzon Sancağı'nda aşiret eşkıyalarına dair bir şikâyete rastlanmadı. Burada daha çok organize çete eşkıyalığı görülmekle birlikte ehl-i örf ve ferdî eşkıyalık söz konusudur. Yine en çok şikâyetin olduğu Kayseri'de ise levend eşkıyalığına dair şikâyet tespit edilemedi. Burada daha çok aşiret eşkıyalığı ile organize çete ve ferdî eşkıyalık türleri mevcuttu. Diyarbekir Eyaleti'nde ise her eşkıyalık türüne rastlanmakla beraber aşiret ve organize çete eşkıyalığı başı çekmekteydi. Yine Bolu'da da ilk sırada aşiret eşkıyalığı şikâyetleri yer almaktaydı. Doğal olarak aşiret yapılanmalarının olduğu bölgelerde bu tür eşkıyalık şikâyetleri daha sık görülmekteydi.

III. Ahmed eşkıyalara dair çıkardığı emirler ile birlikte merkezden bir takım tedbirler almaya çalışsa da taşrada çıkar grupları ve hizipleşme söz konusu olduğundan bazı

kişilerin eşkıyalara sahip çıktıklarını ifade etmek gerekir. Örneğin Ankara'da Alacaatlı Köyü'nden Mehmed, İbrahim, Süleyman, Ahmed, Mahmud, Ebûbekr ve kardeşi İbrahim, Hasan Beşe ve İmamoğlu Mehmed Beşe adlı kişiler şekavet üzere olup bir Cuma gecesi aynı köyden Ahmed adlı bir kişinin evini basmış, karısına tecavüz kastı ile saldırmış, mal ve erzakını gasp etmişlerdi. Ahmed mahkemede, haklı görülerek eşkıyaların hapsine dair karar çıkarttırmış olsa da Ankara Kazası'nda oturan ve Arslanoğlu adıyla bilinen bir mütegalibe eşkıyaları koruduğu için karar bir türlü icra edilememişti.²¹⁸ Yine Kayseri Sancağı'nda vali ve sancakbeyleri eşkıyaların üzerine mübaşir gönderip zabitleri vasıtasıyla gereken cezaî işlemleri uygulayacakken bu eşkıyaların bazıları seyyid, yeniçeri ve diğer askerî birliklerden olduğu için bunların zabitleri "*sana müdâhale itdirmeziz deyû*" mübaşire engel olmuşlardı.²¹⁹ Böylece taşrada eşkıyaların hamileri olduğu ve bunlara istinaden faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir. Hamilerin eşkıyalar ile işbirliği yaparak onları himaye ettikleri ve bu grupları kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları anlaşılmaktadır.

1.5. VERGİ SORUNLARI

Devletin gücü, malî kaynaklarının gücü ile doğru orantılıdır. Bu kaynakların başında ise vergiler gelmektedir. Devlet, mükelleflerinden topladığı vergiler ile güçlü bir malî yapı oluşturmakta ve böylece güçlü bir ordu kurarak hüküm sahasını genişletebilmekte ve içeride toplumun huzur ve güvenliğini temin edebilmektedir. Dolayısıyla varlığını ve gücünü devam ettirebilmesi için her devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de vergiler büyük bir öneme sahipti.

Osmanlı Devleti bir İslam devleti olduğu için kurumlarında İslam hukuku yürürlükteydi. Bununla birlikte İslam hukuku ile çelişmemek kaydıyla bir de toplumun kadim âdet ve gelenekleri ve padişahların yetkilerini kullanarak koyduğu, örf denilen hukuk kuralları mevcuttu.²²⁰ Doğal olarak Osmanlı hukukundaki bu çift başlılık vergi sistemine de tesir etmekteydi. Böylece Osmanlı Devleti'nde vergiler iki kısma ayrılmıştı. Birincisi İslam hukukunun belirlediği vergiler olup tekâlif-i şer'îye ve ikincisi ise eskiden alına gelip, Osmanlı padişahları tarafından kanunlaştırılan tekâlif-i örfiye vergileriydi. Tekâlif-i

²¹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 26. Fî Evâhir-i Şevval sene 1131 (6-14 Eylül 1719).

²¹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 473. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1132 (2-10 Mart 1720).

²²⁰ İslam devletlerinde sultanın İslam hukuku ile çelişmemek üzere kamu işlerinin gerektirdiği durumlarda, örf ve âdetlere uyarak veya bizzat kendisi kanun koyarak devletin nizam ve teşkilatında ve idarî usullerinde yenilik yapma gibi bir serbestiyeti bulunmaktaydı. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'nci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt, Kanunlar*, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001, s. XIII.

şer'îye, zekât, öşür, haraç, cizye gibi dört temel unsurdan oluşmaktaydı.²²¹ Tekâlif-i örfiye ise tekâlif-i âdiye ve tekâlif-i şakka olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Tekâlif-i âdiye, devletin savaş giderlerini karşılamak üzere ve toplanmasına dinen izin verilen vergiler iken, tekâlif-i şakka ise dinî hükümlerde yeri olmayan ve keyfî olarak toplanan vergilerdi.²²²

17. yüzyıl öncesinde Osmanlı malî sistemi, hazine-i amire olarak bilinen merkez hazine, dirlik alanları (has, zeamet, timar) ve iç hazine yani padişah hazinesi olmak üzere üç unsurdan oluşuyordu. Bunlar dengeli olduğu sürece devlet malî açıdan herhangi bir sıkıntı yaşamıyordu. Bu dengenin bozulmaması için savaşların sürekli kazanılması ve sefer giderlerinin nakde dayanmaması gerekiyordu.²²³ Ancak Osmanlı Devleti 17. yüzyıldan itibaren iç ve dış etkenlerin sebep olduğu iktisadî şartlara ayak uydurmak ve devlet hazinesini dengede tutmak üzere vergi sisteminde bir takım güncellemeler yapmak zorunda kaldı. Devleti buna iten belli başlı sebepler bulunuyordu. Özellikle Avrupa gümüşünün Osmanlı'ya olumsuz etkisi ve askerî teknolojinin değişimi bu konudaki kritik unsurlardı. Avrupa'dan gelen gümüş paralar, ülkede enflasyon ve devalüasyona sebep oluyordu. Osmanlı akçesinin değerinin düşmesi, devlet gelirlerinin düşmesi anlamına gelmekle birlikte has, zeamet ve timar tasarruf eden dirlik sahibi askerlerin de olumsuz şekilde etkilenmesi demektir.²²⁴ Diğer bir husus da ordularda ateşli silahların kullanımının artmasıyla klasik yöntemlerle savaşan dirlik sistemine bağlı sipahilerin önemini kaybetmesiydi. Böylece Osmanlı Devleti orduda ateşli silah kullanabilen asker sayısını arttırmak zorunda kalıyordu.²²⁵ Bu askerler doğrudan hazineden maaş aldıkları için hazineye büyük bir yük oluşturuyor ve bütçe açıklarına sebep oluyorlardı.

Osmanlı bütçeleri incelendiğinde giderlerin büyük bir kısmını askerî harcamalar oluşturuyordu. 1630'da bütçenin %77'si ve 1670'te %62,5'i ordu mensuplarına ait giderlerdi.²²⁶ Yine Tabakoğlu'nun incelediği 17. yüzyıl sonları ile 18. yüzyıl başlarına ait

²²¹ Süleyman Sûdî, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, (Haz. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitabevi, 2. Baskı, Isparta, 2008, s. 19; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, (Haz. F. Hakan Özkan), Ankara, 1999, s. 7.

²²² Süleyman Sûdî, a.g.e., s. 20-21; Abdurrahman Vefik Sayın, a.g.e., s. 63. Akdağ ise Osmanlı vergi sistemini, devletin vergi geliri bakımından incelediğinde rüsum-ı şer'îye, rüsum-ı örfiye, tekâlif-i divaniye (veya avarız-ı divaniye) olmak üzere üç bölüme ve vergi mükellefleri açısından incelendiğinde ise bunlara tekâlif-i şakka vergisini de katarak dört bölüme ayırmaktadır. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2017, s. 553-555.

²²³ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 29.30.

²²⁴ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 46.

²²⁵ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 27.

²²⁶ Linda T. Darling, "Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetiminin Rolü", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 3. Cilt, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 153.

bütçelerde de askerî harcamalar daima bütçenin yarısından fazlasını oluşturmaktaydı.²²⁷ Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin malî şartlarını belirleyen temel unsur ordu harcamaları idi.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı bütçeleri daha önce görülmediği kadar açık vermeye başladı ve iç hazineye borçlanma, tağşiş ve yeterli olmadığı takdirde ülkenin zenginleri ile devlet adamlarından imdadiye adıyla borç alma gibi yöntemlere başvurulsa da etkili olmuyordu.²²⁸ Bununla birlikte Osmanlı Devleti 17. yüzyılın başından itibaren vergileri nakit olarak toplayabileceği yeni bir malî sisteme geçmeye çalıştı.²²⁹

Devletin temel hedefi hazineye nakit girişini artırmaktı ve bunun için bazı adımlar attı. Öncelikle 16. yüzyıldan itibaren iltizam sistemini hızla yaygınlaştırdı ve 17. yüzyılın sonunda malikâne sistemine geçti.²³⁰ Diğer bir adım ise avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye vergilerini sıradanlaştırılması oldu. Bu vergiler 16. yüzyılda olağanüstü hallerde alınan vergiler iken 17. yüzyılda yıllık olarak toplanmaya başlandı. Ayrıca söz konusu vergiler devletin tek kalemde topladığı en büyük gelir kaynağı oldu.²³¹ Son olarak bahsedilmesi gereken adım ise halka yeni vergilerin yüklenmesiydi. Özellikle dirlik sahipleri iktisadî şartlardan olumsuz etkileniyor ve kendilerinden istenen idarî ve askerî yükümlülükleri yerine getirmekte zorlanıyorlardı. Buna göre vali ve sancakbeyleri için yeni gelir kaynaklarının oluşturulması gerekiyordu. Böylece devlet paşa ve beylere, has gelirlerine ek olmak üzere kendi hesapları için halktan imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye adıyla yıllık vergi toplama yetkisi verdi.²³² Zira 17. yüzyıldan itibaren taşrada paşa ve beyler, kapılarında savaş ve barış dönemlerinde kapı halkı olarak bilinen çok sayıda sarıca ve sekban birlikleri bulunduruyorlardı.²³³ Devlet kendilerinden birlik talep ettiği takdirde bu isteği yerine getiremezlerse konumlarını kaybedebilirlerdi. Dolayısıyla

²²⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985, s. 188.

²²⁸ Yavuz Cezar, a.g.e., s. 32.

²²⁹ Linda T. Darling, "Kamu Maliyesi" s. 153. İnalçık klasik dönem sonrasında, orduda gerek kapıkulu gerekse sefer zamanı istihdam edilen sarıca-sekban birliklerinin sayısındaki artış ile hazinenin nakde ihtiyacı olduğunu ve bu ihtiyacı karşılamak üzere devletin maliyesini yeniden yapılandırarak karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir. Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 45.

²³⁰ Bu konu hakkında "Mukataalara (İltizam-Malikâne) Dair Sorunlar" başlığı altında bilgi verilmiştir.

²³¹ Linda T. Darling, "Kamu Maliyesi", s. 154.

²³² Yavuz Cezar, a.g.e., s. 53-54. Osmanlı Devleti'nin valilere halktan imdadiye vergileri toplamasına izin vermesi, önceden orduda önemli bir yere sahip olup artık fonksiyonunu kaybeden timarlı sipahilerin yerini valilerin kapı halkları alması ile açıklanabilir. Böylece devlet ordudaki sipahilerin yerini kapı halkları ile ikame etmeye çalışmıştır. Zira devlet sipahiler için merkez hazinesinden bir ödeme yapmıyor ve bunları geldikleri bölgenin kaynaklarından istihdam ediyordu. Benzer şekilde valilerin kapı halkları için de merkez hazineden ödeme yapmıyor ve bunların her valinin kendi bölgesindeki kaynaklardan oluşturmasını sağlıyordu. Üstelik kapı halkı denilen levend, sarıca ve sekban birlikleri Avrupa'da cereyan eden yeni savaş usullerine göre ateşli silah kullanabiliyordu.

²³³ Özkaya, vali ve sancakbeylerinin sefere gitmekle ve bölgelerinde asayiş korumakla görevli oldukları için mükemmel kapı halkları bulundurmaları gerektiğini belirtmektedir. Yücel Özkaya, *Osmanlı Toplumuna*, s. 194.

ne kadar maliyetli olursa olsun kapı halkı beslemek zorunda kalıyorlardı. Ancak kapı halklarının maliyeti paşa ve beylerin maddi sınırlarını aşsa da bu maliyeti kanun dışı yollarla reayadan temin ediyorlardı.²³⁴ Aslında devletin paşa ve beylere toplama yetkisi verdiği imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye vergileri, bundan önce kanun dışı topladıkları vergileri düzene koyarak oluşturulan bir tür yasalastırma hareketiydi. Her ne kadar devlet yeni düzenlemeler getirip kanun dışı vergileri yasaklasa da valiler imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye vergilerinden başka tekâlif-i şakka denilen bu kanun dışı vergileri toplamaya devam ettiler.²³⁵

İmdadiye vergisi 18. yüzyıldan önce ara sıra toplanmış olsa da sürekli hale gelmesi 1717 yılında yapılan bir düzenleme ile Lale Devri'nin hemen öncesine rastlamaktadır. Buna göre her eyaletin merkez sancağı başta olmak üzere diğer sancaklarında ve kazalarında kadı, ayan ve eşraf ve ihtiyarları bir araya gelerek toplantı düzenleyecek ve kazaların ödeyecekleri imdad-ı seferiye payı belirlenecekti. Bu verginin dağıtılması (tarh) ve toplanması işi kazalardaki kadı ve ayanlara bırakılmıştı. Ancak bu durum zamanla ayanların bölgelerinde güçlenmelerine sebep olan en büyük etkenlerden bir olacaktı.²³⁶

İmdad-ı hazariye vergisi de barış döneminde toplanan ve imdad-ı seferiye vergisinin yarısı miktarındaydı.²³⁷ Bu vergi, yıl içerisinde iki veya üç taksit şeklinde toplanırdı ve bir defada topyekûn alınması yasaktı.²³⁸

Bununla birlikte halka yüklenen imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye vergileri için defterler tutuldu ve bunlara tevzi' defterleri denildi.²³⁹ Halkın ödediği vergileri gösteren bu defterler kadı başkanlığında mütesellim, yeniçeri serdarı, kethüda-yeri ve şehrin ileri gelenleri (ayan ve eşraf) tarafından düzenleniyordu.²⁴⁰ Defterlerde bir sancağa düşen masraflar, söz konusu sancağın kaza, nahiye, mahalle ve köylerine pay edilir ve belirlenen miktarlar toplanırdı. 18. yüzyılda devletin artık taşrayı kontrol edemez duruma gelmesi ile gerek ehl-i örf gerekse ehl-i şer' defterlere kendi hesapları için

²³⁴ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 49.

²³⁵ Yücel Özkaya, *Osmanlı Toplumuna*, s. 195.

²³⁶ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 55-56. Söz konusu düzenleme H. 1130 tarihinde yapıldığı için tarihçiler iki farklı tarih kullanmışlardır. Örneğin Tabakoğlu imdadiye vergilerindeki düzenlemenin 1718 yılında yapıldığını ifade etmektedir. Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiye".

²³⁷ Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiye".

²³⁸ Yavuz Cezar, a.g.e., s. 57.

²³⁹ Cezar'a göre imdadiye vergileri, tevzi defterlerine kaydedilen vilayet masraflarının sadece bir kalemini oluşturmaktadır. Yavuz Cezar, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 9, Nisan 1996, s. 89.

²⁴⁰ M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955, s. 52-53.

akçeler koymaya başlamış ve yine yasak olmasına rağmen bu defterlere tekâlif-i şakka vergileri eklemiştirler.²⁴¹

Vali ve sancakbeylerinin hesabına toplanan vergiler dışında taşrada görevli olan diğer ehl-i örf ve ehl-i şer' mensupları da halktan bazı vergiler alıyorlardı. Mütesellim, voyvoda ve subaşı gibi ehl-i örf taifesi halktan *devir akçesi/devriyye*, *zâhire-bahâ*, *na'l-bahâ*, *tavuk-bahâ*, *yemeklik*, *yemlik*, *kurban akçesi* ve *at-bahâ* adı altında birçok vergi almaktaydı. Öte yandan mübaşir ve tahsildarlar *mübâşiriyye* ve *tahsildâriyye*, vakıf ve timar gelirlerini toplayan tahsildarlar *kolcu akçesi*, *yazıcı akçesi*, *sarrâfiyye*, *akçe-başı* gibi vergi adıyla halktan akçe topluyorlardı. Yine ehl-i şer' taifesinden kadılar da mahkemede gördükleri dava ve diğer işlemlerin haricinde *huddâmiyye*, *çukadâriyye* ve *kethudâiyye* gibi ücretler alıyorlardı.²⁴²

Osmanlı Devleti'nde diğer bir husus da halktan kimlerin vergi mükellefi olduğu ve kimlerin vergilerden kısmen veya tamamen muaf oldukları meselesiydi. Şikâyet defterlerinde vergiden muaf olduğu halde görevliler tarafından kendisine vergi yüklendiği konusunda birçok şikâyete rastlanmaktadır. Vergiden muaf olanlar Osmanlı sultanı ve ailesi, vezirler, valiler, sancakbeyleri, ulufe alan tüm askerler, sipahiler ve sipahi oğulları, kadı, müderris, imam, hatip, vaiz, müezzin, mütevellî, vekilharç, cabi, kâtip, ferraş gibi vakıf görevlileri, berat sahibi şeyhler, seyyidler, tarikat mensupları, duagûlar, papaz, rahip, haham gibi gayrimüslim din adamları, çocuklar ve yaşlılar (pîr-fani) ile fizikî rahatsızlıklar sahip iş göremeyen (alil, amel-mande, âmâ, felçli vb.) kişilerdi.²⁴³ Bunların bazıları bütün vergilerden muaf olup askerî sınıf olarak nitelendirilirken bazıları da muaf reaya statüsündeydi. Aslında İnalçık'ın çift resmi ve benzer vergiler özelinde ifade ettiği üzere Osmanlı vergi sistemi, reayanın statüsünü belirleyen bir sistemdi.²⁴⁴

Vergiden muaf olan askerî sınıfı, vergi mükellefi reayadan ayıran en temel nokta padişah beratıyla bir devlet görevine tayin edilmektir. Devlet bazen reayayı da bir vazife ile askerî sınıfa geçirmekteydi. Örneğin yaya ve müsellemler, yürük ve tatarlar,

²⁴¹ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 1981, s.135.

²⁴² Halil İnalçık, *Devlet-i 'Alîyye*, s. 50-52

²⁴³ Mustafa Öztürk, "Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II" *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 6. Hülya Canbakal, 17. yüzyılın ikinci yarısında askerî zümreye dâhil olmak için üç yolun olduğu ifade etmektedir. Bunlar, bir hizmete mukabil olsun ya da olmasın gelir hakkı elde etmek, seyyidlik iddia etmek ve bir askerî birliğe kayıtlı bulunmak. Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (Çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 85.

²⁴⁴ Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 24.

doğancılar gibi. Bazen de askerî sınıfa mensup kişileri artık askerî faydaları kalmadığı için reaya statüsüne döndürebiliyordu.²⁴⁵

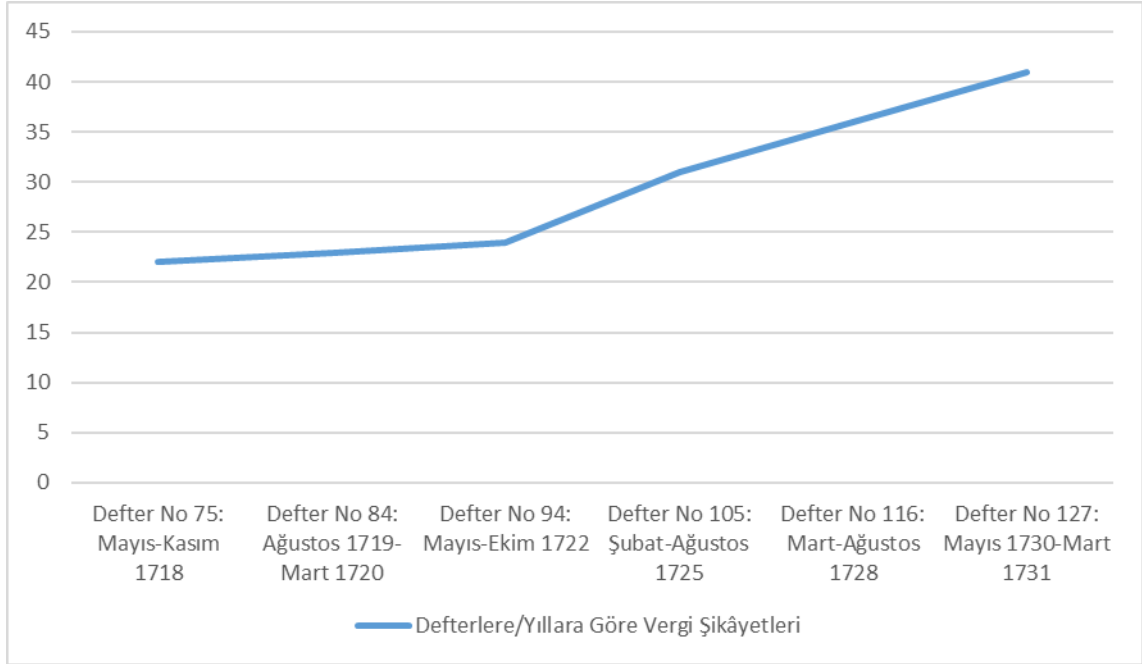
Vergi muafiyeti üç kademededen oluşmaktaydı. Önce avarız vergisi, sonra dirlik sahalardan alınan raiyyet rüsumu ve son olarak şer'î vergilerinden muaf olunurdu. Devlet reayayı çoğunlukla avarız vergisinden muaf tutardı. Şer'î vergiden muaf olan kişiler diğer vergilerden de muaf sayılır ve raiyyet rüsumundan muaf kişiler ise avarızdan da muaf olurlardı. Örneğin hatip ve imamlar raiyyet rüsumu ve avarızdan muaf tutulmuşlardı.²⁴⁶

Defterlerdeki şikâyetler incelendiğinde 17. yüzyıldan Lale Devri'ne kadar devletin değişen vergi politikasının Anadolu halkı üzerinde olumlu bir tesir bırakmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum defterlerde yer alan hem vergi tahsildarları hem de vergi mükelleflerinin şikâyetlerinden anlaşılmaktadır. İki taraf sık sık karşı karşıya gelmiş ve tahsilatta kendilerine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle birbirlerinden şikâyetçi olmuşlardır.

İncelenen defterlere göre vergi şikâyetleri %19'luk bir oran ile diğer şikâyet konuları arasında ikinci sırada bulunmaktadır. Bu durum Lale Devri'nde Anadolu'da vergi konusunun büyük bir sorun olduğunu göstermektedir. Vergi sorunlarının sebeplerini anlayabilmek için şikâyetlerin dönem boyunca artış-iniş eğilimini anlamak gerekmektedir. Buna göre aşağıda defterlerin tarihlerinden yola çıkarak hazırlanan grafikte Lale Devri boyunca şikâyetlerin yoğunluğu gözlenmektedir.

²⁴⁵ Halil İncalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 50-51.

²⁴⁶ Halil İncalçık, "Raiyyet Rüsûmu", s. 52.

Grafik 5: Şikâyet Defterlerinde Defterlere/Yıllara Göre Vergi Şikâyetleri

Savaş döneminde devletlerin harcamalarının arttığı ve bu harcamaları halktan vergi olarak karşıladıkları bilinmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki grafik incelendiğinde bu durumun Lale Devri'nde Anadolu'da da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. 1718 yılında batıda Avusturya ve Venedik ile savaşlara son veren Osmanlı Devleti, yaklaşık dört yıl boyunca barış dönemi yaşamıştı. Ancak doğuda gerek Rusya'nın Kafkaslardaki harekâtı gerekse İran'daki iç karışıklıklar sebebiyle Osmanlı Devleti 1722 yılından itibaren savaş hazırlıklarına başlamış ve 1723 yılında İran ile savaşa girmişti.²⁴⁷ Grafikte 1718 ile 1722 tarihleri arasında vergi şikâyetlerinde büyük bir artışa rastlanmazken 1722 yılından itibaren doğuda savaşın devam ettiği dönemin sonuna kadar şikâyetlerin hızla yükseldiği görülmektedir. Burada 1717 yılında kanunsuz vergilerin yasaklanarak imdadiye vergilerinin bir düzene sokulmasının da -en azından savaş yıllarına kadar- etkili olduğu ihtimali göz önünde bulundurulabilir. Her ne kadar 1727 yılında İran ile barış antlaşması yapılmış olsa da 1730 tarihinde iki devlet arasında tekrar savaş başladı.²⁴⁸ Bu süreç içerisinde vergi şikâyetlerinin artışı, savaş harcamalarının Anadolu halkına büyük bir külfet oluşturduğu ve halk ile tahsildarların sürekli karşı karşıya geldiğini göstermektedir.

²⁴⁷ Osmanlı hükümeti İran üzerine yapacağı askerî harekât için Mayıs-Haziran 1722'de doğu serhaddinde bulunan Bağdad, Basra, Musul, Van, Erzurum Valileri ve Kars, Çıldır ile Şehrizar Beylerine savaş hazırlıkları için izin vermişti. Serdar Genç, Lale Devrinde Savaş, s. 20.

²⁴⁸ İsmail Hami Danişmend, a.g.e., s. 20-22.

Şikâyetçiler gruplara ayrıldığında bunların %69'u vergi mükellefi ve %28'i vergi tahsildarları olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber arda kalan %3'lük oran ise tahsildarlar ile mükelleflerin birlikte yaptıkları şikâyetlere aittir. Vergi sorunlarının temel sebebi devletin savaş harcamaları dolayısıyla halka yüklediği vergiler olsa da bunun tahsildarlar ile mükellefler arasında nasıl cereyan ettiğinin bilinmesi vergi sorunlarının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.5.1. Tahsildarların Sorunları

Vergi tahsildarlarının en çok sorun yaşadıkları grup vergi mükellefleriydi. Defterlerde tahsildara ait şikâyetlerin %74'ü mükellefler ile ilgili sorunlardı. Bununla birlikte geriye kalan %26'lık kısım ise diğer tahsildarlar ile memurlar, mütegalibe ve eşkıyalar ile yaşanan çekişmeleri ihtiva etmekteydi.

Tahsildarların mükelleflerden şikâyetçi oldukları konuların en başında (%87) vergi ödememe meselesi geliyordu. Şikâyetlerde vergi ödemeyen mükelleflerin bazen ileri sürdükleri bahanelere yer verilirken bazen de sadece ilgili vergileri ödemedikleri ifade ediliyordu. Bahaneler arasında mükelleflerin askerî oldukları iddiası ilk sırada yer almaktaydı. Örneğin Bolu'da *Çeltük-i Enhar Mukataası* Voyvodası Mustafa, mukataanın raiyyet ve raiyyet oğullarından üzerlerine düşen vergileri almak istediğinde bazıları "*bi'l-fi'il sefer eşer sahihü'l-esâmi dergâh-ı mu'allâ yeniçerilerinden değiller iken biz yeniçeri ve cebeci ve topçu ve sâir askeriyüz, rüsûm virmezüz*" diyerek vergi ödemiyorlardı.²⁴⁹ Babüssaade Ağası Hacı Hasan Ağa da Manisa'da idaresinde bulunan Sultan Murad Han Vakfı mukataası reayalarından bazı kişileri, yeniçerilik iddiası ile vergilerini ödemedikleri için şikâyet etti. Bunlar vergi ödememek için askerîlik yoluna başvuruyorlardı lakin iddiaları doğru değildi. Hacı Hasan Ağa'ya göre, bu kişiler Aydın Muhassılı Vezir Abdullah Paşa ile İran seferine gitmek için kırk guruşa tüfekçi ve sekban yazılmışlar ancak orduda hizmet görmeden firar etmiş ve köyelerine geri dönüp kendilerinden vergi talep edildiğinde "*biz yeniçeri olduk*" diyerek vergi ödemeyi reddetmişlerdi.²⁵⁰ Görüldüğü gibi reayadan bazı kişiler, orduya yazılarak savaşa katılmaksızın köyelerine geriye dönüyor ve böylece kendilerini asker olarak gösterip vergi ödemekten kaçıyorlardı.

Reyanın askerîlik iddiası, tahsildarlar için sadece vergilerin eksik toplanması anlamına gelmiyordu. Bir köy, mahalle veya kaza için ödemesi gereken meblağlar belirlenmiş

²⁴⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 298. Fî Evâil-i Receb sene 1130 (31 Mayıs-9 Haziran 1718).

²⁵⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 418. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 430. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1140 (9-18 Temmuz 1728).

olduğundan askerî oldukları iddiasında bulunan kişilerden tahsilat yapılamıyor ve vergi yükü diğer mükelleflerin üzerine kalıyordu. Bu durum arda kalan mükelleflerin şartlarını ağırlaştırıyordu. Böylece aşırı vergi yüküne dayanamayan reaya bulunduğu yeri terk etmek zorunda kalıyordu. Tam bu noktada tahsildarların endişeleri şikâyet defterlerine yansımaktaydı. Örneğin Ayıntâb'da malikâne tasarruf eden Mehmed, malikânesi köylerinden Hayyam adlı köyün reayasından vergileri talep ettiğinde bazı kişiler yeniçeri olduklarını iddia ederek hisselerine düşen vergileri ödememişlerdi. Hükümde Mehmed'in şikâyetine atfen "*avâriz ve sâir emr-i şerîfimle vâki' tekâlîf ve imdâd-ı hazariyyelerin sâir re'âyâ fukarasına*" yüklenildiği ve reayanın perakende ve perişan olduğunu ifade ediliyordu.²⁵¹ Malikâne tasarruf eden bazı tahsildarlar mukataaları kaydırlı hayat şartıyla üzerlerine aldıkları için uzun vadeli düşünüyor ve vergi kaynaklarını oluşturan reayalarını kaybetmek istemiyorlardı. Aksi takdirde köyün tamamı göç ederse malikâneci vergi toplayacak kimseyi bulamayacaktı.

Tahsildarların karşılaştığı diğer bir husus da mükelleflerin vergilerini eksik ödeme istekleriydi. Yine bu kişiler kendilerinin askerî oldukları iddiasıyla vergileri tamamen ödemeyeceklerini ifade ediyorlardı. Dergâh-ı Mualla Çavuşlarından Hüseyin Çavuş Trabzon Sancağı'nda bulunan zeametindeki reyadan vergilerini talep ettiğinde "*biz yeniçeri ve sâdât ve sâir askerî tâifesindeniz oşrimizi noksân virüriz*" şeklinde bir itirazla ile karşılaştı.²⁵² Yine Saruhan Sancağı'nda Mehmed, iltizam ile tasarruf ettiği köylerden oşür ile salariyelerini belirlendiği üzere 1/8 olarak talep ediyordu. Ancak bazıları "*biz askerî olmağla hâsıl eylediğimiz terekelerimizden oşrlerimizi onda bir viririz sekizde bir virmeziz*" diye vergilerini eksik ödemek istiyorlardı. Bunun üzerine Manisa Kadısı'na gönderilen hükümde "*imdî oşr husûsunda askerî ve re'âyâ berâberdir*" denilerek kanun üzere hareket edilmesi emri verilmişti.²⁵³

Mükelleflerin vergi ödemekle beraber dirlik sahiplerine karşı başka sorumlulukları da bulunuyordu. Bunlardan biri de reyası olduğu dirlik sahibine ait oşürleri köydeki

²⁵¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 191. Fî Evâil-i Şevvâl sene 1140 (11-20 Mayıs 1728). Aslında bu durum celalî isyanları ve olumsuz iktisadî şartlar sebebiyle 17. yüzyılda da sıklıkla yaşanmaktaydı. Gittikçe ağırlaşan vergiler karşısında köylüler buldukları toprakları terk ediyorlardı. Bunlar sultanî, vüzerâ ve Haremeyn vakıflarına ait köylere veya serbest statülü dirlik arazilerine göç ediyorlardı. Söz konusu köyler serbest satüde bulunmaları hasebiyle avarız vergisinden muaf oldukları gibi devletin vergi memurları da bu köylere vergi tahsilatı için giremiyorlardı. Bu durumda hem serbest statülü köyleri tasarruf eden dirlik sahipleri ve vakıf görevlileri hem de köylüler kârlı çıkıyordu. Köylüler vergi memurları ile avarız vergilerinden kurtulurken, güvenliklerini de temin etmiş oluyorlardı. Söz konusu vakıf ve dirlik köylerini tasarruf edenler ise daha fazla iş gücü ile birlikte daha fazla ürün elde ediyor ve böylece daha fazla vergi gelirine ulaşıyorlardı. Bu durumdan devlet zarar görmüş olsa da hem köylüler hemde serbest statülü vakıf ve dirlik sahipleri kazançlı çıkıyordu. Oktay Özel, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016, s. 45-46.

²⁵² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 312. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1143 (26 Ağustos-4 Eylül 1730).

²⁵³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 164. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

anbara ve en yakın pazara taşıma zorunluluğuydu.²⁵⁴ Amasya Nahiyesi'ne bağlı Ilisu ve bağlı köylerinin sipahisi bu görevi timarı reayasına hatırlattığında köylüler söz konusu işi yerine getirmiyorlardı. Sipahi, öşürlerin “*kanûn üzere akreb* (en yakın) *bâzâra*” götürülmesi için şikâyetle bulundu.²⁵⁵ Böylece reaya vergi ödemekle kalmıyor, ödediği vergi aynî olduğunda, onu sipahinin nakde çevirmesi için en yakın pazara taşımakla da mükellef tutuluyordu.

Tahsildarlar yetki alanlarında bulunan arazileri kendi reayasından olmayan, hariçten kişiler kullandığında bu kişilerden vergi talep ediyorlardı. Ancak söz konusu hariç reaya sıklıkla vergileri ödemekten kaçınıyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nda İbrahim Çavuş, zeameti sınırları içinde bulunan Kıbrıs Nahiyesi'nin Sarukaya Köyü'ndeki otlığa gelen Hüdavendigâr Sancağı'nın Beypazarı Nahiyesi'ne bağlı Köse Köyü ahâlilerinden, söz konusu otlakta koyunlarını otlattıklarından resim-i yaylak vergisi talep ediyordu. Ancak köylüler hiçbir şekilde bu vergiyi ödemeye yanaşmıyorlardı.²⁵⁶ Benzer şekilde Müteferrika Ahmed, şikâyetinde zeameti sınırlarındaki yaylağı kullanan hariç reyadan vergi alamadığını ifade ediyordu.²⁵⁷ Ankara Sancağı'nda Karakeçili ve tevabî mukataasını malikâne olarak tasarruf eden Süleyman da diğer sancaklarda bulunan köylülerin, mukataası sınırları içerisinde olan Çukurcak Nahiyesi'ndeki Küre Dağı'ndan gelerek kömür, odun ve kereste elde ettikleri halde vergilerini ödemediklerinden şikâyetçiydi.²⁵⁸ Yine Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Bosnevî Hasan Çavuş Trabzon Sancağı'nın Kürtün Nahiyesi'ne bağlı zeameti köyünde pazar kurulup, diğer köylerden satış için pazara gelen reyadan sattıkları mal ve eşyadan bâc-ı bâzâr vergisi talep ettiğinde vermedikleri için şikâyetle bulundu.²⁵⁹

Şikâyet defterlerinde tahsildarların farklı konulara dair birçok soruna sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Diyarbakir Eyaleti, Palu Hükümeti'nde reyanın eski hâkim (sancakbeyi) hükümeti tekrar devralır düşüncesiyle yeni hâkime vergi ödemedikleri(1), Amasya Sancağı'nda yerlerini terk ederek Sivas merkezine (nefs-i Sivas) göç eden has reayasının ispençe vergilerini ödemedikleri(2), Ankara Sancağı'nda sayımların yapıldığı tahrir kayıtlarından sonra yeni doğumlarla birlikte nüfusun artması üzerine mevcut sayıya göre ispençeleri talep edildiğinde ödemedikleri(3), Diyarbakir Eyaleti'nin Atak Sancağı'nda bazı kişilerin “*Şeyh Mehmed evladındanız*” diyerek vergi ödemedikleri(4),

²⁵⁴ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1964, s. 57.

²⁵⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 107. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1142 (27 Haziran-6 Temmuz 1730).

²⁵⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 221. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718).

²⁵⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 461-462. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1134 (23 Ağustos-1 Eylül 1722).

²⁵⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 285. (t.y.)

²⁵⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 243. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

Bolu Sancağı'nda bağ, bahçe ve bostan vergilerini ödemedikleri(5), Ankara Sancağı'nda mütegalibeye istinad ile birkaç senedir vakfa vergi verilmediği(6), Seddü'l-bahr Kal'ası müstahfiz ve topçularından Ankara Sancağı'nda timarı olan kişiler mültezimleri aracılığıyla timarları vergilerini reayadan talep ettiklerinde Fazlı Paşa-zâde Mehmed Paşa tarafından alındığı bahanesiyle vermedikleri(7), Bolu Sancağı'nda vakıf reayasının çeltik öşrünü ödemedikleri(8), Saruhan Sancağı'nda reayanın imdad-ı hazariye vergisini ödemedikleri(9), Amasya Sancağı'nda has arazi üzerine çiftlik kurup 1/5 olarak alına gelen öşür vergilerini “bizler çiftlik ihdâs eyledik size öşür virmeziz” diyerek vermedikleri(10), Ankara Sancağı'nda Sancakbeyi haslarından olan köydeki bazı kişiler söz konusu köyün vakıf köyü olduğu iddiasıyla mütesellime vergi ödemedikleri(11) gerekçesiyle şikâyet edildiler.²⁶⁰ Örneklerden anlaşıldığı üzere bazı mükellefler, çeşitli mazeretler üreterek vergi ödemekten kaçmanın yollarını aramışlardı.

Tahsildarlar sadece vergi mükellefleri ile değil bölgelerindeki yerel güçler ve çevrelerindeki diğer tahsildarlarla da sorunlar yaşıyorlardı. Tahsildarların vergilerini toplarken mücadele ettikleri yerel güçlerin başında mütegalibeler geliyordu. Ankara Sancağı'nda Ömer, zeameti vergilerini almak istediğinde mütegalibeden Abdalbaki ve Kapıcioğlu olarak bilinen bir kişi reaya ile işbirliği yaparak vergileri subaşısına toplattırmamışlardı²⁶¹. Amasya Sancağı'nda ise mütegalibeden Osman adlı şahıs halkı tahrik ederek vakıf zabıtine vergileri ödetmemişti.²⁶² Anlaşılan mütegalibeler, vergi konusunda halka yardımcı olduklarını göstermeye çalışıyorlardı. Bu davranışlarıyla reaya nazarında itibar kazanmak ve böylece halkı arkalarına alarak ayanlık yolunda güç elde etmek istiyorlardı.

Tahsildarların çevrelerinde bulunan diğer tahsildarlar ile de mücadelesi söz konusuydu. Bu sorunların kaynağı yetki çatışması, yani birbirlerinin vergi sahalarına müdahaleleriydi. Örneğin Foça-i Atik Kalesinin dizdarı, kaleye gelip giden gemilerden *selametlik resmini* kendisi alırken, yakın zamanda inşa edilmiş olan burcun (*Burc-ı*

²⁶⁰ (1) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 314. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1130 (10-19 Haziran 1718); (2) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 160. Fî Evâil-i Cemâziyelevvel sene 1130 (2-11 Nisan 1718); (3) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 224. Fî Evâil-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718); (4) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 449. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1130 (8-17 Ağustos 1718); (5) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 97. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1131 (5-14 Ekim 1719) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 85. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1137 (25 Şubat-6 Mart 1725); (6) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 462. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1134 (21 Eylül-1 Ekim 1722); (7) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 190. Fî Evâhir-i Receb sene 1137 (5-14 Nisan 1725); (8) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 383. Fî Evâil-i Şevval sene 1137 (13-22 Haziran 1725) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 444. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725); (9) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 459. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1140 (9-18 Temmuz 1728); (10) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 45. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1142 (7-16 Haziran 1730); (11) BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 185. Fî Evâil-i Muharrem sene 1143 (17-26 Temmuz 1730).

²⁶¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 471. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

²⁶² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 127. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1140 (21-30 Nisan 1728).

Cedit) dizdarı Hacı Ahmed resmin yarısını talep ediyordu. Bu talep, kanun-ı kadime aykırı olduğu için Ahmed'in söz konusu vergiye müdahale etmemesini istiyordu.²⁶³ Ankara Sancağı'nda serbest timar ve zeamet tasarruf eden zaim ve sipahilerin *resm-i arûsâne* vergilerine kazanın kethüda-yeri ile yeniçeri serdarı²⁶⁴, Bolu Sancağı'nın Amasra Kazası'nda vakıf köylerinin *cürm ü cinâyet, bâd-ı hevâ, resm-i arûsâne, kûl ve câriye müjdegânesi* gibi vergilerine Bartın Gümrük Emini²⁶⁵ ve Trabzon Sancağı'nda Tirebolu Kazası'nın Yağlıdere Nahiyesi'ne bağlı Kızıllar adlı vakıf köyüne ait vergilere Mustafa adlı sipahi müdahale ettiğinde şikâyet edilmişlerdi.²⁶⁶ Tahsildarlar vergi konusunda birbirlerinin aleyhine hareket etmekten çekinmiyor ve diğer tahsildarların vergi sınırlarına tecavüz edebiliyorlardı.

1.5.2. Mükelleflerin Sorunları

Lale Devri'nde Anadolu'da mükelleflerin vergi konusunda en fazla şikâyetçi oldukları grup %75 oranı ile tahsildarlardı. %25'lik grup içerisinde ise mütegalibe, ayan ve kendileri gibi diğer vergi mükellefleri bulunmaktaydı. Şikâyetlerin sebepleri kendi içerisinde farklılık göstermekle birlikte tahsildarlar hakkında yapılan şikâyetlerde temel konu haksız ve fazla vergi alınmasıydı. Yine mütegalibe ile ayanlarla ilgili şikâyetler, vergi işlerine karışarak vergilerden kendilerine pay almalarıyla ilgiliydi. Yine diğer mükellefler hakkındaki şikâyetler bir kaza, nahiye, köy ve mahalleye hane üzerinden paylaştırılan avarız, imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazariye gibi vergilerin ödenmesine çeşitli bahanelerle katılmadıkları hakkındaydı.

Mükellefler, defterlere göre vali (mîr-i mîrân), sancakbeyi (mîr-livâ), muhassıl, boy beyi (mîr-i aşiret), voyvodalar, zâbitler, mütesellim, mültezim, malikâneci, müteveli, zaim, sipahi, subaşı, müstahfız, mübaşir, cizyedâr, kadı, naip, şehir ve köy kethüdarları, mütegalibe, ayan-ayanlık iddiasında bulunan kişiler, mahalle ihtiyarı, yeniçeri serdarı ve yeniçeriler, beşli ağası gibi vergilerin toplanmasında doğrudan veya dolaylı olarak etkisi olan ehl-i örf ve ehl-i şer' taifesinden kişilerle sorunlar yaşayıp, bunları merkeze şikâyet ettiler. Burada dikkat çeken husus ise kethüda ve ayan gibi iki grubun da vergi konusunda isimlerinin geçmesidir. Bilindiği üzere 18. yüzyılda kethüdarların yerini ayanlar almaya başlamıştı.²⁶⁷ Defterlerdeki bu bilgiler Lale Devri'nin, taşrada

²⁶³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 56. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1140 (2-10 Nisan 1728).

²⁶⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 540. Fî Evâil-i Muharrem sene 1135 (12-21 Ekim 1722).

²⁶⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 229. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

²⁶⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 187. Fî Evâil-i Muharrem sene 1143 (17-26 Temmuz 1730).

²⁶⁷ Özer Ergenç, "A'yân ve Eşrâf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine", Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 410. Örneğin Kayseri'de şehir kethüdası olan Hüseyin vergi tevzi ve taksiminde usulsüzlük yaptığı için

kethüdalıktan ayanlığa geçiş süreci olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca defterlerde mütegalibe ve ayanlık iddiasında bulunan kişilerin vergi gibi önemli bir hususta sıklıkla isimlerinin yer alması bölgelerinde ayan olmak için mücadele ettiklerini göstermektedir.²⁶⁸

Şikâyet defterlerinde vergi mükelleflerinin kendi özel şartları içerisinde birçok şikâyetine rastlanmaktadır. Ancak burada sıklıkla rastlanılan şikâyet konularına birkaç örnek verilerek vergi sorunlarının sebepleri gösterilecektir.

Her mükellef vergilerini defterde kayıtlı olduğu idarî bölgenin tahsildarına vermekle yükümlüydü. Özellikle bir reaya başka bir yere göç etse de perakende sayılıp, vergilerini eski ikamet ettiği mahallin görevlilerine vermek zorunda idi. Ancak şikâyetlerden anlaşıldığına göre tahsildarlar bu durumu suiistimal ediyorlardı. Örneğin Amasya Sancağı'nda ikâmet eden Yahudilerin şikâyetlerine göre, Tokat Hassına bağlı köylerin kayıtlı reayası olmadıkları halde Tokat Hassı Voyvodası, bunları söz konusu hassın köylerinden olduklarını iddia ediyor ve zorla ispençe vergisi talep ediyordu.²⁶⁹ Benzer şekilde Diyarbakir'de Hoşin Kazası'na bağlı Kantara adlı köyden Behlül, Eyyub, Halil, Ömer ve Mehmed adlı kişiler, Siverek Hassına bağlı değiller iken Siverek Hassı Zabiti'nin "*hâss-ı mezbûrun defterli mukayyed ra'ıyyeti oğullarındansız*" diyerek kendilerine vergi ödemeleri için baskı yaptığını merkeze bildirmişlerdi.²⁷⁰ Yine Seyyid İbrahim, Seyyid Osman ve Seyyid Ömer ne eski ne de yeni defterlerde herhangi bir Türkmen aşiretine kayıtlı olmayıp, Ankara Sancağı'nda Haymana-i Sagir Kazası'na bağlı Kiçi Köyü'nde ikamet ederler iken () boy beyi tarafından "*sizin aslınız Türkmân imiş deyû bühtânla*" 50 adet koyunlarının alındığını şikâyet etmişlerdi.²⁷¹ Tahsildarların bu davranışlarının sebebi iyimser bir şekilde düşünülürse kendi bölgelerindeki reayanın geçmişte başka yerlere göç etmesi ile vergi kaybını telafi etmek için zan ve şüphe ile hareket etmelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bazı şikâyetler tahsildarların aç gözlülüğünü ortaya koymaktadır. Amasya Sancağı'nda Gümüş Kazası'nın Hacı adlı köyünde Adatepe Mahallesi reayasının şikâyetine göre, bunlar Hacı Köyü'nün defterde

Kayseri halkı tarafından şikâyet edilmişti. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 418. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

²⁶⁸ Özkaya da ayanlığın 1726 yılına kadar henüz tam teşekkül etmediğini ve 1726-1740 arasındaki dönemin ayanlığın gelişmesi için bir hazırlık devresi olduğunu ifade ederek 1740 yılından sonra bölgelerinde sivrilen büyük hanedanların ayanlıkları ele geçirdiklerini belirtmektedir. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 149.

²⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 86. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1130 (2-11 Şubat 1718) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 264. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

²⁷⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 183. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1134 (25 Haziran-4 Temmuz 1722).

²⁷¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 55. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1140 (2-10 Nisan 1728) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 56. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1140 (2-10 Nisan 1728).

kayıtlı reayası olup eskinden beri vergilerini zaimlerine veriyorlardı. Lakin Zile Hassı Voyvodası'nın perakende reayasının vergi memurları Hacı Köyü'ne gelerek ellerinde hiçbir belge olmaksızın söz konusu hassın reayası oldukları iddiasıyla bunları zincirleyip, yüz altmış guruslarını almışlardı.²⁷²

Tahsildarların tamah ettiği başka bir konu da vergi muafiyeti bulunan kişilerden vergi talep etmeleriydi. Bunlardan bazıları askerî bazıları da muaf reaya olabiliyordu. Ankara Sancağı'nın Haymana-i Sagir Kazası'nda Mehmed adlı sipahi atadan sipahizâde olup bundan önce kendisinden vergi alınmamışken Haymana-i Sagir Kazası Voyvodası bunun reaya olduğunu iddia ederek 40 adet koyununu almıştı. Mehmed'in ifadesinde göre Voyvoda Şah Veli Kethüda oğlu Mustafa mütegalibeden idi ve sırf maddi olarak bir şeyler koparmak için bu onun her zamanki davranışiydi.²⁷³ Gerçekten de Voyvoda Mustafa hakkında yapılan başka bir şikâyette, kimsenin reayası olmayıp "*sahîhü'n-neseb*" seyyid olan Osman, İbrahim, Mehmed ve Sarı Mehmed adlı kişilerden vergi almak için baskı yaptığı görülmektedir. Hatta bu kişileri hapsedip zorla 90 adet koyunlarını almıştı.²⁷⁴ Trabzon Sancağı'nın Keşâb Kazası'nda ise yeniçeri, sipahi ve seyyidler *âdet-i ağnâm*²⁷⁵ tahsildarları olan memurların zulmünden şikâyetçilerdi. Seyyidler İstanbul'dan onaylı hüccet ve temessükleriyle "*sahîhü'n-neseb*" seyyid oldukları ispatlı ve yeniçeri ile sipahiler ise "*sefer-eşer sahîhü'l-esâmî*" yeniçeri ve sipahi idiler. Bunların kendi geçimleri için besledikleri koyunlarından 150'nin üstündeki koyun sayısı için vergilerini vermeyi kabul etmişlerken memurlar, 150'sinden de almak için baskı yapıyorlardı.²⁷⁶

Mükelleflerin en çok şikâyet ettikleri husus kendilerinden fazla vergi alınmasıydı. Şikâyetlere göre tahsildarlar, kanun ve defterlerde belirtilen vergi miktarına kanaat etmiyor ve belirlenen miktarın üzerinde vergi almak istiyorlardı. Buradaki kalıp cümle çoğunlukla *üzerlerine edâsı lâzım gelan* vergilerini *kanûn ve defter mücebince* tahsildarlara *virmeğe râzılar iken* şeklinde ifade ediliyor ve bazen de ardından tahsildarlar için *kanâ'at itmeyüb tama'-ı hâmindan nâşî celb-i mâl sevdâsıyla* denilerek aç gözlülükleri vurgulanıyordu. Burada mükelleflerin ısrarla altını çizdiği nokta vergi

²⁷² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 190. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728).

²⁷³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 181. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728).

²⁷⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 181. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 265. Fî Evâhir-i Şevval sene 1140 (31 Mayıs-8 Haziran 1728).

²⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin topladığı vergiler içerisinde ağnam resmi, resm-i ganem, âdet-i zekât adlarıyla da bilinen bu vergi, şer'î bir vergi türü olup küçükbaş hayvanlardan alınmaktaydı. Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/agnam-resmi> (30.07.2024).

²⁷⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 373. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (23 Haziran-2 Temmuz 1725). Benzer şekilde seyyid ve yeniçerilerden vergi alındığı hakkında bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 243. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

ödemeye karşı gelmedikleri ancak kendileri için resmi olarak belirlenen miktardan fazlasını ödemek istemedikleriydi. Örneğin Ankara Sancağı'nda, kaza merkezindeki zimmî reaya kanun ve defterde belirtildiği üzere vergilerini veriyorlar iken Sancakbeyi, resm-i ispençelerini kişi başına ikişer, üçer guruş fazla almıştı.²⁷⁷ Benzer şekilde Diyarbakir, Siverek Kazası'nda, aşiret ahalisinden ev başına beşer guruş fazla vergi aldıkları sebebiyle voyvodalar şikâyet edildiler.²⁷⁸

Bazı vergi tahsildarları vergi toplanmasına aracılık ederken kendileri için vergilere zam yapıyor ve halktan belirlenen miktarın üzerinde vergi alıyorlardı. Örneğin mütesellimler, vali veya sancakbeylerinin vekili olarak görev yapmaktaydılar.²⁷⁹ Mütesellimlerin görevlerinden biri de emrinde olduğu vali veya sancakbeyine ait vergileri onların adına toplamaktı. Ankara Sancağı'nın mütesellimi Nakkaşoğlu²⁸⁰ da vali adına imdad-ı hazariye vergilerini toplarken, kanunla belirlenen miktara kanaat etmeyip vergi miktarını bir kat daha arttırarak kendi hesabına toplamıştı. Böylece vergilerini iki katı ödemek zorunda kalan Ankara halkı Nakkaşoğlu hakkında şikâyette bulundu.²⁸¹

Tahsildarlar, kendi keselerini düşündükleri için kanunu yok sayma eğilimde oluyorlardı. Vergi toplamanın kuralları şer'î veya örfî kanunla belirlenir ve tahsildarların da bu kanunlara uygun olarak tahsilat yapması beklenirdi. Öte yandan mükellefler de kanunları biliyor ve tahsildar kanunlara aykırı davrandığı zaman şikâyet hakkını

²⁷⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 168. Fî Evâsıt-ı Cemâziyevvel sene 1130 (12-21 Nisan 1718).

²⁷⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 54. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722). Mükellefler vergilerini kanun ve defterde belirlendiği üzere ödemeye razı oldukları halde birçok tahsildar vergileri zamli bir şekilde temin ediyordu. Fazla vergi talebi karşısında şikâyet edilen tahsildarlara dair bazı örnekler burada gösterildi. Sipahiler: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 420. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1132 (12-21 Ocak 1720); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 73. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1137 (7-15 Mart 1725); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 243. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 248. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1143 (6-15 Ağustos 1730). Zaimler: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 73. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1137 (7-15 Mart 1725); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 401-402. Fî Evâil-i Rebî'ülâhir sene 1143 (14-23 Ekim 1730). Kethüdalar: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 331. Fî Evâhir-i Safer sene 1143 (5-13 Eylül 1730); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 418. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728). Mütevelli: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 233. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719). Voyvodalar: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 301. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1143 (26 Ağustos-4 Eylül 1730); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 475. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1143 (3-11 Kasım 1730); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 30. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730). Zabıtlar: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 279. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 218. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1132 (24 Kasım-3 Aralık 1719); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 205. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1134 (4-14 Temmuz 1722); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 189. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 433. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1143 (3-11 Kasım 1730).

²⁷⁹ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXVIII, S. 3-4, 1970, s. 369.

²⁸⁰ 1729 ve 1730 yıllarında, Ankara'da büyük ayan ailelerinden Nakkaşoğlu ailesine mensup Nakkaş-zâde Seyyid Hüseyin Ağa mütesellimlik görevi yapmıştır. 1729 yılında Ankara Valisi Mustafa Paşa tarafından mütesellim olarak tayin edildiğinde kendisine imdad-ı hazariye vergilerini toplama görevi verilmiştir. Mustafa Kaya, "Yerel Yönetici Olarak 18. Yüzyılda Ankara'lı Ayanlar", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 5, 2013, s. 151.

²⁸¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 118. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1142 (17-26 Haziran 1730).

kullanıyordu. Örneğin gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisinin kadın, çocuk, ihtiyar, köle ve daimi hastalardan alınmaması şer'î bir hükümdü.²⁸² Ancak Kayseri'de, Talas Köyü'nde cizyedar bu hükmün dışına çıkarak yaşlı ve hastalar (*kisbe kâdir olmayan amel-mânde*) ile çocuklardan (*sabî*) cizye vergisi talep ediyordu. Bu durum üzerine köylüler cizyedarı merkeze şikâyet ettiler.²⁸³

Öte yandan iltizam sistemi yapısı itibarıyla mültezimlerin kiraladıkları gelir kalemleri üzerinden gelir elde etme usulü ile işleyen bir sistemdi. Mültezim, ödediği kira ücretinin yanı sıra kâr elde etmek istiyor ancak ölçüyü kaçıncıca suiistimaller ortaya çıkıyor ve böylece halkın şikâyetleri kaçınılmaz oluyordu. Ankara Sancağı'nda, Ayaş Kazası'nın Karacaviran Köyü'nün sipahileri vergileri mütegalibeden olan kişilere iltizam edince bunlar halktan fazla vergi talep etmişlerdi. Halk şikâyetlerinde köyün iltizama verilmemesini ve sipahilerin vergilerini kendilerinin toplamasını talep edince merkezden gönderilen hükümde halkın isteği kabul edilerek köyün iltizama verilmemesi emri yazılmıştı.²⁸⁴ Bolu Sancağı'nda ise bunun aksine bir hüküm verildi. Yeniçeri ocağı mîr piyadelerinden olan Mehmed Bolu Sancağı'nda olan mîr piyâde zeameti köylerini iltizama verdiği için köylüler tarafından şikâyet edildi. Bunun üzerine Mehmed, söz konusu zeamete bundan önce tasarruf eden zaimlerin de iltizama verdiklerini yani kadimden bu uygulamanın olduğunu vurgulayarak bu konuda rencide edilmemesini talep etti. Merkezden gönderilen hükümde, "*tarafından bir ma'kûl kimesne zabt eylemek üzere ta'yîn eyledikten sonra elbette mûmâileyhe gelüb sen zabt eyle*" şeklinde rencide edilmemesi emri verildi.²⁸⁵ Bu iki şikâyet örneğinde devletin eski uygulamalara önem verdiği için iki farklı hüküm söz konusudur. Bununla birlikte devletin timara göre gelirleri daha yüksek olan zeametın iltizama verilmesine müsamaha gösterdiği ancak timarların iltizama verilmesine izin vermediği de düşünülebilir. Ayrıca devlet, zaimin vergilerini mültezime vereceği kişinin "*ma'kûl*" bir kişi olması gerektiğini ifade ederek halkın da vergi yönünden rencide edilmemesi gerektiğini zaim hatırlatmaktadır.

Mükellefler açısından başka bir sorun ise aynı verginin iki farklı tahsildar tarafından talep ediliyor olmasıydı. Örneğin Trabzon'da, Keşab Kazası'na bağlı Düzköy halkı ürettikleri fındık, hurma, ceviz ve nârdenk gibi ürünlerin öşürlerini sipahilerine ödedikten sonra bunları İstanbul'a göndermek için köylerinin yakınındaki Zefre Limanı'nda

²⁸² Boris Christoff Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", (Çev. Şinasi Altundağ), *Bellekten*, C. VIII, S. 32, 1944, s. 610.

²⁸³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 125. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1142 (27 Haziran-6 Temmuz 1730).

²⁸⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 578. Fî Evâil-i Muharrem sene 1141 (7-16 Ağustos 1728).

²⁸⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 297. Fî Evâil-i Receb sene 1130 (31 Mayıs-9 Haziran 1718).

gemilere yüklediklerinde Giresun zaimine resm-i liman vergisi ödüyorlardı. Lakin köylerinin sipahisi de ayrıca kendisi için resm-i liman vergisi talep ediyordu. Daha önce sipahilerine böyle bir vergi ödemediklerini ifade eden köylüler şikâyetle bulunarak bu konuda rencide edilmemelerini istiyorlardı.²⁸⁶ Bazı tahsildarlar da aynı vergiyi iki defa almak istiyordu. Amasya'da Merzifon Kazası'nda tahsildarlar hem koyunların sahiplerinden hem de kasap esnafından âdet-i ağnam vergisi almak isteyince esnaf durumu merkeze şikâyet etti.²⁸⁷

Tekâlîf-i divaniye, avarız-ı divaniye ya da kısaca avarız olarak da ifade edilen bu örfî verginin alınabilmesi için bir mükellefin emlak ve arazi sahibi olması gerekiyordu.²⁸⁸ Bu konuda mükelleflerin şikâyetçi olduğu iki farklı durum söz konusuydu. Birincisi, bir yerleşim yerinde -orada ikamet etsin ya da etmesin- emlak ve arazisi olmasına rağmen mükelleflerin çeşitli bahanelerle vergiye iştirak etmemesiydi. İkincisi ise, bir yerleşim yerindeki tahsildarlar ile o yerdeki (mahalle, köy, nahye, kaza vs.) diğer vergi mükelleflerinin, herhangi bir emlak ve araziye sahip olmayan kişilere vergiye katılması için baskı yapmasıydı. Emlak ve arazisi olmayan bir kişiden vergi istenildiği zaman çoğunlukla *bi'l-fi'l tasarrufunda avârızhânelerine bağılu tekâlîf almak îcâb iden emlâk ve yerleri olmayub* şeklinde bahsediliyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nın, Viranşehir Kazası'na bağlı Bayındır Köyü'nde avarıza bağılu emlak ve arazisi olmayan Mehmed adlı sipahiden köylüler vergiye katılması için baskı yapıyorlardı.²⁸⁹ Yine Müderris Mevlana Ali'nin şikâyetine göre Ayıntâb'ın Yazıcık Mahallesi'nde avarız ve sair tekâlîf alınmasını gerektirecek herhangi bir emlak ve arazisi olmamasına rağmen mahalle sakinleri vergilerine iştirak etmesini istiyor, ehl-i örf taifesi ise tekâlîf-i şakka ile rencide ediyordu.²⁹⁰

Bir kaza, nahiyeye, köy ve mahallenin ödeyeceği avarız vergisi maktu' olarak tespit edilir ve daha sonra belirlenen miktar söz konusu yerleşim yerinde bulunan hanelere paylaştırılırdı. Dolayısıyla yerleşim yerindeki bir hanenin eksilmesi maktu' ücretin kalan haneler arasında yeniden paylaşılması demek oluyordu ki bu da daha fazla vergi ödemek anlamına geliyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nda, Viranşehir Kazası'na bağlı Bayındır Köyü halkı, köyde avarıza bağılu emlak ve yerleri olan bazı kişilerden

²⁸⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 251. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

²⁸⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 474. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

²⁸⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 550.

²⁸⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 472. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1143 (3-11 Kasım 1730).

²⁹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 144. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

hisselerini düşen vergileri talep ettiklerinde vermemek için “*gâh biz sipâhî-zâdelerdeniz ve gâh hâneye kayd mülklerimiz yokdur*” şeklinde bahaneler ileri sürüyorlardı.²⁹¹

Lale Devri'nin başında, imdad-ı seferiye vergisi üzerinde yapılan düzenlemeye göre eyalet ve sancak mutasarrıflarının devre çıkararak halktan bedava yiyecek ve içecek alması yasaklanmıştı.²⁹² Ancak bu karara uyulmadığı defterlerde rastlanan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Örneğin Ankara Sancağı'nda Haymana-i Kebir ve Haymana-i Sagir Kazaları'nın köylerinde yaşayan halk, üzerlerine düşen vergilerini kanun üzere vermeyi kabul etmişken voyvodaları buna kanaat etmeyerek “*vakitsiz ziyâde atlu ile ve âdem ile varub*” bedava yem, yemek ve zahirelerini alıyor hatta köylü aileleri ücretlerini ödemeksizin hizmetlerinde kullanıyorlardı.²⁹³ Halkın şikâyeti üzerine voyvoda'nın bu kanunsuz davranışlarına son vermek için emir gönderildiği başka bir şikâyet hükmünden anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu emre uymadığı görülen voyvoda zulmünü arttırarak daha fazla adamıyla senede üç-dört defa devre çıkmaya başlamıştı. Bununla birlikte konakçı akçesi adıyla her köyden beşer, onar akçe ve suçsuz kişilere suç isnadıyla akçelerini alıyordu.²⁹⁴ Merkezden gönderilen uyarıcı hükmün voyvoda nezdinde yaptırım gücü olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Yine Ayıntâb Kazası ahali de imdâd-ı seferiye ve diğer vergilerini ödedikleri halde valinin adamları, sancakbeyinin subaşlıları, mütesellim, voyvoda ve diğer ehl-i örf taifesinin evlerine konup hiçbir ücret ödemedi yem, yemek, koyun, kuzu, yağ, bal, arpa, saman gibi daha nice yiyecek ve içeceklerini tükettiklerini ifade ediyorlardı.²⁹⁵ Bu uygulama devlet tarafından yasaklanmış olsa da Anadolu'nun her tarafında yaygın bir şekilde görülmektedir. Ancak belirtilmelidir ki bu tür şikâyetlerin Lale Devri'nin ortasından itibaren artmaya başladığı tespit edilmiştir.²⁹⁶ Bu durum tahsildarların, dönemin hemen başında imdadiye vergileri düzenlenirken devre çıkma ve tekâlif-i şakkanın

²⁹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 332. Fî Evâhir-i Safer sene 1143 (5-13 Eylül 1730).

²⁹² “...*fi-mâ-ba'd eyalet ve elviye mutasarrıfları bi'n-nefs imdâd-ı seferiyye tahsil için azim cem'iyet ile kazâ-be-kazâ devr ve her kazâdan müft ü meccanen zâd ü zehâir ahzından sonra, tahammülünden birkaç kat ziyâde imdâd-ı seferiye tahsiliyle re'âya fukarâsını der-mâde-i zulm-i cevr itmeyüb...*” Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 2. Cilt, s. 1083. Tabakoğlu incelediği belgelerde kanuna aykırı olarak toplanan tekâlif-i şakka vergilerinin yerini tutmak üzere imdadiye vergilerinin ihdas edildiğini ifade etmektedir. Ahmet Tabakoğlu, “İmdâdiyye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imdadiyye> (23.12.2023).

²⁹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 344. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1132 (12-21 Ocak 1720).

²⁹⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 441. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1134 (12-21 Eylül 1722).

²⁹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 162. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

²⁹⁶ Yukarıda örnekleri verilen Ankara ve Ayıntâb'ın yanı sıra diğer bölgelerde de benzer şikâyetler görülmektedir. Saruhan: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 144. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 144. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725). Trabzon: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 138. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730). Bolu: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 193. Fî Evâil-i Muharrem sene 1143 (17-26 Temmuz 1730). Diyarbakır: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 370. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1137 (3-12 Haziran 1725). Kayseri: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 124. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1142 (27 Haziran-6 Temmuz 1730). Amasya: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 275. Fî Evâil-i Safer sene 1143 (16-25 Ağustos 1730).

yasaklanması kararına bir nebze uyduklarını ancak İran savaşının başlaması ile tekrar eski uygulamalara başvurduklarını göstermektedir. Yine dikkati çeken başka bir husus da İran ile yapılan savaşın 1727 ile 1730 arasında kesintiye uğradığı dönemde bu şikâyetlerin yine azalmakta olduğudur. Dolayısıyla tekâlif-i şakka vergisi tahsildarların daha çok savaş yıllarında başvurdukları kanun dışı bir vergi türü olmuştur.

Ehl-i şer' grubundan olan kadı ve naipeler de mahkemede gördükleri işlerden *resm-i sicil*, *resm-i kismet*, *ıtknâme* ve *nikâh resmi* gibi harçlar almaktaydılar. Bu harçlar her sancağın kanunnamesinde ayrıntılı olarak belirtiliyordu.²⁹⁷ Mahkemede işlerini görmek isteyen halk bu harçları kadı ve naiplere ödemek zorundaydı. Ancak taşrada adaleti sağlamak için görevlendirilen bazı kadı ve naipeler söz konusu harç ücretlerini kanunda belirtilen miktarın üzerinde alarak iş görüyorlardı. Örneğin Ankara Kazası ahalisi, kadılarının halktan biri öldüğünde kismet talebi olmaksızın zorla taksimata girişip *resm-i kismet* aldığını ve hatta halk kanun üzere binde on beş akçe vermeye razı iken kadılarının daha yüksek oranda vergi aldığını bildirmişti. Yine kadılarının *resm-i mürasele* ve hüccetlerden kanunda belirtilen miktarların üzerinde harç aldığını merkeze şikâyet ettiler.²⁹⁸ Benzer şekilde naipeler de kanuna aykırı olarak mahkeme işlemleri için halktan yüksek meblağlar talep ediyorlardı. Örneğin Bolu Kazası ahalisi, eski Bursa kadılarından olup hala Bolu Kazası'na arpalık üzere mutasarrıf olan Abdurrahim-zâde Ahmed tarafından H.1131 (M.1718/1719) senesinde naip olarak atanan Bosnevî Ali'yi, hem hüccet, huddamiye işlemlerinden hem de davalardan yüksek ücretler talep ettiği için şikâyet etmişlerdi. Ancak Naip Ali'nin cevabı "*ben bu niyâbeti yüz altmış guruşa aldım*" olmuştu.²⁹⁹ Gerçekten de naipeler mevkilerini kadılardan satın alıyorlardı. Bu bir çeşit memuriyetin iltizam ile satılması anlamına geliyordu.³⁰⁰ Bolu Naibi Ali'nin de açıkça belirttiği gibi naipeler, satın aldıkları ücretleri çıkarmak adına usulsüz uygulamalara başvuruyor ve bu da halkın tepkisine yol açıyordu. Yine kadı ve naipeler keşif ve devre çıkıyor, halka ağır masraflar yüklüyorlardı. Saruhan Sancağı'nda Demirci Kadısı, rüşvet alma, kismet talep etmeyenlerden zorla *resm-i kismet* alma gibi usulsüzlüklerinin yanı sıra davetsiz devre çıkmak yasaklanmış iken devre çıkararak, halktan *bî-nemâz akçesi* namıyla iki yüz seksen guruş ve keşif akçesi adıyla elli guruş almıştı.³⁰¹ Yine Ankara Sancağı'nda Çubukâbâd Kazası ahalisi de kadıları Ahmed'i, hüccet, arz, imzâ, mürâsele ve diğer mahkeme harçlarından yüksek ücretler aldığı,

²⁹⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 86-87.

²⁹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 274. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-21 Mayıs 1718).

²⁹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 19. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1131 (27 Ağustos-5 Eylül 1719).

³⁰⁰ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 107.

³⁰¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 127. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

devre çıktığı ve bî-nemâz teftişi adıyla her köyden üçer, dörder guruş aldığı için şikâyet etmişlerdi.³⁰² Bolu Sancağı, Bendereğli Kazası'nın köylüleri de kadı ve naiplerinin, serdarları ile birlikte köy köy dolaşarak bedava yem, yemek ve içecekleri ile zorla akçelerini aldıkları için şikâyetçi olmuşlardı.³⁰³

Kadıların, kazalarındaki ayan, ihtiyar heyeti gibi ileri gelenler ile birlikte tevzi' defterlerinin düzenlenmesinde önemli rolü vardı. Ancak bu defterlerde halktan toplanacak olan vergilere kendi hesapları için eklemeler yapıyorlardı. Amasya Sancağı'nın Ladik Kazası kadısı Feyzullah, imdâd-ı seferiye ve sair tekâliflerin tevziinde kendisi için harc-ı mahkeme adıyla kırk-elli guruş yazarken artık kanaat etmeyip her salyane tevziinde iki yüz-üç yüz guruş yazmaktaydı.³⁰⁴ Yine Ankara Sancağı'nda Yabanâbâd Kazası Kadısı Mimar-zâde Mehmed, kardeşi Abdülkerim, Yabanâbâd Serdarı Hasan ile babası Mehmed ve bazı mütegalibe ile işbirliği yaparak vergi tevziinde kendi hesaplarına üç yüz-dört yüz guruş eklemiş ve sekban yazılması için emir gelmemişken sekban akçesi adıyla dört yüz-beş yüz guruşlarını zorla almıştı.³⁰⁵ Burada dikkati çeken bir diğer husus da taşrada kadı, yeniçeri serdarı ve mütegalibelerin işbirliği yaptıklarıdır. Ayrıca Kadı Mehmed'in mensubu olduğu Mimarzâdeler, Ankara'da ayanlık mücadelesi veren dört büyük aileden biri idi.³⁰⁶ Özellikle ayanlık mücadelesi veren mütegalibe ve ayanlık iddiasındaki kişiler, halkın vergi işlerine karışarak vergilerin toplanmasındaki usulsüzlükleriyle servetlerini artırma çabasında idiler. Ayanlık iddiasında bulunan kişiler Amasya Sancağı'nın Gedegra Kazası'nda imdâd-ı hazariye ve bedel-i avarız vergileri tevziinde³⁰⁷ ve Saruhan Sancağı'nın Turgutlu Kazası'nda avarız, imdâd-ı seferiye ve hazariye ve diğer vergiler tevziinde kendi hesapları için akçe ekledikleri gerekçesiyle şikâyet edildiler.³⁰⁸ Benzer şekilde şikâyet defterlerinde mütegalibelerin de buldukları bölgelerde vergilere müdahale ederek kendi hesaplarına halka fazladan akçe yüklediklerine dair şikâyetlere de rastlanmaktadır. Örneğin Saruhan Sancağı'nın Gördös Kazası'nda Kadioğlu Murad olarak bilinen mütegalibe "*kendüye müte'allik aveneleriyle bir defter peydâ*" etmiş ve ödemeleri gereken vergilerini beş kat fazla olmak üzere reayadan tahsil etmişti.³⁰⁹

³⁰² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 370. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1137 (3-12 Haziran 1725).

³⁰³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 535. Fî Evâil-i Muharrem sene 1135 (12-21 Ekim 1722).

³⁰⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 537. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1137 (31 Ağustos-8 Eylül 1725).

³⁰⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 79. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1142 (17-26 Haziran 1730).

³⁰⁶ Mustafa Kaya, "Ankaralı Âyan Aileleri Hakkında Bazı Bilgiler", *İdealkent*, C. 2, S. 4, 2011, s. 63.

³⁰⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 228. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730) ve BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 563. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1143 (9-18 Şubat 1731).

³⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 566. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1143 (9-18 Şubat 1731).

³⁰⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 155. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730).

1.5.3. Tahsildar-Mükellef Ortak Sorunlar

Tahsildarlar ile vergi mükellefleri, karşılaştıkları sorunlar her iki tarafın da aleyhine olduğu zaman ortak çıkarlar gereği birlikte hareket ederek şikâyetle bulunuyorlardı. Bu şikâyetler bazen başka bir tahsildar bazen de diğer mükellefler hakkında yapılıyordu. Örneğin Saruhan Sancağı'nda Şeyh Mehmed el-Mevlevî, mütevellisi olduğu İshak Bey veled-i Saruhan Camii³¹⁰ ve Mevlevîhânesi Vakfı'nın, Manisa'ya bağlı Karaoğlanlı Köyü halkı ile birlikte şikâyetle bulunmuşlardı. Buna göre vakıf köyünün reayası üzerlerine düşen vergilerini kanunlarda belirtildiği gibi öderlerken voyvoda, mütesellim ve sair ehl-i örf taifesi köylerine gelerek bunların üzerine bir bahane ile suç isnat edip cerimelerini aldıklarından başka ücretini ödemeksizin yiyecek ve içeceklerine el koyuyorlardı. Bu durumda reayadan bazıları perakende olmuş ve geriye kalanlar ise artık dayanamaz duruma düşmüşlerdi.³¹¹ Böylece hem reayaya hem de vakfa büyük zararı olan bu durumu ortadan kaldırmak için tahsildar ile mükellefler birlikte hareket etmişlerdi.

Bolu Sancağı'nda ise ilginç bir ortaklık söz konusuydu. Sipahi ile timarı reayası birlikte timarın diğer ortağı olan sipahiye şikâyet ediyorlardı. Buna göre Ulak Kazası reayası ile İbrahim adlı sipahi, kendi halinde olmayan ve zorba (*cebâbire*) olarak tarif edilen timarı ortağı Ahmed adlı sipahiye, halktan kanunun belirttiği miktardan fazla vergi aldığı ve tapu işlemlerinde usulsüzlük yaptığı gerekçesiyle şikâyet ettiler. Buna göre tapuları hak eden kişilere vermeyip "*ben müşterikim ol yerleri zevceme virdüm*" diye kendisi zabt ederek reaya arasında haksızlığa sebep olup yine reayadan bazılarına darp edip, çirkin sözler (*şütûm-ı galiza ile şetm*) sarf etmekteydi. Bu davranışları sebebiyle reaya perişan olmuş ve böylece diğer sipahileri İbrahim ile merkeze şikâyet etmişlerdi.³¹²

Yine Ayıntâb Sancağı'nın, Ayıntâb Nahiyesi'ne bağlı zeamet köylerinden Kelpin adlı köyün halkı, kendilerine vergi konusunda haksızlık yapıldığı için zaimleri olan Seyyid Mehmed adlı zaim ile birlikte şikâyetçi oldular. Buna göre, köylüler vergilerini zaimleri Seyyid Mehmed'e ödüyorlardı ve hariçten kimsenin vergilerine karışması gerekmiyordu. Ancak Ayıntâb Sancağı zaim ve sipahileri "*biz Arab seferine me'mûr olduğumuzda afv olunmak için eyâlet mutasarrıfına küllî akça virmişdik*" diyerek köylülerin seksen yedi guruşlarını zorla almışlardı. Bundan başka yine kendi özel işleri

³¹⁰ Bu cami, Ulu Cami olarak da bilinmektedir. Saruhan oğlu İshak Bey tarafından H. 768 (M.1366-67) tarihinde inşa ettirilmiş olup şehrin en eski ikinci camisi konumundadır. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013, s. 90.

³¹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 144. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

³¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 389. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

için sarf ettikleri akçeleri köylüler üzerine yüklüyorlar ve zorla tahsil ediyorlardı. Seyyid Mehmed ve zeameti halkı, perakende olmalarına sebep olan bu duruma son verilmesi için sultanın emrini rica ediyorlardı.³¹³

Gerçekten de tahsildarlar için, tasarruflarındaki yerlerde emekleriyle vergilendirilebilir ürünü ortaya çıkaran insan kaynağı önemli bir unsurdu. Bu kaynağın eksilmesi toplanacak olan vergilerin azalması anlamına geliyordu. Böyle durumlarda tahsildarlar, reayaya yapılan haksızlıkları reaya ile birlikte şikâyet etmekten çekinmiyorlardı. Ancak yukarıda sıklıkla gördüğümüz gibi bazı tahsildarlar da daha fazla vergi toplamak ya da kâr elde edebilmek adına kendi reayalarına yükledikleri haksız ve fazla vergilerle perakende olmalarına sebep oluyorlardı.

1.6. YÖNETİCİ-MEMUR ZÜMRESİNE ATFEDİLEN SORUNLAR

İnalcık adaletnameleri, devletin kendisini temsil eden görevlilerin reayaya karşı otoritelerini kötüye kullanmalarını ve kanun, hak ve adalete aykırı davranmalarını yasaklayan padişah beyannamesi olarak tanımlamaktadır.³¹⁴ Bununla birlikte İnalcık 16. ve 17. yüzyıllarda yayınlanan adaletnameleri incelediği çalışmasında gerek ehl-i şer' ve gerekse ehl-i örf mensuplarının kendilerine verilen görevleri suiistimal ederek halka zulmettikleri hakkında birçok örnek vererek sıklıkla adaletname yayınlandığına dikkat çekmektedir. Geçen yüzyıllarda padişahlar tarafından yayınlanan adaletnamelerin yöneticiler üzerinde etkisi olmamış olacak ki Lale Devri'ne gelindiğinde benzer sorunların devam ettiği görülmektedir.

Devlet, yönetici olarak atadığı memurları, taşrada devletin işlerini adaletli ve doğru bir şekilde yürüterek halk ile devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmesi ve devletin halkın yanında olduğu hissettirerek yaşanan sorunları çözmesi için tayin ediyordu. Ancak bazı memurlar sorunları çözmek yerine, sorunun kaynağı olarak ortaya çıkıyordu. Böyle durumlarda Anadolu halkı gerek ehl-i şer' gerekse ehl-i örf görevlilerini usulsüz davranışları sebebiyle merkeze şikâyet ediyordu.

Kadı ve naipler taşrada mahkeme kurup, adaleti sağlayan iki önemli görevli idi. Halk bu kişilerin adaletle hüküm vermesini bekliyor ancak bu gerçekleşmediği takdirde merkeze şikâyette bulunuyordu. Birçok şikâyetin satır aralarında kadıların rüşvet aldıkları, bazı kişileri himaye ettikleri, davalarda tarafgir oldukları, uydurma hüccet yazdıkları gibi

³¹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 36. Fî Evâil-i Şâban sene 1134 (17-26 Mayıs 1722).

³¹⁴ Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", s. 75.

hususlara rastlanmaktadır.³¹⁵ Ancak bu başlık altında toplanan şikâyetler doğrudan kadı ve naipleri hedef alan şikâyetlerdir.

18. yüzyılda taşranın önemli bir unsuru haline gelen ayanlar da kadı ve naipleri kendi kontrolleri altına alıyor ve bu durumda kadının adaleti ayanın işaret ettiği kişinin lehine işliyordu. Örneğin Trabzon Sancağı'nın Of Kazası'nda kadılar eskiden beri Bâzâyeri denilen mevkide oturup halkın davasını görmekteydi. Ancak kadılar son zamanlarda ayan ve mütegalibeden olan İbrahim'in evinde oturup davalarını görmeye başlamışlardı. İbrahim, kendisine danışılmadıkça davaları gördürmüyor ve rüşvet alıyordu. Bunun için halk kadıların eski yerlerinde oturmasını ve davalarını orada görmesini istiyordu.³¹⁶

Halkın naipler hakkında en çok şikâyet ettiği konu ise yerliden naip olunması idi. Hatta şikâyetlerde *yerlûden nâib olmak memnû' iken* denilerek, bu naiplerin mahkemede yaptıkları usulsüzlükler sıralanıyordu. Örneğin Saruhan Sancağı'nda Menemen Kazası ahalisi, Hasan Efendi'yi yerliden olup her gelen kadıya naip olduğu, ehl-i örf ile işbirliği yaptığı ve rüşvet almakla davaları haksız kişilerin lehine sonuçlandırdığı için şikâyet etti.³¹⁷ Kadıların bölgesinde bulunan naiplikleri para ile satmalarından dolayı niyabete aday olan kişilerin bilgisini ya da yerliden olup olmamasını gözetmedikleri ve en yüksek fiyatı veren kişiye naipliği teslim ettikleri anlaşılmaktadır.

Benzer şekilde ehl-i örf denilen yöneticiler de halkın aleyhinde faaliyetlerde bulunuyorlardı. Ehl-i örften bazıları kendi çıkarları için halka eziyet etmekten geri durmuyordu. Ayıntâb Sancağı'nda Yeniçeri Serdari olan Ebubekir de bunlardan biriydi. Daha önceleri serdengeçdi ağası iken sonra Ayıntâb Mutesellimi ve şimdi ise Ayıntâb Kazası yeniçeri serdari olmuştu. Mutesellimliği döneminde, halka zulmettiği ortaya çıkınca bir ara firar etmişti ancak yine Ayıntâb'a dönerek eski davranışlarına devam etmekteydi. Ayıntâb halkı, kendilerinden zorla aldığı malların geri verilmesi ve Ebubekir'in hapsedilmesini istiyordu.³¹⁸ Buradaki başka bir husus da halka yaptıkları haksızlıkların ortaya çıkmasına rağmen bu kişilerin tekrar farklı görevlere gelmeleri ve yine yolsuzluklarına devam etmeleridir.

³¹⁵ Örneğin Kayseri'de bir alacak-verecek davasında, davacı Hacı Ali, davalılar Kayseri Kadısı'na rüşvet verdikleri için bir türlü hakkını alamadığı için merkeze şikâyetinde bulundu. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 299. Fî Evâhir-i Şevval sene 1134 (4-12 Ağustos 1722). Yine bir veraset davasında, davacı Yusuf, amcası Hüseyin'i, kadılarla birlikte olduğu ve istedikleri gibi sahte hüccet düzenleyip yalancı şahitler tuttuğundan dolayı babasından kalan mirası vermediği için şikâyet etti. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 390. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

³¹⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 425. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725).

³¹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 257. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1134 (25 Temmuz-3 Ağustos 1722).

³¹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 449. Fî Evâil-i Ramazan sene 1130 (29 Temmuz-7 Ağustos 1718).

Bunların yanı sıra mübaşir, muhızırbaşı, mahkeme kâtibi gibi görevlilerin de yolsuzlukları sebebiyle şikâyet edildiklerine rastlanmaktadır. Örneğin Ankara Sancağı'nda, Yabanabad Kazası'nın İnceöz Köyü'nden Mehmed, Ali, Apardı ve diğer Ali ticaret için Beypazarı'na giderken yolda rastladıkları mübaşirin "*ben sizin kazânıza mübâşir varub bir nesne intifâ' eylemedim*" diyerek haksız yere kendilerinden bir köle, bir katır ve iki yüz elli guruş aldığını söyleyerek mübaşirden şikâyetçi oldular.³¹⁹ Yine Bolu Kazası halkı, Bolu mahkemesinde görevli Muhızırbaşı İmamoğlu Mehmed'i³²⁰ ve Ankara Kazası halkı da, Ankara mahkemesinde kâtip olan Şeyhoğlu Efendi denilen kişiyi görevlerinde usulsüzlük yaptıkları gerekçesiyle şikâyet ettiler.³²¹

Şikâyet Defterleri'nde kadı, naip, nakibüleşraf kaymakamı, mütesellim, voyvoda, yeniçeri serdarı ve taşrada bulunan diğer görevliler hakkında yapılan birçok şikâyete rastlanmaktadır. Bu tür şikâyetler diğer tüm şikâyetler içerisinde %4 oranına sahip bulunmaktadır. Ancak söz konusu oran şikâyetçilerin doğrudan görevlileri hedef aldığı şikâyetlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte diğer birçok şikâyette dolaylı olarak taşra görevlilerinin usulsüzlüklerinden bahsedilmektedir. Bu yüzden yönetici-memur grubunun neden olduğu sorunların %4 oranından daha yüksek olduğu düşünülmelidir. Öte yandan şikâyetlerin temelinde özellikle ehl-i şer' görevlilerinin halka karşı adaletsiz tutum ve davranışları ile mahkemeyi manipüle ettikleri, ehl-i örf görevlilerinin ise zorbalıkla halktan menfaat sağladıkları görülmektedir.

1.7. MÜTEGALLİBE-AYAN ZÜMRESİNE ATFEDİLEN SORUNLAR

Mütegalibe, zorla ve galebe çalmakla bir hakkı elde eden, zorba ve gasıb anlamına gelen mütegalibe kelimesinin çoğulu olarak, zorba güruhu, derebeyleri manasında kullanılmaktadır.³²² Mütegalibelik hareketi 1683 Avusturya Savaşı'ndan sonra görülmeye başlamış ve 1699 Karlofça Barışı'ndan sonra da hızla artmıştı. Bu harekete yerli halkın yanı sıra Sancakbeyi, voyvoda ve kadı gibi devlet görevlilerinin de katılarak gerek kendileri gerekse yerli mütegalibe ile anlaşarak halkı soymaya başlamışlardı. Özkaya, çoğu yerli olmak üzere 1710 ile 1725 tarihleri arasında mütegalibelerin hızla arttığını ifade etmektedir.³²³ İnalçık, mütegalibeleri ayanlık iddiasında olan kişiler olarak tarif etmektedir.³²⁴ Mütegalibelik, yerli bir ailenin ayanlığa giden bir süreci olarak görülebilir. Zira Kayseri'de bulunan Zennecioğulları ailesinin 1708 tarihinden itibaren

³¹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 433. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1143 (3-11 Kasım 1730).

³²⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 112. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1131 (5-14 Ekim 1719).

³²¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 535. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1137 (22-31 Temmuz 1725).

³²² Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1281.

³²³ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, s. 72-73.

³²⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 79.

mütegallibelik yaptığı görülse de ayan olarak ortaya çıkmaları 1740 yılından sonra olmuştur.³²⁵

Böylece mütegallibeler, bölgesinde maddi ve nüfuz bakımından güç toplamaya çalışan ve bölgesinin sözü geçer ayan zümresine dâhil olmak isteyen kişiler olarak tanımlanabilir. Ayanlar da şikâyet defterlerinde bazen *a'yânlık iddi'âsında olan, zî-kudret ve a'yânlık iddi'âsında olan, a'yân-ı vilâyetden, a'yân-ı vilâyet ve zî-kudret taifesinden, a'yândan* ve bazen de yaptıkları zulümlere istinaden *zulemâ-i a'yândan* şeklinde güçlerine vurgu yapılarak bahsediliyordu. Aslında her iki zümre de birbiri ile bağlantılı idi. Zira bazı şikâyetlerde kişiler *a'yân ve mütegalibeden []* şeklinde ifade ediliyordu.

Gerek ayan gerekse mütegallibeler halkın sıkça şikâyetçi olduğu zümreler arasındaydı. Bunların doğrudan hedef alınarak şikâyet edildiği oran tüm şikâyetler içerisinde %4'tür. Ancak yine yönetici-memur grubunda olduğu gibi birçok şikâyetin satır aralarında dolaylı olarak halkın en çok yakındığı bir diğer gruptur. Şikâyetçiler sıklıkla şikâyetçi oldukları kişilerin mütegallibeye istinat ettikleri ya da bir mütegallibenin himayesinde oldukları sebebiyle davalarını gördüremedikleri ya da haklarını alamadıkları için yakınıyorlardı. Bu da bazı mütegalibe ve ayanların kanunsuz işlere doğrudan müdahil olarak adlarını devlet nezdinde lekelemek istemedikleri ve himaye ettikleri kişiler üzerinden güçlenmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Ancak bazı mütegalibe ve ayanların ise adlarının lekelenmesinden çekinmediği ve kanuna aykırı olan işleri bizzat kendileri yürüttükleri görülmektedir. Özellikle bu kişiler bölgelerindeki kadı ve naipleri elde ederek yargı sistemini istedikleri gibi manipüle ediyorlardı. Kayseri Kazası'nda, Hasan Faki Mahallesi'nden ayan ve mütegalibeden Tekyâlı Kuş oğlu Hacı Mustafa, her zaman kadı ve naiplerin yanlarına giderek kendi alakasının olmadığı memleket işlerine karışıyor ve yine halkın davalarına müdahale ederek rüşvet alıyor, vermeyenler ise mahkemeden haklarını alamıyorlardı.³²⁶ Böylece halkı sindirerek halk üzerinde nüfuz sahibi olmak, rüşvet ve zorbalıkla elde ettikleri mal mülk ile maddi olarak güç kazanmak ve memleket idaresinde söz sahibi olmak istiyorlardı.

Mütegalibe ve ayanlar sadece kadılarla işbirliği yapmıyor bazen de çevrelerinde bulunan eşkıya ve hırsızları himaye ediyorlardı. Bu kanunsuz kişileri kontrolleri altında

³²⁵ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, XLII/168, (1978), s. 675.

³²⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 11. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730).

tutmaları onları daha tehditkâr ve güçlü hale getirebiliyordu. Böylece mütegalibe ve ayanlara karşı gelecek olan yönetici ve diğer kişiler sonuçlarına katlanacaktı. Örneğin Bolu Sancağı'nda Taraklıborlu Kazası'nın Yeniçeri Serdarı Osman Çavuş'un oğlu İsmail, ayan-ı vilayetten Seyyid Ahmed'in oğlu Seyyid Ömer tarafından bıçakla yaralanmıştı. Seyyid Ahmed ile damadı Abdullah, fail Seyyid Ömer'in firar etmeyeceğine ve İsmail'in ölümü halinde diyet ödemeye kefil olmuşlardı. Olaydan on yedi gün sonra İsmail ölünce Osman Çavuş kefaletin yerine getirilmesini talep etmiş ancak Ahmed ve Abdullah eşkıya ile işbirliği yaparak hem katili hem de diyeti teslim etmemişlerdi. Burada ayanın amacı eşkıyaları kullanarak Osman Çavuş'u korkutmak ve davasından vazgeçmeye zorlamaktı.³²⁷ Yine acem tüccarlarından Tomas adlı kişinin Tokat tarafından Amasya Kazası'nın İnebazarı Nahiyesi'ne geldiğinde gece bir katırı ile birlikte eşyaları çalındı. Yaptığı araştırma neticesinde hırsızların yerini tespit etmesine rağmen ayandan bazı kişiler hırsızları himaye ettikleri için bir türlü hakkını alamamıştı.³²⁸ Ayanın hırsızları hangi maksatla koruduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte bu kişileri başka işlerinde de kullandığı ya da hırsızlık mallarından pay aldığı düşünülebilir. Mütegalibe ve ayanın böyle kişileri kontrolünde tutması halk nazarında kötü bir şöhret kazanmalarına sebep olsa da onların dokunulmaz olduklarını düşündürtecektir.

Defterlerde doğrudan mütegalibe ve ayanlar hakkında yapılan ve sıklıkla rastlanan şikâyet konuları şunlardır: Haksız yere halkın paralarını alma-gasp etme, aldıkları borçları bir bahane ile sahiplerine geri ödememe, kişileri iftira ile haksız yere hapse atırma, emlak ve arazi gaspı ile değirmen ve sulama için kullanılan su yataklarına müdahale, rüşvet alma, darp, yaralama ve katl vb.

1.8. ADLÎ SORUNLAR

Devletin taşrada görevlendirdiği ehl-i örf, ehl-i şer, askerî gruplar, mütegalibe ve ayan ile sıradan vatandaşlar birlikte yaşıyor ve resmî-gayri resmî, ticarî, insanî olarak ilişki içerisinde bulunuyorlardı. Ancak bu ilişkilerin daima sorumlulukların yerine getirildiği, kurallara bağlı, saygı ve nezaket içerisinde seyretmediği görülmektedir. Adlî sorunlar başlığı altında dirlik, malikâne, vakıf gibi toprak sistemi, vergi sistemi ile eşkıya, yönetici-memur, mütegalibe-ayan gibi kişilerin çıkardıkları sorunların dışında kalan ve günlük hayat içerisinde insan ilişkilerinde görülen sorunlar ele alınmaktadır. Belirtmek gerekir ki bunlar Anadolu'dan merkeze gönderilen şikâyetlerden yansıyan sorunlardır.

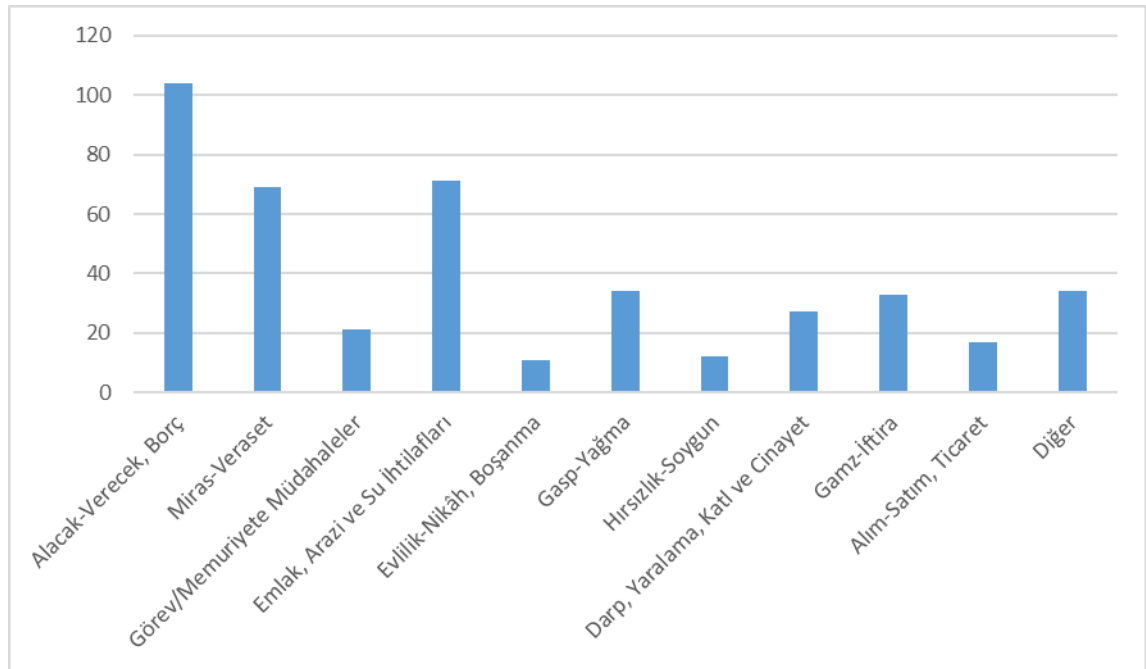
³²⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 367. (t.y.)

³²⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 45. Fî Evâhir-i Şevval sene 1131 (6-14 Eylül 1719).

Şüphesiz bu sorunları daha ayrıntılı incelemek için yerel mahkemelerde tutulan kadı sicillerine başvurmak gerekmektedir.

Defterlerde yer alan kayıtlara göre şikâyetçiler, bazen validesinden kalan miras için şikâyetçi olan bir vali³²⁹, mahkemesi basılıp darp edilen bir kadı³³⁰, kusuru olmadığı halde vazifesi elinden alınan bir müezzin³³¹ ya da komşusunun evinin kar ve yağmur sularının kendi evine zarar verdiğini ifade eden sıradan bir kişi olabiliyordu.³³²

Kişiler arasında yaşanan sorunlar şu şekilde sınıflandırıldı: Görev/Memuriyete Müdahaleler; Emlâk, Arazi ve Su İhtilafları; Alacak-Verecek, Borç; Alım-Satım, Ticaret; Miras-Veraset; Evlilik-Nikâh, Boşanma; Gasp-Yağma; Hırsızlık-Soygun; Darp, Yaralama, Katl ve Cinayet; Gamz-İftira ve Diğer.

Grafik 6: Lale Devri'nde Anadolu'da Adlî Sorunlar

Adlî sorunlara dair şikâyetlerin, tüm şikâyetler içerisinde %46 oranında bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir. Yukarıdaki grafikte bu sorunların başında alacak-verecek, borç gibi ekonomi temelli bir sorun yer almaktadır. Ancak diğer kategorilerdeki şikâyetler de incelendiğinde birçoğu uzak ya da yakın bağlamda kişilerin maddi olarak zarara

³²⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 345. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1130 (10-19 Temmuz 1718).

³³⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 347. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1140 (19-28 Haziran 1728).

³³¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 485. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

³³² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 334. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1132 (12-21 Ocak 1720).

uğramalarıyla yakından ilgilidir. Özetle adlî sorunların temelinde çoğunlukla ekonomik kaygıların önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Merkeze gönderilen şikâyetler arasında ilk sırayı %24 oranıyla alacak-verecek, borç konusu almaktadır. Burada faiz ile ya da faizsiz olarak borç verip tahsil edemeyen, emek sarf edip karşılığında ücretini alamayan, maaşı ödenmeyen, verdiği emaneti bir türlü geri alamayan, uğradığı zararın tazmin edilmesini isteyen, murisinden kalan alacağın peşinde koşan vb. kişilerin şikâyetleri bulunmaktadır. Davalılar sıradan kişiler olduğu gibi sancakbeyi, mütesellim, kadı, dizdar, mukataa emini gibi görevliler de olabiliyordu.

Merkeze gönderilen miras-veraset şikâyetleri de %16 oranında yer tutmaktadır. Bu kısımda çoğunlukla birinci ve ikinci derece aile yakınları ile diğer akrabalardan kalan mirasların taksiminde adaletsizlik yapıldığı, hakkı olduğu halde mirastan hissesine düşen payın verilmediği, murisinden kalan mirasına yabancı kişiler tarafından el konulduğu ve vasilerin vesayetinde bulunan kişilerin ergenliğe ulaştıktan sonra hakları için merkeze müracaat ettikleri şikâyetler yer almaktadır.

Taşradan gelen şikâyet türlerinden biri de emlak, arazi ve su kaynakları üzerinde yaşanan ihtilaflardır. %17 oranına sahip olan bu çatışma türü, kişi ya da bir grubun emlak, arazi ve su kaynakları üzerindeki tapulu ve belgeli ya da kadimden gelen tasarruf haklarına tecavüz edildiği için emlak, arazi, su ihtilafları olarak isimlendirildi. Bu tür şikâyetler beş kısma ayrılmaktadır. Bunlardan bağ, bahçe, tarla gibi arazilere yapılan müdahaleler %47, bir köye müstakilen ya da birden fazla köye ortak olarak tasarruf hakkı verilen yaylak, kışlak, mera, orman, kuru, dağ gibi yerlere müdahaleler %23, bir değirmen ya da bağ, bahçe ve tarla sulamalarında kullanılan büyük küçük su yatakları ile şehirde evlere dağılan su kaynaklarına müdahaleler %18, mülkün sahibi ya da kiracısı olarak ikamet edilen evlere müdahaleler %8 ve vakıftan kullanım hakkı kiralanmış han ve hamam gibi işletmelere yapılan müdahaleler %4 oranına sahiptir. Yaylak, kışlak, mera, orman, kuru, dağ gibi ortak alanlara yapılan müdahaleler köylü gruplarının bir araya gelmesiyle toplu olarak yaptıkları şikâyetler olmakla birlikte diğerleri ise çoğunlukla tekil kişiler arasında yaşanan çatışmalar sonucunda bireysel başvurular olduğu görülmektedir.

Görev ve memuriyete müdahaleler başlığı altında toplanan şikâyetler %4 oranındadır. Bu başlık altında gerek devlet tarafından görevlendirilen yeniçeri serdarlığı, dizdarlık, mahkeme başkâtipliği, hatiplik, imamlık, müezzinlik, müjdecilik gibi görevler ile gerekse

halk tarafından görevlendirilen kaza ve köy kethüdalığı ile vekilliği gibi görevlere müdahaleleri konu alan şikâyetler toplanmıştır. Şikâyetçilere göre, devlet ve halk tarafından verilen yetkileri görevleri bağlamında kanunlara uygun şekilde yürüttükleri halde bazı kişiler makamlarında gözü olduğu için bu yetkilerini ellerinden almaya çalışıyorlardı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yaşanan şu örnek ise ilginç bir yetki çatışmasını göstermektedir. Buna göre Niksar, Ünye, Kazabad, Tosya, Toht, Kastamonu, Taraklı Borlu, Milan, Sivas, Han-ı Cedid, Oniki Divan, Tokad Kazaları'nın metropoliti Metodyos, kendi dinlerince bir gayrimüslimin üç defa evlendikten sonra bir daha evlenmesi yasaklanmış iken bu durumdaki gayrimüslimlerin kadı ve naipler yanında tekrar nikâhlandıklarını ifade ediyordu. Metodyos şikâyetinde kendi dindaşları üzerinde yetkili oldukları nikâh meselelerinde kadı ve naip müdahalesinin yasaklanmasını istiyordu.³³³

Evlilik-nikâh, boşanma başlığı altında, küçük yaşta iken aile büyükleri tarafından nikâh yapılmaksızın namzet tayin edilip reşit olduklarında zorla evlendirilmek istenen, evlilik için kendilerine baskı yapılan, başka bir şehirde yaşayıp on yıldır evine uğramayan kocalarını boşamak isteyen ve kendisini şart ile boşayan eski kocaların tekrar nikâhsız olarak kendilerine dönmesi için baskı yapılan kadınların şikâyetleri ile küçük yaşta velayet üzere evlendirilen ancak reşit olup nikâhlısını almak istediğinde engel olunan, topluluk önünde nikâhları yapılıp ya da sadece namzet olup masraf yapmışken karşı tarafın nikâhtan vazgeçmesi nedeniyle şikâyetçi olan erkeklerin başvuruları yer almaktadır. Bu şikâyetler %2'lik pay ile aynı zamanda adlî sorunlar içerisinde en düşük oran sahip şikâyet türüdür.

Her türlü mal, eşya, hayvan, gıda maddesi, köle vb. gibi maddi değeri olan emtia ile çeşitli madenlerden mamul para ve değerli eşyaların zorla alındığına dair şikâyetler gasp-yağma başlığı altında değerlendirildi. Bu şikâyetler %8 oranında yer tutmaktadır. Yine benzer şekilde eşyalarının gerek bir ev veya han odası gibi yerlerden gerekse seyahat ederken yol güzergâhında çalındığına dair yapılan başvurular da hırsızlık-soygun kategorisinde yer aldı. Bu tür şikâyetler de %3 oranına sahip olduğu tespit edildi.

Darp, yaralama, katl ve cinayet kategorisi de taşrada yaşanan söz konusu fiillere dair olup merkeze gönderilen şikâyetlerden oluşmakta ve %6 oranında yer tutmaktadır.

³³³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 444. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1134 (12-21 Eylül 1722).

Gamz-iftira türündeki şikâyetler ise herhangi suçu olmadığı halde ehl-i örf taifesine şikâyet edilen ve bu sebeple ehl-i örf tarafından paraları alınan kişilerin başvurularından oluşturuldu. Şikâyetçiler çoğunlukla gammazlanma sebeplerini belirtmezken bazen kişilerin “*garez-i dünyevîye*” için bazen de hırsızlık, cinayet, cinayete azmettirme, darp, ırza geçme, haneye tecavüz gibi sebeplerle suçu olmadığı halde gammazlanıp, kendilerine iftira atıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu şikâyetlerin de %8 oranında olduğu tespit edilmiştir.

Alım-satım, ticaret türü şikâyetler de %4 oranında olup kişilerin alış veriş ve ticari ortaklıklar sebebiyle yaşadıkları sorunlardan ortaya çıkmıştır. Bunlar satın alınan kölenin kusurlu olması, çalıntı hayvanların satılması, satılan bir evin çeşitli bahanelerle geri alınmak istenmesi, reyanın devlete sattığı hububat ve hayvanların ücretlerini alamamaları, karaborsacılık gibi şikâyetler ile birlikte yine hisseli emlak ve arazilerin hisse sahibinden habersiz satılması ile ticaret ortaklarının kâr paylaşımında yaşadıkları sorunlar üzerine merkeze ilettikleri şikâyetlerdir.

Diğer başlığı altında toplanan şikâyetler ise yukarıda sıralanan kategorilere alınamayan şikâyetlerdir. %8 oranındaki bu grup içerisinde kundaklama, haneye tecavüz, cinsel istismar, fitne, fesat ile düzeni bozma gibi suçlamalar ile günlük işlerine müdahale edildiği, köyden kovulmak istendiği, kendisine düşmanlık beslendiği, tehdit, baskı ile zulüm yapıldığı ve rencide edildiği gibi çeşitli şikâyetler yer almaktadır.

2. BÖLÜM ŞİKÂyetLER

2.1. ŞİKÂyet HAKKI

Osmanlı Devleti'nde haksızlığa uğradığını düşünen herkesin dili, dini-mezhebi, ırkı, cinsiyeti, mevki-makamı, mesleği fark etmeksizin şikâyet hakkı olduğu bilinmektedir.³³⁴ Bu durum, üzerinde çalışılan şikâyet defterlerinde şikâyetçi profili ifade edilirken kullanılan ve sosyal statülerini belirten bir takım elkab, dua sözcüklerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Buna göre üzerine düşen tüm vergileri ödemekle yükümlü reaya zümresinden kişiler gibi çeşitli derecelerde muafiyete sahip imtiyazlı gruplar ile askerî sınıf (ehl-i örf ve ehl-i şer') mensupları da şikâyetçiler arasında yer almaktaydı.³³⁵

Osmanlı toplumunun, şikâyet haklarını kullanabilmesi için taşrada ve merkezde olmak üzere belli başlı şikâyet mercileri bulunuyordu. Bunlar taşrada kadı mahkemeleri, sancak divanı ile eyalet divanı iken merkezde en başta Divan-ı Hümayun olmak üzere İkinci, Cuma, Çarşamba Divanları ile Kadıasker Divanı'dır.

2.1.1. Taşradaki Şikâyet Mercileri

Osmanlı Devleti taşra idaresini merkezden atadığı ve iki farklı sınıftan oluşan memurlarla yönetiyordu. Bunlar ilmiye sınıfına mensup kadılar ve askerî sınıfa mensup olan beyler (Beylerbeyi ve Sancakbeyi) ve bunlara bağlı görevlilerdir (ehl-i şer' ve ehl-i örf). Öyle ki bu tarz ikili idare sisteminde biri olmadan diğeri eksik kalıyordu. Zira yargı-

³³⁴ İnalçık, Osmanlı padişahlarının, kendi tebaasından olmayan yabancı kişilerin şikâyetlerini de dikkate aldığını ifade etmektedir. Buna göre, gümrük vergisindeki artışını şikâyet etmek üzere İngiltere tebaasından tüccarlar, sarayın görebileceği şekilde yedi İngiliz gemisinde, kazanların içerisinde ateş yakmışlar ve bu durum padişahın dikkatini çekmişti. Bunun üzerine padişah İngilizlerin şikâyetlerini dinlemek üzere kendilerine Çavuşbaşı göndermişti. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s.97; İnalçık, bu anlatısı için bir kaynak göstermese de verdiği bilgiler Naima Mustafa Efendi'nin eserinde anlattığı bilgiler ile örtüşmektedir; Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 3. Cilt, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 2007, s. 1130. Ancak İngiltere'nin Osmanlı elçisi olan Paul Ricaut ise eserinde bu olayı farklı nakletmektedir. Ricaut'a göre bu hareket, vergi artışı sebebiyle değil İngiliz tüccarlarının mallarına sebepsiz yere padişah adına el konulduğu için yapılmıştı. Yine, gemi sayısının on bir olduğunu ve en önemlisi veziriazamın (Hezarpare Ahmet Paşa) bu hareketi önceden haber alıp (Ricaut'a göre bu durum kendisi ve diğer memurların mahvına sebep olacaktı) meseleyi çözdüğünü aktarmaktadır. Böylece Ricaut, veziriazamın, sonuçları kendisini de etkileyeceği için bu zulüm ve haksızlığı padişaha aksettirmeden çözdüğü izlenimi vermektedir. Bu anlatı doğru kabul edilecek olursa veziriazamın bazen şikâyetlerinin önüne geçtiği anlaşılmaktadır. Paul Ricaut, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hal-i Hazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Çev. H. İnalçık, N. Özyıldırım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 76.

³³⁵ Defterlerde şikâyetçiler tanıtılırken; reaya isimlerinden sonra "*nam kimesne, nam hatun, nam zımmî, nam nasraniye*" şeklinde sıfatlar kullanılırken paşa eşleri veya kızları için "*zidet iffetüha / hanım*", seyidler için "*zide şerefehu*", çoğunlukla askerî kökenli kişiler için "*zide kadrühu / zide mecdühu*", kale görevlileri için "*zide hıfzühu*", kadılar için "*zide fazlıhu / fezailuhu*", naip, müftü, müderris için "*zide ilmühu*", şeyh hafız imam gibi kişiler için "*zide salahu*", saray ağaları ve özellikle Doğu Anadolu'daki sancak hâkimleri için "*dâme ulüvvühu*", sancak mutasarrıfları-beyleri için "*dâme ikbalühu, dâme izzühu*", Beylerbeyi için "*dâmen me'ali / edamallahu teala iclalühu*" gibi dua sözcükleri kullanılması Divan-ı Hümayuna her sınıftan insanın başvurabildiğini göstermektedir.

hüküm yetkisi (devletin şer' yetkisi) kadıya verilmiş ve verilen hükmü yürütme yetkisi (örf yetkisi) de beylere yüklenmişti. Buna göre kadı verdiği hükmü kendisi uygulayamıyor, beyler de yargısız infaz yapamıyorlardı.³³⁶ Böylece her iki taşra idarecisinin de uyum içerisinde olması veya en azından birbirleriyle işbirliği halinde hareket etmeleri gerekiyordu. Aslında bu durum hem taşra ahalisi hem de merkezî devlet için yarar sağlamaktaydı. Şöyle ki halk gerektiğinde beylerin usulsüzlüklerini kadıya şikâyet edebiliyor ve eğer kadı halka adaletsiz davranırsa bunu beye şikâyet edebiliyordu. Bu suretle halk görevliler aracılığıyla sesini merkeze duyurabiliyorken devlet de taşra görevlilerini bu yönetim tarzı ile kontrol altında tutabiliyordu.

Anadolu halkının, taşrada sorunlarını çözebileceği üç kamusal mekân ve üç de yönetici vardı: Kadı ve mahkemesi, vali ve eyalet divanı ile sancakbeyi ve sancak divanı. Burada söz konusu yöneticiler ile çalışma meclisleri hakkında kısaca bilgiler verilecektir.

2.1.1.1. Kadı Mahkemeleri (Meclis-i Şer')

Osmanlı idarî sisteminde her kazada bulunan mahkemeler, şikâyeti olan kişilerin en yakın başvuru merciiydi ve başlarında taşrada padişah adaletini temsilen kadılar bulunmaktaydı. İslam hukukuna göre kadıların asıl vazifeleri halk arasındaki anlaşmazlıkları adil bir şekilde sonuçlandırmaktı³³⁷ ancak Osmanlı Devleti'nde kadıların yetki alanları genişletilerek yargı görevlerinin yanı sıra buldukları kazanın idarî amiri olma yükümlülüğünü de taşıyorlardı.³³⁸ Ortaylı, Osmanlı kadısını "*faal bir idareci, malî memur, müfettiş ve taşrada devletin rûknü olan bir görevlidir. Onu sadece makamında oturur bir hâkim olarak düşünmek yanlış olur*" diyerek tavsif etmektedir.³³⁹ Böylece kadı görevli olduğu kazada adlî, idarî-beledî sorumlu olduğu üzere halkı teftiş eden, şikâyetlerini dinleyen ve çözüme kavuşturan bir devlet görevlisidir. Kadı, halkın kendi arasında olduğu gibi yine halkın ehl-i örf yani devletin taşradaki diğer mülkî görevlileri hakkında olan şikâyetlerini de kabul etmekteydi.³⁴⁰ Bu yönüyle kadı, devletin taşrada adlî ve mülkî temsilcisi olmak sıfatıyla, taşrada devlet ile halk arasında bir köprü vazifesi görmekteydi. Aynı zamanda kadılar üzerinde çalışılan defterlerde görüldüğü gibi halkın şikâyetlerinin Divan-ı Hümayun'a iletilmesinde aracılık görevi de

³³⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 108.

³³⁷ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2012, s. 101.

³³⁸ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 19.

³³⁹ İlber Ortaylı, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi#2-osmanli-devletinde-kadi> (29.05.2023).

³⁴⁰ Örneğin Ankara Sancağı'nda Ayaş Kazası Naibi Ömer, Ayaş Kazası'na bağlı Karacaviran köylülerinin sipahileri hakkında yapmış oldukları şikâyetlerini bir mektup ile merkeze bildirmişti. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 578. Fî Evâil-i Muharrem sene 1141 (7-16 Ağustos 1728).

yapıyorlardı. Kadılar kaleme aldıkları bir mektup ile halkın sorunlarını açıklayarak Divan-ı Hümayun'a gönderiyorlardı.³⁴¹

Kadılar görev yerlerine göre (Anadolu-Rumeli) merkezdeki kazaskerliğe bağlı olur ve özlük işlemleri de merkezden yürütülürdü. Örneğin Anadolu'da görevli olan kadılar Anadolu Kazaskerine bağlı olup göreve atama veya görevden alma gibi işlemler burada belirlenirdi.³⁴² Göreve atanmaları 14 ve 15. yüzyıllarda kazaskerlerin arzı ve padişahın onayı ile yapılırken padişahın Divan-ı Hümayun başkanlığını veziriazama bırakmasından sonra ise yine kazaskerlerin arzı ve veziriazamın onayı ile yapılmıştır. 16. yüzyıldan sonra rütbece kaza kadılıklarının üstünde bulunan mevleviyet kadılarının tayini Şeyhülislamın teklifi üzere yapılmaya başlanmıştır.³⁴³

Kadıların görev süreleri ise 16. yüzyılda üç yıl, 17. yüzyılda iki yıl ve daha sonra mevleviyet kadılıkları bir yıl ve kaza kadılıkları ise yirmi aya indirilmiştir.³⁴⁴ Ancak Özer Ergenç, kanunlarda belirtilen bu sürelerle uygulamada pek dikkat edilmediğini ve zaman ve şartlara göre tayin ve azillerin değiştiğini Ankara kadı sicilleri üzerinden ortaya koymaktadır.³⁴⁵

Kadıların belirli bir maaşı yoktu ve mahkemede görülen davalar sonucunda hazırlanan hüccet, sicil sureti, ölen kişilerin mallarının taksimi, alım-satım sözleşmeleri gibi noter işlemlerinden kanunlarca belirlenmiş oranlar üzerinden ücret almaktaydılar.³⁴⁶

Öte yandan araştırmacılar, her kadının yetki alanı kendi kaza sınırları ile belirlenmiş olup diğer kazaların davalarına baktıklarında verdikleri hükmün geçersiz olduğunu ifade etmişlerdir.³⁴⁷ Şüphesiz Ergenç'in ifadesi ile kadıların diğer kadılıkların hüküm bölgesine yaptıkları bu tecavüzler maddi kaygılardan kaynaklanıyordu.³⁴⁸ Ancak hemen

³⁴¹ Örneğin Giresun Kazası'ndan bazı kişiler ile Keşap Kazası'na bağlı Karabulduk Köyü'nün ahalisi, kışlak arazilerine müdahale edildiği gerekçesiyle Giresun Kadısı Mehmed Emin'in huzuruna çıkmışlar ve kadı bunların şikâyetlerini bir mektup ile divan-ı Hümayun'a bildirmişti. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 18. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1134 (17-26 Mayıs 1722).

³⁴² Özer Ergenç, a.g.e., s. 102.

³⁴³ Yusuf Halaçoğlu, *XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara, 2003, s. 126-127.

³⁴⁴ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahkeme#2-osmanli-devletinde-mahkeme> (29.05.2023).

³⁴⁵ Özer Ergenç, a.g.e., s. 104-105.

³⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2014, s. 93; Özer Ergenç, a.g.e., s. 107.

³⁴⁷ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme"; Özer Ergenç, a.g.e., s. 106.

³⁴⁸ Özer Ergenç, a.g.e., s. 106.

belirtmek gerekir ki davacı ve davalının bağlı oldukları kadılıklar farklı olduğunda davacı, davalının bağlı olduğu mahkemeye başvurabiliyordu.³⁴⁹

Kadılar, tayin edildikleri görev yerlerine geldiklerinde konaklayacakları ve adlî-beledî işleri yürütecekleri hazır resmî binaları bulunmuyordu. Bunun için hem içinde konaklayacakları hem memuriyet görevlerini yerine getirecekleri uygunlukta binaları kiraladıkları bilinmektedir.³⁵⁰ Ortaylı da, Anadolu'daki durumun bu şekilde olduğu ve hatta İstanbul'da, 19. yüzyıl ortasına kadar İstanbul Kadısı'nın belli bir mahkeme binası olmadığını ifade etmektedir.³⁵¹ Bununla birlikte kadının hem konak hem de işyeri hüviyetinde kullandığı bu mahkemeler gece gündüz açıktı.³⁵² Bu işlevsel kullanım hem şikâyetçiler hem de kadı için kolaylık sağlıyor olmalıydı.

Kadıların kiraladıkları binaların, büyük olması gerekiyordu. Zira mahkemede sadece kadı bulunmayıp, mahkeme sürecinde kendisine yardım eden bir grup hizmetli de mevcuttu. Bu yardımcılarının sayıları kadıların derecesine ve gelirine göre değişmekle birlikte³⁵³ bunlar naipler, kâtipler, muhızır başı ve muhızırlardı.³⁵⁴ M. A. Aydın, bu yardımcılara ek olarak şühudü'l-hal, muhtesip ve ayrıca verdiği kararı yürütme işinde subaşı, sancakbeyi, beylerbeyi/vali gibi ehl-i örfün de kadıya yardımcı olduklarını belirtmektedir.³⁵⁵

Kadılar, merkezden gelen emirleri ve mahkemelerinde gördükleri davaların sonuçlarını şer'îye sicili veyahut kadı sicili denen defterlere kaydediyorlardı.

³⁴⁹ Örneğin Kayseri Sancağı'na bağlı Develi Karahisarı Kazası'nın Aşağı Mahallesi'nden Hacı Mehmed misafir olarak geldiği Ankara Kazası'nda mahkemeye çıkıp daha önce İstanbul'da Eski Hacı Mustafa adlı kişiden satın aldığı Gürcü asıllı Yusuf adlı kölesinin altı ay önce elinden kaçtığı ve şimdi Ankara Mutasarrıfı Yusuf Paşa'nın elinde bulduğunu dile getirerek kölenin kendisine teslimi için paşayı Ankara mahkemesinde dava etmiş ve şahitlerle iddiasını ispat ederek davayı kazanmıştı. BOA, MŞH.ŞSC.d. 583/9b; Yine Ankara Sancağı'nın Haymana Kazası'na bağlı Örencik Köyü'nden Mustafa, 20 Mayıs 1730 tarihinde Örencik Köyü'nde çiftliği olup ancak Ankara'da ikamet eden Kötékçizade Seyyid İbrahim Çelebiyi Ankara mahkemesinde dava etmişti. İddiaya göre dava gününden dört gün evvel İbrahim Çelebi, Örencik Köyü'nde Mustafa'ya kötü sözler (şütüm-ı galiza) sarf etmiş ve Mustafa'yı taş ve yumruk ile darp etmişti. Olay Haymana Kazası'na bağlı bir köyde gerçekleşmesine rağmen dava Ankara mahkemesinde görülmüştür. BOA, MŞH.ŞSC.d. 592/10b.

³⁵⁰ Özer Ergenç, a.g.e., s. 17.

³⁵¹ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 69. Mehmet Akif Aydın ise, resmi mahkeme binalarının, bazı mahkemelerde kadı sicillerinin uzun müddet özenle korunduğundan bahisle gerek İstanbul ve gerekse diğer yerlerde 19. yüzyıldan önce ortaya çıkmış olabileceğini ileri sürmektedir. Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme".

³⁵² İlber Ortaylı, a.g.e., s. 71.

³⁵³ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 114.

³⁵⁴ Özer Ergenç, a.g.e., s. 109-110.

³⁵⁵ Mehmet Akif Aydın, "Mahkeme".

2.1.1.2. Sancak Divanı

Sancak, Osmanlı idare sisteminin en temel yönetim birimi olarak nitelendirilir.³⁵⁶ Sancak idaresinin başında sancakbeyi bulunur ve sancağın merkezindeki kazada ikamet ederdi.³⁵⁷ Sancakbeyinin askerî ve idarî olmak üzere belli başlı görevleri bulunmaktadır. Bunlar askerî olarak savaş olasılığı üzere kendi kapı halkı ile emrinde timarlı sipahileri daima hazır tutmak ve idarî olarak, sancağın düzenini temin ile reayanın güvenliğini sağlamaktır.³⁵⁸ Bununla birlikte, cezaları infaz etmek, merkezden gelen emirleri uygulamak ve merkezden bir görev ile sancaklarına gelen memurlara yardımcı olmak sancakbeylerinin görevleri arasındadır.³⁵⁹

Sancakbeyi sancağında bulunan subaşı, alaybeyi, dizdar ve sipahilerin amiri konumundaydı. Reaya ile sipahi arasındaki ilişkilerin yönetilmesi de sancakbeyinin önemli görevlerindendi.³⁶⁰ Ayrıca kadılarda olduğu gibi sancakbeylerinin de şehirde ikamet edecekleri resmi bir daireleri olmayıp kiraladıkları konaklarda hem konaklayıp hem de resmi görevlerini ifa ettikleri söylenebilir.³⁶¹

Anadolu'da iki tür sancak bulunmaktaydı. Bunlar, klasik sancaklar ve ocaklık sancakları idi. Ocaklık sancaklar da kendi arasında yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar şeklinde iki kısma ayrılıyordu. Klasik sancaklar, timar-dirlik sistemi ile idare edilen sancak türü iken ocaklık sancaklar ise idare altındaki bölgenin şartlarından doğmuş, başlarına yerel kişilerin atandığı bir sancak yönetim tarzı idi. Bu sancaklar sınır bölgelerinde bulunmaktaydı. Buradaki en önemli amaç sınırlardaki yerli beylerin nüfuzundan yararlanarak bölgede devletin otoritesini kurmak ve korumaktı.³⁶² Üzerinde çalışılan dönem ve bölgeler arasında hükümet ve yurtluk-ocaklık sancak idaresi sadece Diyarbekir Eyaletinde görülmektedir.³⁶³ Buna göre, söz konusu eyaletin 23 sancağından 17 sancağı (Liva-i Çermik, Hancuk, Hısn-ı Keyfa/Hasankeyf, Harput,

³⁵⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 122; Özer Ergenç, a.g.e., s. 77. Metin Kunt, sancakları Osmanlı merkez idare düzeninde en önemli alt idarî birim olarak tarif edip bu önemi devletin, her sancak için ayrı bir tahrir defteri kaydettirmesi ve mufassal tahrir defterlerinde görülen kanunnamelerin çoğunlukla her sancak için ayrı düzenlenmiş olması ile vurgulamaktadır. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 17-18.

³⁵⁷ İlhan Şahin, "Sancak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sancak> (03.06.2023).

³⁵⁸ Özer Ergenç, a.g.e., s. 83.

³⁵⁹ Metin Kunt, a.g.e., s. 24-25.

³⁶⁰ İlhan Şahin, "Sancak".

³⁶¹ Ergenç'in, Ankara örneği için bkz. Özer Ergenç, a.g.e., s. 17.

³⁶² Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 315-318.

³⁶³ Osmanlı Devleti doğu sınırlarında yurtluk-ocaklık ve hükümet sistemi ile sancak tanzim ettiği ilk yer Diyarbekir Eyaleti olmuştur. Sületman Polat, "Ocaklık Sancaklarının IV. Murat Devri Osmanlı-Safevi Mücadelesindeki Fonksiyonu", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, (Haz. Erdal Çiftçi vd.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022, s. 280.

Siverek, Çemişgezek, Çapakçur, Is'ırd/Si'ird, Gördil, Meyyafarakin/Silvan, Bestan, Nusaybin, Habur, Sağman, Ağca-Kal'a/Akçakale, Sincar, Dasini) klasik sancak ve 6 sancağı (Liva-i Pertek, Menazgird, Kulb, Atak, Ergani, Mihrani) yurtluk-ocaklık olarak yönetilmiştir. Yine bahsi geçen 23 sancak haricinde de 6 hükümet sancak (Hükümet-i Hazzo, Cezire, Eğil, Tercil, Palu, Genç) idaresi bulunmaktadır.³⁶⁴ Bu durum şikâyet defterlerinde kayıtlı hükümlerden de takip edilebilmektedir. Örneğin, Diyarbakir Eyaleti'nde hükümet ile yönetilen Palu'ya gönderilen hükümde "*Palu Hâkimine ve Palu Kadısına hüküm ki*"³⁶⁵ ve klasik sancak olan Çermik'e gönderilen hükümde "*Çermik Sancağı Beyi olan el-Hac Mustafa'ya hüküm ki*"³⁶⁶ şeklinde ifadeler kullanılmıştır.

Klasik sancakbeyleri 16. ve 17. yüzyıl ortalarına kadar müteferrika, kapıkulu gibi saray görevlileri ile ümera oğlu/akrabası, alaybeyi, zaim, defterdar kethüdası, timar defterdarı gibi taşra görevlilerinden seçilmekteydi.³⁶⁷ Ancak 17. yüzyıl ortalarından itibaren ve 18. yüzyılda vezir rütbeli paşalar sancaklara atanmaya başlandı. Böylece sancakbeyi tabiri bu vezir rütbeli paşalar için kullanılmayarak, sancağı uhdesinde bulunduran, tasarruf eden anlamında mutasarrıf kelimesi kullanılmaya başlandı.³⁶⁸ Şikâyet defterlerinde sancaklara gönderilen hükümlerden bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin, "*Amasya Sancağı Mutasarrıfına ve Köprü Kadısına hüküm ki*"³⁶⁹, "*Ankara Sancağı Mutasarrıfına (ve) Yabanabad Kadısına hüküm ki*"³⁷⁰ ve "*Kayseriye Sancağı Mutasarrıfına hüküm ki*"³⁷¹ gibi hükümlerde sancak idarecilerine mutasarrıf denilmiştir. Yine bu dönemde bir paşaya iki sancağın idaresi birden verildiği ve arpalık usulü ile idare edildiği görülmektedir. Örneğin Aydın ve Saruhan Sancakları tek bir paşa uhdesinde olduğu "*Ber-vech-i arpalık Aydın ve Saruhan Sancaklarına mutasarrıf olan paşaya ve Manisa Kadısına hüküm ki*" başlıklı hükümden anlaşılmaktadır.³⁷²

Sancaklarda, sancak divanlarının olduğu araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.³⁷³ Ancak şu ana kadar bu divana dair belgelerin mevcudiyeti ortaya konulabilmiş değildir.

³⁶⁴ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s.20-21.

³⁶⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 75, s. 31-b.

³⁶⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 75, s. 386-a.

³⁶⁷ Kunt'un, 1568-74, 1578-88 ve 1632-41 tarihleri arasında atanan sancakbeylerinin görev geçmişleri ve aile kökenleri hakkında yaptığı tablo için (Tablo VII) bkz. Metin Kunt, a.g.e., s. 72.

³⁶⁸ Orhan Kılıç, "III. Ahmed Devri Eyalet ve Sancak Yönetiminin Karakteristiği Üzerine", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 157.

³⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 105, s. 146-a.

³⁷⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 116, s. 17-b.

³⁷¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 84, s. 473-a.

³⁷² BOA, A.DVNS.ŞKT.d., 75, s. 367-b.

³⁷³ Feridun M. Emecen, "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları Şehzade Divanı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, 6-7 Haziran 1996 bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s. 92; Zekai Mete, "Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muamele: Sancak Beyi Belge ve Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları XIX*, İstanbul, 1999, s. 182.

Sancak divanlarına ait defterlerden şimdilik sadece sancağa gönderilen şehzadelerin sancak divanlarına ait defterler mevcuttur.³⁷⁴

Osmanlı şehzadeleri tecrübe kazanmaları için belirli sancaklara gönderilirlerdi.³⁷⁵ Şehzadeler, merkezdeki saray teşkilatının minyatür bir benzeri ile sancağa gönderilir ve idarî teşkilatlarına da divan denilirdi. Emecen, şehzade divanı teşkilatı benzerlerinin diğer sancak ve beylerbeylerinin merkezlerinde de olduğunu ileri sürmektedir.³⁷⁶ Aynı şekilde sancak beylerine ait belge ve defterler üzerine çalışan Zekai Mete de, sancakbeylerine ait divan defterlerinin bulunmadığına ancak arşiv belgelerinde rastladığı Lipova ve Sigetvar Sancakbeylerinin “*divan kâtib*” görevlilerinden bahisle defterlerin var olabileceğine işaret etmektedir.³⁷⁷ Nitekim yukarıda sözü edilen ve günümüze ulaşan birkaç şehzade divanı defteri de tahta çıkabilmiş olan II. Bayezid, II. Selim ve III. Mehmed’e aittir. Bu padişahlar tahta geçmek için maiyetleri ile birlikte başkente geldikleri sırada divanlarındaki görevlilerin sancağa ait tüm evrakları beraberlerinde getirdiklerini düşündürmektedir. Diğer sancaklardaki divan defterlerinin merkeze ulaşıp ulaşmadığı şimdilik bilinmemektedir.

2.1.1.3. Eyalet Divanı

Eyaletler, sancakların birleştirilmesiyle oluşturulan taşradaki en büyük idarî birimdi. Bu birimin başında beylerbeyi veya 17. yüzyıldan itibaren sıklıkla vali sıfatıyla merkezden atanan yöneticiler bulunmaktaydı.³⁷⁸ Valiler, eyaletin merkez sancağında oturur ve

³⁷⁴ Emecen, Şehzade divanlarına ait şimdilik en eski defter kayıtlarının Fatih Sultan Mehmed’in oğlu Şehzade Bayezid (II)’in Amasya Sancağı’nda bulunduğu döneme ait olduğunu ifade eder. Şehzade Selim (II) ve Şehzade Mehmed (III)’in Manisa Sancağı divanlarına ait defter çeviri ve değerlendirmeleri için bkz. Feridun M. Emecen, Zekai Mete, Arif Bilgin, *Osmanlı İdari Teşkilatının Kaynakları Şehzade Divanı Defterleri Manisa Şehzade Sarayı Divanı (1544-1594)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2017.

³⁷⁵ Bu usul 17. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve bundan sonra şehzadeler sancaklara gönderilmeyerek Osmanlı sarayında kafes usulü denen kapalı bir hayat yaşamaya başlamışlardı. Haldun Eroğlu, “Şehzade”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehzade#2-osmanlilarda> (05.06.2023).

³⁷⁶ Feridun M. Emecen, a.g.m., s. 92.

³⁷⁷ Zekai Mete, a.g.m., s. 184; Keza, “Liva-i Selanik Mutasarrıfı Kamil Ahmed” Paşa, “Mustafa Raşid Efendi kulları divan kitâbetleri hizmetimizde olmağla” diyerek tasarrufunda olan zeamatine zarar gelmemesi için yazdığı talep (AE. SOSM. III, 41/2855 - Selh-i Cemâziyelâhir 1169 / 31 Mart 1756) ve yine Yanya Mutasarrıfı Ahmed Paşa’nın “İbrahim Efendi veled-i Katib Ömer kulları bu kullarının divan kitabeti hizmetimizde umur-ı ibadullah ile meşgul olmağa” diyerek tımarına zarar gelmemesi için gönderdiği arzdan sancak mutasarrıflarının divanları olduğu anlaşılmaktadır. (AE. SMST. III, 185/14590 - 21 Şevval 1177 / 23 Nisan 1764)

³⁷⁸ Çalışılan dönem itibarıyla, şikâyet defterlerinde yer alan hükümlerden her iki unvan birlikte kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Diyarbekir Eyaleti ve Ankara ile Saruhan Sancakları’nın bağlı olduğu Anadolu Eyaleti yöneticisi için tüm defterlerde vali unvanı kullanılırken Ayıntâb Sancağı’nın bağlı olduğu Maraş Eyaleti yöneticisi için ise beylerbeyi unvanı kullanılmıştır. Ancak bazen her iki unvanın birlikte kullanıldığı eyaletler de bulunmaktadır. Örneğin Trabzon Eyaletinde 127 numaralı defter haricinde diğer defterlerde vali unvanı kullanılırken söz konusu defterin sadece üç hükmünde beylerbeyi unvanı kullanılarak aynı defter içinde her iki unvanın da beraber kullanıldığı görülmüştür. Keza aynı durum Amasya Sancağı’nın

buraya ayrıca bir sancakbeyi atanmayarak hem paşa sancağı denilen merkez sancağı hem de bütün eyaleti idare ederlerdi.³⁷⁹

Valinin en önemli görevi padişahın taşradaki icra yetkisini yüklenmesiydi. Böylece merkezden gelen emirleri ve eyalet idaresi için kadı mahkemelerinden çıkan şer'î ve örfî hükümleri infaz etmek başlıca görevleri arasındaydı. Ayrıca eyalet ordusunu daima savaşa hazır tutmak, askerî yönden birinci vazifesi idi. Özellikle bölgesindeki timarlı sipahiler ve askerlerin amiri konumundaydı ve timar tevcihleri onun kontrolündeydi. Önceleri tüm timarları vali tevcih ederken 1530 yılından sonra sadece tezkiresiz timar denilen küçük timarları kendileri tevcih etmişlerdi. 17. yüzyıl kaynaklarına göre 6.000 akçenin altındaki timarlar küçük timarlar olarak belirlenmiş ve böylece valiler bu timarları kendi beratlarıyla tevcih edebilirken bunun üzerindeki timarların tevcihi için padişah beratı uygun görülmüştür.³⁸⁰

Valiler atandıkları eyalette önceleri uzun süre görev alırken 16. yüzyıldan itibaren görev süreleri kısaltmaya başlamış ve özellikle 17-18. yüzyıllarda bir yıl içerisinde iki veya üç defa görev yerlerinin değiştirildiği görülmüştür. M. İpşirli'nin tarihçi Raşid'den aktardığına göre savaşların uzaması sebebiyle vali sayısı artırılmış, hatta Rumeli ve Anadolu'daki sancaklar bile yeterli gelmemiş ve böylece bir vali enflasyonu ortaya çıkmıştı. Bu suretle görev bekleyen vali sayısının artması, değişiklikleri meydana getirmiş ve valileri oldukça zor bir duruma düşürmüştü. Ayrıca bu durum halkı da olumsuz yönde etkilemişti.³⁸¹

Valilerin, timar işleri ile sipahi ve halkın şikâyetlerini kabul ettiği, eyalet divanı adıyla anılan divanları bulunmaktaydı. Bu divanda, timar defterdarı, timar ve zeamet işleriyle meşgul olan bir defter kethüdası ve eyalette devlet hazinesine ait gelirlerden sorumlu bir hazine defterdarı bulunuyordu. Eyaletin merkezindeki paşa sancağının kadısı ise gerektiğinde bu divana iştirak etmekteydi.³⁸² Yine divan efendisi, tezkireci, çavuşlar, ruznameci ve kâtipler ile Türkçe bilmeyen şikâyetçiler için tercümanlar eyalet divanının üyeleri arasında sayılmaktadır. Bu şekliyle eyalet divanı, başkentteki Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli olarak nitelendirilmektedir.³⁸³

bağlı olduğu Sivas Eyaleti ve Kayseri Sancağı'nın bağlı olduğu Karaman Eyaleti için de geçerlidir. Burada beylerbeyi yerine vali unvanı ve beylerbeylik yerine eyalet terimi tercih edildi.

³⁷⁹ Halil İnalçık, "Eyalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyalet> (06.06.2023).

³⁸⁰ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beylerbeyi> (06.06.2023).

³⁸¹ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi".

³⁸² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 121.

³⁸³ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi".

Halk haksızlığa uğradığında eyalet divanına gelip valiye şikâyetini aktararak, meselenin araştırılmasını ve sonuçlandırılmasını talep edebiliyordu. Bunun üzerine vali meseleyi mektup vasıtasıyla şikâyetçinin bağlı olduğu sancakbeyi ve kadısına havale eder ya da emrindeki çavuşlardan birini görevlendirerek meselenin kadı mahkemesinde çözülmesini sağlardı.³⁸⁴ Halkın valiye şikâyetini arz edişi, iki farklı sınıfın, ehl-i örf ile reayanın birbiriyle teması bakımından önemliydi. Böylece vali, idaresindeki eyaletin sorunlarından haberdar olup, gerekli önlem ve tedbirleri yerine getirebilmekteydi. Bu suretle vali, eyaletindeki şikâyetlerin doğrudan başkente gitmesinin önüne geçerek hem Divan-ı Hümayun'un yükünü hafifletebilir hem de bölgesinden merkeze giden şikâyetin olmaması veyahut az olması sebebiyle merkez nezdinde itibar kazanabilirdi.

Yine Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi kayıtlarında sancak divanlarında olduğu gibi eyalet divanlarına veya bu divan görevlilerine atfen Divan-ı Rumeli³⁸⁵, Divan-ı Mısır³⁸⁶, Divan-ı Erzurum³⁸⁷, Divan-ı Bosna Müteferrikası³⁸⁸, gibi ifadelerle rastlanmaktadır. Keza arşiv kayıtlarında, bu çalışmanın konusu olan bölgelerden bazıları için söz konusu divanlara atfen ifadelerle rastlanmaktadır. Örneğin Saruhan ve Ankara Sancağı'nın bağlı olduğu Anadolu Divanı³⁸⁹, Kayseri Sancağı'nın bağlı olduğu Karaman Divanı³⁹⁰, Trabzon Sancağı'nın bağlı olduğu Trabzon Divanı³⁹¹ ve Diyarbakir Divanı³⁹² hakkında hem divanın mevcudiyetine hem de bu divanda görevli memurlara dair bilgiler bulunmaktadır. Bazen eyalet divanları, paşa sancaklarının ismi ile ifade ediliyordu. Örneğin Diyarbakir Divanı için, bazen bu eyaletin paşa sancağı olan Amid'e

³⁸⁴ Ergenç, a.g.e., s. 79.

³⁸⁵ AE. SMHD. I., 62/4017, Evahir-i Şâ'ban 1152 / Kasım-Aralık 1739.

³⁸⁶ Mısır divan görevlilerinin terakkileri ve çeşitli konular hakkında Mısır Valisi Vezir Ali Paşa'ya gönderilen hüküm A.DVNSMHM.d., 115, s. 215. Evahir-i Şevval 1118 / Ocak/Şubat 1707.

³⁸⁷ Şakilerin Erzurum Divana götürülerek davanın Erzurum Valisi huzurunda görülmesi hakkında C. DH. 19/930, 4 Zilhicce 1183 / 31 Mart 1770; Daha erken tarihli bir kayıta Erzurum Beylerbeyi mektup ile divan katibi olan Süleyman'ın timarının zeamete çevrilmesi hususu hakkında A.DVNS.MHM.d., 4, s. 48/h.511, 18 Receb 967 / 14 Nisan 1560.

³⁸⁸ İE. AS., 60/5444, 26 Rebî'ülevvel 1137 / 13 Aralık 1724.

³⁸⁹ Divan-ı Anadolu Çavuşlar Kethüdalığı'na azil ve tayin İE. DH. 19/1797, 20 Receb 1111 / 11 Ocak 1700; Divan-ı Anadolu Defteri Çavuşluğu'nun Hüseyin adlı kişiye verilmesi hususunda İE. AS. 73/6530, 5 Rebî'ülâhir 1140 / 20 Kasım 1727; Kâtib-i Divan-ı Mir-i Miran-ı Anadolu sıfatıyla Ömer adlı kişinin eksilen zeametinin başka sancaklardan tamamlanması için başvurusu hakkında A.DVNSMHM.d., 37, s. 132. 14 Safer 987 / 12 Nisan 1579; Yaralama davasının Divan-ı Hümayun'a arzuhali üzere, Divan-ı Hümayun'un davayı Anadolu Eyaleti Divanına havale etmesi AE. SMHD. I., 107/7627, Evasıt-ı Muharrem 1149 / Mayıs 1736.

³⁹⁰ AE. SABH. I., 249/16674, 19 Cemâziyelevvel 1195 / 13 Mayıs 1781.

³⁹¹ AE. SMHD. I., 236/18928, 16 Zilhicce 1158 / 9 Ocak 1746.

³⁹² Diyarbakir divanının teşrifati hakkında A.DVNS.MHM.d., 7, s.494/h.2171, 7 Rebî'ülâhir 976 / 29 Eylül 1568; Eyaletle gönderilen hükümlerin bir deftere kaydedilerek, söz konusu defterin beylerbeyi divanında saklanması hususunda A.DVNS.MHM.d., 22, s.85/h.175, 21 Safer 981 / 22 Haziran 1573. Bu hükmün altına bir suretinin Van, Bağdat, Erzurum, Halep, Basra, Şehr-i Zol, Anadolu, Karaman, Şam, Rum, Zulkadriye, Budin, Tımışvar ve Lahsa Beylerbeyliğine gönderileceği şerh edilmiştir.

atfen Amid Divanı ya da Divan-ı Amid³⁹³ isminin belgelere yansıdığı görülmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu divanlara ait defter kayıtları, bir örnek dışında, şimdilik tespit edilememiştir. Söz konusu yegâne defterin Üsküp'te Makedonya Ulusal Arşivi'nde bulunması ve şimdiye kadar Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde yer alan Osmanlı Arşivleri'nde benzer bir defterin keşfedilmemesi hususu bu defterlerin asıllarının veya bir nüshasının taşradan merkeze gönderilip gönderilmediği konusuna şüpheyle yaklaşmak gerektiğini düşündürmektedir. Yine de bunlardan önce eyalet divanında defterlerin düzenli tutulup tutulmadığı, valinin görevden alındıktan sonra ya da başka bir yere görevlendirildikten sonra divanına ait defterleri yanında götürüp götürmediği bilinmiyor.

Michael Ursinus'un 2005 yılında *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783* ismiyle yayınladığı çalışmasının kaynağını şimdiye kadarki tek örnek olan eyalet divanı defteri oluşturmaktaydı.³⁹⁴ Ursinus, defterin Makedonya Ulusal Arşivi'nde envantere kadı sicili olarak kaydedildiğini ifade etmektedir.³⁹⁵ Bununla birlikte kendisi de bu defteri şikâyet defteri olarak adlandırmaktadır.³⁹⁶

2.1.2. Merkezdeki Şikâyet Mercileri

Yaşadıkları bölgede umduklarını bulamayan şikâyetçilerin elbette başka seçenekleri de mevcuttu; devlet merkezine gitmek. Ancak bu durum meşakkatli bir süreci ifade ediyor ve maddi açıdan şikâyetçileri zorlayıcı olabiliyordu. *Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve*

³⁹³ Divan-ı Amid Çavuşluğu'nun tevcihi hakkında İE. TCT. 4/443, Evasıt-ı Zilka'de 1080 / Nisan 1670; Diyarbekir Hazine Muhasebeciliği'ne Divan-ı Amid emekdarlarından İbrahim'in ehl-i kalem ve sahib-i rakam olduğundan bahisle tevcihi hakkında AE. SMMD. IV. 25/2842, 24 Ramazan 1183 / 13 Ocak 1673; Divan-ı Amid Defteri'nin çavuşlarının emini olduğuna dair emr-i şerifi kaybeden İbrahim Efendi'ye yeni bir emr-i şerifin verilmesi ricası hakkında İE. TCT. 3/391, 29 Şâ'ban 1089 / 15 Ekim 1678; Divan-ı Amid Defteri Çavuşları'ndan İbrahim Çavuş'un ölümü üzerine ondan boşalan vazifenin Sinan'a verildiği hakkında AE. SMMD. IV. 30/7064, 17 Ramazan 1089 / 2 Kasım 1678; Yine Divan-ı Amid Defteri Çavuşları'ndan Alihan Çavuş'un ölümü üzerine ondan boşalan vazifenin Divan-ı Amid Mülazımları'ndan Abdülmelik'e verildiği hakkında İE. AS. 11/990, 25 Safer 1091 / 27 Mart 1680. Burada zikredilen son üç belgede arzların altında Halil Çavuş'un imzası bulunmaktadır. Bu üç belgenin ilkinde Bende-i Halil Kethuda-yı Çavuşan-ı Diyarbekir ibaresi var iken son iki belgede Bende-i Halil Kethuda-yı Çavuşan-ı Amid şeklinde ifade edilmiştir. Tarihlerin birbirlerine yakın olduğu hasebiyle Diyarbekir Eyaleti Divanı için hem Diyarbekir hem de paşa sancağı olan Amid isminin birbirleri yerine kullanıldığı düşünülebilir.

³⁹⁴ Michael Ursinus, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Roudledge Curzon, London/Newyork, 2005.

³⁹⁵ Michael Ursinus, a.g.e., s. 8.

³⁹⁶ Michael Ursinus, a.g.e., s. 18; Hülya Taş bu defterin şikâyet defteri olarak isimlendirilmemesi ve defter içeriğinde de geçtiği üzere buyruldu defteri olarak nitelendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Hülya Taş, "Osmanlıda 'Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, Ankara, 2007, S. 3, s.191; Yine Taş, başka bir çalışmasında bu defterin içeriğinde sadece şikâyetlerin olmadığı ve aynı zamanda valiye ait vergilerin toplanması hakkında emirleri de barındırması bakımından söz konusu defteri Divan-ı Hümayun'da oluşturulan mühimme defterlerine benzetmektedir. Hülya Taş, "Osmanlı Diplomatası ile İlgili Bir Kitap Vesilesiyle", *Bellefen*, c. LXXI, Ankara 2007, S. 262, s. 1005.

Menâfi’i’l-Mü’minîn adlı eserde Anadolu’dan şikâyetini İstanbul’a sunmaya gelen bir Türk’ün başına gelenler, bir şikâyetçinin hangi zorlu aşamalardan geçtiğini ortaya koymaktadır.³⁹⁷ Yazarın şikâyetçilerin durumunu aktarırken mübalağa edip etmediği bilinmese de, burada Müslümanların şartlardan şikâyetçi oldukları dile getirilmektedir. Yazara göre, şikâyetçilerin çoğunun ilk defa büyük bir şehre geliyor olması, kâtiplerin sayısı ve çalışma koşulları şikâyet sürecini zorlaştıran unsurlardı. Yazar, şikâyetçinin iskeleden itibaren Divan-ı Humayun’u bulması için 40 kişiye sorduğunu, reisülküttab ve divan kâtipleri gibi görevlilerin evlerini aramakla vaktini harcadığını hatta bu aramalarda konakladığı yeri bile kaybettiğini, böylece sürecin uzaması ile üzerindeki parasını tükettiğini ve üstündeki elbiseleri bile sattığını ifade etmektedir. Yine bazı kişilerin, hükümlerini çıkarttırsa bile parasızlıktan bu hükümleri alamadıklarını belirterek zorlu bir süreci hikâye eder. Yazara göre kâtiplerin sayısı fazla olup görev yaptıkları daireler geniş olsa işlerin daha hızlı olacağını ve böylece sabah Üsküdar’dan gelen bir kişinin karşı yakaya geçerek Divan’da işini kolayca görüp akşam tekrar geri döneceğine işaretler, işlemlerin bir günde halledilebileceğini ileri sürmektedir. Bu önerinin ne kadar işlevsel olduğu bilinmese de yazarın bahsettiği zorlukların yaşanabileceği belgelere yansımaktadır. Örneğin Diyarbekir’den gelen Abdullah’a veraset davası ile ilgili başvurusu üzerine verilen hükümde *“asitâne-i sa’âdetime gelüb beş altı aydan berû hân köşelerinde ahvâlin diğergûn ve düyûn ile merhamete muhtâc ve mağdûr olduğın ve bu bâbda şeyhü’l-islâmdan müte’addid fetvâ-yı şerîfeleri olduğın”* şeklinde yer alan ifade, bir süre işlerin Abdullah’ın istediği gibi gitmediğini göstermektedir. Hükümde Abdullah’ın İstanbul’da başına gelenler hakkında fazlaca detaya yer verilmese de davasına uygun fetva almak için birçok kez Şeyhülislam’ın kapısını aşındırdığı anlaşılmaktadır.³⁹⁸

Bununla birlikte şikâyetçiler, yukarıda görüldüğü gibi bizzat merkeze giderek başvuruda bulunabildiği gibi bulunduğu yerden arzuhal göndererek veyahut kadı ve naip aracılığı ile de şikâyetini divana ulaştırabiliyordu.

2.1.2.1. Divan-ı Hümayun

Divan-ı Hümayun Osmanlı Devleti’nin en üst yargı organı ve en önemli karar merciydi. Burada, oluşturulan kurul ile devlete ait idarî, askerî, malî ve hukukî kararlar alınır,

³⁹⁷ Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb / Kitâbu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi’i’l-Mü’minîn / Hırzû’l-Mülûk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1988, s.127-128.

³⁹⁸ “...şeyhü’l-islâmdan müte’addid fetvâ-yı şerîfeleri olduğın bildirüb...” BOA, A. DVNS. ŞKT. d., 116, s. 260. Evahir-i Şevval 1140 / Mayıs-Haziran 1728.

elçiler kabul edilir ve halkın şikâyetleri dinlenerek karara bağlanırdı. Bununla birlikte İnalçık, bu kurulun ilk ve aslî görevinin şikâyet dinlemek olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁹

Mumcu, Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayun'u üç safhaya ayırarak incelemiştir. Buna göre kuruluştan II. Mehmed dönemine kadar gelişme safhası, bundan sonra 17. yüzyıl ortalarına kadar kurumlaşma safhası ve 17. yüzyıl ortalarından itibaren yozlaşmaya başlama safhasıdır.⁴⁰⁰ Kuruluş döneminde, Divan-ı Hümayun'un varlığı Orhan (Gazi) Bey dönemine isabet eder. O dönemde divan basit bir yapıya sahip olup üyeleri, başta divan başkanı Orhan Bey olmak üzere bir vezir ve Bursa kadısı idi.⁴⁰¹ Bu basit yapı padişahın halk nezdinde ulaşılabilir olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Zira Orhan Bey ve II. Murat'ın sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkıp, doğrudan halkın şikâyetlerini dinleyerek karar verdiği bilinmektedir.⁴⁰² Öte yandan I. Murat döneminde Vezir Çandarlı Kara Halil Hayrettin Paşa'ya askerî yetkilerin verilmesiyle birlikte ordu da Divan-ı Hümayun'da temsil edilmeye başlandı.⁴⁰³ Yine II. Murat döneminde ise teşrifat kurallarının uygulanmaya başlanmasıyla padişaha ulaşmak zorlaşmış ve böylece Divan'ın kurumsallaşması yolunda önemli bir adım atılmıştır.⁴⁰⁴ Bu padişahattan sonra tahta geçen II. Mehmed'e atfedilen kanunnamede belirlenen teşrifat usulü ile Divan-ı Hümayun, Mumcu'nun deyimiyle gelişkin safhasına ulaşmış ve 16. yüzyıldan itibaren klasik yapısına kavuşmuştur.⁴⁰⁵ Araştırmacılar, I. Süleyman döneminde Divan-ı Hümayun'un en önemli seviyesine ulaştığını ifade etmektedir.⁴⁰⁶ Ancak 17. yüzyıl ortalarından itibaren giderek veziriazam divanları etkinliğini artırırken Divan-ı Hümayun etkisini yitirmeye başlamıştır.⁴⁰⁷ Böylece çalışılan dönem itibarıyla Veziriazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa gibi güçlü bir figürün zamanında veziriazam divanlarının daha etkin olduğunu belirtmek gerekir.

³⁹⁹ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s.77.

⁴⁰⁰ Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix, 4. Baskı, Ankara 2017, s. 1.

⁴⁰¹ Taneri, bu üyelere ek olarak bir müftü ve bir defterdarın da divanda yer alabileceği ihtimalini belirtmektedir. Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299-1453)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974, s. 42-43.

⁴⁰² Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", s. 77; Uzunçarşılı, benzer şekilde Yıldırım Bayezid'in de Bursa hisarının en yüksek burcuna oturup halkın şikâyetlerini dinlediğini aktarmaktadır. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 1.

⁴⁰³ Mumcu, a.g.e., s. 3.

⁴⁰⁴ Mumcu, a.g.e., s. 5.

⁴⁰⁵ Mumcu, a.g.e., s. 8.

⁴⁰⁶ Recep Ahışalı, "Divan-ı Hümayun Teşkilatı", *Osmanlı*, 6. Cilt, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 25; Mumcu, a.g.e., s. 9.

⁴⁰⁷ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1. Cilt, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1994, s. 159; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 13; Mumcu, a.g.e., s. 9; Ahışalı, "Divan-ı hümayun Teşkilatı", s. 25.

Divan-ı Hümayun'da belli bir hiyerarşi bulunmaktaydı. Padişahlar, kendi divanları olması hasebiyle Divan-ı Hümayun'un doğal üyeleri ve başkanlarıydı. Ancak II. Mehmed bizzat başkanlıktan çekilerek, bu görevi mutlak vekili olan veziriazama devretmişti. Bununla birlikte padişahlar toplantıları kafes ardından takip ediyor ve alınan kararlar toplantıdan sonra arz odasında padişahın onayına sunuluyordu.⁴⁰⁸ Böylece padişahlar devlet meselelerinden ve halkın şikâyetlerinden haberdar oluyordu. Belirtmek gerekir ki II. Mehmed'den önce de padişahlar her zaman divan toplantılarına bizzat katılmadığı gibi⁴⁰⁹ yine II. Mehmed'den sonra da bazı padişahlar divana toplantılarına bizzat katılmışlardır.⁴¹⁰ Böylece padişahların Divan-ı Hümayun'a başkanlık etmeleri karakteristik yapıları ve dönemin şartlarına göre değiştiği söylenebilir.

Divan-ı Hümayun Orhan Bey döneminden 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar her gün toplanırken bundan sonra zamanla gün sayısı azaltılarak 16. yüzyılda genellikle Cumartesi, Pazar, Pazartesi, Salı günleri olmak üzere haftada dört gün toplanmaya başlamıştır.⁴¹¹ Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda kesin bir gün sayısı belirlemek zor görünmektedir. Zira yüzyıl içerisinde haftalık gün sayısı bazen artırılmış veya azaltılmıştır. 1547 yılında İstanbul'a Fransa Büyükelçisi olarak gelen Monsieur D.Aramon, Divan'ın Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri toplandığını⁴¹²; Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun İstanbul daimi elçisi olarak gönderilen Joachim Freiherr von Sintzendorff'un maiyetinde bir Protestan vaiz olarak 1578-1581 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Salomon Schweigger divanın haftada üç kez toplandığını ve bu toplantılara padişahın katılmayıp kimseye görünmeden kafes ardından toplantıyı takip ettiğini ifade etmektedir.⁴¹³ Yine 1579 tarihinde İstanbul'a gelen Hans Jacop Breüning Divan toplantılarının Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olarak haftada dört gün yapıldığını,⁴¹⁴ 1587-89 tarihlerinde Türkiye'de bulunan Reinhold Lubenau da herhangi bir gün belirtmeksizin Divan'ın haftada dört kez toplandığını

⁴⁰⁸ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 98.

⁴⁰⁹ Mumcu, II. Murad'ın divana bazen başkanlık ettiğini belirtiyor. Mumcu, a.g.e., s. 5.

⁴¹⁰ Mumcu, I. Süleyman dönemine kadar padişahların divana katıldıklarını ve padişahların divan başkanlığından kesin ayrılışının I. Süleyman döneminde olduğunu ileri sürmektedir. Mumcu, a.g.e., s. 21. Ayrıca Mumcu, II. Mehmed'e atfedilen Fatih Kanunnamesi'nin, II. Mehmed dönemine ait olup olmadığını tartışmalı bulmakta ve söz konusu kanunnamenin II. Mehmed'den sonra kaleme alındığını ifade etmektedir. Böylece Mumcu'nun, I. Süleyman dönemine kadar padişahın divana başkanlık ettiği fikri kendi içerisinde tutarlı görünmektedir. Mumcu, a.g.e., s. 7-8.

⁴¹¹ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", s.159-160.

⁴¹² Jean Chesneau, *D'Aramon Setahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, Çev. Işıl Erverdi, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 33.

⁴¹³ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 203.

⁴¹⁴ Hans Jacop Breüning, *Breüning Seyahatnamesi Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 106.

bildirir.⁴¹⁵ İngiliz Büyükelçisi Pindar'ın yanında görevli olup 1610-1620 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Robert Withers de Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri toplandığını⁴¹⁶ ve yine Roma-Germen İmparatoru II. Matthias'ın İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetinde yer alan ve Ağustos 1616-Temmuz 1617 tarihlerinde İstanbul'da bulunan Adam Werner ise herhangi bir gün belirtmeksizin Divan'ın haftada üç gün toplandığı ifade eder. 1661 yılında İstanbul'a gelen Paul Ricaut da veziriazamın Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günlerinde Divan'a gittiğini ifade ederek bu dönemde de yine haftada dört gün Divan'ın toplandığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁷ Görüldüğü gibi yabancı gözlemcilerin ifadelerine dayanarak, 16. yüzyıldan ve 17. yüzyıl ortalarına kadar Divan-ı Hümayun haftada bazen üç bazen de dört gün toplanmaktaydı. Ancak 17. yüzyıl ortalarından itibaren divanın haftalık toplantı sayısının azaldığı görülmektedir. Eremya Çelebi Kömürcüyan 17. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *İstanbul Tarihi* adlı eserinde Topkapı Sarayı kapılarından Bâb-ı Hümayun kapısını anlattığı kısımda, "Sadrazamla altı büyük vezir, Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri, Kubbealtı'da divan kurarlar. Fakat şimdi, tasarruf maksadiyle Cumartesi ve Pazartesi içtimaları kaldırılmıştır ve yalnız Pazar ile Salı günleri büyük divan kurulur" diyerek Divan toplantılarının haftada iki gün yapıldığını ifade etmektedir.⁴¹⁸ Uzunçarşılı da IV. Mehmed döneminde, Fazıl Ahmed Paşa veziriazam iken önce Avusturya ve sonra Leh Seferi sebebiyle toplantıların Pazar ve Salı günleri yapılmaya başlandığını ancak daha sonraları bu durumun sıkıntıya sebebiyet vermesi üzerine II. Ahmed'in toplantı günlerini tekrar dörde çıkardığını belirtmektedir. III. Ahmed döneminde ise toplantı günleri önce tekrar haftada iki güne ve daha sonra bir güne düşürülmüştür.⁴¹⁹ Hatta bundan sonra toplantılar tamamen terkedilmişse de III. Mustafa döneminde yalnız Salı günleri olmak üzere yeniden divan toplanmaya başlamıştır.⁴²⁰

Divan toplantılarının, devletin içinde bulunduğu ortam ya da hava muhalefeti dolayısıyla yapılamadığı da bilinmektedir. Örneğin 1703 İsyanı'nın etkileri sebebiyle III. Ahmed iki ay kadar divan toplantısı yaptırmamıştır.⁴²¹ Yine bu padişah zamanında havanın soğuk

⁴¹⁵ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, 1. Cilt, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 205.

⁴¹⁶ Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, Çev. Cahit Kayra, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 35.

⁴¹⁷ Paul Ricaut, a.g.e., s. 74.

⁴¹⁸ Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 11.

⁴¹⁹ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 4-5.

⁴²⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 96; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 5.

⁴²¹ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 6.

olması ve bir seferinde de divan erkânının yağmura yakalanması sebepleriyle divan toplantılarının iptal edildiği bilinmektedir.⁴²²

Divan-ı Hümayun'un bir çalışma düzeni ve bu düzeni yürüten görevlileri bulunuyordu. Padişah'tan sonra Divan-ı Hümayun toplantıları veziriazam başkanlığında yapılıyordu. Ancak bu durum Divan-ı Hümayun'un Padişah Divanı olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Padişah bu Divanı perde arkasından takip ediyor ve arz günlerinde Divan'da alınan kararlar kendisine özetlenerek sunuluyordu. Veziriazam, padişahın verdiği yetki üzere mutlak vekil ve devlet işlerini yürüten en yüksek memur sıfatıyla Divan'ı yönetiyordu. Ancak padişah dilerse veziriazamın yetkilerini kısıtlayabilir veya tamamen kaldırabilirdi.⁴²³

Divan-ı Hümayun dönemin şartlarına göre zamanla gelişme göstermiş ve buna bağlı olarak yeni üye ile görevliler Divan'a alınmış veya sayıları artırılmıştır. Divan'ın gelişkin döneminde başlıca üyeleri başta veziriazam olmak üzere Kubbealtı vezirleri, nişancı, Rumeli ve Anadolu Kazaskeri, Rumeli ve Anadolu Defterdarı, Rumeli Beylerbeyi ile vezirlik rütbesini haiz kaptan-ı derya ve yeniçeri ağası idi.⁴²⁴ Bu üyelere veziriazamın görevi, padişahın vekili olarak ve egemenlik hakkını temsilen müzakereler neticesinde adalet ile Divan'ın başkanlığını yürütmektir. Kubbealtı vezirleri Divan'da, taşrada elde ettikleri tecrübeler ile danışma görevi görmekle birlikte işlerin yoğun olduğu zamanlarda veziriazamın verdiği görevleri yerine getiriyorlardı.⁴²⁵ Kadıaskerin görevi ise divanda yargı işlerine bakmaktır. Yargı konusunda Rumeli Kadıaskeri payeli olup işlerin yoğunluğuna göre Anadolu Kadıaskeri ona yardımcı olmaktadır.⁴²⁶ Defterdar, padişah malının vekiliydi ve Divan'da malî konular onun yetki alanıydı. Rumeli Defterdarı, Başdefterdar kabul edilip Anadolu Defterdarı ise ona yardımcı olmaktadır.⁴²⁷ Nişancının da Divan'daki temel görevi ferman, name, ahidname ve berat gibi belgelerin üzerine padişahın tuğrasını çekmektir. Nişancılar devlet kanunlarını iyi bilmekte ve gerektiğinde yeni kanun teklifi verebilmekteydi.⁴²⁸ Rumeli Beylerbeyi'nin üyeliği ise

⁴²² Erhan Afyoncu, a.g.e., s. 196-197, BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21598; s.200, BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr.21670; s. 257, BOA, A.AMD, Dosya Kısmı, nr.1/69.

⁴²³ Aydın Taneri, a.g.e., s. 42.

⁴²⁴ Mumcu, a.g.e., s. 22.

⁴²⁵ Mumcu, a.g.e., s. 26. Uzunçarşılı, divanda işlerin çok olduğu zamanlarda veziriazamın izniyle tuğra çekip nişancıya yardım ettiklerini ifade etmektedir. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 189.

⁴²⁶ Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Kadim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021, s. 148.

⁴²⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/defterdar> (17.06.2023).

⁴²⁸ Erhan Afyoncu, "Nişancı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisanci> (17.06.2023).

onun terfi ettiğinde Kubbealtı veziri olacağı hasebiyle tecrübe kazanması amacını taşımaktaydı. Ancak Mumcu'ya göre divandaki önemi hayli sınırlıydı.⁴²⁹

Divan-ı Hümayun'un aslî üyeleri dışında toplantıların işleyişini ve teşrifatını yürüten görevliler de mevcuttu. Bu görevlilerin başında *reisülküttab* gelmektedir. Reisülküttab maliye dışındaki kâtiplerin başında bulunup, Divan'da nişancıya bağlı çalışarak bürokratik işleri yürütmekteydi. Reisülküttab aynı zamanda veziriazamın İkinci Divanı'nda da görev almaktaydı. 17. yüzyıl ortalarından sonra Divan-ı Hümayun'un önemi giderek azalırken veziriazam divanlarının önemi artmış ve buna paralel olarak reisülküttabın da hem görevleri hem de önemi artmaya başlamıştı. 18. yüzyılda merkezî bürokrasinin temel görevlilerinden biri haline geldi.⁴³⁰ Tezkireciler de Divan'da tezkire-i evvel ve tezkire-i sâni unvanlarıyla yazı işlerini yürüten kâtiplerdi. Kıdem bakımından üstün olan tezkire-i evvel, veziriazam karşısında, ayakta arzuhalleri okur ve gerekli yerlere havale ederdi.⁴³¹ Çavuşbaşı ise Divan-ı Hümayun'un yürütme gücünü yerine getiren önemli bir memurdu. Cezaların infazı ve divanda kaleme alınan hükümlerin yerlerine ulaştırılması emrinde görevli çavuşlar vasıtasıyla yerine getirilirdi. Ayrıca Divan toplantısından önce tezkirecilerle birlikte şikâyet dilekçelerini inceler ve davacı ile davalının düzen içerisinde Divan huzuruna çıkarılmasını sağlardı.⁴³² Son olarak Divan'da, tercümanların da görev aldığını belirtmek gerekir. Tercümanlar özellikle Türkçe bilmeyen davacı ve davalıların meramlarını ifade etmelerinde yardımcı olmaktadır.⁴³³

Padişah ve devlet erkânı seferde iken orduda yine Divan-ı Hümayun toplantıları yapılmaktaydı. Bununla birlikte padişah sefere bizzat iştirak etmese bile veziriazam başkanlığında orduda Divan toplanmakta, padişahın bulunduğu merkezde de veziriazamın yerine sadaret kaymakamı başkanlık etmek üzere ayrıca bir Divan toplanmaktaydı. Sadaret kaymakamının başkanlığında toplanan bu Divan'a, merkezde kalan Divan-ı Hümayun üyeleri ile sefere katılan üyelerinin vekilleri iştirak etmekteydi. Asıl Divan, merkezdeki Divan-ı Hümayun kabul edilip ordudaki Divan'da alınan kararlar

⁴²⁹ Mumcu, a.g.e., s. 33.

⁴³⁰ Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2023, s. 19-21.

⁴³¹ Mehmet Zeki Pakalın, "Tezkireci", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1972, s. 491.

⁴³² Mumcu, a.g.e., s. 34-45.

⁴³³ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 71.

Sadaret Kaymakamına iletiliyor, kaymakam padişaha kararları sunuyor ve nihayet padişahın kararı yine kaymakam aracılığı ile orduya gönderiliyordu.⁴³⁴

Tüm bu işleyişe sahip olan Divan-ı Hümayun yukarıda belirtildiği üzere 17. yüzyıl ortalarından itibaren önemini kaybetmişti. Artık buradaki davalar İkinci, Çarşamba ve Cuma divanları adıyla anılan veziriazam divanlarına nakledilmiş ve devlet işleri veziriazam kapısında görülmeye başlanmıştı.

2.1.2.2. İkinci Divanı

Divan-ı Hümayun toplantıları sabah namazından sonra başlar öğle namazına doğru biterdi. Bundan sonra veziriazam kendi sarayında ikinci namazından sonra Divan-ı Hümayun toplantılarında müzakereye gerek görülmeyen davalar ile padişaha arzı gerektirmeyen davaların görüşüldüğü bir divan toplardı.⁴³⁵ Bu divan aynı zamanda öğleden önce şikâyetini Divan-ı Hümayuna iletemeyen kişiler için davalarının görülmesi adına ikinci bir başvuru merciydi.

İkinci vaktinde toplandığı için İkinci Divanı ismi verilen bu divan bizzat veziriazamın divanı idi. Bu divan kafes ardından padişah tarafından izlenmiyor ve dolayısıyla veziriazam daha serbest hareket edebiliyordu. Mumcu'ya göre, Divan-ı Hümayun'a başkanlık yapmak daha ağır bir sorumluluk gerektiriyordu. Ancak veziriazam kendi divanında padişahın gölgesini üzerinde hissetmiyor ve böylece daha özgür, kararları verirken daha rahat davranabiliyordu.⁴³⁶

İkinci Divanı'nda da şikâyetler kabul edilir, davacılar sırayla veziriazamın karşısına çıkarılarak davalar incelenirdi. Konu veziriazamın yetkisi dâhilinde ise dava hemen sonuçlandırılır değilse gerekli yerlere havale edilirdi. Örneğin arzı gerektiren bir dava ise Divan-ı Hümayun'a, şer'î kararı gerektiriyorsa kadıasker veya İstanbul Kadıları'na havale edilirdi.⁴³⁷

Öte yandan İkinci Divanı'nda reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireciler ve Türkçe bilmeyenler için tercümanlar görev yapmaktaydı. Yine sadaret kethüdası, kapıcılar, müteferrikalar ve muhızrlar vs. İkinci Divanı'nın diğer hizmetlileri arasında sayılabilir.⁴³⁸

⁴³⁴ Recep Ahışalı, "Divan-ı Hümayun Teşkilatı", s. 26.

⁴³⁵ Mehmet İpşirli, "İkinci Divanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikindi-divani> (24.05.2023).

⁴³⁶ Mumcu, a.g.e., s. 129.

⁴³⁷ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 137-138.

⁴³⁸ Mehmet İpşirli, "İkinci Divanı".

İkinci Divanı sefer zamanı dahi yine veziriazamın başkanlığında, ordugâhta toplanmaktaydı. Padişah ordu ile sefere çıkıp Divan-ı Hümayun toplandığında dahi veziriazam ikinci vakti yine kendi divanını toplayabilmekteydi. Divanı Hümayun toplantılarında olduğu gibi veziriazam seferdeyken sadaret kaymakamı merkezde vekâleten ikinci divanı toplayamamaktaydı.⁴³⁹ İpşirli'ye göre veziriazam bir mazeretten ötürü katılmadığı takdirde Kubbealtı vezirleri ve nişancı İkinci Divanı'na başkanlık yapabilmekteydi. Ancak bunlar İkinci Divanı'nın daimi üyeleri değillerdi.⁴⁴⁰

2.1.2.3. Cuma Divanı

Cuma günleri sabah namazından sonra veziriazamın sarayında ve başkanlığında toplanan diğer bir vaziriazam divanıydı. Bu divana Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri katılır ve şer'î-örfî davalar görülürdü. Bundan dolayı Cuma Divanı'na *huzur murafaası* ismi de verilmiştir.⁴⁴¹

Cuma Divanı'nın ne zaman toplanmaya başladığı bilinmiyorsa da 17. yüzyıl sonlarına kadar toplantılar Kubbealtı'nda, Divanhane'de yapılmış ve bundan sonra veziriazam sarayında toplanılmaya başlanmıştır.⁴⁴²

Cuma Divanı'na herkes şikâyetini sunabilirdi. Tezkireciler şikâyetçilerin arzuhallerini okuduktan sonra veziriazam hemen karar verebilir veya davayı Rumeli Kadıaskeri'ne havale edebilirdi.⁴⁴³

Burada önemli bir husus da Cuma Divanı'nın Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi temyiz mahkemesi gibi işlemesidir. Yerel mahkemelerde istedikleri sonucu elde edemeyen kişilerin davaları bu divanda görülmektedir. Örneğin İstanbul Kadısı huzurunda iki defa görüşülen bir arazi davası Cuma Divanı'nda tekrar görülebilmekteydi.⁴⁴⁴ Bu divan gerek işleyiş usulleri bakımından gerekse hukukî yargılamalar bakımından Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli ve devamı niteliğini taşımaktaydı.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Mumcu, a.g.e., s. 129.

⁴⁴⁰ Mehmet İpşirli, "İkinci Divanı". Mumcu İkinci Divanı'na, Divan-ı Hümayun üyelerinden kimlerin katıldığıнын kesin olarak bilinmediğini ifade ederek nişancının bu divanda bulunabileceğini belirtmektedir. Mumcu, a.g.e., s. 130-131.

⁴⁴¹ Mumcu, a.g.e., s. 132.

⁴⁴² Mustafa Şentop, a.g.e., s. 172.

⁴⁴³ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 139.

⁴⁴⁴ Mustafa Şentop, a.g.e., s. 173-174.

⁴⁴⁵ M. Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020, s. 231-232.

2.1.2.4. Çarşamba Divanı

Çarşamba günü sabahları veziriazamın sarayında ve yine veziriazamın başkanlığında İstanbul Kadısı ile bilâd-ı selâse denilen Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarının iştirakiyle toplanan divana verilen isimdir. Bu divana Divan-ı Hümayun üyelerinden katılan olmazdı.⁴⁴⁶ Örfî konularda veziriazam karar verirken şer'î konulara ait davalar kadılar tarafından görülürdü.⁴⁴⁷

Çarşamba Divanı'nda kimlerin davalarına bakıldığı şimdilik çözümlenebilmiş değildir. Mumcu bu divanda, Divan-ı Hümayun'da görüşülmesi gerekli olmayan dava ve işlerin ele alındığını ihtiyatla ifade etmektedir.⁴⁴⁸ Ancak araştırmacılar Çarşamba Divanı'nda daha çok İstanbul'a ait dava ve sorunların görüldüğünü belirtmektedirler.⁴⁴⁹

Merkezde veziriazam divanları dışında dava kabul eden diğer mercilerin bulunduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin, Divan-ı Hümayun'un aslî üyelerinden Kadıasker de kendi konağında dava dinlemekteydi.⁴⁵⁰ Divan-ı Hümayun'un bir diğer aslî üyesi olan Defterdar da benzer şekilde kendi konağında malî konular hakkındaki davaları kabul etmekteydi.⁴⁵¹ Ancak bu görevlilerin doğrudan dava kabul ettikleri anlamına gelmez. Çeşitli divanlara müracaatlar sonucu veziriazam tarafından kendilerine havale edilen davalara baktıkları söylenebilir.

2.2. LALE DEVRİ'NDE ANADOLU HALKININ ŞİKÂyetLERİ

Bu tezin kapsadığı dönem içerisinde çalışılan Şikâyet defterlerinde gerek Anadolu gerekse diğer Osmanlı memleketlerinden merkeze şikâyet başvuruları olup, burada yalnızca Anadolu coğrafyasından seçilen eyalet ve sancaklarından gönderilen şikâyetlerin değerlendiriliceğini hatırlatmak gerekir. Hemen belirtmeli ki, Şikâyet defterlerinde, şikâyetlerin özeti olup bu özetler üzerinden taşrada ilgili makama gönderilen hükümler yer almaktadır. Dolayısıyla şikâyetler, hükümler üzerinden okunabilmektedir.

Hükümlerde, şikâyetçilerin kısa bir tanımı yapılmakla birlikte şikâyet için başvurduğu mekân da bazen doğrudan belirtilmektedir. Örneğin *dergâh-ı muallâ*, *südde-i saadet*, *rikâb-ı hümâyûn* ve sefer esnasında *ordu-yı hümâyûn* gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu

⁴⁴⁶ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 140; Mumcu, a.g.e., s. 133.

⁴⁴⁷ Mumcu, a.g.e., s. 133.

⁴⁴⁸ Mumcu, a.g.e., s. 134.

⁴⁴⁹ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 167; M. Akif Aydın, a.g.e., s. 235; Mumcu, a.g.e., s. 133.

⁴⁵⁰ Mustafa Şentop, a.g.e., s. 175.

⁴⁵¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar".

mekânlardan dergâh-ı muallâ, Divan-ı Hümayun için kullanılmış olmalıdır.⁴⁵² Sûdde-i saadet ifadesi ise Ahkâm defterlerinde 19. yüzyılın ilk yarısında da kullanılmaya devam edilmiştir.⁴⁵³ Bu durumda sûdde-i saadet sözcük tamlamasının padişahın mutlak vekili olan ve onun adına devlet işlerini yürüten veziriazam divanları için de kullanılabilmesi ileri sürülebilir. Aynı zamanda İstanbul'un isimlerinden biri olan sûdde-i saadet, merkezî hükümeti temsilen de kullanılmış olmalıdır.⁴⁵⁴

Ancak bazen başvuru yeri hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında kâtiplerin rolü hakkında kesin bir ifade kullanmak şimdilik olanaksız görünmektedir. Zira başvuru yerinin belirtilmesi ya da belirtilmemesi keyfiyetinin kâtiplerin tasarrufuna bırakılıp bırakılmadığı bilinmiyor. Eğer başvuru yerinin belirtilmemesi hususu bilinçli olarak tercih edilmemişse, söz konusu şikâyetler için Divan-ı Hümayun'dan başka bir divana başvuruda bulunulduğu yani, davanın veziriazam divanlarında görüşüldüğü düşünülebilir. Nitekim Divan-ı Hümayun'da görüşülmeyen davaların veziriazam divanlarına havale edildiği de bilinmektedir.⁴⁵⁵ Yine 17. yüzyıl ortalarından itibaren veziriazam divanlarının ön plana çıkmasıyla Divan-ı Hümayun'da görevli kâtiplerin, bağlı oldukları *Beylikçi*, *Tahvil* ve *Ruus* gibi Divan kalemlerinin başında bulunan Reisülkittab ile bahsi geçen kalemlerin de veziriazam divanına geçtikleri bilinmektedir.⁴⁵⁶ Böylece merkeze gelen tüm şikâyetlerin söz konusu kalemlerde görevli memurlar tarafından defterlere işlendiği düşünülürse, farklı divanlarda verilen hükümlerin tek bir defterde yani şikâyet defterlerinde toplandığı akla gelmektedir. Aşağıda, Tablo 1'de de görüldüğü üzere Rikab-ı Hümayun ve Ordu-yı Hümayun gibi farklı yerlerde toplanan Divan'lara yapılan başvuruların, aynı Şikâyet defterleri içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır.

⁴⁵² Dergâh-ı muallâ sözcük kalıbı padişahın sarayı ve hükümet merkezini ifade etmek için kullanılmıştır. Abdulkadir Özcan, "Dergâh-ı Âlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dergah-i-ali> (27.06.2023).

⁴⁵³ 19. yüzyıl Ahkâm defterlerinde yine başvuru yeri olarak sûdde-i saadet sözcük tamlamasının kullanıldığı bu defterler üzerinde yapılan tez çalışmalarından takip edilebilmektedir. Cengiz Özveri, 1813-1834 Tarihlerini Kapsayan IV Numaralı Maraş Ahkâm Defteri'nde Maraş Kadılığı'na Gönderilen Hükümler, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2004; Bünyamin Köse, 6 ve 7 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterlerine Göre Gümüşhane Sancağı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2020; Nihal Altunç, 8 Numaralı Bosna Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman, 2019.

⁴⁵⁴ Sûdde-i saadet ismi dersaadet, asitane, deraliye vb. isimler gibi İstanbul şehri tanımlamak için de kullanılmıştır. Necdet Sakaoğlu, a.g.e., s. 173.

⁴⁵⁵ İkinci divanına nakiller için bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 139; Cuma ve Çarşamba divanına nakiller için bkz. Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 167.

⁴⁵⁶ Mumcu, a.g.e., s. 48; Mehmet İpşirli, "Bâbîâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali#1-tarih> (29.06.2023).

Bu düşünceyi destekleyen hâlihazırda bir takım veriler bulunmaktadır. Divan toplantılarının sabahdan öğleye kadar yapıldığı; bu toplantılarda yalnızca halkın şikâyetleri değil aynı zamanda elçi kabulü, çeşitli devlet meseleleri, devlet görevlilerinin tayin-tevcih, azl konularının görüşüldüğü; 17. yüzyıl ortalarından sonra ve 18. yüzyılda haftada iki gün ve daha sonra tamamen kaldırılarak artık Divan-ı Hümayun'un yerini veziriazam divanlarının aldığı biliniyor ve 18. yüzyıl boyunca şikâyet defter serilerinin devam ettiği arşiv kayıtlarından takip edebiliyorsa, bir şikâyet defterinde yer alan hükümlerin çeşitli divanlarda görüşülen davalara ait oldukları söylenebilir. Buna göre memurların, verilen kararları tek bir defterde toplama isteği de etkili olmuş olmalıdır. Böyle bir toplu kataloğun oluşturulması, şikâyetler neticesinde daha önceden verilen hükümler kolayca bulunarak yeni kararların verilmesinde memurlara zaman açısından da avantaj sağlayabilirdi. Zira şikâyet defterlerinde yer alan bazı hükümler üzerinde ileri tarihlere ait notlandırmaların bulunması memurların bu defterlere zamanla müracaat ettiklerini göstermektedir. Örneğin kefalet üzere alacağı olan bir kişinin, kefil olduğu kişiden parasını alamadığı için evahir-i Cemâziyevvel 1115 (Ekim 1703) tarihinde yaptığı şikâyet üzere davası Adana Valisi ve Adana Kadısı'na havale edilmiş ve hükmün sonuna davalının “*edâda muhalefet iderse Divân-ı Hümâyûnuma ihzâr oluna*” şeklinde not düşülmüştür. Belli ki bu dava Adana'da neticelenememiş olacak ki söz konusu hükmün üzerine yaklaşık dokuz ay sonra himaye olunduğu gerekçesiyle davalının İstanbul'a getirilmesine dair evail-i Rebî'ülevvel 1116 (Temmuz 1704) tarihli bir not bulunmaktadır.⁴⁵⁷ Yine incelenen şikâyet defterlerinde gerektiği zaman bu defterlere dönülerek önceki tarihli hüküm taramaları yapıldığı görülmektedir.⁴⁵⁸

Bir başka veri ise Divan toplantılarının yapılmadığı bilinen tarihlere ait hükümlerin şikâyet defterlerinde yer almasıdır. Örneğin Osmanlı tarihinde II. Mustafa'nın tahttan indirilerek yerine III. Ahmed'in tahta geçtiği ve Edirne Vakası veyahut 1703 isyanı adı ile bilinen ayaklanma süreci yaşanmıştı. III. Ahmed 9 Rebî'ülâhir 1115/22 Ağustos 1703 tarihinde tahta çıkmıştı.⁴⁵⁹ Bu olayın çağdaşı olan Naima, tahta çıktıktan sonra “*ihtilâl-i vakte binâ'en*” H. 1115 Cemâziyelevvel ve Cemâziyelâhir aylarında Divan-ı

⁴⁵⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 39, s. 534; Benzer şekilde evahir-i Cemâziyevvel 1115 (Ekim 1703) tarihli İstanbul Kadısı'na gönderilen hükmün üzerinde iki sene on ay sonra 18 Cemâziyelevvel 1118 (28 Ağustos 1706) tarihli not bulunmaktadır. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 39, s. 556. Yine evail-i Cemâziyelâhir 1115 (Ekim 1703) tarihli hüküm üzerinde yaklaşık dört sene sonra 4 Cemâziyelâhir 1119 (2 Eylül 1707) tarihli bir not düşülmüştür. BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 39, s. 587.

⁴⁵⁸ Bkz. 3. Bölüm'de, Merkezde Bulunan Defterlerin Kullanımı.

⁴⁵⁹ Şaduman Tuncer, *Sultan III. Ahmed: Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2023, s. 62.

Hümayun'un toplanmadığını bildirmektedir.⁴⁶⁰ Ancak bu dönemi kapsayan Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nde 39 numaralı Atik Şikâyet Defteri'nde⁴⁶¹ Cemâziyelevvel ayının ilk on günü 83, ikinci on günü 267, üçüncü yani son on günü 143 hüküm olmak üzere toplam 493 hüküm kaydı bulunmaktadır. Yine Cemâziyelâhir ayına ait ilk on gün 166, ikinci on günü 160, son on günü ise 115 hüküm kaydedilmiştir. O halde bu hükümler Divan-ı Hümayun'da karara bağlanan hükümler olmamalıdır. Bu şikâyetlerin, III. Ahmed'in tahta geçtiği H. 9 Rebî'ülâhir 1115 tarihinde sadrazam olarak atanan Kavanoz Ahmed Paşa'nın divanında görüldüğü varsayılabilir.⁴⁶²

Tablo 1: 75, 84, 94, 105, 116 ve 127 Numaralı Defterlerde Yer Alan Şikâyetler⁴⁶³

Başvuru Yeri/ Defter No	Defter 75	Defter 84	Defter 94	Defter 105	Defter 116	Defter 127	Toplam
Amasya Sancağı							
Dergah-ı Mualla	2						2
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	4					10	14
Südde-i Saadet	1	6	8	7	8	5	35
Belirsiz	11	13	15	12	9	20	80
Toplam	18	19	23	19	17	35	131
Ankara Sancağı							
Dergah-ı Mualla	8						8
Rikab-ı							

⁴⁶⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn*, 4. Cilt, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 1877.

⁴⁶¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d. 39.

⁴⁶² Kavanoz Ahmed Paşa, H. 9 Rebî'ülâhir 1115 / M. 22 Ağustos 1703 tarihinde sadrazam olarak atanmıştır. Abdülkadir Özcan, "Ahmed Paşa, Kavanoz", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-pasa-kavanoz> (30.07.2024).

⁴⁶³ Bu tabloda gösterilen hükümler arasında sadece şikâyete binaen hükümlere yer verildi. Bunun haricinde izin, istek ve atamalara dair gönderilen hükümler ise burada gösterilmedi.

Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	7					6	13
Südde-i Saadet		8	6	12	8	3	37
Belirsiz	8	18	18	6	13	20	83
Toplam	23	26	24	18	21	29	141
Ayıntâb Sancağı							
Dergah-ı Mualla							
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	1						1
Südde-i Saadet		1	1	5		1	8
Belirsiz	3	5	2	7	7	3	27
Toplam	4	6	3	12	7	4	36
Bolu Sancağı							
Dergah-ı Mualla							
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	6					9	15
Südde-i Saadet		10	2	9	13	4	38
Belirsiz	11	16	30	20	26	26	129
Toplam	17	26	32	29	39	39	182
Diyarbakir Eyaleti							

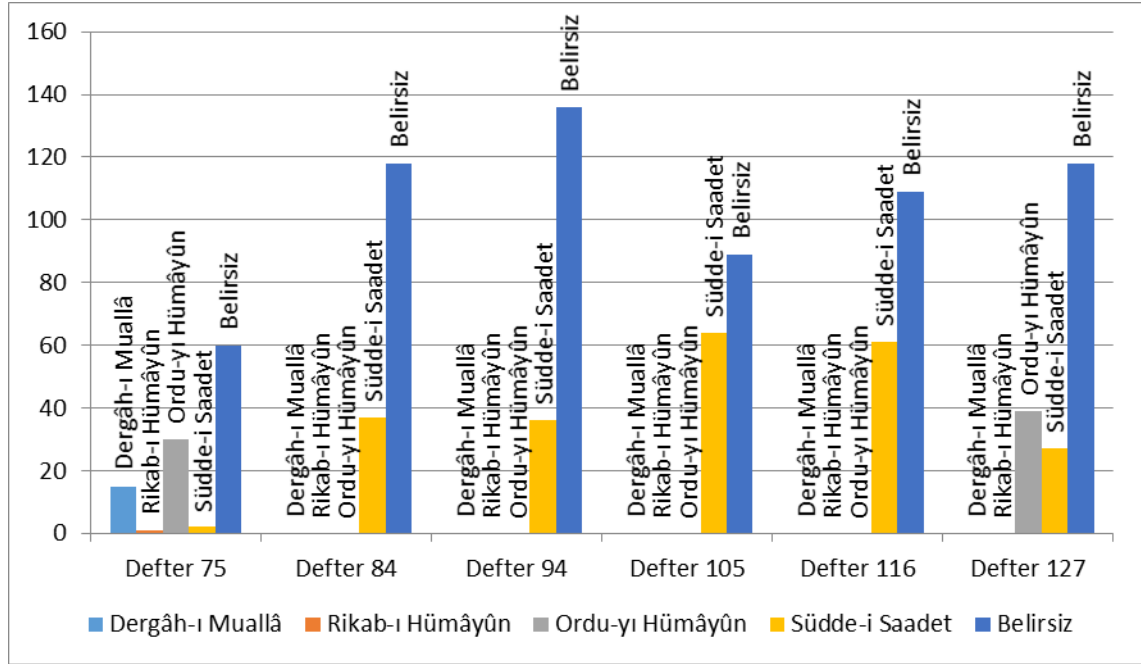
Dergah-ı Mualla	3						3
Rikab-ı Hümayun	1						1
Ordu-yı Hümayun	10					2	12
Südde-i Saadet		2	5	10	3	2	22
Belirsiz	11	21	18	10	18	6	84
Toplam	25	23	23	20	21	10	122
Kayseri Sancağı							
Dergah-ı Mualla	1						1
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	1					4	5
Südde-i Saadet	1	2	3	3	10	3	22
Belirsiz	9	10	23	3	7	10	62
Toplam	12	12	26	6	17	17	90
Saruhan Sancağı							
Dergah-ı Mualla	1						1
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun	1					3	4
Südde-i Saadet		6	4	11	9	5	35
Belirsiz	3	18	17	20	14	14	86

Toplam	5	24	21	31	23	22	126
Trabzon Sancağı							
Dergah-ı Mualla							
Rikab-ı Hümayun							
Ordu-yı Hümayun						5	5
Südde-i Saadet		2	7	7	10	4	30
Belirsiz	4	17	13	11	15	19	79
Toplam	4	19	20	18	25	28	114
Genel Toplam	108	155	172	153	170	184	942

Tablo 1’de şikâyetlerin hem belirtilen başvuru yerleri hem de şikâyetler neticesinde oluşturulan hüküm sayıları gösterildi. Başvuru yerleri incelendiğinde dergâh-ı muallâ tabiri sadece 75 numaralı defterde görülmektedir. Bundan sonraki defterlerde südde-i saadet tabiri kullanılmıştır. Yine 75 ve 127 numaralı defterlerde bazı başvuruların Ordu-yı Hümayun’a yapıldığı görülmektedir. 75 numaralı defterde genel itibariyle hükümler evail-i Rebî’ülevvel 1130 (Şubat 1718) tarihi ile başlayıp evahir-i Zilhicce ile 1130 (Kasım 1718) tarihinde sonlanmaktadır. Bu tarihte Osmanlı-Avusturya savaşının olduğu ve 22 Şâ’ban 1130 (21 Temmuz 1718) tarihinde imzalanan Pasarofça Antlaşması ile son bulduğu bilinmektedir.⁴⁶⁴ Bu nedenle bazı şikâyet başvurularının, Divan’ın veziriazam tarafından ordu merkezinde toplanması sebebiyle buraya yapıldığı tespit edilmiştir. Öte yandan defterin kapağında her ne kadar “şikâyet-i ordu” yazılmışsa da içeriğinde sadece orduda verilen kararlar olmadığı anlaşılmaktadır. 127 numaralı defterde de orduya gönderilen şikâyetlerin olduğu görülmektedir. Bu defter evahir-i Şâ’ban 1143 (Mart 1731) hükümleri ile son bulmaktadır. Burada da evasit-ı Muharrem (Temmuz/Ağustos 1730) ile evasit-ı Rebî’ülevvel (Eylül/Ekim 1730) tarihleri arasında yer alan şikâyetlerin Ordu-yı Hümayun’a gönderildiği tespit edilmiştir. Zira bu tarihlerde Osmanlı Devleti, İran ile savaşmakta olup İran cephesinden olumsuz

⁴⁶⁴ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, 2. Cilt, s. 1117.

haberler gelmekteydi. Bunun üzerine III. Ahmed'in de bizzat katılacağı bir sefer tertibi ile Osmanlı ordusunu Üsküdar'da toplandığı bilinmektedir.⁴⁶⁵ Böylece bu süreç zarfında yapılan başvuruların bazıları orduya yapıldığı anlaşılmaktadır.

Grafik 7: Başvuru Yerlerine Göre Şikâyetlerin Dağılımı

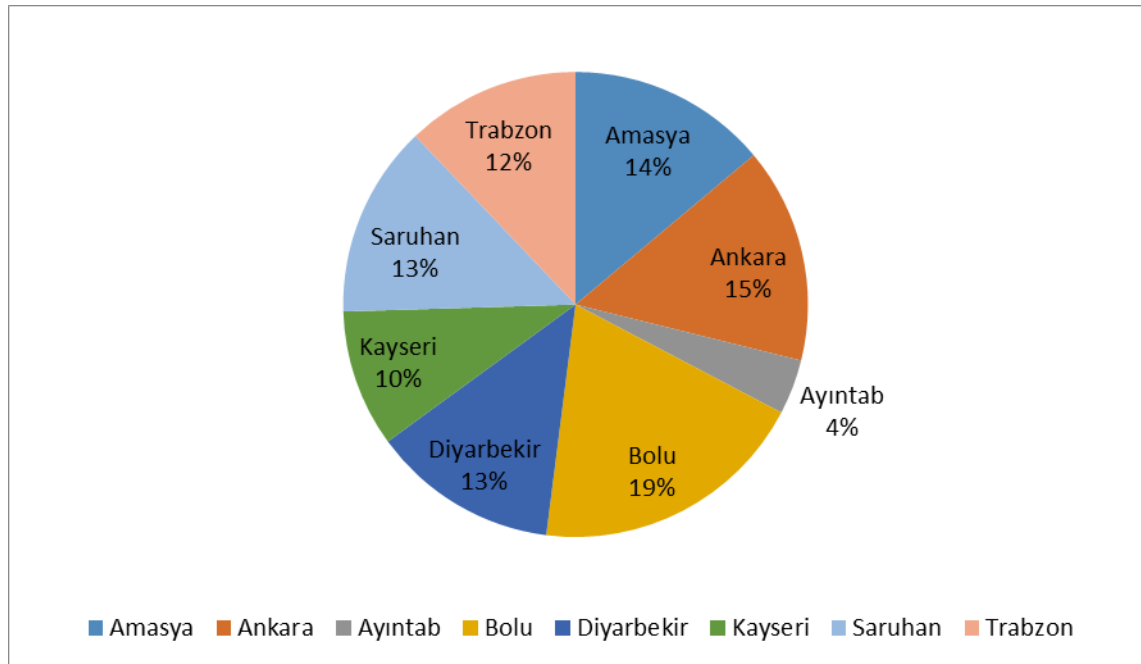
İncelenen 6 deftere göre şikâyetlerin başvuru yerlerinin %67'si (630 şikâyet) belirtilmemiş olup, % 24'ü (227 şikâyet) südde-i saadet, %7'si (69 şikâyet) Ordu-yı Hümayun, %2'si (15 şikâyet) Dergâh-ı Muallâ ve toplam oran içerisinde %0 (1 şikâyet) Rikâb-ı Hümayun olarak kaydedilmiştir. Bu duruma göre Lale Devri'nin başlarında başka bir deyişle Veziriazam Damat İbrahim Paşa'nın sadaretinin ilk yıllarında şikâyetlerin başvuru yeri dergâh-ı muallâ olarak kaydedilmiş ve bundan sonra bu tabirin yerini südde-i saadet almaya başlamıştır. Yine yukarıda ifade edildiği gibi bu devrin başında devam eden Avusturya Savaşı ve devrin sonunda İran seferine çıkma niyeti sebebiyle ordunun Üsküdar'da toplanması nedeniyle şikâyetlerin orduya yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu iki defter arasında orduya şikâyet gönderilmemesinin sebebi gerek III Ahmed'in ve gerekse Veziriazam Damat İbrahim Paşa'nın ordunun başında bizzat

⁴⁶⁵ Münir Aktepe, Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'it-tevârih, 1. Cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 2.

sefere katılmamalarıdır. Devlet, bu dönemde İran ile yapılan savaşları İran sınırında bulunan eyalet valileri ve beyler ile yürütmüştü.⁴⁶⁶

2.2.1. Şikâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı

Merkeze gönderilen şikâyetler, çalışılan bölgelere göre nicelik bakımından farklılık göstermektedir. Bu farklılığın belli başlı sebepleri bulunmaktadır. Bundan önce çalışılan her bölgenin idarî birim olarak farklı olduğu ifade edilmişti. Diyarbekir, eyalet bazında çalışılırken, Amasya, Ankara, Ayıntâb, Bolu, Kayseri, Saruhan ve Trabzon sancak bazında çalışıldı. Şikâyet sayılarındaki farklılıklara bölgelerin nüfusu ve nüfusa bağlı olarak Müslim ve gayrimüslimlere ait çoğunluk-azınlık grupları, köylü, kentli ve göçebe/aşiret kitleleri, bölgelerin coğrafi şartları ile merkeze olan mesafesi, şer'î ve örfî yöneticilerin tutum ve davranışları ile yerel güçlerin baskısı gibi durumların neden olabileceği söylenebilir.

Grafik 8: Şikâyetlerin Bölgelere Göre Dağılımı

Şikâyet sayılarına göre bölgeler şöyle sıralanmıştır: Bolu, Ankara, Amasya, Diyarbekir, Saruhan, Trabzon, Kayseri ve son olarak Ayıntâb. Bunlardan Bolu Sancağı şikâyetin en yoğun yapıldığı sancak konumundayken Ayıntâb Sancağı ise en düşük şikâyetin

⁴⁶⁶ 1722 yılında vezir rütbesini haiz valilerden Bağdat Valisi Hasan Paşa, Basra Valisi Ahmed Paşa, Musul Valisi Mustafa Paşa, Van Valisi Köprülüzâde Abdullah Paşa, Erzurum Valisi İbrahim Paşa ile Kars, Çıldır ile Şehrizar beylerine İran seferi için izin verilmişti. Serdar Genç, a.g.e., s. 20.

yapıldığı sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Defterlerden elde edilen bu şikâyet dağılımının bölgelerin merkeze uzaklıkları ile ne kadar bağlantılıydı? Başka bir deyişle merkezden uzaklaştıkça şikâyetlerin sayısı azalmakta mıydı? Bu sorunun cevabını bulmak için Amasya, Ankara, Ayıntâb, Bolu, Diyarbakir, Kayseri, Saruhan ve Trabzon'un merkeze olan uzaklıkları ve yol güzergâhlarını belirlemek gerekmektedir.

Anadolu'da ulaşım, İstanbul merkez kabul edilmek üzere kara yolu vasıtasıyla sol kol, orta kol, sağ kol olarak adlandırılan üç ana kol ve bu kollara bağlı tali yollar üzerinden yapılmaktaydı. Bunlar; aynı zamanda hac güzergâhı da olan sağ kol (Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya-Halep ve Şam istikameti), orta kol (Üsküdar-Gebze-İznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas- Hasan Çelebi -Malatya-Harput-Diyarbakir-Nusaybin-Musul-Kerkük-Bağdat-Basra istikameti) ve orta kol ile Merzifon'a kadar aynı güzergâh üzerinde olup buradan Tebriz'e doğru giden sol kol (Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarki-Kelkit-Aşkale-Erzurum-Hasankale-Kars-Tebriz istikameti) idi.⁴⁶⁷ Yolculuğu kolaylaştırmak için söz konusu üç kolu oluşturan ana yollar ile diğer şehirleri bu ana yollara bağlayan tali yollar üzerinde menziller bulunuyordu. Bu menziller arasındaki mesafe coğrafi şartlar, bölgenin güvenliği ve çevrede menzilhâneyi besleyecek bir yerleşim yerinin olup olmaması gibi sebeplerle değişmekle birlikte ülke genelinde ortalama 11 saat olarak tespit edilmiştir.⁴⁶⁸

Öte yandan yol üzerinde bulunan menziller devlete ait olup resmî işlerinde kullandığı mekânlardı. Devlet askerî harekât, haberleşme ve lojistik faaliyetlerini bu güzergâhlarda bulunan menziller üzerinden yürüterek muharip birliklerin işini kolaylaştırmaktaydı.⁴⁶⁹ Bununla birlikte bu menziller özel haberleşme için yasaklanmıştı. Ancak söz konusu yasağın zamanla ihlal edildiği ve kişisel işler için de menzillerde bulunan hayvanların kiralandığı bilinmektedir. Bu durumun devlet işlerini aksattığı sebebiyle, özel işler için menzil hayvanlarının verilmemesi hususunda zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır.⁴⁷⁰ Ancak şunu belirtmeli ki, menzillerin bulunduğu bu yollar devlet görevlilerinin sıklıkla kullandığı yollar olması hasebiyle bakımlı ve güvenli

⁴⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002, s. 4.

⁴⁶⁸ Menziller arasındaki mesafe 45 saat ile 3 saat arasında değiştiği bilinmektedir. Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, Hikmetevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 37-38. Osmanlı Devleti'nde mesafe ölçüleri merhale, berîd, fersah, mil, kulaç, ok atımı gibi kavramlarla ifade edilmiş ancak 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar çoğunlukla saat ölçü birimi kullanılmıştır. Böylece mesafelerin uzamsal değil zamansal olarak ifade edildiği görülmektedir. Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Ed. Hasan Bahar vd., Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013, s. 445.

⁴⁶⁹ Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İlaşe Menzilleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 4.

⁴⁷⁰ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 44.

olmalıydı. Dolayısıyla bu yollar üzerinde belli aralıklarla inşa edilen hanlar ve kervansaraylar halka ve tüccarlara hizmet vermekte ve böylece halk ve tüccarlar da bu menzil güzergâhlarını kullanmaktaydı.⁴⁷¹

Şikâyetlerin dağılımında bölgeler arasındaki farklılıkları oluşturan unsurlardan merkeze uzak-yakın olma ilişkisinin yanı sıra bölgelerin kendilerine has özelliklerinin de etkili olduğu düşünülmelidir. Bu özellikler bölgelerin yönetim tarzı, kapsadıkları sancak veya kaza sayısı ve bununla ilgili olarak nüfus verileri şeklinde sıralanabilir. Bundan sonra çoğunlukla söz konusu yolların kullanıldığı düşünülerek çalışılan bölgeler ile şikâyetlerin ulaştırıldığı İstanbul arasındaki yol güzergâhları ve mesafeler gösterilecektir. Yine bölgelerin idare şekilleri ve bölge içi şikâyet dağılımları hakkında bilgi verilecektir.

2.2.1.1. Amasya Sancağı

Amasya Sancağı Lale Devri'nde Sivas Eyaleti'ne bağlıydı. Şikâyet defterlerinde yer alan hükümlerin başlıklarından anlaşıldığına göre Amasya Sancağı'nın bu dönem içerisinde bazen arpalık olarak verildiği görülmektedir. Örneğin 94 ve 105 numaralı defterlerde *ber-vech-i arpalık Amasya Sancağı Paşasına/Mutasarrıfına* şeklinde hükümler gönderilmiştir. Lale Devri'nde Amasya Sancağı'nı tasarruf eden bey ve paşalar şunlardı: Hamisoğlu Ebubekir Paşa (7 Nisan 1721), Mehmed Paşa (21 Temmuz 1722), İbrahim Paşa (15 Kasım 1722), Mehmed Paşa (22 Aralık 1722), Seyyid Mehmed Paşa (25 Eylül 1723), Solak Mehmed Paşa (8 Aralık 1723), Rişvanoğlu Mehmed Paşa (28 Haziran 1724), Mamaluoğlu Osman Bey (11 Mayıs 1725), Şahsuvar-zâde Osman Paşa (16 Haziran 1725), Boğazlıyanlıoğlu Mehmed Paşa (12 Ocak 1726), Hüseyin Paşa (1726, 1727), Mehmed Paşa (28 Ocak 1728), Hüseyin Paşa (30 Nisan 1729), Selim Paşa (1730).⁴⁷² Yine bu yöneticilerin de tasarruflarındaki bu sancağı mütesellimler vasıtasıyla idare ettikleri Amasya mütesellimlerine gönderilen hükümlerin başlıklarından anlaşılmaktadır.

Şer'iyye sicillerinden yararlanılarak yapılan bir çalışmaya göre Lale Devri'nde Amasya Sancağı başta nefsi Amasya olmak üzere Merzifon, Merzifonabad, Mecidözü, Zünnûnabad, Gedegra/Kedegra, Kelikras, Havza, Ladik, Gümüş maa Hacıköy, Zeytun

⁴⁷¹ İsmet Miroğlu, "Anadolu Yol Sistemine Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. M. Münir Aktepe'ye Armağan Sayısı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s. 244.

⁴⁷² Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağının Yönetimi", *Osmanlı Taşrasının İdarî Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 378-379.

kazalarından oluşmaktaydı.⁴⁷³ Bununla birlikte incelenen şikâyet defterlerinden anlaşıldığı üzere Argoma ve Geldiklan da sancağa bağlı kazalardandı.

Amasya Sancağı'nda şikâyetlerin %25'i sancak merkezi olan Amasya Kazası'na ait iken %65'i diğer kazalara ait şikâyetlerdi. Arda kalan %10'luk kısım ise hiçbir kaza ile ilişkilendirilmeyen, sancak geneline gönderilen hükümleri ihtiva etmekteydi. Bu kazalar arasında öne çıkan ilk üç kaza sırasıyla %22 ile Merzifon, %11 ile Gedegra ve %8 ile Zeytun Kazası idi.

Amasya kenti Anadolu yol sisteminin orta kolunda yer almaktaydı. Buna göre Amasya ile Üsküdar arasındaki mesafe 153 saat olarak tespit edilmiştir. Yine Amasya'dan sol kol ile orta kolun ayrıldığı Merzifon ile Turhal ve Niksar'a üç kolu bulunmaktadır.⁴⁷⁴ Amasya'dan İstanbul'a gidecek olan bir şikâyetin veya şikâyetçinin izleyeceği güzergâh ve menziller arasındaki mesafe saat ölçü birimiyle şu şekilde olmalıdır: Amasya ile Merzifon menzilleri arasında 8 saat olup bundan sonra sırasıyla Merzifon -14 saat- Osmancık -9 saat- Hacı Hamza -9 saat- Tosya -10 saat- Koçhisar -8 saat- Karacaviran -4 saat- Karacalar -3 saat- Çerkeş -6 saat- Bayındır -9 saat- Gerede -12 saat- Bolu -12 saat- Düzcepazarı -12 saat- Hendek -12 saat- Sapanca -7 saat- İznikmid ve İznikmid ile Üsküdar menzili arasında da 18 saat mesafe bulunmaktaydı.⁴⁷⁵ Böylece Amasya'nın Üsküdar'a uzaklığı toplam 153 saat idi ve Amasya'dan sonra Üsküdar menzili de dâhil olmak üzere toplam 16 menzilin geçilmesi gerekiyordu.⁴⁷⁶

2.2.1.2. Ankara Sancağı

Ankara Sancağı, Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak konumundaydı. Amasya Sancağı'nda olduğu gibi Ankara Sancağı'na gönderilen hükümler de sancağın arpalık ile yönetildiğini göstermektedir. Nitekim 75, 84, 94 ve 127 numaralı defterlerde hüküm başlıklarında *ber-vech-i arpalık Ankara Sancağı Paşasına/Mutasarrıfına* ibaresine rastlanmaktadır. Bununla birlikte Lale Devri'nde Ankara Sancağı, Şam Valisi Vezir

⁴⁷³ Hüseyin Güneş, *Lale Devri'nde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2014, s. 15.

⁴⁷⁴ Cemal Çetin, a.g.e., s. 134. Bu yollar üzerinde menzillerden başka tüccarlar ve sıradan insanlara hizmet vermek için 30-40 kilometre aralıklarla hanlar ve kervansaraylar inşa edilmiştir. Zira yük taşıyan hayvanlar ile normal bir insanın günde en fazla 30-40 kilometre gidebileceği hesap edilmiştir. M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, 10. Cilt, Ankara, 2002, s. 920.

⁴⁷⁵ İznikmid ile Üsküdar arasında Gebze bulunmaktaydı. Ancak araştırmacılar tarafından -kullandıkları kaynaklardan olsa gerek- orta ve sol kol menzilleri tarif edilirken Gebze menziline bir atıfta bulunulmamış ve doğrudan İznikmid ile İstanbul bağlantısı kurulup mesafenin 18 saat olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte İznikmid ile Gebze arasında 9 saat ve Gebze ile Üsküdar arasında yine 9 saat mesafe bulunmaktaydı. Cemal Çetin, a.g.e., s.128; Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 70.

⁴⁷⁶ Bu menzillerden Hacı Hamza menzili 1691 yılında kapatılmış ve muhtemelen bu dönemde İran ile yapılan savaşların etkisiyle 1725'te tekrar faaliyet göstermeye başlamıştır. Cemal Çetin, a.g.e., s.127-135.

İbrahim Paşa'nın kethüdası Yusuf Paşa (1719, 1722, 1723, 1725, 1726, 1727), arpalık olarak eski Tiflis Beylerbeyi Şehnüvaz Paşa (1724), yine arpalık olarak Rumeli Beylerbeyliği payesiyle Mirahûr-ı Sani Şehriyâri Mustafa Paşa (1728) ve daha sonra Gence Muhafazasında bulunan Zeynelabidin Paşa (1729) tasarrufuna verilmiştir.⁴⁷⁷ Bu yöneticiler görevleri sebebi ile Ankara'da durmayıp yerlerine mütesellimler tayin ederek idare etmişlerdir.

Lale Devri'nde Ankara Sancağı başta nefis-i Ankara olmak üzere Haymanateyn (Büyük ve Küçük Haymana), Çubukabad, Murtazaabad, Yabanabad, Ayaş, Şorba, Yörükân-ı Ankara Kazaları'ndan oluşmaktaydı. Bununla birlikte Ankara merkezine bağlı olarak Bacı, Çukurcak ve Kasaba Nahiyeleri bulunmaktaydı.⁴⁷⁸

Sancak merkezi olan Ankara Kazası ile ilgili şikâyetler %42 ve sancağın diğer kazaları ise %57'lik bir orana sahipti. Sancak geneline gönderilen hükümler ise %1 olarak tespit edildi. Sancağa bağlı çevre kazalar arasında Haymana Kazası sahip olduğu %18 şikâyet oranı ile ön plana çıkmaktadır. Yine Murtazaabad ve Yabanabad %9, Ayaş %8 ve Çubukabad %6 ile en çok şikâyet başvurusunda bulunan kazalardı.

Ankara ana yolların üzerinde bulunmuyordu ve böylece İstanbul'a ulaşmak için uzun süre tali yollar seyrediliyordu. Buna göre Ankara -9 saat- Ayaş -7 saat- Beypazarı -11 saat- Nallıhan -6 saat- Göynük -8 saat- Torbalı -12 saat- Taraklı -8 saat- Geyve -6 saat- Sapanca'ya giden yol takip edilmektedir.⁴⁷⁹ Artık Sapanca orta sol kolun güzergâhı üzerinde olup buradan 7 saat mesafedeki İznikmid'e ve oradan da 18 saat mesafedeki İstanbul'a gidilmektedir. Böylece söz konusu güzergâha göre Ankara'dan İstanbul'a toplam 92 saatlik bir mesafe bulunmaktaydı.

2.2.1.3. Ayıntâb Sancağı

Ayıntâb Sancağı, Lale Devri'nde Maraş Eyaleti'ne bağlıydı. Ayıntâb Sancakbeyi haslarının Lale Devri'nde padişah haslarına alındığı görülmektedir. Ayıntâb, 1717 yılından Mart 1719 tarihine kadar iltizam olarak Rakka Valisi Vezir Ali Paşa'nın tasarrufunda idi ve Ali Paşa bir mültezim ile Ayıntâb Sancağı'nı idare ediyordu. Bu tarihten sonra Ayıntâb Dergâh-ı Mualla Gediklileri'nden Halil'e bir yıllığına iltizama verilmiştir. Halil hazine için vergileri toplamasının yanı sıra Ayıntâb Sancağı'nın

⁴⁷⁷ Orhan Kılıç, "Sancakbeylerinden Mutasarrıf Paşalara Ankara Sancağı'nın Yönetimi", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 396-397.

⁴⁷⁸ Sevda Danık, "1723-1736 İran Seferleri Sırasında Ankara Kazası'ndan Toplanan Avarız Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, C. 5, S. 2, 2021, s. 218-219.

⁴⁷⁹ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 85.

yöneticisi idi ve böylece sancağın mültezim voyvodası olmuştur. Mart 1720'de ise malikâne uygulamasına dâhil edilen Ayıntâb hassı hisseli olarak ortaklar tarafından idare edilmiştir. Ancak sancağı idarî ve malî olarak ortakların yürütmesinin bazı sıkıntılara yol açması sebebiyle Mart 1729 tarihinde sancak bir yıllığına Ayıntâblı Gergerîzâde Hacı Mehmed Ağa'ya iltizamen verilmiştir.⁴⁸⁰ Böylece Lale Devri'nde Ayıntâb Sancağı klasik sancak yönetiminden uzak ve dönemin şartlarına uygun olarak idarî ve malî işlerin başında voyvodanın bulunduğu malikâne ile idare edilmiştir. Ergenç, 18. yüzyılda voyvodaların klasik dönemin sancakbeylerine ait işlevleri yerine getirdiklerini ifade ederek bunların malî-idarî sorumlulukları haiz bir görevli olduklarına dikkat çekmektedir.⁴⁸¹ Nitekim şikâyet defterlerinde Ayıntâb Kadısı ile birlikte voyvodalarına gönderilen hükümlerden, buradaki voyvodaların malî görevlerinin yanı sıra idarî görevlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Ayıntâb'da halka zulmeden Hacı Ömer oğulları Ömer ve Osman adlı kişilerin şikâyet edilmesinde⁴⁸² ve yine Mehmed adlı bir kişinin imamlık vazifesine müdahale edildiğine dair şikâyetin hükmü de yine Ayıntâb Naibi ile Voyvodası'na gönderilmiştir.⁴⁸³

Ayıntâb Sancağı 18. Yüzyılın ilk yarısında nefis-i Ayıntâb Kazası başta olmak üzere Tel-Bâşer ve Burç Nahiyelerinden oluşmaktaydı.⁴⁸⁴

Ayıntâb Sancağı sadece Ayıntâb Kazası'ndan ibaret olması hasebiyle şikâyetlerin tamamı söz konusu kazaya aitti. Bununla birlikte Ayıntâb Kazası'na bağlı Burç Nahiyesi ile ilgili bir şikâyete rastlanmazken Tel-Bâşer Nahiyesi ile alakalı sadece bir şikâyet tespit edildi.

Anadolu yol güzergâhının sağ kolunda yer almaktadır. Ancak hac yolu olarak da tasvir edilen bu ana yol üzerinde bulunmasa da yine bu yol güzergâhında bulunan Halep'ten ayrılan tali bir yol vasıtasıyla Ayıntâb menziline ulaşılabilirdi. Buna göre İstanbul'a gitmek için şu yol takip ediliyordu: Ayıntâb -9 saat- Kilis -12 saat- Halep -10 saat- Tenrin -12 saat- Antakya -9 saat- Bagras/Belen -7 saat- Payas -8 saat- Kurdkulağı -12

⁴⁸⁰ Hüseyin Çınar, "18. Yüzyılda Ayıntab (Antep) Sancağı'nın İdarî ve Malî Yapısı", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 279-280.

⁴⁸¹ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri", s. 375.

⁴⁸² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 470. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1137 (12-21 Temmuz 1725).

⁴⁸³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 366. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1143 (24 Eylül-3 Ekim 1730).

⁴⁸⁴ Hüseyin Çınar, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000, s. 74; Serhat Kuzucu, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'te Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 15, S. 1, 2016, s. 107. Ayıntâb Sancağı'na, 1543 yılında Ayıntâb Nahiyesi'nin yanı sıra Tel-Bâşer ve Nehrü'l-cevaz Nahiyeleri'nin eklendiği bilinmektedir. Hüseyin Özdeğer, Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı, 1. Cilt, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1988, s. 99.

saat- Adana -18 saat- Dölek/Yayla -14 saat- Ulukışla -9 saat- Ereğli -12 saat- Karapınar -16 saat- İsmil -8 saat- Konya -18 saat- Ilgın -9 saat- Akşehir -5 saat- İshaklı -6 saat- Bolvadin -12 saat- Han-ı Hüsrev Paşa -8 saat- Seyitgazi -8 saat- Eskişehir -9 saat- Söğüt -12 saat- Lefke- 6 saat- İznik -12 saat- Dil/Hersek -4 saat- Gebze -9 saat- Üsküdar. Böylece toplam 274 saat mesafe ile İstanbul'a varılmaktaydı.⁴⁸⁵

Ayrıca Ayıntâb şehri sağ kol ile orta kol arasında bulunmakta ve hayli işlek olan tali yollar vasıtasıyla her iki kola da eklenilebilmekteydi. Yine Halep yolu üzerinden İskenderun Limanı vasıtasıyla deniz ulaşımına da imkânı vardı.⁴⁸⁶

2.2.1.4. Bolu Sancağı

Bolu Sancağı Osmanlı idaresine girdiği tarihlerde klasik sancak sistemi ile yönetiliyordu. Ancak 1692 tarihine gelindiğinde voyvodalık ile yönetilmeye başlandı.⁴⁸⁷ Bu değişimin sebebi sancak mutasarrıfları ile mültezimlerin usulsüz olarak fazla vergi almalarıydı. Böylece Bolu'nun sancak statüsü kaldırılarak hasları merkezi hazineye bağlanıp voyvoda ile yönetilmeye başlandı.⁴⁸⁸ Lale Devri'nde de voyvodalık idaresi devam ediyordu. Mayıs-Kasım 1718 tarihli 75 numaralı şikâyet defterinde Bolu Sancağı sakinlerinin şikâyetleri üzerine yazılan hükümlerden anlaşıldığına göre Bolu Hassı ile Yeni-il Hassı birlikte idare ediliyordu. Buna göre her iki hassın voyvodalığı tek bir kişi üzerinde, Eski Divan-ı Hümayun Çavuşbaşlarından Ahmed'in uhdesinde olduğu kayıtlıydı. Ağustos 1719-Mart1720 tarihli 84 numaralı defterde ise Bolu ile Yeni-il Haslarının idaresinin artık ayrıldığı tespit edilmiştir. Bolu Hassı müstakil bir idare olarak görülmekle bu seferde Yusuf ve İbrahim adlı iki voyvoda uhdesine verilmiştir. Yine Mayıs-Ekim 1725 tarihli ve 94 numaralı defter ile Şubat-Ağustos 1725 tarihli ve 105 numaralı defterlerde iki voyvodalı sistem devam etmiştir. Mart-Ağustos 1728 tarihli ve 116 numaralı defterde ise Yusuf ve İbrahim'in Bolu Voyvodalığını yine ortak bir şekilde yürüttükleri görülmekle birlikte İbrahim'in aynı zamanda Kastamonu Sancağı Mutasarrıfı olduğu belirtilmektedir. Mayıs 1730-Mart 1731 tarihli ve 127 numaralı defterde ise hükümlerde sadece Yusuf'un adı geçmektedir. Ancak yine de Bolu Voyvodalığı'nın bu tarihlerde ortaklık ile idare edilmediği anlamına gelmemelidir. Zira

⁴⁸⁵ Bu kol üzerinde Han-ı Hüsrev Paşa ile Bolvadin Menzili arasında bulunan Bayat Menzili, Ilgın ile Konya Menzili arasında Ladik Menzili ve Dölek ile Adana Menzilleri arasında Çakıd Hanı/Bayrampaşa Kervansarayı Menzili Lale Devri'nde aktif olarak kullanılmadıkları için burada gösterilmedi. Cemal Çetin, a.g.e., s. 95-123.

⁴⁸⁶ Hüseyin Çınar, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri", *Osmanlı*, 3. Cilt, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 629.

⁴⁸⁷ M. Zekâî Konrpa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964, s. 31.

⁴⁸⁸ Erol Özvar, "Voyvoda", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/voyvoda--vergi-memuru> (14.01.2024).

incelenen tüm şikâyet defterlerinde hüküm başlıklarında bazen iki voyvodanın ismi yer alırken bazen de tek bir voyvodanın ismine yer verildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu bilgilere göre voyvodalığın bu dönemde sadece Yusuf'un üzerinde olduğu söylenemez. Ayrıca söz konusu voyvodalardan Yusuf daha çok saray görevlileri için kullanılan zîde mecdühu ve İbrahim ise sıklıkla beylerbeyleri/vali için kullanılan dâme ikbalühu dua kalıpları ile anılmıştır.

İncelenen şikâyet defterlerine göre Bolu Voyvodası idaresinde Devrek, Üskübi, Yılanlıca, Kıbrıs, Gerede, Yedi Divan, Konrapa, Viranşehir, Bayındır, Samako(v)-ı Bolu, Korupazarı, Pazarköy, Safranbolu (Zağferanborlu), Bendereğli, Mudurnu, Yenice-i Eflani, Akçaşehir-i Bolu, Tefen, Borlu, Taraklıborlu, Ulus, Aktaş, Onikidivan, Çarşamba-i Bolu, Gölpazarı, Kiçinos, Amasra, Bartın, Ulak Deresi, Hisarönü, Zirzine, Dodurga, Ovayüzü, Eflani-i Bolu, Şahabeddin, Kızılbel, Dirgine, Perşembe ve Gümüşabad kazaları ile Etraf-ı Şehr ve Göğce Nahiyesi bulunmaktaydı.

Voyvodalığın idaresinde bulunan kazalardan Bolu Kazası'na ait şikâyetler %13 oranına sahip olup diğer kazalar %79 oranındadır. Herhangi bir kaza belirtilmeksizin voyvodalara gönderilen hükümler ise %8 olarak tespit edildi. Bununla birlikte Bolu Voyvodalığı idaresindeki kazalar şikâyet yoğunluğu bakımından incelendiğinde en fazla şikâyet oranına sahip kaza Bolu Kazası'dır. Ardından sırasıyla Taraklıborlu %9, Gerede %7, Ulus %5, Samako, Konrapa, Üskübi ve Bendereğli %4'lük oranında şikâyete sahip kazalar olarak sıralanmaktadır. Diğer kazalar ise %3 ve daha aşağı oranlarda yer almaktadır.

Bolu hem orta kol hem de sol kolun yol güzergâhları üzerinde bulunuyordu. Zira bu iki kol Merzifon'dan itibaren ayrılarak Ladik Menziline giden yol sol kolu, Amasya Menziline giden yol ise orta kolu oluşturmaktaydı. Bolu'dan İstanbul'a gitmek için şu menziller aşılmalıydı: Bolu -12 saat- Düzcepazarı -12 saat- Hendek -12 saat- Sapanca -7 saat- İznikmid -18 saat- Üsküdar. Böylece Bolu, İstanbul'a toplam 61 saat uzaklıkta bulunmaktaydı.

2.2.1.5. Diyarbekir Eyaleti

Diyarbekir Eyaleti'nde birçok yönetim biçimi görülmekteydi. Bunlar, yurtluk-ocaklık sancaklar, hükümet sancaklar, klasik sancaklardı. Bunlardan Hazzo, Cezire, Eğil, Tercil, Palu, Genç hükümet sistemi ile idare ediliyorken Pertek, Menazgird, Çemişkezek, Kulb, Atak, Ergani, Mihrani yurtluk ocaklık olarak yönetiliyordu. Bu sancakların yanı sıra Çermik, Hancuk, Hısn-ı Keyfâ, Harput (Harput), Siverek,

Çapakçur, Is'ird (Siirt), Görgil, Meyyâfakirin, Bestân, Nusaybin, Habur, Sağmân, Ağcakal'a (Akçekale), Sincâr ve Dâsinî (Dastî) Sancakları da klasik sancak hüviyetindeydi.⁴⁸⁹ Öte yandan Diyarbakir Voyvodalığı'nın idaresinde bulunan yerleşim yerleri söz konusuydu. Diyarbakir Voyvodalığı'nın başında miri mukataaları iltizam ile yöneten mültezimler bulunuyordu. Örneğin Amid Sancağı'nda bulunan Amid, Berazi, Hani, Savur ve Satıkendi Kazaları Diyarbakir Voyvodalığı'na bağlıydı. Yine Çermik Sancağı'nın Çermik Kazası ile hükümet sancak olan Tercil Sancağı'nın Tercil Kazası'na bağlı bazı köy ve mezra gelirleri de bu voyvodalığa aitti.⁴⁹⁰ Bununla birlikte incelenen şikâyet defterlerinde Diyarbakir Eyaleti'ne gönderilen hükümlerde Lale Devri'nde söz konusu voyvodalığın başındaki voyvodaların sadece malî sorumlulukları olduğu, yukarıda belirtildiği üzere Ayıntâb voyvodaları gibi idarî yetkileri olmadığı anlaşılmaktadır.

Lale Devri'nde Diyarbakir Eyaleti'ni yönetmek için birçok paşa atanmıştı. Bu dönemde atanan valiler ve görev süreleri şu şekildeydi: 1718 tarihinde atanan Köprülüzâde Abdullah Paşa 2 yıl 6 ay, 1719 tarihinde atanan Küçük Osman Paşa 8 ay, 1720 tarihinde atanan Arif Ahmed Paşa 5 yıl, 1724 tarihinde üçüncü kez bu valiliğe atanan Receb Paşa ve 1725 tarihinde atanan Silahdâr Mehmed Paşa 1'er yıl, 1726 yılında atanan Kürd İbrahim Paşa 2 yıl, 1728 tarihinde atanan Hacı Mustafa Paşa ve 1729 tarihinde atanan Hekimbaşızâde Ali Paşa 1'er yıl, 1730 tarihinde atanan Kara Mustafa Paşa 2 yıl görev yapmıştır.⁴⁹¹ İncelenen şikâyet defterlerinde yer alan hükümlerden anlaşıldığı üzere söz konusu valiler Diyarbakir'de ikamet etmedikleri ve eyaleti mütesellimler vasıtasıyla idare ettikleri görülmektedir.

Eyaletin merkez sancağı olan Amid Sancağı şikâyetlerin %41'ine sahipti. %51'i diğer sancaklara ve %8'lik kısım ise sancak geneline gönderilen hükümleri ihtiva ediyordu. Hükümet sistemi ile yönetilen sancaklardan Eğil ve Palu %8, Tercil %4; Yurtluk-ocaklık sancaklardan Çemişgezek %8, Atak ve Ergani %3; klasik sancaklardan Harput %8, Hasankeyf ve Çüngüş %3 şikâyet oranına sahip sancaklar olarak ön plana çıkmaktadır.

İstanbul ile Diyarbakir Eyaleti merkezi arasındaki mesafe diğer bölgelerle kıyaslandığında Diyarbakir, İstanbul'a en uzak mesafeye sahip bölgedir. Diyarbakir, Merzifon'da sol koldan ayrılarak güneyde Bağdat'a doğru inen orta kol üzerinde

⁴⁸⁹ Fahameddin Başar, a.g.e., s. 20-21.

⁴⁹⁰ Özlem Başarır, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 89.

⁴⁹¹ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakir Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2000, s. 247-248.

bulunmaktaydı. Bu yol üzerinde Şu menzillerin geçilmesi gerekiyordu: Diyarbekir -12 saat- Ergani -18 saat- Harput -16 saat- İzoli -10 saat- Malatya -10 saat- Hasanpatrik -10 saat- Hasançelebi -7 saat- Alacahan -7 saat- Kangal -18 saat- Sivas -18 saat- Tokat -8 saat- Turhal -12 saat- Amasya. Bundan sonra yukarıda Amasya Sancağı başlığı altında aktarıldığı gibi 16 menzil ve 153 saatlik bir mesafe daha aŐılarak İstanbul'a toplam 299 saat zarfında varılmaktaydı.⁴⁹²

2.2.1.6. Kayseri Sancağı

Kayseri Sancağı Lale Devri'nde Karaman Eyaleti'ne bağlı bir sancak konumundaydı. Yine bu dönemde Kayseri Sancağı arpalık üzere yönetilen sancaklardandı. Sancak mutasarrıflık üzere paşaların idaresi altına veriliyor ve paşalar da sancağı mütesellimler vasıtasıyla yönetiyorlardı. Bu durum Şikâyet defterlerinde yer alan hüküm başlıklarından da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Lale Devri'nde Kayseri Sancağı'nın mutasarrıf paŐaları ile mütesellimleri, atanma tarihlerine göre Şu Şekilde tespit edilmiştir: Ağustos 1717 Ali Paşa, 1719 Mahmut Paşa, Aralık 1720 Osman Paşa, Mayıs 1721 Mustafa Paşa (mütesellimi kapı kethüdası Halil) Aralık 1721 Hacı Mirza Yakub (mütesellimi Mustafa Ağa), Ekim 1722 Osman Paşa (mütesellimi Kalaycı-zâde Mustafa Ağa), Nisan 1722 Vezir Mustafa Paşa (mütesellimleri 1722'de kethüdası Seyyid Ömer ve 1723'te Mustafa Ağa), Mayıs 1727 İbrahim Paşa, Mart 1728 Hacı Hüseyin Paşa (mütesellimi Ahmed Ağa), Temmuz 1729 Rüstem Paşa (mütesellimleri 1729'da Ahmed Ağa ve 1730 tarihinde sırasıyla Derviş Ağa-zade Salih Ağa, Kalaycıoğlu Seyyid Mustafa Ağa ve Zenneci-zade Seyyid Osman Ağa).⁴⁹³ Bu mutasarrıflar çeşitli görevleri sebebiyle sancaklarının başında duramıyor ve yerlerine mütesellim görevlendiriyorlardı. Örneğin Hüseyin İpŐir Paşa Kale-i Cedid Muhafızı ve Rüstem Paşa Erdebil Muhafızı oldukları için Kayseri Sancağı'nı mütesellimler ile yönetiyorlardı.⁴⁹⁴

Kayseri Sancağı Lale Devri'nde başta nefis-i Kayseri olmak üzere Yahyalı ve Karahisar Kazaları'ndan meydana geliyordu. Bunun yanı sıra nefis-i Kayseri'ye bağlı Koramaz,

⁴⁹² Diyarbekir-Amasya yolu üzerinde Tokat ile Sivas Menzilleri arasında kurulan Yenihan ve Karkın Menzilleri ve Sivas ile Kangal Menzilleri arasında bulunan UlaŐ Karyesi Menzili 1734 yılından sonra faaliyet gösterdikleri için buraya eklenmedi. Yine Kangal ile Hasançelebi Menzilleri arasında yer alan Alacahan Menzili 1728 yılında kurulduğu için bu güzergâh üzerinde gösterildi. Cemal Çetin, a.g.e., s. 134-143.

⁴⁹³ Mehmet Karagöz, XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730), Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, s. 149-152; Nejla Doğan, 18. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri Çerçevesinde Kayseri Ayanları, Basılmamış Doktora Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, 2020, s. 210.

⁴⁹⁴ Mehmet Karagöz, a.g.t., s. 148.

Karakaya, Kenarırmak, Köstere, İslamlı, Sahra, Cebel-i Ali ve Cebel-i Erciyes Nahiyeleri bulunuyordu.⁴⁹⁵

Kayseri Sancağı'nda şikâyetlerin %88'i sancak merkezi Kayseri Kazası'na ait olup %5'i diğer kazalar ile ilgili şikâyetlerdi. %7'si ise özellikle bir kaza belirtilmeksizin genel olarak sancağa gönderilen hükümlerdi.

Kayseri ana yol üzerinde bulunmayıp ancak tali yollarla sağ kola bağlanmakta idi. Bu kol üzerinde bulunan Ereğli, bağlantı noktasını oluşturmaktaydı. Ereğli ile Kayseri arasında iki farklı tali yol bulunuyordu. Biri Ürgüp/Nevşehir üzerinden Niğde'ye diğeri ise Karahisar-ı Develi üzerinden Niğde'ye ve oradan da Ereğli bağlantı noktasına varılmaktaydı. İstanbul'a gidecek olan bir kişi birinci yolu tercih ettiği takdirde 4 saat daha fazla yol almış olacaktı. Kayseri'den İstanbul'a ikinci yoldan gitmek isteyenler şu güzergâhı takip etmeliydi: Kayseri -12 saat- Karahisar-ı Develi -12 saat- Niğde -14 saat- Ereğli. Ereğli'den sonra Ayıntâb Sancağı başlığı altında gösterildiği gibi 154 saatlik sağ kol güzergâhı takip edilecekti. Böylece Kayseri'den İstanbul'a toplam 192 saatlik bir mesafe bulunmaktadır.⁴⁹⁶

2.2.1.7. Saruhan Sancağı

Lale Devri'nde Saruhan Sancağı, Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak olduğu görülmektedir. Sancağın merkezi Manisa Kazası idi. Bu sancak da 17. yüzyılda diğer birçok Anadolu'daki sancaklar gibi değişime uğrayarak klasik sancak hüviyetini kaybetmişti. Lale Devri'nde Saruhan Sancağı'nın başında idareci olarak mütesellimler bulunuyor ve hüküm başlıklarından da anlaşıldığı üzere sancak çoğunlukla Aydın Muhassıllı tarafından idare ediliyordu. Aslında söz konusu muhassıllık Saruhan ile birlikte bazen Menteşe, Teke, Alaiye sancaklarını da kapsıyordu. Burada bulunan mirî mukataalar tek bir ünite halinde düşünülerek Aydın Muhassıllığı adı altında bir muhassıla deruhde edilmişti.⁴⁹⁷ Muhassıl olan kişiler Aydın'da ikamet ediyor ve Saruhan'da bulunan mukataaları ise iltizama veriyorlardı.⁴⁹⁸ Lale Devri'nde Saruhan Sancağı şu kişilerin uhdesine verildi: 1716 tarihinde sefere gitmek şartıyla ve yine 1719'da eşkıyalar üzerindeki başarısından dolayı muhassıl olarak Aydınlı Abdullah Paşa'ya (mütesellimleri 1717'de Seyyid Mehmed Ağa ve Fazlullah Ağa, 1719'da Kara Mahmud Ağa, 1720'de Seyfullah Ağa ve Halil Ağa), 1721 tarihinde sancak, malikâne

⁴⁹⁵ Mehmet Karagöz, a.g.t., s. 143.

⁴⁹⁶ Cemal Çetin, a.g.e., s. 117-121.

⁴⁹⁷ Cahit Telci, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI, S. 1, 2006, s. 135.

⁴⁹⁸ M. Çağatay Uluçay, a.g.e., s. 14.

olarak hazineye ilhak edilmesiyle iltizamen Sağır Mehmed Paşa'ya, 1722 tarihinde Tersane Emini Mehmed Emin ve daha sonra müşterek olmak üzere Arpa Emini Yeğen Ali Ağa'ya (mütesellimleri Mustafa ve Mehmed Ağa), 1724 tarihinde malikâne üzere Sayda Valisi Damad Ahmed Paşa'ya (Mütesellimi Ahmed Ağa), 1725 tarihinde tekrar iltizamen Aydınli Abdullah Paşa'ya (mütesellimleri 1725'te Hacı İbrahim Ağa, 1728'de Köse-zâde Hacı Mustafa Ağa, 1730'da Şerif Mehmed Ağa) verildi. Abdullah Paşa, Saruhan muhassıllık ve malikâne mutasarrıflığını öldürüldüğü tarih olan 1735 yılına kadar yürüttü.⁴⁹⁹ Bu muhassıllar mirî mukataa gelirlerinin toplanıp merkeze gönderilmesi, talep edildiğinde orduya asker ve lojistik malzeme temini, bölgesinde adli görevlilere yardımcı olmak, eşkıya ve eşkıyalık olaylarını soruşturmak, bölgeye yerleşen cemaat ve aşiretleri denetleyerek bu gruplara verilen para ve diğer cezaların uygulanması gibi hem malî hem de idarî görevlere sahipti.⁵⁰⁰

Saruhan Sancağı'nda, sancak merkezi başta Manisa olmak üzere Güzelhisar, Menemen, Marmara, Mendehorya, Gördük, Gördös, Adala, Kayacık, Akhisar, Foçalar (Atik ve Cedid), Nif ve Demirci Kazaları bulunmaktaydı.⁵⁰¹

Saruhan Sancağı'nda şikâyetlerin %36'sı sancak merkezi Manisa Kazası ile ilgiliydi. %64'ü diğer kazalara ait olmakla birlikte bunlar arasında %16 ile Gördös, %14 ile Demirci ve %9 ile Foçalar ön plana çıkmaktadır.

Anadolu yol sisteminin sağ, orta ve sol kol olmak üzere üç büyük yol ağından hiçbiri Batı Anadolu üzerinde bulunmamaktadır. En yakın yol şebekesi sağ kol olup Anadolu'nun bu kesiminde daha çok tali yollar mevcuttur. Saruhan Sancağı'nın merkezi olan Manisa'dan İstanbul'a kara yolu ile iki farklı yol güzergâhı üzerinden gidilebilmekteydi. Birincisi Mihaliç-İzmir güzergâhı ve ikincisi de Hersek-Bodrum güzergâhı idi. Her iki güzergâhın da birincil derecede tali yollar olduğu anlaşılmaktadır. Manisa ise birer tali yol ile her iki yol şebekesine dâhil olabilirdi. Zira Mihaliç-İzmir güzergâhı üzerinde yer alan Menemen hemen batısında ve Hersek-Bodrum güzergâhı üzerinde olan Turgutlu doğusunda bulunmaktaydı. Mihaliç-İzmir güzergâhı ile İstanbul'a gitmek için Menemen'de bu güzergâha dâhil olmak üzere: Manisa -8 saat⁵⁰²⁻

⁴⁹⁹ M. Çağatay Uluçay, a.g.e., s. 275-277. Aydın Muhassıllığının en parlak dönemi Abdullah Paşa zamanı olup toplam 17 sene bu görevde bulunmuştur. Cahit Telci, a.g.m., s. 145.

⁵⁰⁰ Tanju Demir, Bülent Çelik, "Aydın Muhassıllığı İdaresinde Saruhan Sancağı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", *Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi*, 1. Cilt, Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi, Manisa, 2018, s. 383.

⁵⁰¹ M. Çağatay Uluçay, a.g.e., s. 2.

⁵⁰² Araştırmacılar Manisa'ya giden yollar hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Evliya Çelebi seyahatnamesinde Manisa'dan ayrılıp Bergama'ya giderken Horos adlı bir köyü geçtikten sonra 8 saat yol aldığını ifade etmektedir. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya*,

Bergama -7 saat- Ayazmend -7 saat- Kemer -2 saat- Edremit -7 saat- Nusretli -8 saat- Ezine -10 saat- Çanakkale -5 saat- Lapseki -12 saat- Biga -3 saat- Dimetoka -5 saat- Gönen -6 saat- Manyas -10 saat- Mihaliç -12 saat- Mudanya -6 saat- Gemlik -4 saat- Pazarköy -9 saat- Hersek -4 saat- Gebze -9 saat- Üsküdar. Bu yol güzergâhından İstanbul'a 134 saatte gidilebilmekteydi.⁵⁰³

Hersek-Bodrum güzergâhı ile İstanbul'a gitmek için Turgutlu'dan bu güzergâha dâhil olmak üzere: Manisa -9,5 Saat⁵⁰⁴- Turgutlu -12 saat- Akhisar -18 saat- Balıkesir -18 saat- Mihaliç -12 saat- Mudanya -6 saat- Gemlik -4 saat- Pazarköy -9 saat- Hersek -4 saat- Gebze -9 saat- Üsküdar. Bu güzergâh üzerinden ise 101,5 saat ile İstanbul'a ulaşılabilirdi.⁵⁰⁵

Mihaliç-İzmir güzergâhı kuzey-batı istikametinde kıyı şeridini takip etmekte ve bu şekilde mesafenin uzamasında sebep olmaktadır. Diğer bir seçenek olan Hersek-Bodrum güzergâhı ise iç kesimden doğrudan kuzeyde Marmara Denizi'ne doğru ilerlemekte ve mesafeyi kısaltmaktaydı. Ayrıca Saruhan Sancağı'nın Ege kıyıları (örn. Foça Limanı) kullanılmak üzere deniz yolu ile de İstanbul'a gidilebilirdi.

2.2.1.8. Trabzon Sancağı

Trabzon Sancağı, Lale Devri'nde Gönye, Batum ve Kal'a-i Soğucak Sancakları ile birlikte Trabzon Eyaleti'ne bağlı olup eyaletin paşa sancağı konumundaydı. Trabzon Sancağı'nın merkezi Trabzon şehri idi. Lale Devri'nde Trabzon Eyaleti şu yöneticiler üzerindeydi: Nisan 1718 tarihinde Azak Kalesi muhafazası şartıyla İbrahim Paşa, yine 1718'de (Kara) Mustafa Paşa, Kasım 1722 tarihinde Yeni Kale muhafazası şartıyla Durmuş Paşa-zâde Ömer Paşa, Ocak 1723 tarihinde Hasan Paşa, Nisan 1723 tarihinde Hamîs-zâde Ebû Bekir Paşa, Ağustos 1723 tarihinde tekrar (Kara) Mustafa Paşa, Haziran 1724 tarihinde Tiflis Muhafazası görevi ile birlikte yürütmek üzere Recep

Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, 9. Kitap, 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89. Evliya Çelebi Manisa ile Horos Köyü arasındaki mesafeyi belirtmemiştir. Ancak burada Gediz Nehri'ni geçtikten sonra Horos Köyü'ne vardığını ifade etse de söz konusu köye nehri geçmeden ulaşmış olmalıdır. Zira köy, Gediz Nehri'nin güneyinde yer almaktadır. Buna göre Evliya Çelebi köylerin adlarını yanlış yazmış ya da Gediz Nehri'ni bu köyü geçtikten sonra aşmış olacaktır. Ancak burada her ne kadar ihtilafı olsa da güzergâhın genelinde büyük bir hataya götürmeyeceği düşünülerek Manisa ile Bergama arasının 8 saat olarak gösterilmesi uygun görüldü. Horos Köyü'nün konumu için Emecen'in XVI. Asırda Manisa Kazası adlı eserinin sonuna eklediği "Manisa Kazası Haritası"na bakılabilir. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

⁵⁰³ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 64.

⁵⁰⁴ Halaçoğlu ve Çetin'in çalışmalarında Manisa'ya giden yollar hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak Evliya Çelebi seyahatnamesinde Turgutlu'dan yola çıkıp Nif kazası, Ulucak ve Karakoca köylerini geçerek toplam 9 buçuk saatte Manisa'ya vardığını ifade etmektedir. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, 1. Cilt, s. 72-75.

⁵⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, a.g.e., s. 64.

Paşa, Haziran 1725 tarihinde Ordubâd ve Nahcivan sancaklarından birinde oturup buraların muhafazası şartıyla Ahmed Paşa, Kasım 1725 tarihinde üçüncü kez (Kara) Mustafa Paşa, Mayıs 1726 tarihinde Erdebil muhafazasında yardım etmek şartıyla Mustafa Paşa, Şubat 1728 tarihinde Abdurrahman Paşa üzerinde idi. Abdurrahman Paşa 1729 yılında da bu göreve atanmıştır.⁵⁰⁶ Görüldüğü gibi Trabzon Eyaletine atanan valiler bazı görevler ile yetkilendirilmiştir. Böylece valiler Trabzon Sancağı'nda ikamet edememiş ve yerlerine vekil olarak mütesellimler görevlendirmişlerdir. Bu durum defterlerde bazı hüküm başlıklarında ifade edilen *Trabzon Mütesellimine hüküm ki* şeklindeki hitaplardan da anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Trabzon Sancağı'na bağlı başta Trabzon Kazası olmak üzere Akçaabad, Çepni, Giresun, Keşab, Kürtün, Mapavri, Maçka, Of, Rize, Sürmene, Tirebolu, Torul, Yavebolu (Görele), Yomra, Yoros Kazaları ile birlikte toplam 16 kazası bulunuyordu.⁵⁰⁷

Trabzon Sancağı'nın merkezi olan Trabzon Kazası şikâyetlerin %22'sine sahipti. %78'i ise diğer kazalara ait şikâyetlerden oluşuyordu. Özellikle %18 Giresun, %17 Keşap, %11 Rize, %7 Görele ve %6 Of kazaları şikâyetlerin yoğun olarak yapıldığı kazalardı.

Trabzon, Merzifon'dan itibaren ayrılan ve Kafkaslara doğru uzanan sol kol üzerinde bulunmaktaydı. Ancak bu ana yol ile bağlantısını Gümüşhane ve oradan ana yol üzerinde bulunan Şiran'a giden tali yollar ile sağlamaktaydı. Trabzon'dan İstanbul'a şu güzergâh takip edilerek gidilebilirdi: Trabzon -24 saat- Gümüşhane -14 saat- Şiran -12 saat- Karahisar-ı Şarki -15 saat- Hacı Murat -12 saat- Tilemse -12 saat- Niksar -12 saat- Sonisa -12 saat- Ladik -8 saat- Merzifon. Merzifon'dan sonra Amasya Sancağı başlığı altında gösterildiği üzere 145 saat daha orta ve sol kolun güzergâhı takip edilecekti. Böylece Trabzon'dan İstanbul'a toplam 266 saatlik bir mesafe bulunmaktaydı.⁵⁰⁸

Ayrıca gerek Trabzon Kazası gerekse Karadeniz'e kıyısı olan sancağın diğer kazalarından İstanbul'a deniz yolu ile de ulaşılabilirdi. Şikâyet defterlerinde, bazı

⁵⁰⁶ Orhan Kılıç, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Yöneticileri", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 630-632.

⁵⁰⁷ Fatih Çiçek, XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2020, s. 15.

⁵⁰⁸ Cemal Çetin, a.g.e., s. 154-165.

görevli ve şikâyetçilerin Trabzon Sancağı ile İstanbul arasında deniz yolunu tercih ettikleri hükümlerden anlaşılmaktadır.⁵⁰⁹

Görüldüğü üzere bir şikâyetin İstanbul'a ulaştırılabilmesi için büyük bir emek ve zaman gerekiyordu. Bununla birlikte bu yolculuklar, yol boyunca yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçların karşılanması için maddi bir yükü de beraberinde getiriyordu. Bir yolcunun yukarıda belirtilen yol güzergâhlarını takip ederek bir günde ortalama 8 saat yol aldığı farz edilse⁵¹⁰ Amasya 19 gün, Ankara 11,5 gün, Ayıntâb 34 gün, Bolu 7,5 gün, Diyarbakir 37 gün, Kayseri, 24 gün, Saruhan (Manisa) en az 12,5 gün ve Trabzon 33 güne tekabül etmekteydi. Bununla birlikte dönüş yolculuğu da hesaba katılmalıdır. Örneğin merkeze en uzak mesafede bulunan Diyarbakir'den bir şikâyetçinin İstanbul'a gidip gelmesi –İstanbul'da geçirdiği vakit dâhil olmaksızın- yaklaşık 2,5 ay olarak hesaplanabilir.

Aşağıdaki tabloda bölgelerin, merkeze uzaklıklarına göre mesafe sırası numarası, şikâyet sayılarına göre sıra numarası, saat cinsinden merkez ile olan mesafeleri ve şikâyet sayıları bakımından sıralamaları verilmiştir.

Tablo 2: Mesafe-Şikâyet Sayısı Bakımından Bölgeler

Bölge	Mesafe Sıra No.	Şikâyet Sayısı Sıra No.	Toplam Mesafe (Saat)	Şikâyet Sayısı (Adet)
Amasya	4.	3.	153	131
Ankara	2.	2.	92	141
Ayıntâb	7.	8.	274	36
Bolu	1.	1.	61	182
Diyarbakir	8.	5.	299	122
Kayseri	5.	7.	192	90
Saruhan	3.	4.	101,5 / 134	126
Trabzon	6.	6.	266	114

⁵⁰⁹ Bir mübaşirin gemi ile Trabzon'a gittiğine dair bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 113. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1131 (5-14 Ekim 1719). Şikâyetçilerin Giresun Limanı'nı kullandıklarına dair bkz. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 258. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

⁵¹⁰ Yolculuğu etkileyen iklim şartları, yer şekillerine bağlı olarak yol/arazi yapısı, ulaşım araçları, güvenlik vb. faktörlerin bulunduğunu ifade etmekle birlikte burada belirtilen günde 8 saatlik yolculuk söz konusu faktörler hesaba katılmaksızın verilmiştir. Dolayısıyla ifade edilen yolculuk günlerinin karşılaşılan faktörlere göre değişiklik göstereceği muhakkaktır.

Bölgelerden gelen şikâyet sayıları ile söz konusu bölgelerin İstanbul'a olan uzaklıkları karşılaştırıldığında ilk olarak Bolu Sancağı göze çarpmaktadır. Zira hem mesafe olarak merkeze en yakın hem de şikâyet sayısı bakımından en yüksek rakama sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca ana yol üzerinde bulunması da ulaşımda Bolu Sancağı'na avantaj sağladığı düşünülebilir. Yine Bolu'dan sonra Ankara hem mesafenin yakınlığı hem de şikâyet sayısının yüksek olması bakımından ikinci sırada gelmektedir. Bu iki bölge yakınlıkları sebebiyle daha fazla şikâyeti iletebildiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak mesafe-şikâyet sayısı denkleminin bundan sonraki bölgeler için kısmen bozulduğu görülmektedir. Öyleyse şikâyetlerin yoğunluğunu etkileyen başka etkenler bulunmaktadır. Örneğin bölgelerin nüfusu, ana yollar üzerinde bulunmaları ve deniz yolu ulaşımına sahip olup olmadıkları gibi faktörler sayılabilir.

Bununla birlikte bölgelerin İstanbul'a olan bakış açılarının da şikâyet sayılarına etki ettiği söylenebilir. Örneğin Ayıntâb Sancağı en az şikâyet gönderen sancak idi. Canbakal, 17. yüzyıl Ayntâb'ı üzerine hazırladığı eserinde "Ayıntâb'ın hiçbir zaman İstanbul'dan özel bir ilgi görmediği"ni ifade etmektedir.⁵¹¹ Bu yönüyle Ayıntâblıların merkez ile bağlantılarının zayıf olduğu ve bu durumun merkeze daha az şikâyet göndermelerine sebep olan unsurlardan biri olduğu söylenebilir.

Şikâyet sayılarının yoğunluğunun önemli parametrelerinden biri de bölgelerin nüfusedir. 18. yüzyıl kaynakları nüfus konusunda yeterli bilgi ihtiva etmemektedir. Özellikle bu yüzyılda sıkça başvurulmuş avarız icmal kayıtlarında avarızhâne sayıları kaç gerçek hâneye ya da vergi mükellefine tekabül ettiği kestirilememektedir. Barkan, bir avarızhâne içerisinde 3, 5, 10 veya 15 evli kişinin bulunabileceğini ifade etmektedir.⁵¹² Bu durumda gerçek hânenin bilinmemesi nüfus verilerini hesaplamada ciddi yanılgılara sebep olabilmektedir. Burada avârizhane üzerinden nüfus hesaplamaları yapan bazı çalışmalara temkinli olarak yer verilecektir. Bununla birlikte böyle bir çalışmaya sahip olmayan bölgeler için kendilerine bağlı kaza ve nahiye sayıları verilerek bölgeler arası mukayeseler yapılacaktır.

En yüksek şikâyet sayısına sahip olan Bolu Sancağı merkeze en yakın bölgede bulunmaktadır. Ancak şikâyet sayısının bu kadar fazla oluşu merkeze yakınlığı ile mi yoksa nüfus sayısı ile mi olduğu tartışılmalıdır. Maalesef Bolu Sancağı'nın Lale Devri'nde nüfusu hakkında bilgi veren herhangi bir çalışma bulunamadı. 17. yüzyılda

⁵¹¹ Hülya Canbakal, a.g.e., s. 76.

⁵¹² Ömer Lütfi Barkan, "Avâriz", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, 5. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 15.

Bolu Sancağı'na toplam 39 kazasının bağlı olduğu tespit edilmiştir.⁵¹³ Bu yönüyle Bolu Sancağı Batı Karadeniz kesiminde geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Ancak bu bilgilerden Bolu Sancağı nüfusunun miktarı hakkında bir çıkarımda bulunulamaz. Bu yüzden Bolu Sancağı'ndan giden şikâyetlerin nüfus ile ne kadar bağlantılı olduğunu ortaya koymak hayli zordur. Öte yandan Evliya Çelebi'nin Bolu hakkındaki “*Kanuna aykırı birkaç akçe alınsa hemen reayaları üç günde İstanbul'a varıp şikâyet edip zâlim olan hâkimin hakkından gelirler*” sözleri, Bolu'nun merkeze yakınlığının şikâyet oranının yüksek olmasında güçlü etkenlerden biri olduğunu düşündürmektedir.⁵¹⁴

Diyarbakır'ın merkez ile mesafesi en uzak bölge olmasına rağmen Ayıntâb ve Kayseri'ye göre şikâyet sayısı neden düşük değildi? Burada birinci sebep olarak bu tezde Diyarbakır'ın, eyalet olarak ele alınmasıdır. Bu dönemde Diyarbakır Eyaleti'ne 16 klasik, 7 yurtluk-ocaklık ve 6 hükümet sancak olmak üzere toplam 29 sancak bağlıydı. Aynı dönemde Ayıntâb Sancağı Telbaşer ve Burç Nahiyelerinden müteşekkildi.⁵¹⁵ Kayseri Sancağı'na ise Karahisar ve Yahyalı kazaları ile sancağın merkezi olan Kayseri Kazası'na bağlı 8 nahiye mevcuttu.⁵¹⁶ Bununla birlikte hem Kayseri hem de Ayıntâb ana yollar üzerinde bulunmuyor, bu yollara tali yollar vasıtasıyla dâhil olabiliyorlardı. Şüphesiz Diyarbakır'ın ana yol hatlarından orta kol üzerinde bulunması ulaşımı kolaylaştıran ve bölge halkını merkezle bağlantı kurmaya motive eden bir etkendi. Yine bu dönemde İran ile yapılan savaşlar nedeniyle merkez ile İran cephesi arasında söz konusu yol hattının sıklıkla kullanılması şikâyet iletimini kolaylaştırdığı söylenebilir.⁵¹⁷ Bununla birlikte Kayseri Sancağı'nın eşkıyalara dair şikâyetlerde birinci sırada bulunması, yollarının güvenli olmadığını göstermektedir.

Şikâyetlerin bölgelere göre az ya da çok olmasında nüfusun etkisi olabilir mi? Bu sorunun yanıtı için aynı coğrafya üzerinde bulunan ve aralarında merkeze 25 saatlik mesafe farkı bulunan Diyarbakır Eyaleti ile Ayıntâb Sancağı merkez kazalarını tahmini nüfus verilerine göre karşılaştırmak gerekmektedir. Buna göre 18. yüzyılın ilk yarısında

⁵¹³ Ümit Katırcı, “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Bolu Merkez Kazası”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, s. 152. Üzerinde çalışılan şikâyet defterlerinde Bolu'ya ait hükümlerde Katırcı'nın belirttiği kazalardan 36'sına aynı isimle rastlanmaktadır. Ancak Bendereğli, Mudurnu, Taraklıborlu, Ulus, Onikidivan, Amasra ve Dodurga gibi yerleşimler bazen kaza bazen de nahiye olarak ifade edilmiştir.

⁵¹⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt, 1. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı-Seyyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s. 202.

⁵¹⁵ Serhat Kuzucu, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'te Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şer'iyye Sicillerine Göre)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 15, S. 1, 2016, s. 107.

⁵¹⁶ Mehmet Karagöz, a.g.t., s. 143.

⁵¹⁷ Genç, bu dönemde İran ile yapılan savaşlarda cephelerle bağlantı, coğrafi şartlar sebebiyle büyük ölçüde kara yolu ile sağlandığını ifade etmektedir. Serdar Genç, a.g.e., s. 31.

Diyarbakir'in merkezi Amid'in tahmini nüfusu 31.361 ya da 43.275 kişi olabileceği tespit edilmiştir. Bu rakamlar vergi mükellefi olan kişiler üzerinden tespit edilmiş ve vergiden muaf olan kişiler dâhil edilmemiştir.⁵¹⁸ Aynı şekilde vergi mükellefleri üzerinde yapılan hesaplama göre 18. yüzyılın ilk yarısında Ayıntâb'ın merkez nüfusunun da 15.000 civarında olduğu belirtilmiştir.⁵¹⁹ Her iki bölgenin sadece merkez nüfusları ele alındığında bile Diyarbakir'den daha fazla şikâyetin ulaştırılabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte Diyarbakir'in Ayıntâb'a karşı diğer bir avantajı da yukarıda da ifade edildiği gibi ana yol güzergâhının üzerinde bulunmasıdır.⁵²⁰

Ankaralılar ise ana yol üzerinde bulunmamasına rağmen merkeze yüksek sayıda şikâyet gönderebilmişlerdir. Bunun birinci sebebi diğer bölgelere göre mesafe olarak merkeze yakın olmasıdır. Diğer bir sebep ise burada sof üretiminin yapıyor olmasıydı. Bu ürün hem iç pazar hem de dış pazar için büyük önem taşımaktaydı. Padişah sarayı ve Tersâne-i Âmire sof kumaşına ilgi gösterirken⁵²¹ yabancı tüccarlar da bu ürün için Ankara'ya geliyorlardı.⁵²² Böylece İstanbul Ankara arasında bulunan yol şebekesinin büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Ankara Sancağı nüfus açısından da kalabalık sayılabilirdi. 18. yüzyılda sadece Ankara mahallelerini kapsayan kent nüfusu, vergiden muaf olan kişiler de dâhil edildiğinde 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁵²³

Yine Saruhan ve Amasya Sancakları arasında merkeze olan mesafe bakımından Hersek-Bodrum güzergâhı kullanıldığı takdirde 51,5 saat (Mihaliç-İzmir güzergâhı tercih edildiğinde 19 saat) fark bulunurken şikâyet sayılarında büyük bir fark görülmemektedir. Yine burada Amasya'nın her ne kadar Saruhan Sancağı merkezi

⁵¹⁸ İki farklı rakamın verilmesinin sebebi ilk rakamın 1 avarızhânenin 15 gerçek hâne olarak, ikinci rakamın ise 20 gerçek hâne olarak hesap edilmesinden ileri gelmektedir. Gürkan Cevger, 18. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazası, , Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016, s. 132.

⁵¹⁹ Hüseyin Çınar, a.g.t., s. 62.

⁵²⁰ Canbakal, Ayntâb'ın yol ağı bakımından 17. yüzyılda da ikincil bir öneme sahip olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Ayıntâb ile İstanbul arasında özel bir bağın olmadığına işaret ederek Hülya Canbakal, a.g.e., s. 76.

⁵²¹ 1725 tarihinde, Sadrazam Damat İbrahim Paşa için sipariş edilen sof kumaşları hakkında *Ankara Tamgası Emîni*'ne gönderilen hüküm için bkz: BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 428. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725). Söz konusu hüküm, bir şikâyet üzere yazılmadığı halde Şikâyet defterine kaydedilmiştir.

⁵²² Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 61. Sof kumaşı Ankara için 18. yüzyılda da önemli bir meta olmaya devam etmiştir. İngiliz seyyah Richard Pococke her yıl Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya 500-600 deve yükü sof gönderildiğini belirtmiştir. Korkmaz Alemdar, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1984, s. 100.

⁵²³ Jülide Akyüz, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara, (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 82. 18. yüzyıl seyyahlarından Tournefort Ankara nüfusun 45.000, Pococke 100.000 olduğunu ifade etmişlerdir. Korkmaz Alemdar, a.g.m., s. 99.

Manisa'ya göre merkeze uzak olmasına rağmen şikâyet sayılarında ciddi bir farkın görülmemesinin sebebi Amasya'nın ana yol üstünde bulunuyor olması büyük etken olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte bu dönemde yaşanan İran savaşları sebebiyle bu güzergâhın hareketli olduğu söylenebilir.

Görüldüğü üzere bölgelerden şikâyetlerin merkeze ulaştırılabilmesinde etki eden en güçlü etkenlerden biri merkeze yakınlık olduğu söylenebilir. İkinci etken ise bölgelerin demografik yapısıdır. Bundan sonra bölgelerin ana yol üzerinde ya da yakınında bulunmaları sebebiyle yolların tali yollara göre daha güvenli ve bakımlı olması insanları merkeze gitmeye motive eden diğer bir unsur olarak sayılabilir. Öte yandan önemli bir husus da her bölgenin kendine has özelliklere sahip olmasıdır. Örneğin sof ticareti Ankara'ya büyük bir avantaj sağlıyordu. Buna ek olarak şikâyetlerin bölgelere göre az veya çok olmasında bölgelerin dışa açık olup olmadıkları, dönemin taşra yöneticileri ile mütegalibe ve ayanların şikâyetlerin merkeze ulaşmasına ne kadar izin verdikleri ya da halk üzerindeki baskıları da düşünülebilir. Tüm bunlara bölgelere ait isyan, eşkıyalık, afet vs. gibi özel durumların yaşanması da şikâyetlerin sayısında etkili olduğu söylenebilir.

2.2.2. Şikâyet Gönderme Metotları

Üzerinde çalışılan şikâyet defterlerine göre bir kişinin şikâyetini İstanbul'a ulaştırmasının farklı yolları vardı. Bunlar; bizzat mesafeleri aşarak İstanbul'a gitmek, arzuhal/arz göndermek, kadı vasıtasıyla mektup göndermek ve âdem/adam ve arzuhal göndermek gibi yöntemlerdi. Bazen de şikâyetçilerin hangi yöntemle başvuru yaptığı belirtilmiyordu.

Bizzat İstanbul'a gidilerek yapılan şikâyetler defterlerde "*gelüb*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu durum şikâyetçilerin sıklıkla kullandığı bir başvuru yöntemidir.

Arzuhal, bir dilek veya bir şikâyetin alt makamdan üst makama yazıldığı bir belge türüdür.⁵²⁴ Şikâyet defterlerinde, şikâyetlerini arzuhal ile gönderenler incelendiğinde sosyal statü bakımından farklılık göstermektedir. En üst makam padişah olduğuna göre padişahın dışında herkes arzuhal gönderebilirdi. Örneğin defterlerde vezir rütbesindeki

⁵²⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 303.

paşaların da arzuhallerine rastlanmaktadır.⁵²⁵ Yine arzuhaller bazen bir veya birden fazla kişinin bazen de köy, nahiye, kaza ahâlisinin topluca şikâyetlerini içerebiliyordu.

Arz, genellikle resmi görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek ya da dilekte bulunmak üzere yazdıkları resmi belgelere verilen isimdir.⁵²⁶ İncelenen defterlerde gönderilen arzların tamamı Bâbüssaâde Ağaları'na aittir.⁵²⁷

Mektup ise çeşitli devlet görevlilerinin bir konuyu aktarmak üzere yazdığı resmi belgelerdi. Defterlerde başta vezir rütbeli valiler olmak üzere bâbüssaâde ağası, kadı, naip, voyvoda, alaybeyi gibi görevlilerin mektup gönderdiklerine rastlanmaktadır. Kadıların gönderdikleri mektuplar çoğunlukla kendi mahkemelerine başvuran kişilerin şikâyetlerini İstanbul'a iletilmesinden meydana gelmektedir.⁵²⁸

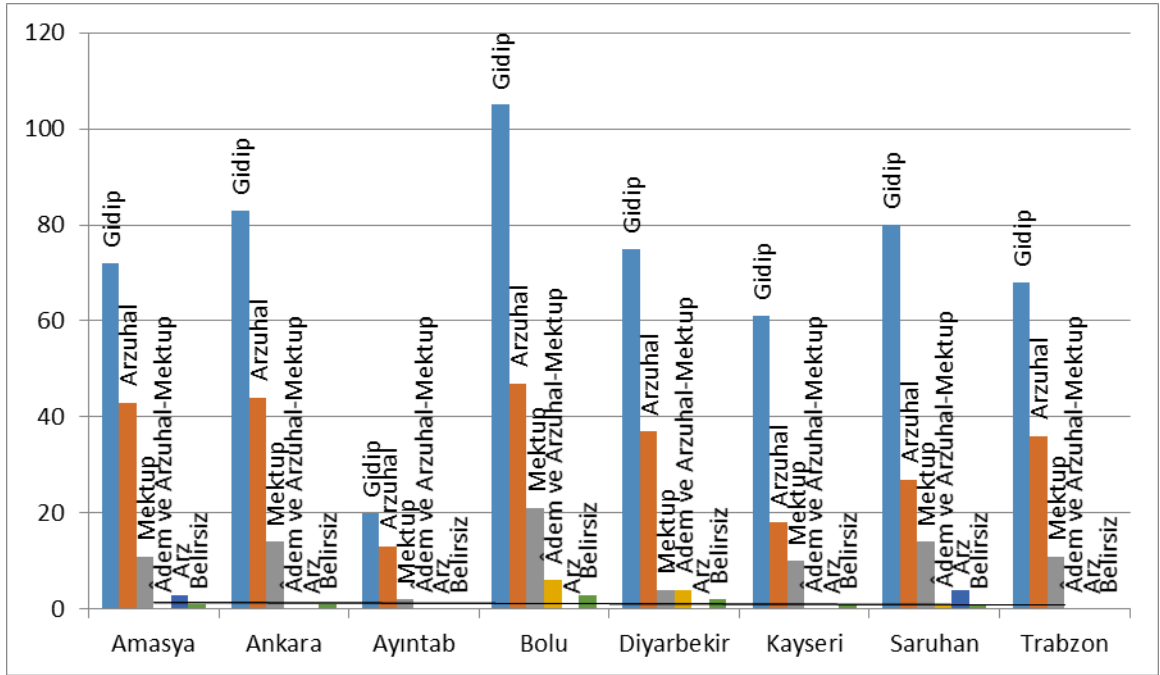
Adam ve arzuhal/mektup ile şikâyet gönderme ise çoğunlukla kaza, köy ve nahiye gibi toplu şikâyet gruplarının kullandığı yöntemdi. Bunlar şikâyetlerini bir arzuhal ile belirterek hem arzuhali iletmek hem de şifahî olarak şikâyeti dile getirmek üzere aralarından bir kişiyi kendilerini temsilen İstanbul'a göndermekteydiler.

⁵²⁵ "Destûr-ı mükerrer-i şerîfim nizâmü'l-âlem tuğrâ-yı şerîfim hizmetinde olan dâmâd-ı muhterem Ali Paşa edâmallahu ta'âlâ iclâlehu ordû-yı hümâyûnuma arzihâl idüb..." BOA, AŞD, 127, s. 363, Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1143/Eylül 1730; "Destûr-ı mükerrer müşîr-i mefham nizâmü'l-âlem hâlâ Karaman Eyâleti'ne mutasarraf olub Revân cânibi ser-sakeri olan Vezîr Rüstem Paşa edâmallahu ta'âlâ iclâlehu tarafından sūdde-i sa'âdetime arzihâl olunub..." BOA, AŞD, 127, s. 503, Evâsıt-ı Rebî'ülahir sene 143/Ekim-Kasım 1730.

⁵²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 217.

⁵²⁷ Bâbüssaâde ağası, bütün Enderun ve harem ağalarının amiridir. Ülkü Altındağ, "Dârüssaâde", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darussaade> (12.07.2023).

⁵²⁸ Örneğin hüküm "Kayseriyye Kadısı Mevlânâ Osman zîde fazâiluhu sūdde-i sa'âdetime mektûb gönderüb medîne-i Kayseriyye'ye tâbi' Salkuma nâm karye ahâlîsi meclis-i şer'e varub..." şeklinde başlayıp daha sonra halkın ricası yahut şikâyetine yer verilir. BOA, AŞD, 105, s. 339, Evâsıt-ı Ramazan sene 1137/Mayıs-Haziran 1725.

Grafik 9: Bölgelere Göre Şikâyet Başvuru Metotları

Tüm bölgelerdeki şikâyet başvuru türleri incelendiğinde bizzat İstanbul'a giderek yapılan başvuruların ciddi farklarla en fazla tercih edilen yöntem olduğu görülmektedir. Yine tüm bölgelerde arzuhal ile başvurular ikinci ve mektup ile gönderilenler ise üçüncü sırada yer almaktadır. Bununla birlikte bölgelerin kendi içerisinde başvuru türüne dair oranlar değişebilmektedir.

Amasya Sancağı'nda başvuru türlerinden giderek yapılan başvurular %56, arzuhal ile %33, mektup ile %8, arz yolu ile %2 ve başvuru türü belirtilmeyen şikâyetler %1 oranına sahiptir. Burada âdem ve arzuhal/mektup türü ile yapılan bir başvuru bulunmamaktadır.

Ankara Sancağı'nda başvuru türleri oranları şu şekildedir: Giderek %58, arzuhal ile %31, mektup ile %10 ve belirsiz %1 oranındadır. Diğer başvuru yöntemleri kullanılmamıştır.

Ayıntâb Sancağı'nda da giderek %58, arzuhal ile %36, mektup ile %6 oranında başvuru türleri yer almaktadır. Burada diğer başvuru yöntemlerine rastlanmamıştır.

Defterlerde merkeze en yakın ve en çok başvuru oranına sahip olan Bolu Sancağı'nda ise giderek %58, arzuhal ile %26, mektup ile %11 ve âdem ve arzuhal/mektup ile %3

olarak başvuru yöntemleri kullanılmıştır. Bolu'da belirsiz şikâyetler %2 oranındadır ve arz ile yapılan başvuru türü bulunmamaktadır.

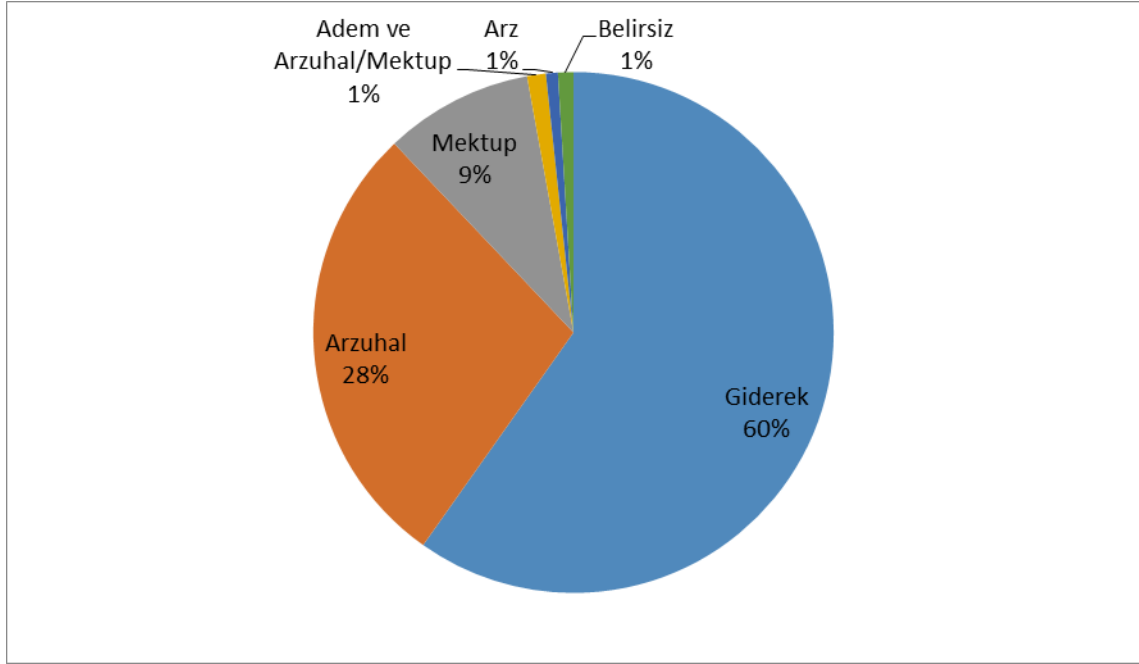
Merkeze en uzak bölge olan Diyarbakir Eyaleti'nden yapılan başvurularda giderek %62, arzuhal ile %30, mektup ile %3, âdem ve arzuhal/mektup ile %3 oranında başvuru yöntemi kullanılmıştır. Başvuru türü belirtilmeyen şikâyetler %2 oranına sahipken bu bölgeden arz ile başvuru yöntemi kullanılmamıştır.

Kayseri Sancağı'nda da giderek %68, arzuhal ile %20, mektup ile yapılan başvurular %11 oranındadır. Başvuru türü belirtilmeyen şikâyetler %1 iken defterlerde âdem ve arzuhal/mektup ve arz yöntemi ile yapılan başvuru türüne rastlanmamıştır.

Saruhan Sancağı sakinleri de başvuru türlerinden giderek %63, arzuhal ile %21, mektup ile %11, arz ile %3 ve âdem ve arzuhal/mektup yöntemini %1 oranında kullanmıştır. Tüm başvuru yöntemlerinin kullanıldığı Saruhan'da sadece %1 oranında şikâyetin başvuru türü belirtilmemiştir.

Son olarak Trabzon Sancağı'nda ise giderek %59, arzuhal ile %31, mektup ile %10 oranında şikâyet yöntemi kullanılmışken türü belirtilmeyen şikâyete rastlanmamıştır. Yine burada arz ve âdem ve arzuhal/mektup ile yapılan şikâyet yöntemleri görülmemektedir.

Grafik 10, bu tezde kullanılan Lale Devri dönemine ait 6 adet şikâyet defterinde yer alan Amasya, Ankara, Ayıntâb, Bolu, Kayseri, Saruhan, Trabzon Sancakları ve Diyarbakir Eyaleti'ne ait veriler incelenerek oluşturulmuştur. Böylece Lale Devri'nde Anadolu'da yapılan şikâyetlerin hangi metotların ne yoğunlukta kullanıldığına dair bir veri elde edilmek istenmiştir.

Grafik 10: Şikâyet Defterlerine Göre Lale Devri'nde Anadolu'da Kullanılan Şikâyet Metotları ve Oraları

İncelenen defterlerden elde edilen verilere ışığında Lale Devri'nde Anadolu'da şikâyetlerin %60'ı bizzat İstanbul'a giderek yapılmıştır. Bu yöntemin sıklıkla kullanılmasının sebebi kişilerin şikâyetlerini iletirken doğru bir şekilde aktarmak, adalet merciine şikâyete dair anlaşılamayan kısımları bizzat izah etmek ve böylece davanın kendi lehlerine sonuçlanmasını sağlamak olduğu şeklinde açıklanabilir. Giderek yapılan başvurularda davalar kendi aleyhlerine sonuçlandığı takdirde kişilerin büyük zarara uğrayacakları düşünülmelidir. Zira bu yöntem zorlu bir yolculuk ile zaman ve maddi açıdan büyük bir külfete sebep oluyordu. Son olarak arzuhal ile yapılan şikâyetlerin merkeze ulaştırılması veya lehte sonuçlanması bakımından başarı oranı düşük olduğu/olacağı için kişiler şikâyetlerini bizzat giderek iletmeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Yine bu dönemde şikâyetlerin %28'i arzuhal gönderilerek yapılan başvurulardan oluşmaktadır. Aracılar vasıtasıyla ulaştırılan bu yöntemin, giderek yapılan şikâyetlere göre az olmasının sebebi kişiler yolculuğun risklerini göze almadan, zaman ve maddi açıdan daha avantajlı bir şekilde şikâyetlerini ulaştırabiliyor olmasıdır. Bu yöntemin kullanılmasında kişilerin sağlık durumlarının etkili olabileceği düşünülebilir. Yine şikâyetçiler zaten İstanbul'a gidecek olan bir kişiden (örn. bir tüccar) ricacı olup arzuhalini merkeze gönderebilirlerdi.

Mektup ile yapılan şikâyetlerde ise çoğunlukla kadı ve naipler aracı olarak kullanılıyordu. İnalçık'a göre bu yöntem ile yapılan başvurularda kadının desteği söz konusudur. İnalçık incelediği kadı aracılığıyla gönderilen şikâyetlerde, kadıların halkı haklı gösterdikleri ve yine kadıların halkın temsilcileri gibi onların haklı isteklerini desteklediği kanaatine varmıştır.⁵²⁹

2.2.3. Şikâyet Edenler ve Şikâyet Edilenlerin Özellikleri

2.2.3.1. Şikâyet Edenler

Bu kısımda şikâyetçilerin ve şikâyet edilenlerin sosyal statüleri, dinî mensubiyetleri ve cinsiyetleri değerlendirilecektir. Dini mensubiyetler Osmanlı'nın Müslim ve Gayrimüslim tebaası olmak üzere iki grup olarak gösterilecektir. Son olarak kadın ve erkeklerin şikâyetlerdeki rolü ele alınacaktır.

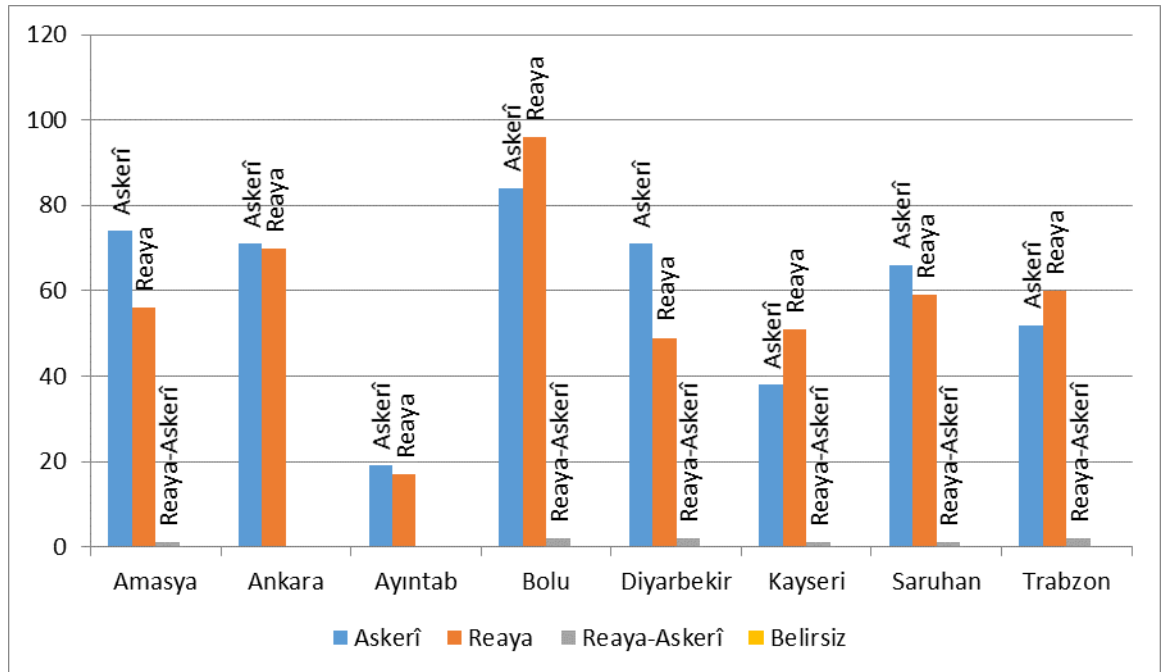
2.2.3.1.1. Sosyal Statü Bakımından

Kişilerin sosyal statüleri askerî ve reaya şeklinde iki grup olarak incelenecektir. Buna göre askerî grup içerisinde üst düzey yöneticiler ile elinde beratı olan imtiyaz sahibi kişiler gösterilmiştir. Bunların haricinde kalan kısım reaya olarak gruplandırılmıştır. Darüssaade ve babüssaade ağaları ile Divan-ı Hümayun veya dergâh-ı mualla görevlilerinden müteferrika, çavuş, kapıcıbaşı ve kâtipler ile saray-ı cedid ağası, dülbend ağası, kozbekçi gibi diğer saray görevlileri; vali, sancakbeyi, mutasarrıf, muhassıl, mütesellim, voyvoda, sancak hâkimleri, alaybeyi, subaşı gibi idareciler; kadı, naip, muhırbaşı, mübaşir, kassam, kâtip gibi mahkeme görevlileri; zaim, sipahi, yeniçeri, yeniçeri bölük ağası, yeniçeri serdari, yeniçeri zabiti, silahşor-ı hassa, dizdar, müstahfız, kale okçusu, beşli ağası, cebeci, teberdar, toparabacı/başı, bölükbaşı, serdengeçti ağaları, hassa çakırcı, şahinci, sayyad, menzilci, mekkaribaşı, odabaşı, çuhadar gibi askerî sınıf görevlileri; has eminleri, voyvoda, mültezim, kaza ve köy kethüdaları/zabitleri, cizyedar gibi vergi tahsildarları; müftü, müderris, medrese muidi, imam, hatip, vaiz, tekyenişin, patrik, metropolid, rahip gibi din görevlileri; mütevellî, zâviyedâr, nâzır, mezraadar, vakıf zabiti, vakıf kâtibî, cabî, cüzhan gibi cihat ve müretezika şeklinde isimlendirilen vakıf hizmet ve görevlileri; ayan, boy beyi, müjdecî gibi kişiler ile nakibüleşraf kaymakamı ve seyyidler de imtiyaz sahibi olarak değerlendirilmiştir.

⁵²⁹ Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 52.

Defterde şikâyet eden ve edilen kişiler tanıtılırken meslekleri yukarıdaki gibi doğrudan bahsedildiğinde gruplama daha kolay yapılabilir. Ancak mesleklerden bahsedilmediği takdirde kişilere dair kullanılan sıfatlar da tasnifi kolaylaştırmaktadır. Örneğin bey, ağa, efendi, beşe, şeyh, gibi lakap ve unvanlar ile zide kadrihu, zide mecdihu, zide fazlihu, zide ilmihu gibi dua sözcüklerini haiz kişiler de askerî grup olarak nitelendirilmiştir.

Grafik 11’de şikâyet edenler askerî, reaya ve reaya&askerî olmak üzere üç kategoriye ayrılmış bulunmaktadır. Şikâyetçiler askerî veya reaya statüsünde olabildiği gibi bazen de birlikte şikâyetçi oldukları meseleler vardı. Dolayısıyla bu tür şikâyetçiler grafikte reaya&askerî olarak gösterildi.

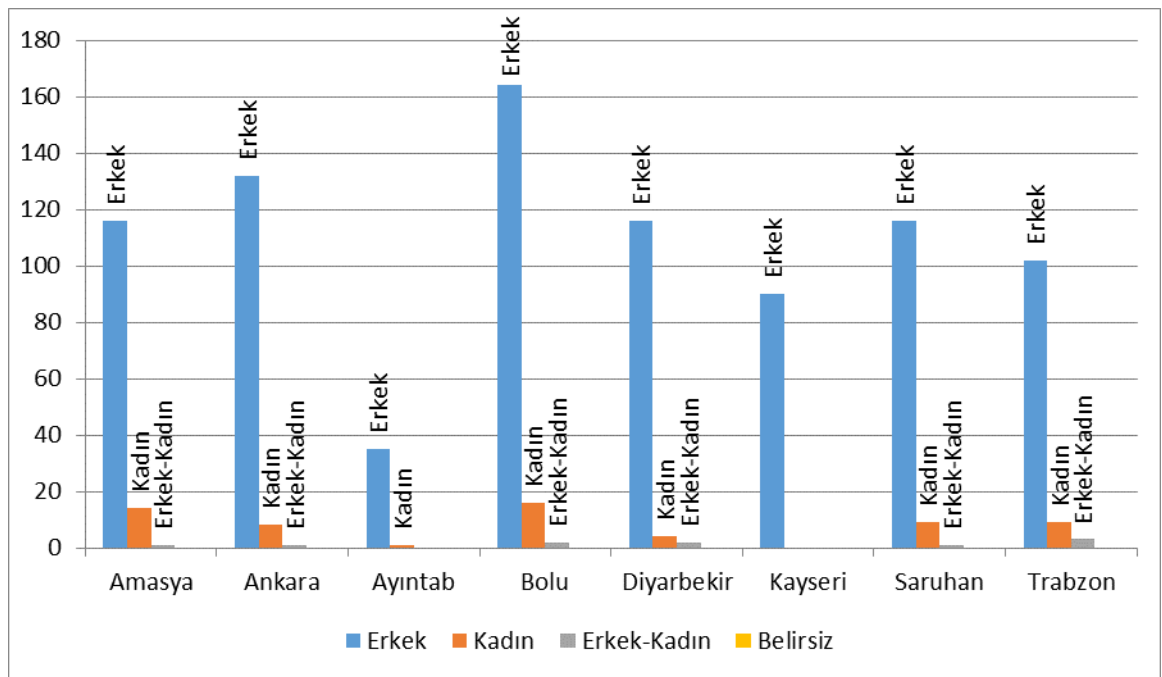
Grafik 11: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Sosyal Statüleri

Bölgeler ayrı ayrı incelendiğinde Amasya (%56), Ayıntâb (%53), Diyarbakir (%58) ve Saruhan (%52) bölgelerinde imtiyaz sahibi askerî grubun büyük farklar olmadan önde olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Bolu (%53), Kayseri (%57) ve Trabzon’da da (%53) reayanın şikâyet yoğunluğu daha fazladır. Ankara’da ise her iki grup dengeli bir şekilde aynı orana sahip bulunmaktadır. Reaya ve askerî gruplarının şikâyet konusunda birlikte hareket etmeleri nadiren görülüp bazı bölgelerde %1 veya %2 oranındadır. Örneğin Ankara ve Ayıntâb bölgelerinde bu birlikteliğe rastlanmamıştır. Bölgelerin tamamında bakıldığında ise askerî %50, reaya %49 ve reaya&askerî grubu %1 oranına sahiptir.

Bununla birlikte nüfusun büyük bir kısmının reaya olup askerî zümrenin sayıca az olduğu düşünülürse bu zümrenin belli bir gruba mensubiyetleri, ilişki ağları, belli bir eğitime sahip olmaları gibi imkânları dolayısıyla şikâyetlerini iletmede daha avantajlı oldukları görülmektedir.⁵³⁰

2.2.3.1.2. Cinsiyet Bakımından

Şikâyet eden kişiler, cinsiyet olarak erkek ve kadın şeklinde iki kategoriye ayrıldı ve bununla birlikte erkek ve kadınların birlikte şikâyetçi olduğu davalar ise erkek&kadın şeklinde gösterildi.

Grafik 12: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Cinsiyetleri

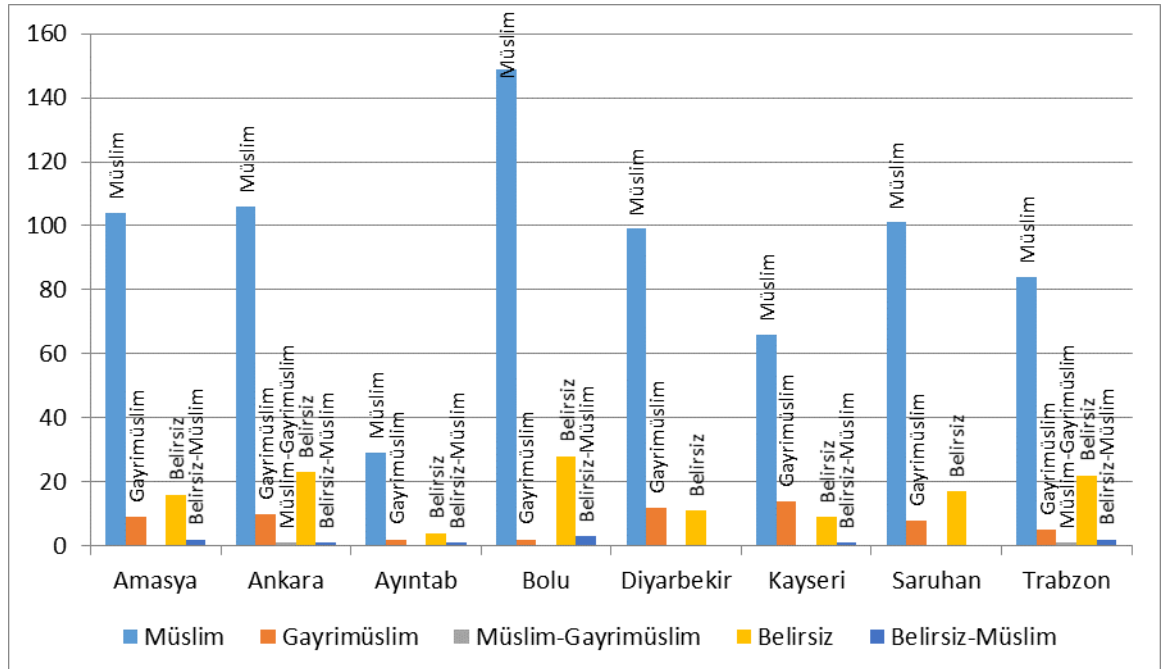
Cinsiyet bakımından her bölgede erkek şikâyetçilerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Kadın şikâyetçiler ise oldukça düşük bir orana sahiptir. Kadın şikâyetçilerin en yüksek orana sahip olduğu yer %11 ile Amasya Sancağıdır. Kayseri de ise kadın şikâyetçiye rastlanmamıştır. Genel toplamda şikâyetçilerin %92'si erkek, %7'si kadın ve %1'i erkek&kadın oldukları tespit edilmiştir. Dönemin şartları göz önüne alındığında kadınların uzun bir yolculuğa çıkmalarının zor olduğu düşünülebilir. Ancak kadınların şikâyetlerinde başvuru metotları incelendiğinde %68'i bizzat İstanbul'a giderek şikâyetçi olmuştur. %32'lik kısım ise arzuhal ve kadı aracılığı ile yapılan başvurulardır.

⁵³⁰ Hüseyin Çınar, 17. yüzyıl sonlarında yapılan bir sayıma istinaden Ayıntâb şehrinde nüfusun yaklaşık 4/1'inin askerî zümre olduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Çınar, a.g.t., s. 61.

Kadınlara ait 61 şikâyetin 20'si veraset davası ile ilgili olup 10'u emlak ve arazilerine yapılan haksız müdahaleler, 6'sı boşanma ve nikâh, 6'sı cinayet, 5'i vakıflara dair ve 14'ü de birbirinden farklı diğer meselelere dair davaları oluşturmaktadır. Bununla birlikte erkek ve kadınların birlikte yaptıkları şikâyet başvuruları çoğunlukla cinayet ve veraset konuları hakkındaydı. Böyle durumlarda yakın aile bireylerinin birlikte şikâyetçi oldukları görülmektedir.

2.2.3.1.3. Dinî Mensubiyet Bakımından

Şikâyette bulunan kişiler dinî mensubiyetleri bakımından iki grupta incelenmiştir. Bunlar Müslim ve Gayrimüslim olarak sınıflandırılmıştır. Defterlerde Müslümanlar için çoğunlukla isimlerden sonra *nâm kimesne*, *nâm hatun*, *nâm sipahi*, *nâm yeniçeri* vs. eklenmişken Gayrimüslimler için *nâm zimmî*, *nâm nasrâniye*, *nâm Yahûdî* gibi sözcükler kullanılmıştır. Bunların dışında ahali ve reaya gibi tabirlerin kullanıldığı davalarda dinî mensubiyetler net olarak belirtilmediğinden bu gibi şikâyetçilerin dini kimlikleri için belirsiz ifadesi kullanılmıştır. Belirsiz&Müslim kategorisinde ise şikâyete ön ayak olduğu anlaşılan bir iki kişinin ismi verildikten sonra sair reaya, sair ahali gibi tanımlamaların kullanıldığı ve dinî mensubiyetlerinin tam olarak anlaşılamadığı durumları ifade etmek için kullanılmıştır.

Grafik 13: Şikâyet Eden Kişilerin Bölgelere Göre Dinî Mensubiyetleri

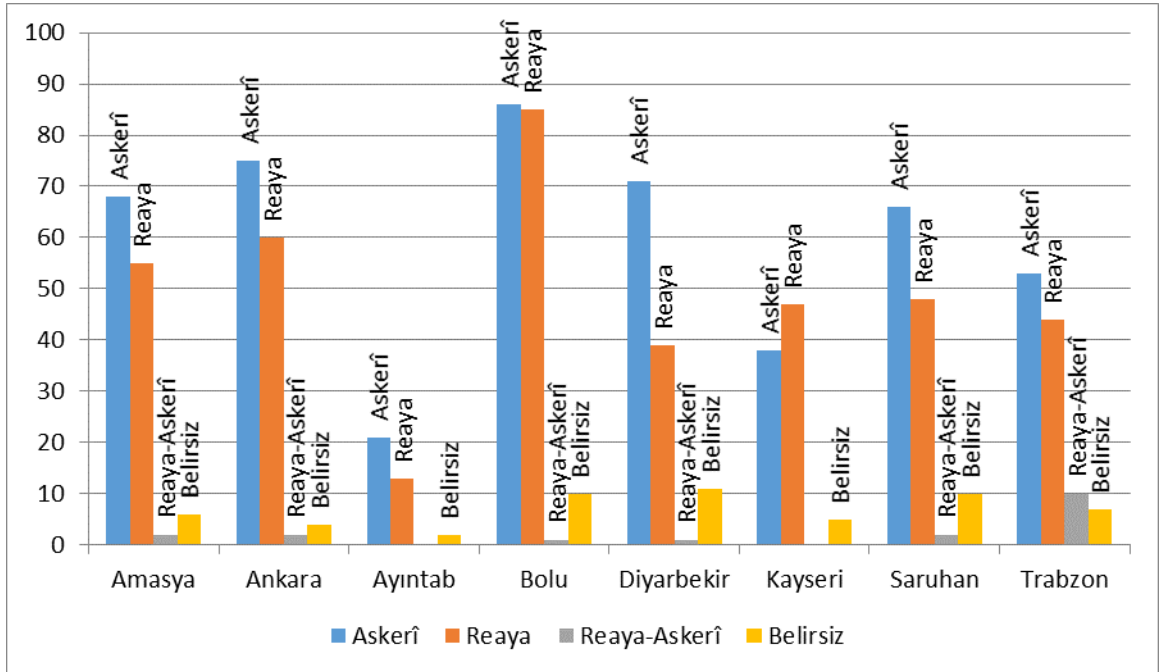
Bütün bölgelerde şikâyetçilerin büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Gayrimüslimler ise Müslümanlara göre şikâyetlerini İstanbul'a ulaştırmada daha geride kalmaktadır. Buna göre Kayseri'de %16 ve Diyarbakır'da %10 oranında iken diğer bölgeler %7 ve altında bir orana sahiptir. Gayrimüslim şikâyetçilere ait en düşük oran %1 ile Bolu'ya aittir. Gayrimüslimlerin şikâyet sayılarını etkileyen unsurların Türkçe'yi kullanma yaygınlığı ve gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusa oranla düşük olduğu söylenebilir.⁵³¹ Ancak bu durumda kesin bir karara varmak için Gayrimüslim nüfusun daha yoğun olduğu Rumeli ile Anadolu'dan gelen şikâyetlerinin karşılaştırılması gerekmektedir. Ancak bu ayrı bir çalışmanın konusudur. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte şikâyetçi oldukları davalara ise nadiren rastlanmaktadır. Müslim ve Gayrimüslimlerin Amasya'da %2, Ankara ve Trabzon'da %1 oranında birlikte şikâyetçi oldukları görülürken diğer bölgelerde böyle bir duruma rastlanılmamıştır. Tüm bölgelerin toplamlarına bakıldığında Müslümanlar %78, Gayrimüslimler %7, Müslim ve Gayrimüslimler %0, Belirsiz %14 ve Belirsiz&Müslim %1 şikâyetçi oranlarına sahiptirler.

2.2.3.2. Şikâyet Edilenler

2.2.3.2.1. Sosyal Statü Bakımından

Şikâyet edilenlerin sosyal statülerinin incelendiği bu kısımda yine dört kategori belirlenmiştir. Defterlerde kısmen rastlanan ve "*bazı ehl-i ağraz*" ya da "*ashab-ı ağraz*" gibi bir statü belirtilmeyen kişi veya gruplar belirsiz olarak değerlendirildi.

⁵³¹ Örneğin Kayseri şehrinin 18. yüzyılın ilk yarısında toplam nüfusunun (köle/cariye, muaf ve askerî zümre de dâhil edilerek) yaklaşık 25.000-30.000 kişi olduğu ve bunların takribi 2.000-3.000'i gayrimüslim nüfus olarak tespit edilmiştir. Mehmet Karagöz, a.g.t., s. 210. Yücel Özkaya da 18. yüzyılda Kayseri nüfusunun 1723, 1731 ve 1745 tarihlerine ait avarızhâne hesaplarına göre 20.000 ile 21.000 arasında olduğunu ifade etmektedir. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", *I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri 7-13 Nisan 1987*, Kayseri Belediye ve Özel İdare Birliği Yayınları, Kayseri, 1987, s. 36. Özkaya'nın muaf ve köle/cariye nüfusunu hesaba katmadığı düşünülürse hemen hemen Karagöz'ün sunduğu veriler ile örtüşdüğü söylenebilir. Benzer şekilde Trabzon'da da gayrimüslim nüfusun, Müslüman nüfusa oranla düşük olduğu görülmektedir. Temel Öztürk, 18. yüzyılın ilk yarısını hedef alarak sancak bazında incelediği Trabzon'un takribi 40.000 nüfusu olduğunu ve bunun tahmini 9.000'inin gayrimüslim nüfusa ait olduğunu tespit etmiştir. Temel Öztürk, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 5, s. 110.

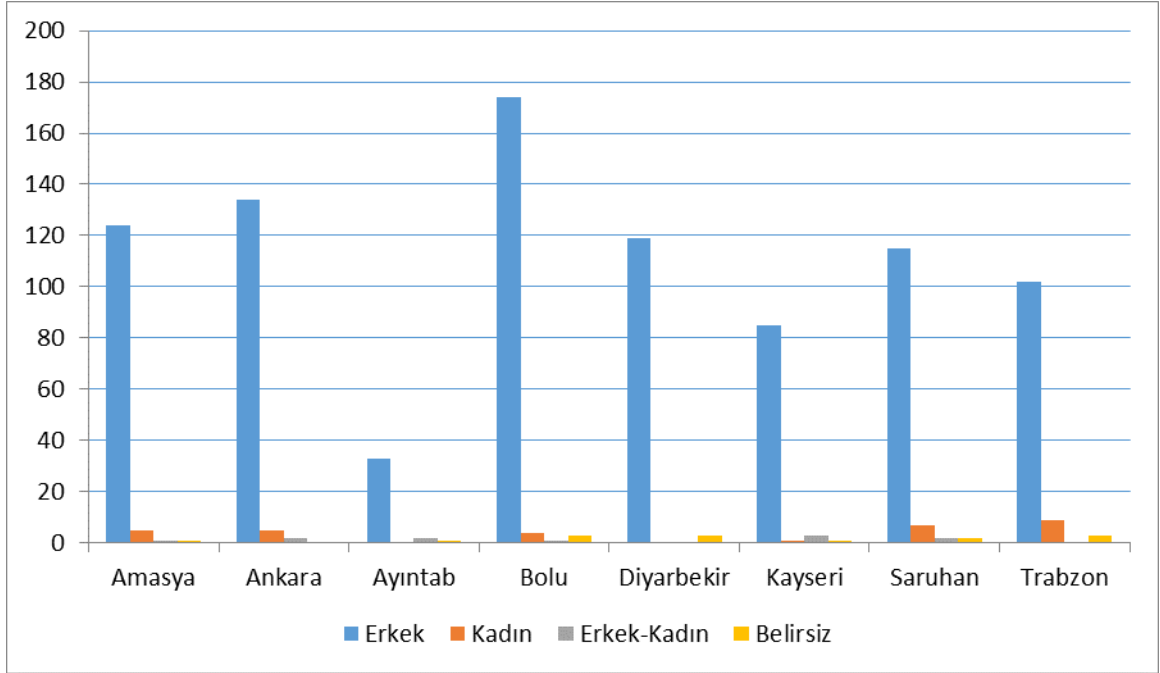

Grafik 14: Şikâyet Edilenlerin Bölgelere Göre Sosyal Statüleri

Şikâyet edilenlerden askerî statüye sahip olanlar Amasya (%52), Ankara (%53), Ayıntâb (%58), Diyarbakir (%58), Saruhan (%52) ve Trabzon (%49) bölgelerinde çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu bölgelerin aksine Kayseri’de reaya grubu (%52) daha yüksek oranda şikâyet edilmiştir. Bolu’da ise askerî (%47) ve reaya (%47) grupları aynı orana sahiptir. Reaya ve Askerî grubun birlikte şikâyet edilme durumu Trabzon’da %9 ile en yüksek orana sahipken Ayıntâb ve Kayseri’de hiç rastlanmamıştır. Tüm bölgelerin verileri incelendiğinde ise askerîler %51, reaya %41, reaya&askerî %2 ve belirsiz olanlar %6 oranına sahiptir.

2.2.3.2.2. Cinsiyet Bakımından

Cinsiyet bakımından şikâyet edilenler de erkek, kadın, erkek&kadın ve belirsiz olmak üzere dört kısımda incelendi. Bu grafikte genellikle defterlerde şikâyete bahis olan alacak-verecek ve veraset davalarında, varislerin belirtilmeyerek *müteveffâ-yı mezbûrun vârisleri* ya da *terekeye vazû'l-yed* olanlar şeklinde ifade edilenler belirsiz kategorisinde gösterilmiştir. Yine detay vermeden *bazıları*, *bazı kimesneler* gibi ifadelerin kullanılması ve faili meçhul cinayet vakalarında sorumluların açıkça belirtilmediği kayıtlarda şikâyet edilenler belirsiz kategorisine eklenmiştir.

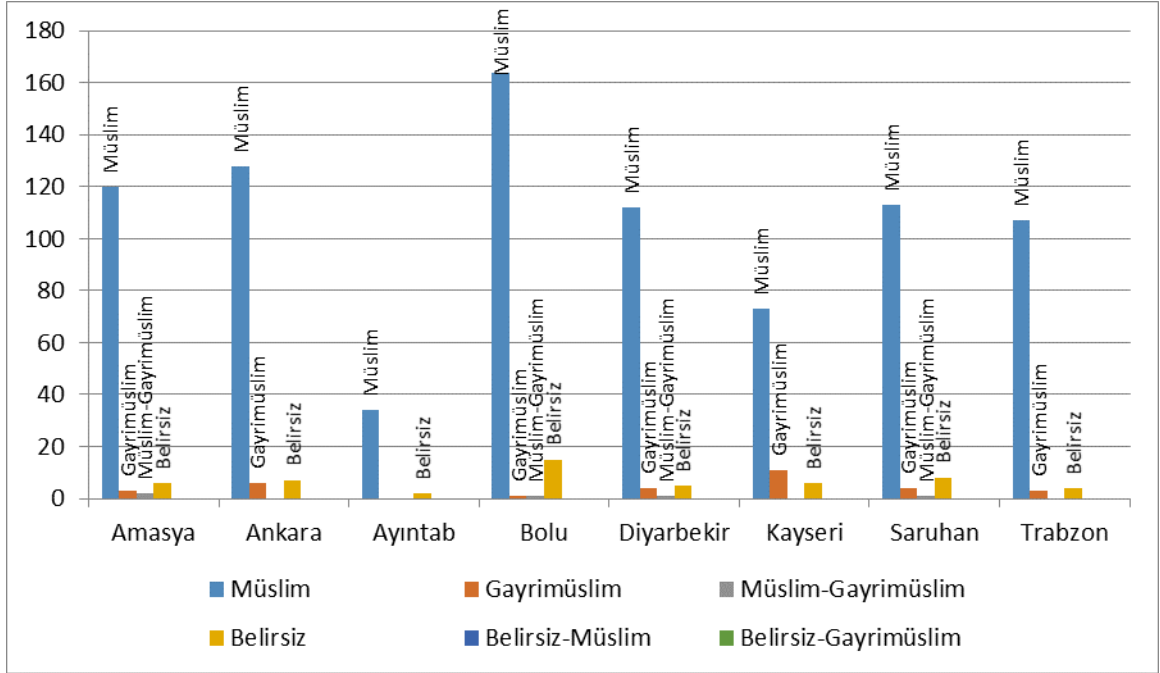

Grafik 15: Şikâyet Edilen Kişilerin Bölgelere Göre Cinsiyetleri

Cinsiyet bakımından şikâyet eden kişilerde olduğu gibi şikâyet edilenlerde de erkekler her bölgede büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Kadınların şikâyet edildiği en yoğun bölge %8 ile Trabzon Sancağı olmuştur. Ayıntâb Sancağı ve Diyarbakir Eyaleti'nde ise kadınların şikâyet edildiğine rastlanılmamıştır. Tüm bölgeler birlikte değerlendirildiğinde erkekler %94, kadınlar %3, erkek&kadın grubu %1 ve belirsizler %2 oranına sahip olduğu tespit edilmiştir.

2.2.3.2.3. Dinî Mensubiyet Bakımından

Dinî mensubiyetler de Müslim, Gayrimüslim, Müslim&Gayrimüslim ve belirsiz olmak üzere dört kategoride incelenmiş olup belirsizler kategorisini, defterlerde yer alan ahali ve reaya gibi tabirler ile faili meçhul cinayet ve hırsızlık gibi davalarda dinî mensubiyetleri net olarak belirtilmeyen davalılar oluşturmaktadır.

Grafik 16: Şikâyet Edilen Kişilerin Bölgelere Göre Dinî Mensubiyetleri

Şikâyet edenlerde olduğu gibi şikâyet edilenlerde de her bölgede Müslüman tebaanın çoğunlukta olduğu görülmektedir. Kayseri haricindeki tüm bölgelerde şikâyet edilen Müslümanlar %90 ve üzerinde bir orana sahiptir. Kayseri’de şikâyet edilen Müslümanlar %81 iken Gayrimüslimler ise %12 oranındadır. Böylece Kayseri Sancağı şikâyet edilen Gayrimüslimlerin en yüksek orana sahip olduğu bölgedir. Burası aynı zamanda %16 ile yine en yüksek şikâyetçi Gayrimüslim oranına sahiptir. Bu durumun Kayseri’de bulunan gayrimüslimlerin nüfus yoğunluğu ile ilgili olduğu söylenebilir. Öte yandan Bolu’da şikâyet edilen Gayrimüslim tebaaya rastlanmazken diğer bölgelerde ise şikâyet edilen Gayrimüslimler %4 ve altında bir orana sahiptir. Dinî mensubiyet bakımından şikâyet edilenler tüm bölgelerin toplamına bakıldığında Müslümanlar %90, Gayrimüslimler %3, Müslim&Gayrimüslim grubu %1 ve belirsizlerin %6 ortalamasına sahip oldukları tespit edilmiştir.

Şikâyet eden ve edilenler cinsiyet bakımından incelendiğinde erkekler, dini mensubiyet bakımından incelendiğinde ise Müslümanlar şikâyet hakkını en fazla kullanan gruplar olmuştur. Yine şikâyet eden ve edilenler sosyal statü bakımından incelendiğinde askerîler hem şikâyetçi hem de şikâyet edilen zümre olarak çok az bir farkla reayanın üzerinde yer almıştır.

3. BÖLÜM: ÇÖZÜMLER

“...fukaranın hakkı taşrada icrâ’ olunmamağla taşra a’yânından gelüp fukara şikâyet ve ihzârını taleb eylediklerinde a’yânın elbette dâ’ire-i vezirden birine ta’allûku vardır; müddeiyi kayd ü bend ile ahz ve mahâllinde da’vâsı görüle deyü hasmı olan zâlîme irsâl etmekle mazlumun da’vâsı lağv olduğundan başka hasmı diler ise âzad eder, diler ise telef eder...”⁵³²

Osmanlı toplumunun taşrada yaşayan kesimi için karşılaştıkları sorunların üstesinden gelmek kolay bir mesele değildi. Mağdurları, yaşadıkları şehrin devlet merkezine yakın veya uzak olmasına göre değişmekle birlikte uzun bir mesafe ve buna bağlı olarak zaman kaybı ile yol masrafları bekliyordu. Belki, bazen astarı yüzünden pahalıya gelen meseleler bile devletin merkezi İstanbul’a taşınıyordu. Yine de insanlar tüm bu emeğin karşılığında sorunlarına çözüm bulmayı ümit ediyorlardı. Taşrada umduğunu bulamayan ya da taşradaki hâkimlere güvenmeyen kişiler davalarını İstanbul’da bulunan Padişahın adalet mekânı olan devletin en üst yargı organı Divan-ı Hümayun’a taşıyorlardı.

Bu bağlamda taşrada sorunların çözülememesi konusu, üzerinde durulması gereken bir meseledir. Kişilerin bunca masraf ve emeği göze almalarına neden olan sebeplerin neler olduğuna dair ipuçlarını ortaya koymak ve bir sonuca varmak için şikâyetlerde yer alan sızlanmaların satır aralarına bakılması gerekmektedir. Lale Devri’nde, Anadolu toplumunun şikâyetlerine, öncelikle taşra açısından bakmak, kişilerin çözüm için neden Divan-ı Hümayun’a başvurdukları sorusuna büyük oranda cevap verecektir.

3.1. ÇÖZÜMÜ MERKEZDE ARAMAK YA DA TAŞRANIN VAZİYETİ

Taşrada toplumun anlaşmazlık ve sorunlarını çözmek için kadı mahkemeleri, sancak ve eyalet divanları gibi belli başlı şikâyet mercilerinin olduğu ikinci bölümde açıklanmıştır. Burada kişilerin, neden söz konusu mercileri atlayarak doğrudan devletin

⁵³² Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi’nin 1730 olaylarını aktardığı kısımda Veziriazam Damat İbrahim Paşa dönemine dair yaptığı değerlendirmedir. Münir Aktepe, a.g.e., s. 3-4.

merkezinde bulunan Divan-ı Hümayun'a gittikleri şikâyetler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Defterlerde yer alan şikâyetlerde, şikâyetçilerin bazıları, sorunlarını aktarırken davalarının taşrada, kadı mahkemelerinde görüldüğünü fakat buna rağmen bir sonuç elde edemediklerini ifade ediyorlardı. Öyle ki; bir davanın taşrada dört defa görüldüğü, buna rağmen meselenin mahallinde çözülemediği vakiydi. Örneğin Bolu Sancağı'nda Küçük Ahmed bin Abdi ile Kara Ahmed bin Abdülkerim'in arasındaki arazi davası dört defa görülmüştü. Küçük Ahmed'in şikâyetine göre kendisinin on yıldır müstakilen tasarrufunda bulunan koru arazisine, Kara Ahmed adlı kişi söz konusu araziye ortak olduğunu ileri sürerek dava açmış ancak mahkemede bu iddianın doğru olmadığı ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte dava üç defa daha görülmüş ancak Kara Ahmed yine anlaşmazlıktan geri durmamıştı. Bunun üzerine Küçük Ahmed Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulunmuştu.⁵³³

Toplam 942 hükme ayrı ayrı aşağıdaki sorular sorulduğunda, verilen cevaplar taşradaki durumu ortaya koyacaktır. (Bkz. EK: I)

Soru 1: Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurularda; Divan-ı Hümayun'a başvurmadan önce şikâyetler taşrada görüldü mü?

Cevap a: Evet, görüldü: %14

Cevap b: Hayır, görülmedi: % 86

Soru 2: Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurularda; Şikâyetler daha önce Divan-ı Hümayun'da (bir kez veya daha fazla) görüldü mü?

Cevap a: Evet, görüldü: %12

Cevap b: Hayır, görülmedi: %88

Soru 3: Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurularda; Şikâyetler daha önce hem taşrada (bir kez veya daha fazla) hem de Divan-ı Hümayun'da (bir kez veya daha fazla) görüldü mü?

Cevap a: Hayır, iki yargı organında da görülmedi: %78

Cevap b: Evet, her iki yargı organında da görüldü: %4

⁵³³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 287. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1140 (9-18 Temmuz 1728).

Cevap c: Taşrada görülmedi ancak Divan-ı Hümayun'da görüldü: %8

Cevap d: Taşrada görüldü ancak Divan-ı Hümayun'da görülmedi: %10

Yukarıda sorulan sorular ile cevaplarını hükümlerden örnekler vererek açıklamak, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Hükümler, davaların daha önce taşrada görülüp görülmediğine göre incelendiğinde (1. soru), %14'ünün Divan-ı Hümayun'a gitmeden önce taşradaki şikâyet mercilerinde görüldüğü, %86'sının ise doğrudan Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurular olduğu anlaşılmaktadır. Davaların taşrada görüldükten sonra Divan-ı Hümayun'a başvurulması veya taşrada görülmeden doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşınması, -aynı dönemde benzer konularda şer'î mahkemelere yapılan başvurularla karşılaştırmadan kesin bir hükme varılmazsa da en azından başvuru sahipleri nezdinde- yerel mahkemelere güvenin az olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Divan-ı Hümayun'da tekraren görülen davalar bu durumu pekiştirmektedir.

Hükümler, şikâyetçilerin davalarını daha önce Divan-ı Hümayun'a taşıyıp taşımadığına göre incelendiğinde (2. soru), söz konusu davaların %12'sinin daha önce Divan-ı Hümayun'da görüldüğünü, %88'inin ise ilk defa Divan-ı Hümayun'a taşındığını göstermektedir. Bununla birlikte yeni başvuru olarak değerlendirilen %88'lik kısım içerisinde mahalline sevk edilen davaların, yerinde çözümlenemediği bilinmemektedir. Bunlar eğer kaydedilmişlerse ancak kadı sicillerinden takip edilebilir. Öte yandan şikâyetlerin %12'sinin tekrar Divan-ı Hümayun'da görülüyor olması, taşrada çözümün elde edilemediğinin kanıtı olarak gösterilebilir. Zira Divan-ı Hümayun'da davası görülüp eline hüküm verilen şikâyetçi, taşraya dönerek kadıdan hükmün yerine getirilmesini talep ediyordu. Böylece hükmün icrasını, taşrada bulunan kadıların işaretiyle ehl-i örf görevlilerinin yürütmesi gerekiyordu.⁵³⁴ Anlaşılan o ki bazı davaların hükümleri taşrada icra edilemiyor ve şikâyetçiler tekrar Divan-ı Hümayun'un yolunu tutuyordu. Örneğin Trabzon Sancağı'nda Rize ve Mapavri Kazaları ahalileri bölgelerinde bulunan eşkıyalar hakkında, bundan önce yine haklarından gelinerek hapsedilmeleri için iki defa *emr-i şerif*⁵³⁵ çıkardıklarını ancak yine bir çözüme

⁵³⁴ Murat Tuğluca, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 84.

⁵³⁵ Burada *emr-i şerif* kelimesi ile şikâyetçilerin Divan-ı Hümayun'a yaptıkları şikâyetlerin sonucunda aldıkları ve şikâyet defterlerine işlenen hükümler ifade edilmektedir. Zira ferman, hüküm ve emir kelimeleri eş anlamlı olup, belgelerde "emr-i âlî, emr-i şerîf, emr-i pâdişâhî" gibi kalıplarla ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu örnekte olduğu gibi benzer durumlarda *emr-i şerîf* kelimesi şikâyet üzere çıkarılan hükümler olarak değerlendirildi. Mübahat S. Kütükoğlu, "Ferman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferman> (01.04.2024).

kavuşamadıklarından bu son şikâyetlerinde aynı talebi tekrarlıyorlardı.⁵³⁶ Bu örnekte de görüldüğü üzere Divan-ı Hümayun'dan alınan hükümlerin de tüm sorunların çözümünde etkili olduğu söylenemez. Bu da yine taşradaki adlî ve idarî örgütün çözümlerde etkili olmadığını göstermektedir.

Bazı durumlarda şikâyetçiler davalarını hem taşra mahkemelerine hem de Divan-ı Hümayun'a taşıyabiliyorlardı. Hükümler, davaların hem taşrada hemde Divan-ı Hümayun'da birlikte görülüp görülmediklerine göre incelendiğinde (3. soru), %4'ünün daha önce hem taşrada hem de Divan-ı Hümayun'da görüldüğü, %78'inin ise ilk defa ve doğrudan Divan-ı Hümayun'a taşınan şikâyetler olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Amasya Kalesi içinde bulunan Sultan Mehmed Han Camii'nin Mütevellisi Ali ile Bartın Gümrüğü Emîni'nin davası daha önce Divan-ı Hümayun'a taşınmış ve buradan alınan hüküm üzerine dava bu kez de taşrada kadı huzurunda görülmüştü. Gümrük Emîni suçlu bulunarak müdahalesinin kaldırılmasına karar verilse de müdahalenin devam etmesi sonucu Mütevelli Ali tekrar Divan-ı Hümayun'a başvurmuştu.⁵³⁷ Manisa Kazası'ndan Hüseyin'in şikâyetinden ise davasının daha önce ne taşrada ne de Divan-ı Hümayun'da görülmediği ve böylece ilk defa Divan-ı Hümayun'a taşıdığı anlaşılmaktadır. Buna göre Hüseyin, evini basarak eşya ve hayvanlarını yağmalayan kişileri taşradaki mercilere şikâyet etmeden doğrudan ve ilk defa olmak üzere Divan-ı Hümayun'a şikâyet ediyordu.⁵³⁸ Bu durum, taşradaki kadı mahkemesini tercih etmeyen Hüseyin'in Manisa Kadısı'na olan güveninin sorgulanmasına neden olmaktadır.

Yine şikâyetlerin %10'u taşrada görülmekle birlikte daha önce hiç Divan-ı Hümayun'a taşınmayan davalar iken %8'i ise taşra mahkemelerine başvuruda bulunmaksızın doğrudan Divan-ı Hümayun'a yapılmış olan şikâyetlerdi. Örneğin Trabzon Kazası İmaret Mahallesi'nden Monla Ömer'in, babasından intikal eden Sürmene Kazası'na bağlı Mahora Köyü'ndeki iki göz değirmen, bir tokmak kârhanesi ve çevresindeki arsaya müdahale eden kişiler ile daha önce taşra mahkemesinde davaları görülmüş ve dava Ömer'in lehine sonuçlanmıştı. Ancak söz konusu kişilerin mahkeme kararına rağmen müdahalelerine devam etmeleri üzerine Ömer, davayı ilk defa olmak üzere Divan-ı Hümayun'a taşımıştı.⁵³⁹ Yine %8'lik kısımda yer alan davalar için Darsiyak Köylüleri'ne verilen hüküm örnek gösterilebilir. Kayseri Kazası'na bağlı Darsiyak Köyü ahalisinin köylerine musallat olan eşkiyalar hakkında yaptıkları şikâyet üzerine yazılan

⁵³⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 113. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1131 (5-14 Ekim 1719).

⁵³⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 229. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

⁵³⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 11. Fî Evâil-i Cemâziyelevvel sene 1137 (15-24 Şubat 1725).

⁵³⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 191. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1134 (5-14 Temmuz 1722).

hükümde, köylülerin hiçbir şekilde taşra mahkemelerine başvurdukları görülmezken bundan önce davalarını bir kez Divan-ı Hümayun'a taşıyıp bir hüküm çıkarttıklarından bahsedilmektedir. Ancak daha evvel çıkartılan hükmün gereklilikleri yerine getirilmediği için tekrar Divan-ı Hümayun'a başvurmuşlardı.⁵⁴⁰ Divan-ı Hümayun aldığı kararı taşraya gönderse bile halk bir türlü eşkıyalar ile mahkemede yüzleşemiyor ya da başka bir ifadeyle taşrada eşkıyaları mahkemeye getirecek bir güç bulunmuyor ve böylece sorun devam ediyordu.

Şikâyetçiler davalarını, daha önce ne taşrada ne de Divan-ı Hümayun'da görmeyip ilk defa Divan-ı Hümayun'a başvursalar; aksine davalarını hem taşrada hem de Divan-ı Hümayun'da gördürüp tekrar Divan-ı Hümayun'a başvursalar; taşraya uğramadan daha önce sadece doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurup tekrar Divan-ı Hümayun'a başvursalar; davasını daha önce sadece taşrada gördürerek hiç Divan-ı Hümayun'a başvurmayıp şimdi başvurmuş olsalar, tüm bu başvuru sonucunda oluşturulan hükümlerden taşrada çözüm konusunda bir takım sorunların olduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse sorunların nelerden kaynaklandığı veya taşradaki çözümsüzlüğün sebepleri nelerdi?

Öncelikle taşrada, şikâyetçiler üzerinde bir baskı ortamının olduğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte burada şikâyet defterlerinde, Osmanlı Devleti'nin tüm coğrafyasından Divan-ı Hümayun'a ulaştırılabilmiş şikâyetler üzerine verilen hükümlerin yer aldığını hatırlatmak gerekir. Dolayısıyla taşrada tehdit ve korku ile şikâyetçiler üzerinde kurulan baskılar neticesinde kaç şikâyetin engellendiği bilinmemektedir. Ancak bazı cesur kişiler, tüm baskılara rağmen şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a taşımayı başarabilmişlerdir. Zira şikâyetçilerin Divan-ı Hümayun'a sundukları şikâyetlerinde söz konusu engellemeleri dile getirmeleri üzerine hükmü kaydeden kâtiplerin bu duruma dikkat çektikleri görülmektedir.

Şikâyetlerde davalı olan taraf, mağdurlara hukuk dışı eylemlerde bulduklarının farkındaydı. Bunun için Divan-ı Hümayun'a yapılacak şikâyetlerin önünü almak amacıyla mağdurları korkutarak kendilerine verilecek cezalardan kurtulmayı arzulamaktaydılar. Ancak mağdurlar bir yolunu bularak bazen ilk denemelerinde bazen ikinci veya sonraki denemelerinde şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a ulaştırabiliyordu.

Gördös Kazası ahalisi vergi konusunda, ödemeleri gereken vergilerden üzerlerine düşeni ödemeye razılar iken Gördös'te Kadioğlu Murad olarak tanınan mütegalibe

⁵⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 75. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

kendine bir defter uydurarak vergilerin beş katı üzerinde “*masarif-i memleket*”⁵⁴¹ adı altında haksız vergi talep ediyordu. Bunun kanunsuz bir yol olduğunu bildiği için ahaliye bu durumu gerek vilâyet kadısına ve gerekse Divan-ı Hümayun’a şikâyet etmemeleri için şart vermişti. Ancak ahalinin buna aldırış etmeyip, kendilerine şart verdirip etki altına almak istediğini de belirterek Kadioğlu Murad’ı Divan-ı Hümayun’a şikâyet ettikleri görülmektedir. Bunun üzerine durumun araştırılması ve yerinde görülmesi için Aydın Muhassılı ve Gördös Kadısı’na hüküm gönderilmiştir.⁵⁴²

Bazen baskı ve şiddetin boyutu sertleşiyor ve mağdurlar ölümle tehdit ediliyordu. Örneğin Manisa Kazası’ndan Mehmed adlı kişiye verilen hükümde bu durum açıkça ifade edilmişti. Serdengeçdi Ağası olarak bilinen İbrahim adlı eşkiya Mehmed’in evini basarak bir kölesi (*cariye*) ile eşyalarını yağmalamış ve “*beni hükkâma teşekki ider isen seni katl iderim*” diyerek ölümle tehdit etmişti. Ancak bu tehdit Mehmed’i Divan-ı Hümayun’a şikâyetten alıkoymamıştır.⁵⁴³

Mehmed’in aksine tehdit edildikten sonra korku ile şikâyette bulunamayan mağdurlar da vardı. Hükümlerde, mağdurların neden daha önce şikâyette bulunamadıklarını izah ederken bu konu ifade ediliyordu. Örneğin Gördös Kazası’ndan Süleyman, kendisini darp ederek yaralayan Halil, İbrahim ve Mehmed adlı kişiler tarafından “*bu husûsu eğer bir kesâna açub da’va idersen seni kendü hâline komayub dört beş yüz gurûş cerîme virüb seni katl eyleriz*” diyerek tehdit edilmişti. Kâtip hükümde “*bu dahî havfından da’va idemeyüb*” şeklinde ifade ederek Süleyman’ın daha önce neden şikâyette bulunamadığını belirtiyordu.⁵⁴⁴

Mağdurların şikâyetlerinin önüne geçmek için göz hapsinde tutuldukları anlaşılmaktadır. Şikâyet için giden mağdurların yolları kesilerek şikâyetin Divan-ı Hümayun’a ulaşmasına engel olunuyordu. Örneğin Ayıntâb Sancağı’nda Yeniçeri Serdarı olan Ebubekir, halka yaptığı kanun dışı uygulamalar neticesinde Divan-ı Hümayun’a giden kişileri yoldan döndürerek darb ve hapsedmiş ve şikâyet etmemeleri için kefile bağlayarak eşini boşama (talak) ve nezir (akit) ile şartlamıştı.⁵⁴⁵ Trabzon Sancağı’nın Giresun Kazası’nda ise Deli Hüseyin Ağa kendisini Divan-ı Hümayun’a şikâyet etmek için İstanbul’a hareket üzere Giresun Limanı’nda gemiye binen

⁵⁴¹ Tevzi defterleri kastediliyor olmalı.

⁵⁴² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 155. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730).

⁵⁴³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 520. Fî Evâil-i Cemâziyelevvel sene 1143 (12-21 Kasım 1730).

⁵⁴⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 2. Fî Evâil-i Şevval sene 1131 (17-26 Ağustos 1719).

⁵⁴⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 449. Fî Evâil-i Ramazan sene 1130 (29 Temmuz-7 Ağustos 1718).

Giresun, Keşab ve Akköy Kazaları ahalilerinden 20-30 kişiyi zorla gemiden indirmiş, darb ve hapsettirmişti.⁵⁴⁶

Öte yandan mağdurlar bir şekilde baskıdan kutulup Divan-ı Hümayun'a şikâyet için gitseler bile buradan aldıkları hükümlerin taşrada mahekemeye ulaştırılmaması için dönüş yolları gözetlenerek tehdit ediliyor ve böylece verilecek cezaların önüne geçilmeye çalışılıyordu. Örneğin Kayseri Kazası'nda Bektaş Mahallesi'nden Ali, evini basıp üzerine hücum eden, kölesini (*gulam*) darb ederek yaralayan ve eşine silah doğrultan Serçe Süleyman Beşe adlı eşkıyadan şikâyetçi olmuş ve Divan-ı Hümayun'dan hüküm almıştı. Ancak Kayseri'ye geldiğinde Süleyman'ın maiyetindeki kişiler Ali'ye "*da'va sadedinde olursan bilâ emân seni katl ideriz*" diyerek tehdit etmiş ve Ali bunun üzerine elinde hüküm bulunmasına rağmen korkusundan Süleyman Beşe'yi Kayseri Kadısı'na dava edememişti. Ancak Süleyman Beşe tekrar Ali'nin evini basmış ve "*senin menzilinde mukaddemâ kırk gurûş düşürmüşdim eğer virmezsen seni şimdi katl iderim*" diye bir bahane ile kırk gurusunu zorla almıştı. Bunun üzerine Ali tekrar Divan-ı Hümayun'a şikâyetinde bulundu.⁵⁴⁷ Yine benzer şekilde Süleyman adlı yeniçeri, Serbölükoğlu Mustafa ile Halil, Osman, Mehmed ve İbrahim adlı kişiler tarafından darb edilip, şikâyetçi olmaması için şart verdirilmesine rağmen Divan-ı Hümayun'a giderek şikâyetçi olmuştu. Ancak Anadolu Valisine hitaben çıkarttığı hüküm ile yolda giderken Serbölükoğlu Mustafa yoluna çıkararak elinden hükmünü almış ve hakkını almasına mani olmuştu.⁵⁴⁸

Suçlu kişiler, şikâyetin önüne geçemedikleri zaman da intikam için mağdurlar üzerine saldırıyor ve bu durum yeni bir şikâyete sebep oluyordu. Diyarbakir Eyaleti'nde Ergani Sancağı'ndan Osman, Solak Mehmed, diğer Osman, Ali, Hamza ve Yakub adlı kişiler Celal Bölükbaşı adlı kişiyi Diyarbakir Valisi'ne şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine Celal Bölükbaşı "*siz niden varub paşaya şikâyet itmişsiz*" diyerek tekrar üzerlerine saldırmıştı. Böylece Osman ve diğerleri bu sefer Divan-ı Hümayun'a şikâyetinde bulundular.⁵⁴⁹

Yukarıda verilen örneklerden anlaşıldığı üzere suçlu kişiler, cezaî işlemlere maruz kalmamak için mağdurların gerek Divan-ı Hümayun'a gidişlerini, gerekse ellerinde hüküm ile dönüşlerini takip ederek şikâyetleri engellemeye çalışıyorlardı. Öte yandan tüm bu baskı ortamına rağmen mağdurlar şikâyetlerini ilgili mercilere iletiyorlardı.

⁵⁴⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 258. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

⁵⁴⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 10. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730).

⁵⁴⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 107. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

⁵⁴⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 318. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1130 (10-19 Haziran 1718).

Ancak kaç mağdurun şikâyetten alıkonulduğu bilinmemekle birlikte burada verilen örnekler taşradaki mağdurlar üzerinde şikâyetlerinden vazgeçmeleri için bir baskı ortamı olduğunun anlaşılması için yeterlidir.

Şikâyetlerin Divan-ı Hümayun'a taşınmasına neden olan diğer bir mesele ise davalıların "mu'în-i kesîr"i ve "kuvvet-i mâlîye"si oldukları sebebiyle şikâyetçilerin mahallinde davalarını hakkıyla gördüremedikleri ya da davalarının adil bir şekilde görülmediği şeklindeydi. Buna göre mağdurlar davalarını taşrada mahkemeye taşımak istediklerinde, davalıların sosyal ve ekonomik durumları, davanın seyrini etkileyen önemli bir etken olarak görülmektedir. Nitekim şikâyetlerde taşrada davalarını gördüremediklerini ifade eden bazı mağdurlar, hakkında şikâyetle buldukları kişilerin mahallindeki güçlerinden bahsediyorlardı. Bunlardan ilki mahallinde "*mu'în-i kesîr*"i olan kişiler şeklinde tarif edilirken ikinci grup ise "*kuvvet-i mâlîye*"si olan kişilerdi. Her iki grup da bir ayanın sahip olduğu vasıfları haiz bulunmakla birlikte hükümlerde ayan olarak tanımlanmamışlardı. Mağdurların şikâyetlerindeki ifadelerinden, bu kişilerin taşradaki nüfuzları sebebiyle davaları mahkemede kendi lehlerine çevirebildikleri anlaşılmaktadır. Böylece taşrada haklarını alamayan mağdurlar şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a taşımak durumunda kalıyorlardı.

Yardımcı anlamına gelen mu'în ile çok anlamındaki kesîr kelimelerinden türetilmiş olan mu'în-i kesîr, şikâyetlerde dava edilen kişinin bulunduğu bölgede çok fazla yardımcısı/destekçisi olduğunu dolayısıyla da nüfuzlu bir kişi olduğunu ifade etmek için kullanılmaktaydı. Başka bir deyişle mu'în-i kesîri olan kişiler arkası kuvvetli kişilerdi. Ancak söz konusu yardımcıların kimler olduğu ve hangi suretle yardımda buldukları hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Şikâyet edilen kişinin mu'în-i kesîri olmakla itham edildiği hükümler incelendiğinde, şikâyetçi ile şikâyet edilen kişilerin ayrı yerlerde oturdukları görülmektedir. Örneğin Amasya Kazası'nda ikamet eden Fatma'nın, verasete haksızca el koyduğu gerekçesiyle şikâyet ettiği Mustafa Merzifon'da ikâmet ediyordu. Fatma'ya göre Mustafa'nın Merzifon'da "*mu'în-i kesiresi*" olduğu için hakkını alamıyordu.⁵⁵⁰ Yine Giresun Kazası'ndan Seyyid Hüseyin'in şikâyetçi olduğu Ömer Bey oğlu Hüseyin, Keşab Kazası'nda ikâmet ediyor ve Keşab'da mu'în-i kesîri olduğundan bir türlü "*icrâ-yı hakk*" mümkün olamıyordu.⁵⁵¹

⁵⁵⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 230. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

⁵⁵¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 513. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725).

Bu tarz durumlarda sorunun çözülmesi için şikâyet edilen kişilerin çevresi ile bağıni kesmek üzere buldukları yerden uzaklaştırılarak davanın başka bir şehir de görülmesi gerekliliği ortaya çıkıyordu. Divan-ı Hümayun aldığı kararlarda çoğunlukla bu uygulamaya başvuruyordu. Buna göre davaların bazen İstanbul'da görülmesine karar verirken bazen de taşrada şikâyetçi olan kişinin ikâmet ettiği kazada ya da yine taşrada şikâyetçi ile şikâyet edilen kişinin her ikisinin de ikâmet etmediği farklı bir kazada görülmesi kararı veriyordu. Örneğin Artin ile Merzifon'da oturan Hacı Hüsnü arasındaki alacak-verecek davasının, Hacı Hüsnü'nün Merzifon'da mu'în-i kesîri olması hasebiyle İstanbul'da görülmesi ve bunun için Hacı Hüsnü'nün İstanbul'a getirilmesi (*ihzar*) kararı verilmişti.⁵⁵² Yine Ankara Kazası'nda ikâmet eden İbrahim ile Çerkeş Kazası'nda ikâmet eden ve burada mu'în-i kesîri olan Hayırlıoğlu Mehmed'in davası Ankara mahkemesine sevk edilirken⁵⁵³ Bolu Sancağı'nda Şehabeddin Kazası ahalisi ile Samako Kazası'ndan Ahmed Efendi'nin davalarının ise Viranşehir mahkemesinde görülmesine karar verilmişti.⁵⁵⁴

Benzer şekilde şikâyet edilen kişinin maddi gücüne vurgu yaparak "*kuvvet-i mâlîyesi*" olduğu ve bu durumun taşrada çözümü zorlaştırdığını ifade eden şikâyetlere de rastlanmaktadır. Söz konusu kişiler maddi güçlerini kullanarak haksız şekilde bazı görev ve taşrada görevlileri satın aldıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte zengin kişilerin çevrelerinde çoğunlukla *hevâsına tabi bazı kimesnelere* isnat ettikleri veya onlarla işbirliği yaptıkları hükümlerde dile getiriliyordu. Sözlükte arzu, meyl ve heves anlamlarına gelen heva kelimesinden⁵⁵⁵ hareketle hükümlerde *hevasına tabi kimesnelere* olarak tasvir edilen kişiler arzu ve isteklerine uyan, kanun ve kural tanımayan, görevini kötüye kullanan insanlar olarak tanımlanabilir. Öyle anlaşılıyor ki zenginler maddi güçlerini kullanıyor ve bölgelerinde hevasına tabi kişilere dayanarak kendilerine koruma elde ediyorlardı. Ancak bu korumanın kim tarafından sağlandığı yani zenginlerin kaba güce sahip eşkıya gibi veya bölgede askerî-siyasî otoriteye sahip kadı-naip, ehl-i örf gibi gruplar tarafından gözetilip gözetilmediği hükümlerden anlaşılammamaktadır. Örneğin Bolu Sancağı'nın Mudurnu Kazası'nda, Asilbey Camii'nin müezzinliği elindeki berati ile Hasan (ihtiyar ve görme engelli) adlı kişinin üzerindeyken hevasına tabi kişilerle işbirliği yapan ve "*kuvvet-i mâlîyesi*" olan bir kişi müezzinlik görevini caminin mütevellisinden rüşvet yoluyla elde etmişti.⁵⁵⁶ Yine Ayıntâb'da eski

⁵⁵² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 324. Fî Evâil-i Ramazan sene 1137 (14-23 Mayıs 1725).

⁵⁵³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 176. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1131 (4-13 Kasım 1719).

⁵⁵⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 188. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

⁵⁵⁵ Şemseddin Sami, a.g.e., s.1515.

⁵⁵⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 485. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

müftü İvaz ile Nakibüleşraf Vekili olan Hacı Seyyid Mustafa'nın alacak-verecek davasına binaen defaatle Ayıntâb mahkemesinde davaları görülmüştü. Hacı Seyyid Mustafa iddiasını ispat edememesine rağmen "*hevâsına tâbî' kimesnelere istinâdı*" ve "*kuvvet-i mâlîyes*" sebebiyle İvaz'ı haksız yere hapsettirmişti.⁵⁵⁷

Bölgelerinde gerek mu'în-i kesîri olan gerekse kuvvet-i mâlîyesi olan kişiler ayrı olarak tasvir edilseler de her iki grubun da şikâyet edildikleri hususlar benzerdi. Bunlar taşrada az veya çok bir şekilde iktidar ve nüfuz sahibi, maddi güçleri sebebi ile etrafında destekçileri olan kişilerdi. Kanunsuz olarak yaptıkları eylemler mahkemeye taşinsa bile davayı bir şekilde kendi lehlerine çevirebiliyorlardı. Bu durumda mağdurlar haklarını taşrada alamayacaklarını anlıyor ve İstanbul'un yolunu tutuyorlardı. Şikâyetçiler, arzuhallerinde şikâyet ettikleri bu kişilerin bölgelerindeki gücünü ve davalara etkilerini ifade ederek bir bakıma Divan-ı Hümayun'a neden başvurduklarının gerekçelerini de açıklamış oluyordular.

Hükümlerde mağdurların şikâyet ettikleri konulardan biri de Anadolu taşrasında rüşvet almak ve vermek meselesiydi. Özellikle taşrada padişahın adaletini temsil eden yargı mensuplarının rüşvet almaları, davaların seyrini değiştiriyor ve bu durum mağdurların merkeze başvurmalarına sebep oluyordu.

Rüşvet insanlık tarihinde eskiçağlardan itibaren görülen bir olgudur.⁵⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde de daha kuruluş yıllarından itibaren rüşvetin varlığı söz konusuydu. Ancak bu dönem kaynaklarının yetersiz olması dolayısıyla rüşvet alıp vermenin ne kadar yaygın olduğu bilinmemektedir.⁵⁵⁹ Aslında rüşvet Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde de görülen ve şikâyet konusu olan bir hakikatti. Örneğin 16. yüzyılda yaşamış olan Klasik Türk Edebiyatının ünlü şairlerinden Fuzuli, Şikâyetnamesi'nin meşhur dizelerinde "*Selam verdüm, rüşvet değüldür deyu almadılar; hüküm gösterdüm, fa'idesüzdür deyu mültefit olmadılar*" diyerek Osmanlı memurlarının rüşvet almadan iş görmediklerini eleştirmektedir.⁵⁶⁰ Yine 18. yüzyılın başlarında vefat eden ünlü şair Nâbî (ö.1712) "*Vermezdi kimse kimseye nân minnet olmasa; Bir maslahat görülmez idi rüşvet olmasa*" dizeleriyle rüşvetsiz iş görülmediğine dikkat

⁵⁵⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 333. Fî Evâil-i Reibülevvel sene 1132 (12-21 Ocak 1720).

⁵⁵⁸ Rüşvet hakkında öncül bir çalışma için bkz. Ahmet Mumcu, Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti'nde Rüşvet, İnkılâp Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 2005.

⁵⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde rüşvet konusunda ilk emareler Orhan Bey döneminde görülmektedir. Ahmet Mumcu, a.g.e., s. 83-84.

⁵⁶⁰ Abdulkadir Karahan, "Fuzûlî'nin Mektupları I", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. II, S. 3-4, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1948, s. 250.

çekmektedir.⁵⁶¹ Bu eleştirilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin ünlü nasihat yazarları da rüşveti, devletin kötü gidişatının temel sebepleri arasında göstermişlerdir.⁵⁶² Örneğin Lale Devri'nin hemen öncesinde, 1717 tarihinde idam edilerek öldürülen Defterdar Sarı Mehmed Paşa kaleme aldığı Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ adlı eserinde rüşvet konusunu ayrı bir başlıkta inceleyerek, rüşveti musibetlerin en büyüğü olarak nitelendirmiştir. Özellikle kendi zamanında kadıların rüşvet aldıkları "*Zamanımızda da kadıların nicesi rüşvetin adını mahsul koyup, hukuku (Allah'ın hükmünü) icra etmeyip, Allah korusun, hangi taraf rüşveti fazla verirse onun lehine hükmeder duruma gelmiştir. Böyle kadıların muradı, isterse alacaklıyı borçlu, müflisi de Karun yapar.*" şeklinde dile getirerek, bu işe bulaşmış olan kişilerin görevlerinden uzaklaştırılmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶³

İslam âlimleri rüşvetin haram olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Bununla birlikte rüşvet alan, veren ve rüşvete aracı olan kişiler aynı ölçüde sorumlulardır. Rüşvet cezaları ise şart ve ihtiyaçları gereği farklı düzenlemelere tabi tutulmuştur.⁵⁶⁴ İslam hukukunda rüşvet suçları ta'zir cezaları kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. Rüşvet suçunun boyutlarına göre dayak, hapis, teşhir, sürgün, kınama cezalarının verilmesi öngörülmekle birlikte bu suçu işleyen kadıların azledilmesi, İslam âlimlerinin hem fikir olduğu cezalardandır.⁵⁶⁵ Buna göre Osmanlı Şeyhülislamlarından Feyzullah Efendi (ö. 1703), bir kadı rüşvet alıp hüküm verdiği takdirde hükmün geçerli olup olmayacağı konusunda, hükmün geçerli olmadığını ve kadının azle müstahak olduğuna dair fetva vermişti.⁵⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin ünlü şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi'nin de - rüşvet alan kadının cezasına değinmeksizin- rüşvet ile verilen hükmün geçerli olmadığına dair fetvası bulunmaktadır.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ Abdullah Aydın, "Sosyal Hayattaki Bazı Kişilikler ve Onları İfade Eden Beyitler", Akademik Bakış Dergisi, S. 60, Mart-Nisan 2017, s. 47.

⁵⁶² Gelibolulu Mustafa Âli, Hasan Kâfi el-Akhisarî, Koçi Bey, Aziz Efendi, Kâtip Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kaleme aldıkları nasihatnamelerinde ve Koçi Bey'e ait olduğu düşünülen Veliyüddin Telhisleri ile yazarı belli olmayan Hırzû'l-Mülûk, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlih gibi nasihatname eserlerinde rüşvet bahsi geçmektedir. Söz konusu nasihatnamelerde, alt makamdan üst makama devlet görevlilerin rüşvet aldığı ve memurlukların rüşvet ile alınıp satıldığı eleştirilmektedir. Mehmet Öz, Kanun-ı Kadîmin Peşinde, s. 63-108.

⁵⁶³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Nasihatler, (Haz. Y. Aydemir, G. Kırpık), Hece Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021, s. 40-42. Eserin, 1714-1717 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Mehmet Öz, a.g.e., s. 33.

⁵⁶⁴ Saffet Köse, "Rüşvet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusvet> (27.04.2024).

⁵⁶⁵ Saffet Köse, "İslam Hukukuna Göre Rüşvet Suçu ve Cezası", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 11, 2008, s.152.

⁵⁶⁶ Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziye, (Haz. Süleyman Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul, 2009, s. 233.

⁵⁶⁷ H. Necati Demirtaş, Açıklamalı Osmanlı Fetvaları IV: Fetâvâ-yı Ebussu'üd Fatih Nüshası, 2. Cilt, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2020, s. 965.

Rüşvet ile ilgili şikâyetler incelendiğinde bu konu ile en fazla ilişkilendirilen grup taşrada görevli kadı ve naiplerdi (%60). Söz konusu şikâyetlerin bazıları kadı ve naipleri doğrudan hedef alırken bazıları da davalıların kadı ve naiplere rüşvet vermesi ile ilgiliydi. Örneğin Saruhan Sancağı'nda Demirci Mukataası ahalisinin şikâyetlerine göre kadıları olan Hacı Mehmed, rüşvet almakla itham edilmişti. İddiaya göre Hacı Mehmed dışarıda kendisi ve evinde ise eşi, bir davada hangi taraf daha fazla akçe verir ise hükmü o tarafa veriyor, haklı olan kişilerin davalarını feshediyor, İslam hukukunun hükümlerini yerine getirmiyordu. Kısacası rüşvet almayı alışkanlık haline getirmiş, şikâyetçilerin ifadesiyle “*ahz ü rüşvet âdet-i müstemirres*” olmuştu.⁵⁶⁸ Bunun yanı sıra kadı ve naiplerin, doğrudan rüşvet almakla itham edilmediği ancak davalının kadıya rüşvet verdiği şeklinde şikâyetler de vardı. Bolu Sancağı'nın Gerede Kazası'ndan Hadice ve Meryem adlı kişiler, Abdullah adlı yeniçeri ve bunun oğlu İsmail ve Hacıoğlu adlı kişiler tarafından “*sebeb da'vası*” ile haksız yere rencide ediliyorlardı. İddiaya göre adı geçen davalılar kadıya otuz guruş rüşvet vermişler ve bu rüşvet karşılığında kadıdan bir hüccet almışlardı. Burada önemli olan başka bir husus da şikâyetçilerin rüşvetin miktarına vâkıf olmalarıdır. Şikâyetlerin çoğunda kişiler rüşvetle itham edilseler bile rüşvetin ne olduğu hakkında bir bilgi verilmiyordu.⁵⁶⁹

Rüşvet, mahkemede görülmesi veyahut tekraren görülmesi yasak olan davaların mahkemeye taşınması yolunu açıyordu. Yukarıda Hadice ve Meryem'in şikâyetlerinde olduğu gibi sebep davaları yasak olmasına rağmen kadı bu yasağı görmezden gelebiliyordu. Yine Manisa Kazası'ndan Mehmed Halife'ye açılan dava da tekrar görülmesi yasak olan davalardandı. Mehmed Halife'ye göre, bundan önce Hacı Mustafa ve Ali Hacı isimli kişiler ile olan alacak-verecek davaları mahkemede görülüp, aralarında kırk guruşa sulh yapılmış ve Mehmed Halife sulh ücretini ödeyerek iki taraf da zimmetlerini ibra ve iskat etmişlerdi.⁵⁷⁰ Böylece taraflara mahkemeden verilen hüccet ile aralarındaki dava son bulmuştu. Lakin bu şekilde iskat ile hüccet verilek son

⁵⁶⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 127. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

⁵⁶⁹ Bu şikâyette bahsi geçen “sebeb da'vası”, Abdullah, İsmail ve Hacıoğlu'nun iddiasına göre Hadice ve Meryem kendilerini daha önce aralarında bulunan alış-verişten dolayı şikâyet etmişler ve bu şikâyet sonucunda ehl-i örf taifesi Abdullah, İsmail ve Hacıoğlu'nun paralarını almışlardı. Bunun üzerine Abdullah, İsmail ve Hacıoğlu paralarının alınmasına sebep oldukları için Hadice ve Meryem'i haksız yere rencide ediyorlardı. Sebep davalarının yasak olmasına rağmen kadılar rüşvet yolu ile bu davaları mahkemede gördükleri anlaşılmaktadır. Hadice ve Meryem de şikâyetlerinde bu duruma “sebeb da'vası memnû' iken” diyerek dikkat çekmişlerdi. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 59. Fî Evâhir-i Zilkâ'de sene 1142 (7-16 Haziran 1730).

⁵⁷⁰ Mecelle'ye göre ibrâ ve iskat, bir kişinin diğer bir kişide olan hakkının tamamından vazgeçmesi ya da bir miktarında indirim yapmak suretiyle o kişinin üzerinden borcu kaldırmasıdır. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1300, s. 483.

bulan davanın tekrar görülmesi yasak iken Hacı Mustafa ve Ali Hacı kadıya rüşvet vermek suretiyle sulh ücreti olan kırk guruşu elinden zorla almışlardı.⁵⁷¹

Bilindiği üzere kadılar, yardımcıları olan naipleri bölgelerinde bulunan kaza ve kasabalara belli bir ücret karşılığında, iltizam usulü ile atamaktaydı.⁵⁷² Bu usul gereğince en çok ücreti ödeyen kişi naipliği elde ediyordu. Lakin yerli halk arasından naip seçmek yasaklanmış iken kadıların bu duruma -muhtemelen en yüksek ücreti verdikleri için- aldırış etmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte kendi veya ailesinin husumetli olduğu kişilere intikam hissi taşıması, eş-dost, akraba ve komşularını kayırması gibi sakıncalardan dolayı yerli halktan naip atamanın yasaklanmış olduğu düşünülebilir. Naipliğin belli bir ücret karşılığında elde edilmesi ise rüşvet alımını arttıran bir husus olduğu görülmektedir. Örneğin Trabzon Sancağı'nın Keşab Kazası'nda Ahmed ve kardeşi Hacı Ali⁵⁷³ ve Saruhan Sancağı'nın Güzelhisar-ı Menemen Kazası'nda Hasan Efendi⁵⁷⁴ adlı kişiler yerli halktan olup her gelen kadılara naip oluyorlardı. Bunlar haksız olan kişilerden rüşvet alıp haklı olan kişilerin davalarını hükümsüz bırakmakla itham edilmişlerdi.

Yargı mensuplarının yanı sıra Anadolu taşrasında diğer devlet memurlarının da rüşvet alarak iş gördüklerine dair şikâyetlere rastlanmaktadır. Örneğin Giresun Kazası'nda oturan Seyyid Hüseyin, Seyyid Halil ve Seyyid Mustafa'nın yine Giresun Kazası'ndan Mehmed, Hacı Fazlı oğlu Hasan ve Toraman oğlu Ahmed adı serdengeçdiler ve Giresun Kalesi Dizdarı Hasan, Keşablı Hacı Bekir oğlu Süleyman, Kör Hacı Mustafa oğlu Ali adlı eşkıyalar ile cinayete dair davaları bulunmaktaydı. Söz konusu davaya mübaşir olarak tayin edilen Durnacıbaşı Kelleci İsmail, Giresun Kalesi Dizdarı Hasan'dan aldığı rüşvet karşılığında, eşkıyaların iyi hallerine ve Seyyid Hüseyin, Seyyid Halil ve Seyyid Mustafa'nın kötü kişiler olduğuna dair Erzurum Valisi Mustafa Paşa'dan arz almıştı. Gerçek ise Giresun Kazası'nda yerli halktan yapılan soruşturma neticesinde ortaya çıkmıştı.⁵⁷⁵

Ayan ve mütegalibeler de taşrada rüşvet ile itham edilen diğer bir gruptu. Trabzon Sancağı'nın Of Kazası ahalsinin şikâyetlerine göre ayan ve mütegalibeden İbrahim, son zamanlarda kazaya gelen kadıları kendi hanesinde oturtuyor ve böylece tüm davalara müdahale ediyordu. İddiaya göre İbrahim rüşvet yiyor ve davalara

⁵⁷¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 389. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1134 (2-11 Eylül 1722).

⁵⁷² Ortaylı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren kadıların naipleri usulsüz olarak iltizam yolu ile tayin ettiklerini ifade etmektedir. İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 46.

⁵⁷³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 52. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

⁵⁷⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 257. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1134 (25 Temmuz-3 Ağustos 1722).

⁵⁷⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 241. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

karışmadıkça kadıya ulaşmak mümkün olmuyordu.⁵⁷⁶ Yine Kayseri Kazası'ndan ayan ve mütegalibeden Kuşoğlu Hacı Mustafa, kadı ve naiplerin yanlarına giderek alakası olmadığı halde vergi meseleleri ile diğer memleket işlerine karışıyor ve davalara müdahale ederek kendisine rüşvet vermeyenlerin haklarını hükümsüz bırakıyordu.⁵⁷⁷ Şikâyetlerden anlaşıldığı üzere ayan ve mütegalibeler, bölgelerindeki kadı ve naipleri bir şekilde etkileri altına alarak, mahkemede rüşvet karşılığında istedikleri sonucu alılabiliyorlardı. Böylece haksız kişiler, ayan ve mütegalibeye başvurarak aleyhlerinde açılan davaları lehlerine çevirebiliyorlardı. Bu aynı zamanda ayan ve mütegalibeleri bölgelerinde meseleleri halleden bir müracaat merkezi haline getiriyor ve hem nüfuz hem de maddi olarak güçlenmelerine sebep oluyordu.

Öte yandan şikâyetlerde rüşvet konusu sadece adlî meselelerle ilişkilendirilmiyor, bazı görevlilerin evlilik konusunda rüşvet alarak evliliklere de müdahale ettikleri şeklinde itham ediliyorlardı. Örneğin Giresun Kazası'ndan ve mütegalibeden Deli Hüseyin Ağa, Giresun, Keşab ve Akkaya Kazaları ahalilerinin bekâr kızlarını biriyle evlendirmek istediklerinde engel olup dilediği kişiye rüşvet ile cebren nikâhlıyordu. Bu duruma itiraz edenler olduğunda 200 tüfekli adamı ile evlerini basıp, ırzlarına geçiyor, mallarını yağmalıyor ve evlerini kundaklıyordu.⁵⁷⁸ Benzer şekilde Bolu Sancağı'nda Koçhisar-ı Gerede ve Bucura Kazaları ahalileri mütegalibeden İbrahim'in, kızlarını zorla alarak kendisine rüşvet veren kişilere verdiğiinden dolayı⁵⁷⁹ ve Yenice-i Eflani Kazası'nda İn Divanı ahalisi ise Hacı Halil adlı kişinin kızlarını evlendirmek isteyen kişilerden rüşvet aldığı, aksi takdirde evliliğe mani olduğu için şikâyet edildiler.⁵⁸⁰ Ankara Sancağı'nın Murtazaabad Kazası Kadısı Mimar-zâde Mehmed ve kardeşi Abdülkerim ise gerek bekâr erkek gerekse bekâr kızlarını yeni evlendirmiş olan kişilerin on beş-yirmi guruş rüşvet ve izin akçesi adıyla paralarını almakla itham edilmişti.⁵⁸¹

Rüşvet, Anadolu'da gerek adlî işlerde gerekse günlük yaşam içerisinde işleri kolaylaştırmak ve maddi kazanç elde etmek için başvuru kanun dışı bir yöntemdi. Özellikle adlî işlerde kadı ve naipler, sonucu etkileyecek şekilde doğrudan rüşvet alsalar da bazen rüşvet ile hukuk dışı hüccet, arz vb. belgeleri türetiliyor ve bazen de yalancı şahitlere göz yumuyorlardı. Her nasıl olursa olsun taşrada davaların seyri değişiyor ve mağdur olan kişiler İstanbul'un yolunu tutuyordu.

⁵⁷⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 425. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725).

⁵⁷⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 11. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730).

⁵⁷⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 258. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1132 (4-13 Aralık 1719).

⁵⁷⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 217. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

⁵⁸⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 290. Fî Evâil-i Safer sene 1143 (16-25 Ağustos 1730).

⁵⁸¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 79. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1142 (17-26 Haziran 1730).

Şikâyetçilerin, davalarını İstanbul'a taşımalarındaki etkenlerden biri de taşra mahkemelerinde yalancı şahitler ile karşılaşmaları ve böylece haklı olduklarına inandıkları davalarının aleyhlerine dönmesiydi. Bu durum aynı zamanda taşra mahkemelerinde şahitlik müessesesinin her zaman usulüne uygun yürütülmediğini de göstermektedir. Buna göre bazen/bazı kadılar şahitleri belirlerken dikkat ve özen göstermiyor ve usule uygun olarak hareket etmiyorlardı.

Zira İslam hukukunda şahitlik müessesesinin önemli bir yeri vardır. Şahitlik belli şart ve kurallara bağlanmakla birlikte Hanefi, Şafi, Hanbeli ve Maliki mezheplerine göre bazı farklılıklar göstermektedir. Buna göre zina suçu, had ve kısas suçları ile bunların dışındaki haklar konusunda şahitlerin sayısı mezheplere göre değişmektedir. Yine şahitlerin kadın veya erkek olması hususu da şahit sayısında farklı şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin borç konusunda iki erkek şahidin yeterli olduğu ancak bir erkek şahidin olması durumunda ikinci şahidin yerine iki kadının şahitlik edebileceği ayet ve hadislerle ifade edilmiştir. Kadınların şahitliği konusu da mezheplere ve davanın konusuna göre değişmektedir. Öte yandan bir kişinin şahit olarak dinlenebilmesi için akıl sağlığının yerinde olması ve buluğ yaşına ulaşması, hür ve Müslüman olması, adil olması, mürûet sahibi yani erdemli ve ahlaklı olması, şahitliği Allah için ve yapacağı şahitlikten çıkar elde etmeyecek olması gibi bazı şartları taşıması gerekmektedir.⁵⁸²

İslam hukukuna göre bir şahidin taşıması gereken şartlardan adil olmak ve şahitliği Allah için ve yapacağı şahitlikten çıkar elde etmemek şartlarını taşıması önemli bir meseledir. Bir şahitte bu iki şartın aranmaması, yalancı şahitliğin yolunu açıyor ve davada adaletin yerini bulmaması anlamına geliyordu. Bundan dolayı İslam fıkhi âlimleri hâkimlerin şahitlerin adil olup olmadıklarını soruşturması anlamına gelen tezkiye işleminin gerekliliğini vurgulamışlardır.⁵⁸³

İslam hukuku üzerine temellendirilen Osmanlı hukukunda da, şahitler konusunda yukarıda belirtilen şart ve kurallar aranmalıydı. Ancak şikâyetlerden anlaşıldığı üzere Osmanlı taşrasında görev yapan bazı kadı ve naipler tarafından bu şart ve kuralların incelikle yürütülmediği veyahut bilerek görmezden gelindiği tespit edilmiştir. Yalancı şahitler belgelerde *şâhid-i zûr*, *zûr-ı şâhid*, nadiren *müzevir şâhid* olarak nitelendirilmişler ve yapılan işe *zûr-ı şehâdet* denilmiştir.

⁵⁸² H. Yunus Apaydın, "Şahit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahit> (22.04.2024).

⁵⁸³ Tuncay Başoğlu, "Tezkiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tezkiye--sahitlik> (22.04.2024).

Kadı mahkemelerinde yalancı şahitlerin kullanılması taşradaki adalete olan güvenin sarsılmasına sebep oluyor ve birçok davacı şikâyetlerinde davalarının devletin merkezi İstanbul'a sevk edilmesini talep ediyordu. Bu tarz taleplerde şikâyetçiler genellikle *kenâr mahallerde/yerlerde* kendilerine taaddi, gadr veya zulüm edildiğini ileri sürüyorlardı. Örneğin Bolu Sancağı, Gerede Kazası'ndan Halil, alacağı olduğu iddiasıyla dava niyetinde olan Ramazan Beşe'nin yalancı şahitlerin yardımıyla kendisine sekiz kese akçe borç yüklemek istediğini iddia ediyordu. Halil şikâyetinde, Ramazan Beşe'nin "*kenâr mahallerde hilâf-ı şer' ta'addî üzere*" olduğu ifade ederek eğer Ramazan Beşe dava sadedinde olur ise davanın Rikâb-ı Hümayun'da görülmesini talep ediyordu.⁵⁸⁴ Halil, yalancı şahitlere karşı taşrada şansı olmadığını farkındaydı ve taşra mahkemesinde yapılacak olan duruşmanın adaleti tesis etmeyeceğini bilmekteydi. O nedenle davanın merkezde görülmesini istemektedir. Keza Esmâ adlı kadın, Trabzon Kazası'ndan mütegalibeden Küçük Mustafa ile olan alacak-verecek davasında, Küçük Mustafa'nın kendisine "*hevâsına tâbi' şâhid-i zûr ikâmetiyle kenâr yerlerde gadr*" eylediğini belirterek, davanın İstanbul'da görülmesini istiyordu.⁵⁸⁵

Yine yalancı şahit kullanılan davalarda, muhtemelen uzun bir yolu ve yapılacak masrafı göze alamayarak duruşmanın taşrada, vilayet mahkemesinde görülmesini talep eden mağdurlar da vardı. Giresun Kazası'ndan Ömer, bakire bir kıza suikast iddiasıyla ve bu konuda iki kadın şahidin yalancı şahitliği sebebiyle hapse atılarak bir miktar parası zorla elinden alınmıştı. Ömer şikâyetinde bu iddianın kendisine atılan bir iftira olduğunu ve hatta elinde iddianın iftira olduğuna dair Giresun Kadısı'nın arzı bulunduğunu belirterek davanın Trabzon mahkemesinde görülmesini talep ediyordu. Divan-ı Hümayun bu isteği kabul ederek duruşmanın Trabzon valisi ve kadısı huzurunda görülmesi hükmünü vermişti.⁵⁸⁶

Yukarıdaki örneklerin aksine yalancı şahitlere karşı davasında başarıya ulaşamamış bazı kişiler, davalarının tekrar mahallinde görülmesini talep ediyordu. Örneğin Ankara Kazası'ndan Seyyid Mustafa ile Ekşioğlu Mustafa'nın beygir satışından doğan davalarında, Ekşioğlu Mustafa yalancı şahit kullanmıştı. Bunun üzerine Seyyid Mustafa davanın tekrar şer'le görülmesini ve hakkının alınmasını talep ediyordu.⁵⁸⁷ Seyyid Mustafa merkezden alacağı hükümle karşı tarafın şahitlerinin güvenilir olmadığını

⁵⁸⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 246. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-11 Mayıs 1718).

⁵⁸⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 78. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

⁵⁸⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 195. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1134 (5-14 Temmuz 1722).

⁵⁸⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 121. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730).

kadiya göstermek ve yeniden yapılacak duruşmada bu şahitlerin tekrar dinlenilmemesini planlamış olmalıdır.

Yine bazı kişiler, davaların aleyhlerine sonuçlanması ile istediklerini elde edemedikleri takdirde karşı davaya teşebbüs ediyor ve bu sefer ellerini güçlendirmek için yalancı şahit kullanıyorlardı. Gümüşabad Kazası'na bağlı Hacı adlı köyden Meryem ve kızı Fatma ile ölen eşinin kardeşi Seyyid İbrahim arasındaki veraset davası bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Seyyid Mehmed ölmeden önce Hacı Köyü'ndeki bağ ve bahçesinin yarısını eşi Meryem'e ve diğer yarısını kızı Fatma'ya hibe etmişti. Ancak Mehmed öldükten sonra mirasın taksimi sırasında kardeşi Seyyid İbrahim hibe edilen bağ ve bahçeyi de mirasa dâhil etmek istemiş ve görülen dava neticesinde söz konusu arazilerin hibe olduğu anlaşılacak mirastan çıkarılmıştı. Mahkemenin bu kararına rağmen Seyyid İbrahim yalancı şahitler kullanarak yeni bir duruşma ile bahsi geçen arazileri elde etmişti. Meryem ve Fatma ise şikâyetlerinde davalarının yerinde şer'le görülerek, haklarının alınmasını istiyorlardı.⁵⁸⁸

İncelenen hükümlerde yalancı şahitler hakkında detaylı bilgi verilmemektedir. Bu kişilerin ne karşılığında şahitlik yaptıklarına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Sadece Bolu Sancağı'nın Gerede Kazası'na tabi Kazanlı adlı köyden Ayşe'nin şikâyetinde, miktarı belirtilmeksizin ücretle yalancı şahit tutulduğu belirtilmiştir.⁵⁸⁹

Ancak her ne olursa olsun yalancı şahitlik toplumda yozlaşmanın bir tezahürü olarak görülmektedir. İslam dininin temel kaynaklarından Kuran-ı Kerim ve hadislerde yalancı şahitlik büyük günahlar arasında yer almıştır. İslam hukukçuları, bir kişinin yalancı şahitlik yaptığı anlaşıldığında teşhir, hapis ve dayak gibi ta'zir cezasına çarptırılabilceğini ifade etmişlerdir.⁵⁹⁰ Nitekim Osmanlı Devleti'nin ünlü şeyhülislamlarından Ebussuud Efendi vermiş olduğu bir fetvada bir kişinin yalancı şahitliği anlaşıldığında ta'zir ile cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁹¹ Yine Sultan IV. Mehmed zamanında uzun süre şeyhülislamlık görevinde bulunan Çatalcalı Ali Efendi ile Lale Devri'nin meşhur şeyhülislamı olan Yenişehirli Abdullah Efendi ittifaken,

⁵⁸⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 201. Fî Evâil-ı Muharrem sene 1143 (17-26 Temmuz 1730).

⁵⁸⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 55. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1131 (15-24 Eylül 1719).

⁵⁹⁰ H. Yunus Apaydın, "Şahit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahit> (22.04.2024).

⁵⁹¹ H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları II*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2012, s. 613.

yalancı şahitlik yapan kişinin suçu sabit olduğunda o kişiye ta'zir ve teşhir cezası verilmesi yönünde fetva vermişlerdir.⁵⁹²

Tüm bunlara rağmen Anadolu'da yalancı şahitlik yaparak mahkemeyi ve dolayısıyla adaleti yanıltan kişilerin varlığı mağdurların meselelerini merkeze taşımasına sebep oluyordu. Yalancı şahitlik konusu da rüşvet gibi Anadolu toplumunun şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a taşıma sebepleri arasında önemli bir yere sahipti. Böylece toplumun taşra mahkemelerine olan inancı zayıflıyor ve Divan-ı Hümayun'un iş yükü biraz daha artıyordu.

Davaların Divan-ı Hümayun'a taşınmasındaki diğer bir sebep ise taşrada evrak sahteciliğinin görülmesi idi. Mağdurlar şikâyetlerinde, davalıların davayı kendi lehlerine çevirebilmek için yasa dışı yollara başvurmak suretiyle elde edilmiş sahte belgeler ibraz ettiklerini ve böylece haksızlığa uğradıklarını ifade ediyorlardı.

Öte yandan evrakta sahtecilik evrensel bir konu olup diplomatik ilminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortaçağ Avrupası'nda savaşlar yüzünden kaybolan birçok belgenin yerine sahtelerinin düzenlenmesi nedeniyle gerçek ile sahte belgelerin ayırt edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. 1681 tarihine gelindiğinde *Dom Jean Mabillon*'un Latince yayınladığı *De re diplomatica libri sex* adlı eseri, diplomatik ilminin gerçek manada ortaya çıkmasına ön ayak olmuş ve bundan sonra İngiltere, İtalya, Almanya ve Avusturya gibi diğer Avrupa ülkelerinde eserler ortaya konarak geliştirilmişti.⁵⁹³ Osmanlı Devleti'nde ise diplomatik kural ve kaidelerinin derlendiği münşeât mecmualarının varlığı söz konusu idi. Bununla birlikte Osmanlı'da diplomatik çalışmaları, ancak 20. yüzyılın başlarında *Tarih-i Osmânî Encümeni*'nin kurulması ve 1914 yılında yayın hayatına başlayan *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ile ilmî bir hüviyet kazanmıştır.⁵⁹⁴

Osmanlı Devleti'nde kişiye yetki kullanma hakkı veren ferman ve berat gibi belgeler sık rastlanılan sahte evrak türlerindendi. Diğer taraftan bu belgelerin yazı ve tuğraları uzman kişilerce hazırlandığından taklit edilmesi güç bir iş olmakla birlikte evrakta sahtecilik cezaî yaptırımını gerektiren suçlardandı. Ancak buna rağmen gerek devlet

⁵⁹² Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fevvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Cild-i Evvel, (Açıklayan: H. Necati Demirtaş), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2014, s. 253; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, (Haz. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2011, s. 163.

⁵⁹³ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 4.

⁵⁹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 5.

görevlileri gerekse halktan bazı kişiler sahte belge düzenlemekten geri durmamışlardı.⁵⁹⁵

Osmanlı Devlet'inde 17. ve 18. yüzyıllarda evrak sahteciliği üzerine yapılan bir çalışmada, sahte evrak düzenlediği belirlenen kişilere kürek, kalebend, cezirebend, sürgün, hapis, ölüm ve tomruk cezaları verildiği tespit edilmiştir.⁵⁹⁶ Evrak sahteciliği şeyhülislam fetvalarına da konu olmuş ve Sultan IV. Murad'ın ünlü Şeyhülislamı Ankaralı Bayram-zâde Hacı Zakeriyya-zâde Yahya Efendi *ta'zîr-i şedîd* ile uzun süreli hapis cezalarını uygun görmüşken⁵⁹⁷ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi ise sadece *ta'zîr* cezası verilmesi ile iktifa etmiştir.⁵⁹⁸

Evrak sahteciliği Lale Devri'nde Anadolu mahkemelerinde de haksız kazanç elde etmek isteyenlerin başvurdukları yöntemlerden biriydi. Sahte bir metin meydana getirerek veya uzman kişilerden temin ederek adaletin tesisine engel olunuyordu. Hemen belirtmeli ki bu belgeler çoğunlukla kadılardan elde ediliyordu. Kadılarla işbirliği içinde türetilen belge ise yine çoğunlukla hüccetlerdi. Kadıların uzmanlık alanı olup yazım biçimi ve üslubu bakımından gerçeğinden ayırt edilemeyen bu hüccetler içerikleri bakımından gerçek dışılığı ifade etmekteydi. Kişilerin mahkemelerde lehine karar verdirebilmek için uydurulmuş, sahte metinlerdi. Elbette kadıların bu sahte metinlerden büyük meblağlar kazandıkları düşünülebilir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere evrakta sahteciliğin ciddi yaptırımları bulunuyordu. Bununla birlikte hükümlerde sıklıkla *hevâsına tabî kadıdan hüccet peydâ* etmek tabiri ile beraber *sahte hüccet* ve *müzevver hüccet* kelimeleri de evrakta sahteciliği ifade etmek için kullanılmıştır.

Kişiler bir şeyi elde etme amacıyla sahte evrak temin ettiği gibi yükümlülükten kurtulmak için de bu yola tevessül edebiliyordu. Hacı Mahmud'un torunu Afife için yaptığı şikâyet başvurusu hem borcunu ödemekten kaçmak hem de haksız borç yüklemek için sahte evrak düzenlendiğine dair iyi bir örnek olacaktır. Hacı Mahmud'un damadı Hacı Ömer öldüğünde mal varlığı küçük kızı Afife'ye intikal etmişti. Hacı Mahmud, Afife'nin dedesi ve vasîsi olmak hasebiyle Hacı Ömer'in alacaklarını, elindeki temessükler gereğince borçlulardan talep ettiğinde bu kişiler kadılarla işbirliği yaparak sahte hüccetler meydana getiriyor ve yalancı şahitler kullanarak borçlarını ödemek istemiyorlardı. Hatta eski deniz beylerinden (*ümerâ-i deryâ*) Ömer Paşa'nın kethüdası

⁵⁹⁵ Bilgin Aydın, İshak Keskin, "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi", *Osmanlı Araştırmaları XXXI*, S. 31, Haziran 2008, s. 200.

⁵⁹⁶ Emine Güngör Yadi, 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Evrak Sahteciliği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun, 2023, s. 98.

⁵⁹⁷ H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları II*, s. 609.

⁵⁹⁸ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, a.g.e., s. 163.

Hüseyin Efendi adlı kişi sahte bir hüccetle Hacı Ömer'den on bir kese akçe alacağı olduğunu iddia ediyordu. Ancak burada önemli hususlardan biri de Divan-ı Hümayun tarafından verilen hükümde sahte dava ve sahte hüccet peydâ edenlerin davalarının taşrada dinlenmemesi ve bunların İstanbul'a sevk edilmesi kararının taşra görevlilerine gönderilmesidir.⁵⁹⁹ Bu kararın söz konusu dava özelinde diğer sahte hüccet davalarını da kapsadığı düşünülmelidir. Bu suretle evrak sahteciliğinin anlaşıldığı takdirde davaların İstanbul'da görülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Evrakta sahtecilik davalarında bu belgeleri türetenlerin çoğunlukla hevasına tabi kadınlar olduğu şikâyetlerle sıklıkla ifade edilmektedir. Ancak kadınların bu işten ne gibi çıkar sağladıkları çoğunlukla açık bir şekilde ifade edilmemiştir. Bu tür şikâyetlerden sadece Bolu Sancağı'nın Taraklıborlu Kazası'nda iki Cuma mescidi vakfı⁶⁰⁰ mütevellisinin, vakıf arazisinde bulunan bağlar için öşür vergisi talep ettiğinde vergi ödemek istemeyen kişilerin hevasına tabi kadından para (*nukûd*) ile hüccet peyda ettikleri⁶⁰¹ ve Ankara Sancağı'ndan Hüsna Hatun'un, Mataracioğlu Halil ile olan haneye tecavüz ve gasp davasında Halil'in kadı ile işbirliği yaptığı ve rüşvet yolu ile kendisi gıyabında arz peyda ettiği⁶⁰² ifade edilmiştir. Ancak nakit paranın miktarı ile rüşvetin ne olduğu hakkında bir bilgi verilmemiştir.

Öte yandan yukarıda hükümlerde görülen sahte hüccet ve arz ile birlikte sahte berat ve temessük⁶⁰³ ile Mustafa adlı kâtip tarafından yazılan sahte bir fermanın⁶⁰⁴ kullanıldığına dair örneklerle de rastlanmaktadır. Yine bir örnekte belge türü belirtilmeksizin *müzevver kâğıtlar* kullanıldığı ifade edilmiştir.⁶⁰⁵

Şüphesiz, bir evrakın sahte olup olmadığını tespit etmek için uzman kişiler gerekiyordu. Osmanlı diplomatiğinde türüne göre değişmek üzere her belgenin belli rükün ve şartları bulunmaktadır. Bu rükün ve şartlar yine belgenin türüne göre azalıp çoğalmaktaydı.⁶⁰⁶ Gerekli rükünleri takip etmeyen belgelerin sahteliği kolayca anlaşılabilirdi. Ancak işi bilen kişiler tarafından hazırlanan belgelerin sahte olup olmadığını anlamak işleri biraz

⁵⁹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 286. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1140 (9-18 Temmuz 1728).

⁶⁰⁰ Taraklıborlu'da bulunan bu mescidlerin yerleri tam olarak bilinmemekle birlikte tahrir defterlerinde Süleyman Paşa Medresesi Vakfı'na ait Kapuluözü Köyü ve Bolu şehri civarındaki bazı yerlerin gelirlerinin yarısının bu mescitlere vakfedildiği kayıtlıdır. Kenan Ziya Taş, "XVI. Yüzyılda Safranbolu'nun İdarî Yapısı ve Vakıfları", *Osmanlı'nın Arka Bahçesi Bolu Sancağı: 16. Yüzyılda Bolu-Düzce-Bartın-Karabük-Zonguldak*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2017, s. 242.

⁶⁰¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 85. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1137 (25 Şubat-6 Mart 1725).

⁶⁰² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 14. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1140 (23 Mart-1 Nisan 1728).

⁶⁰³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 293. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁶⁰⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 273. Fî Evâhir-i Şevval sene 1140 (31 Mayıs-8 Haziran 1728).

⁶⁰⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 110. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730).

⁶⁰⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Diplomatik", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diplomatik#1> (25.04.2024).

daha zora sokmaktaydı. Yine de belgelerin gerçekliğinin anlaşılabilmesinin yolları bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi dikkatlice tutulan defter arşivleri idi. Örneğin bir hüccetin sıhhatini kontrol etmek için, hüccetin türetildiği mahkemede bulunan kadı defterlerini kontrolü yeterliydi. Zira kişilere verilen hüccetlerin kayıtları mutlaka kadı sicillerinde mevcuttu. Yine bir beratın sahte olup olmadığı İstanbul'da, Defterhâne'de muhafaza edilen ana defterler üzerinden kontrol edilebilirdi. Bu tezin kaynağını oluşturan şikâyet defterleri de yine devletin merkezinde muhafaza edilmekteydi. Görevliler, bir konu hakkında daha evvel yapılan bir şikâyet üzerine verilen hükümlere yine bu defterler üzerinden ulaşabiliyordu. Örneğin Kostantin eski Palu Hâkimi'nden alacağını tahsil konusunda daha önce hüküm çıkarttırmış ancak hükmü çaldığından söz konusu hükmün yerine yeni bir hüküm verilmesini talep etmişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'da muhafaza edilen şikâyet defterleri (*kuyûd-ı ahkâm*) kontrol edilerek Kostantin'in iddiasının doğru olduğu ortaya çıkarılmıştı.⁶⁰⁷

Amasya Sancağı'nda zeameti bulunan Müteferrika Hacı Ömer ile yine bu sancakta timar arazisi bulunan Sipahi Ömer'in arasındaki çekişme evrakta sahteciliğin nasıl ortaya konulduğu göstermektedir. Sancağın Argoma Nahiyesi'nde bulunan Keşlik adındaki köy Müteferrika Hacı Ömer'in ortaklarıyla birlikte tasarruf etmek üzere zeameti sınırları içinde iken Sipahi Ömer adı geçen köyün kendi timarı sınırlarına dâhil olduğu iddia ediyordu. Bununla birlikte Sipahi Ömer hevasına tabi toprak kadısı ile işbirliği yaparak bir şekilde defterlere mugayir hüccet tanzim etmiş ve köyün vergilerini kendi hesabına toplamıştı. Müteferrika Hacı Ömer şikâyetinde Keşlik Köyü'nün ortaklarıyla kendisine ait olduğunu ve dolayısıyla Sipahi Ömer'in elinde bulunan sahte hüccet ile müdahalesinin men edilmesini talep ediyordu. Bu şikâyet üzerine Divan-ı Hümayun, Defterhane'de bulunan Ruznamçe-i Hümayun ile icmâl ve mufassal defterlerinin incelenmesine karar vermişti. Defterler kontrol edildiğinde gerçek ortaya çıkmış ve Keşlik Köyü'nün Müteferrika Hacı Ömer'in ifade ettiği gibi kendisi ve ortaklarına ait olduğu tespit edilmişti.⁶⁰⁸ Devletin merkezinde bulunan defterler bir bakıma taşradaki kişilerin yetki belgelerinin sağlamlasının yapıldığı başka bir deyişle belgenin orijinalliğinin ortaya konulduğu önemli kayıtlardı.

Yine Dergâh-ı Mualla çavuşlarından Hasan ile Balıkesir'de bulunan Zağanos Paşa Evkâfı mütevellileri arasında Frenklü Köyü arazileri üzerinde bir çekişme söz konusuydu. Hasan, Frenklü Köyü'nün zeameti köylerinden olduğu halde mütevellileri,

⁶⁰⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 297. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁶⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 262. Fî Evâil-i Safer sene 1132 (14-23 Aralık 1719).

müdahale ettikleri gerekçesiyle şikâyet etmişti. Hatta mütevelliler Gördük Kadısı'ndan defterlere aykırı olarak bir ihbar hücceti almışlar ve bu hücceti defterhaneye kaydettirmişlerdi. Bu arada dava bundan önce yine bir ferman ile Akhisar-ı Saruhan Kadısı huzurunda görülmüş ve 100'den fazla kişinin şahitliği üzere arazilerin Hasan'ın zeameti dâhilinde olduğu hazırlanan bir ilam ile belgelenmişti. Hasan'ın şikâyeti üzerine Defterhane'de ruznamçe, mufassal, icmâl ve evkaf defterleri incelendikten sonra "*bi'l-fi'l defter emîni olan Mehmed dâme mecduhu arz ve sâdır olan fermân-ı âlîye istinâden Defter-hânede hıfz olunan hüccetlere nazar olındıkda Akhisâr-ı Sârûhân Kadısı Hattat Mustafa zîde fazlununun imzâsını hâviye Defter-hânede mukayyed hüccetin mazmunu şer'e muvâfık ve medlûliyle amel olunmağa lâyıık idüğün bi'l-fi'l Rûmîli Kadıaskeri olan Mevlânâ Veliyyüddin edâmallahu ta'âlâ fezâiluhu i'lâm itmeğün mevlânâ-yı müşârünileyhin i'lâmı mücebince muvâfık-ı şer'-i şerîf olan hüccet-i şer'iyye mücebince amel ve zabt ve hilâfında verilen hüccet-i şer'iyye ilgâ olınmak*" denilerek dava Hasan lehine sonuçlandırıldı.⁶⁰⁹ Bu hüküm, merkezde yapılan incelemelerde kanuna aykırı bir şekilde hazırlanan sahte belgenin nasıl tespit edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Anadolu'da evrakta sahtecilik mağdur kişiler oluşturuyor ve bu kişiler haklarını taşra mahkemelerinde elde edemiyorlardı. Dolayısıyla Anadolu'dan İstanbul'a giden şikâyetlerin sebeplerinden biri de taşra mahkemelerinde sahte evrak tanzimi ile adaletin yanıltılması ve mağdurların haklarını elde edememeleri meselesiydi.

Son olarak sorunların Divan-ı Hümayun'a taşınmasındaki sebeplerden bir diğeri de davalıların mahkeme davetine icabet etmemeleri ve mahkeme yapılsa bile mahkeme kararına uymamalarıdır. Hükümlerde şikâyetçilerin bu konuda yakındıkları husus, davalının duruşma için mahkemeye çağrılmasına rağmen söz konusu çağrıya riayet etmedikleri ya da davanın sonucuna uymadıkları yönündeydi. Bu kişiler hükümlerde çoğunlukla *itâ'at-i şer'* veya *itâ'at-i şer'-i şerîf ve inkıyâd-ı emr-i münîf* etmedikleri, *memnû'* ve *mündefi'* olmadıkları, *adem-i itâ'at* eyledikleri şeklinde ifade edilmiştir.

Mürasele, kadıların kendileri ile eşit veya alt rütbedeki kişilere veya makamlara yazdığı belgelere verilen isimdir. Bunun yanı sıra kadıların, kişileri mahkemeye davet ettikleri belgeye de mürasele denilmekteydi.⁶¹⁰ Böylece kadılar, kişiler hakkında suç

⁶⁰⁹ Hükümde Çavuş Hasan'ın iddiasına "...hilâf-ı defter bir hudûd-nâme sûreti ibrâz ve kendi takrîri üzere aldığı emr ile hevâsına tâbi' Gördük Kadısı'ndan inâyeten bir ihbâr hücceti almağla ol ihbâr hüccetini bir tarîk ile defterhâneye hıfz ve ol takrîb ile..." şeklinde yer verilmiştir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 471. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

⁶¹⁰ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Tarih ve Hukûk İstîlâhları Kâmûsu, s. 907.

duyurusunda bulunulduğunda davalının mahkemeye celbi için mürasele denilen bir pusula gönderiyorlardı. Bazı durumlarda, mürasele denilen mahkeme celp pusulasının birden fazla defa gönderilmesine rağmen davalı mahkemeye icabet etmiyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nda Gerede Kazası'na bağlı Ekmeller Köyü'nden Mustafa adlı yeniçerinin darb ve cinayet suçlamasıyla Divan-ı Hümayun'a ilettiği şikâyetinde, davalısı mütegalibeden Musa ve adamlarının duruşma için üç defa mahkemeye çağrıldıkları ancak bu davetlerin hiçbirine riayet etmedikleri ifade ediliyordu. Davalılar kaçarak ortadan kayboldukları için Mustafa kadı mahkemesinde hakkını alamadığından nihayet Divan-ı Hümayun'a başvuruyordu.⁶¹¹ Benzer şekilde Ankara Sancağı'nda Çubukabad Kazası'na bağlı Kuruçay Köyü sakinlerinin Çubukabad kadısı aracılığıyla gönderdikleri şikâyetlerinde, fazla vergi aldığı sebebiyle sipahileri Hacı Süleyman ile mahkemede yüzleşmek istemişler ancak iki defa mürasele gönderilmesine rağmen Hacı Süleyman mahkemeye gelmemişti.⁶¹² Yine vasilik davası için mahkemeye çağrılan Foça Kalesi Dizdarı Hacı Ahmed "*ben dizdârım kal'adan taşra mahalde işim yokdur*" diye bir bahane uydurarak celp kararına riayet etmemişti.⁶¹³ Saruhan Sancağı'nın Kayacık Kazası'na bağlı Çanak Köyü'nden Mehmed, aynı kazanın Dereköy adlı köyünde ikamet eden İsmail adlı kişinin tahriki ile gece yarısı evini basıp kendisini yaralayan ve evini yağma eden Halil, Ahmed, Hüseyin ve Süleyman adlı eşkıyalar ile taşrada yüzleşmek için Divan-ı Hümayun'dan bir hüküm çıkartmasına rağmen bu hüküm üzerine söz konusu eşkıyaların mahkemeye davet edildikleri halde davete uymadıklarını ifade etmekteydi. Üstelik mahkemede yüzleşmek yerine Mehmed'in üzerine 30 kişi ile öldürmek kastıyla saldırmışlardı. Bunun üzerine Mehmed Divan-ı Hümayun'a yeniden şikâyette buldu.⁶¹⁴ Bolu Sancağı'nın Çarşamba Kazası'nda ise arazi davasında Hüseyin ve Bektaş'ın şikâyetlerinde duruşma yapılması için mahkemeye davet edilen Mehmed Efendi -üstelik kadı tarafından himaye edildiği de iddia edilerek- davete uymamıştı.⁶¹⁵ Yukarıda mahkeme davetine uymayan kişiler hakkında yapılan şikâyetler arasından seçilerek verilen örneklere bakıldığında davalıların mütegalibe, sipahi, dizdar, eşkıya ve efendi lakabıyla bilinen kişiler oldukları görülmektedir. Bunlar zorba, askerî sınıfa mensup ve ilim ile meşgul olmuş ya da en azından okuma yazması olan kişiler olarak tasnif edilebilir.

⁶¹¹ "...murâfa'a-i şer' olmak için üç defa taraf-ı şer'den mürâsele ile da'vet-i şer' olındıklarında itâ'at-i şer'-i şerîf eylemeyüb gaybet ve firâr itmeleriyle icrâ-yı hakk olinmayub..." BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 509. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

⁶¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 420. Fî Evâil-i Rebî'ülevvel sene 1132 (12-21 Ocak 1720).

⁶¹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 3. Fî Evâil-i Şevval sene 1131 (17-26 Ağustos 1719).

⁶¹⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 78. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1137 (7-15 Mart 1725).

⁶¹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 221. Fî Evâil-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718).

Öte yandan duruşma yapılarak kararın verildiği fakat mahkemenin verdiği karara uymayan kişiler de şikâyet konusuydu. Mağdurlar, kendi lehlerine sonuçlansa bile mahkemede verilen hükümlerin davalılar tarafından yerine getirilmediğini ifade ediyorlar, nihâyet meseleye çözüm bulması ve hükümlerin icrası için şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a taşıyorlardı. Örneğin Ankara Sancağı sakinleri şikâyetlerinde, bundan önce imdâd-ı hazariye vergisini fazlaca topladığı ve diğer yolsuzlukları sebebiyle şikâyet edilen Ankara Sancağı' mütesellimi Nakkaşoğlu Seyyid Hüseyin Ağa⁶¹⁶ hakkında halktan aldıklarını geri verdikten sonra kalebend olması için hüküm çıkarıldığını ancak hükmün taşrada icra edilemediğini ifade ediyorlardı. Şikâyette belirtildiğine göre Nakkaşoğlu emre ittaat etmemiş ve firar etmişti.⁶¹⁷ Böylece merkezden emir gönderilmesine rağmen taşrada halkın mağduriyeti giderilememişti.

Yine Bolu Sancağı'nda Gerede Kazası'na bağlı Alafakı Köyü ahalisi, Pınar Yaylağı adıyla bilinen yaylağın kullanım hakkı konusunda aynı kazaya bağlı Yazı Köyü ahalisi ile davaları vardı. Buna göre üç defa mahkemede duruşmaları yapılarak kendi lehlerine hüccetler ve bir defa da Divan-ı Hümayun'dan hüküm verilmesine rağmen Yazı Köyü ahalisi "*itâ'at-i emr-i şerîf*" etmeyerek kararlara uymamış ve söz konusu yaylağa müdahaleden geri kalmamışlardı.⁶¹⁸ Görüldüğü gibi gerek taşra mahkemesinden gerekse Divan-ı Hümayun'dan verilen emirler bir türlü Yazı Köyü ahalisinin müdahalesini durduramamıştı.

Buna göre davalılardan bazıları gerek mahkemenin duruşma davetine uymuyor gerekse mahkeme kararlarına riayet etmiyordu. Hatta birden fazla defa mahkemeye davet edilmesine ve davanın görülmesine rağmen yine de bir sonuç elde edilemiyordu. Bu durum taşrada adaleti sağlamakla yükümlü olan kadıların gücünün tartışılmasına neden olmaktadır. Örneklerden yola çıkarak denilebilir ki, kadılar bölgelerinde bulunan mütegalibe ve eşkıya gibi zorba grubu ile askerî sınıfına mensup kişilere sözlerini

⁶¹⁶ Davalı, hükümde sadece Nakkaşoğlu şeklinde belirtilmekle beraber bu dönem Nakkaşoğlu (Nakkaşzâde) ailesinden Seyyid Hüseyin Ağa'nın mütesellimlik vazifesinde bulunduğu bilinmektedir. 280 nolu dipnota bakınız.

⁶¹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 118. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1142 (17-26 Haziran 1730).

⁶¹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 280. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1132 (24 Aralık 1719-2 Ocak 1720). Şikâyet defterlerinde mahkemede duruşmaların yapılarak hükümleri verilen ancak davalıların hükümlere uymadıkları sebebiyle Divan-ı Hümayun'a başvuru birçok şikâyet bulunmaktadır. Diğer bölgelerden birer örnek vermek gerekirse, Amasya Kazası'ndan Seyyid Mustafa'nın, hatiplik davasında mütegalibeden Seyyid Ömer ve Seyyid Ebubekir adlı kişiler BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 566. Fî Evâil-i Safer sene 1135 (11-20 Kasım 1722); Trabzon Kazası'nda İmaret Mahallesi'nden Molla Ömer'in değirmen davasında Sürmene Kazası'na bağlı Mahora Köyü'nde oturan Küçük Mehmed, Mustafa, Hamza ve Hüseyin oğlu Mehmed adlı kişiler BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 191. Fî Evâhir-i Ramazan sene 1134 (4-14 Temmuz 1722); Ayıntâb'da Diba Hamamı Mütevellisi Abdurrahman'ın vakıf davasında Mehmed, Ahmed, Kaya, Tâlibe, Ayşe, Fatma ve Safiye adlı kişiler BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 81. Fî Evâhir-i Muharrem sene 1137 (10-19 Ekim 1724) mahkemeleri yapılarak kararların veilmesine rağmen hükümlere uymamışlardı.

geçiremiyordu. Böylece taşrada adaletin tesisi sekteye uğruyor, halk mağdur oluyordu. Bununla birlikte bazı davalılar da mahkemeye gelip duruşmaları yapılırsa bile bir şekilde kadıların hükümlerini hiçe sayarak kararlara riayet etmiyorlardı. Bu durumda mağdurlar, davalarını merkeze taşıyarak ülkenin en yüksek yargı organı olan Divan-ı Hümayun'dan sorunlarına çözüm bulmalarını talep ediyor ve adaleti tesis etmesini umuyorlardı. Divan-ı Hümayun ise meseleleri tekrar bir hüküm ile taşra idarecilerine havele ediyor ancak bazen sorunlar yine taşrada çözüme kavuşturulamıyor, mağdurlar takraren merkezin yolunu tutuyorlardı. Bu döngünün sebebi ise taşrada bazı adli görevlilerin usulsüzlüklerinin yanı sıra adalet mekanizmasının yeterli güce sahip olmadığını gösteriyor. Zira davalıların mahkemeye getirelememesi kadıların bölgelerindeki gücünün anlaşılması bakımından önemli bir göstergedir.

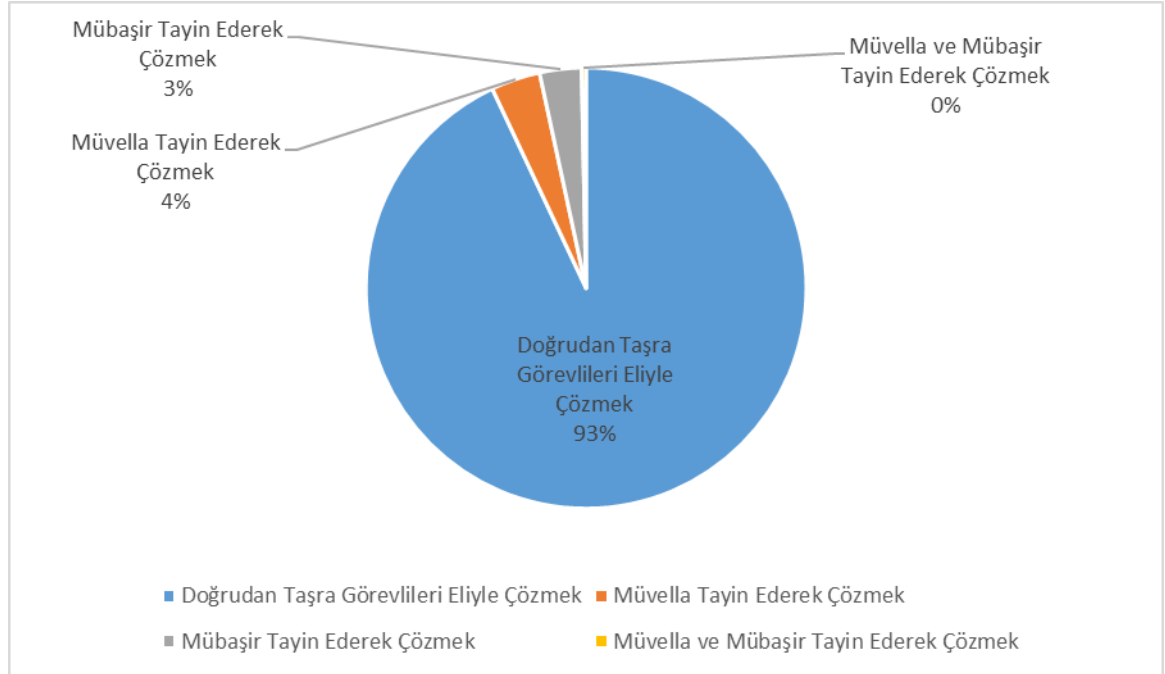
Sonuç olarak Lale Devri'nde Anadolu mahkemelerinde maddi güç ve nüfuz bakımından güçlü kişilerin davaları kendi lehlerine manipüle ettikleri, rüşvetin alınıp verildiği, yalancı şahitlerin kullanıldığı, evrak sahteciliğinin yapıldığı, davalıların mahkemeye getiremediği ve mahkemede verilen kararların takibinin yapılamadığı bir ortamın bulunması toplum nazarında taşra mahkemelerine olan güvenin azalmasına sebep oluyordu. Hatta kadı ve naipin usulsüzlükleri ile bu durum daha da perçinlenmiş görünmektedir. Haklının hakkını almadığı ve adaletin tesis edilemediği durumlarda kişiler haklarını Divan-ı Hümayun'da aradıkları ve padişahın adaletine sığındıkları söylenebilir. Ancak burada Divan-ı Hümayun'un kişilerin sorunlarına çözüm üretmeye çalıştığı görülse de genel olarak sorunlara sebep olan adalet sisteminin sorunlarına dair bir çözüm üretmediği anlaşılmaktadır.

3.2. ÇÖZÜM SÜRECİNDE TAYİN EDİLEN GÖREVLİLER

Divan-ı Hümayun, şikâyetleri bazen kendisi çözüyor ve kararın icrası için taşrada bulunan ehl-i örf ve ehl-i şer' yetkililerine hüküm gönderiyordu. Ancak bazen sorunlar Divan-ı Hümayun'da çözülemiyor ve taşrada araştırma yapılması gerekiyordu. Bu durumda sorunların çözümü için mesele ya bölgedeki mevcut ehl-i örf ve ehl-i şer' mensubu memurlara havale ediliyor ya da bunların dışında müstakil bir memur ataması yapılıyordu.

Divan-ı Hümayun, şikâyetlerin çözümü için hariçten iki memur tayini yapıyordu. Bunlardan ilki *müvellâ* denilen görevliler iken diğeri ise *mübaşir*lerdi. Aşağıdaki grafikte Divan-ı Hümayun'un sorunların çözümü için görevlendirdiği taşra görevlileri ile tayin yoluyla atadığı görevlilerin oranları gösterilmiştir. Buna göre, Divan-ı Hümayun

sorunların çözümünde büyük oranda vali, mütesellim, kadı, naib vb. mevcut görevlileri kullanmıştır. Bununla birlikte oranları düşük de olsa bir sorunun çözümünde sırasıyla müvellâ, mübaşir ya da müvellâ ve mübaşiri birlikte tayin etmiştir.

Grafik 17: Sorunların Çözümünde Tayin Edilen Görevliler ve Oranları

3.2.1. Müvellâ Tayini

Müvellâ, bir yerde meydana gelen belirli bir davaya o yerin kadısının bakmasında sakınca görüldüğü takdirde söz konusu davaya bakmak ve neticelendirmek için merkezden atanan görevliye verilen isimdir.⁶¹⁹ Müvellâ tayin edilen kişi, hükümde işaret edilen davaya atanıyor ve sorunun çözülmesinden sonra tekrar eski görev yerine dönüyordu. Bu yönüyle geçici bir görevlendirme yöntemi idi.

Müvellâ konusunda şimdiye kadar müstakil bir çalışma yapılmadığı için kimler tarafından atandığı, kimlerin görevlendirildiği, vilayet dışından mı yoksa vilayet içinden mi bir görevlendirme yapıldığı gibi sorular cevaplandırmayı beklemektedir. Burada örnekleriyle Lale Devri'nde, Divan-ı Hümayun'un sorunların çözümünde müvellâları nasıl kullandıkları ve bunların tayinlerinde hangi yolları izledikleri hükümler üzerinden cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

⁶¹⁹ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 488.

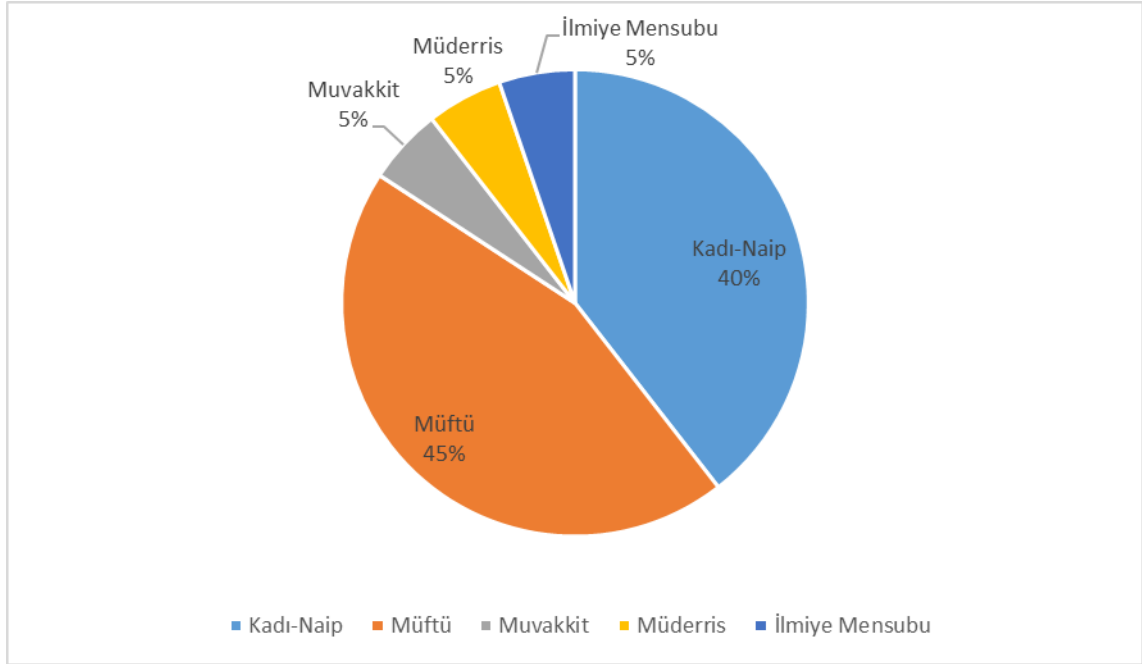
Öncelikle müvellâların merkez tarafından atandığı ifade edilmektedir.⁶²⁰ Bu atamalarda şüphesiz Şeyhülislam'ın görüşü alınıyordu. Zira hükümlerde *müvellâ ta'yîn olunman için bi'l-fi'l şeyhül-islâm ve müftü'l-enâm olan mevlâna Abdullah edâmallahu te'âlâ-i fezâiluhu işâret itmeleriyle müşârünileyhin işâretleri mücebince müvellâ olub şer'le görmen için* şeklinde ve bu minvalde ifade edildiği üzere müvellâ seçiminin şeyhülislam tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanûnnamesi*'nde, beylerbeylerinin kendi eyaletlerinde -merkezden onay alıp almadıkları belirtilmeksizin- müvellâ atayabildikleri belirtilmiştir. Buna göre "...vilâyet kadısı fevt olsa Âsitâne'den kadı gelincedek buyuruldu ile müvellâ nasb iderler..." denilerek beylerbeylerinin geçici olmak üzere müvellâ atadıklarına işaret edilmektedir.⁶²¹ Bu husus, bir Kadı'nın atanması ve tayin edildiği vilayete gelmesi zaman alacağı için vilayetteki işlerin aksamamasına yönelik alınan bir tedbir olarak görülmektedir. Bununla birlikte beylerbeylerinin kimleri bu göreve atadığına dair bir bilgi verilmemektedir.

Bununla birlikte müvellâların seçiminde hangi görevlilerin tercih edildiğine dair sarih bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şikâyet defterlerinden tespit edildiği üzere kadı-naip, müftü, muvakkit, müderris ve görevi zikredilmeyen ama ilmiyeden olduğu anlaşılan bazı kişiler sorunları çözmek için müvellâ olarak tayin edilmişlerdir.

İncelen şikâyet defterlerinde bir davaya müvellâ tayin edilmesinin temel sebebi, şikâyetçilerin ya doğrudan bölge kadı ve naiplerinden şikâyetçi olmaları ya da karşı tarafın rüşvet, yalancı şahitlik, sahte belge kullanarak kadı-naip ile işbirliği yaptıkları yönündeki şikâyetleriydi. Bu durumda Divan-ı Hümayun kendisinden şikâyetçi olunan davayı o kadı-naibe havale edemezdi. Böylece kadı ve naiplerden şikâyetçi olduğu takdirde davaya bakmak ve sorunu çözmek için müstakil bir atama yapılması gerekiyordu. Bu yüzden Divan-ı Hümayun dava mahalline çoğunlukla civar yerlerden olmak üzere ilmiye mensubu kişileri müvellâ tayin ediyordu.

⁶²⁰ Fehmi Yılmaz, a.g.e., s. 488; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, Arı Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016, s. 370.

⁶²¹ *Tevki'î Abdurrahman Paşa, Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler (Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanûn-Nâmesi)*, (Haz. Sadık Müfit Bilge), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 30.

Grafik 18: Müvellâ Tayinlerinde Kullanılan Görevlilerin Dağılımı

Lale Devri'nde, hükümlerden anlaşıldığı üzere Divan-ı Hümayun'un Anadolu'daki sorunların çözümünde en çok müvellâ tayin ettiği görevli müftülerdi. Müftü, fikhî meselelerde sorulan bir soru hakkında yazılı veya sözlü olarak cevap vermekle yetkili kişiye denilmektedir.⁶²² Osmanlı Devleti'nde ilmiye teşkilatının başında bulunan İstanbul Müftüsü'ne ise "müftülenam" veya daha sık bilinen adıyla şeyhülislam denilirdi.⁶²³ Devletin merkezinde ikamet eden kişiler için fikhî bir konuda Şeyhülislam'a danışmak veya fetva almak kolay iken merkezden uzak, taşrada oturan kişiler için bu müşkül bir durumdu. Böylece Anadolu'da işleri kolaylaştırmak için öncelikle büyük merkezlere ve daha sonra sancak, kaza ve bazı kasabalara müftü tayin edilmiştir.⁶²⁴ Öte yandan müftüler ilmiye sınıfına mensuplardı ve medreselerde eğitim görüyorlardı.⁶²⁵

Müftülerin görevi, genel manada hukukî danışmanlık yapmaktı. Şeyhülislam padişahın danışmanı iken taşrada görevli müftüler ise halkın hukukî danışmanı niteliğindedi. Kendisinden fikhî bir mesele hakkında görüşü istenildiğinde İslam hukuku çerçevesinde

⁶²² Fahrettin Atar, "Fetva", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva> (29.04.2024).

⁶²³ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam> (29.04.2024).

⁶²⁴ Mehmet Sait Sütçü, "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XXXII, 2017, s.468.

⁶²⁵ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), İstanbul, 2018, s. 156.

sözlü veya yazılı fetva vermek müftünün temel görevidir.⁶²⁶ Ancak bununla birlikte hükümlerden de anlaşıldığı üzere bir davanın yerinde görülmesi için müvellâ olarak tayin ediliyorlardı. Lale Devri'nde yapılan bu atamalarda dikkat çeken bazı hususlar bulunmaktadır.

Müftüler uzak mesafelere tayin edilmiyor, ikamet ettikleri kazanın davasına ve buldukları vilayete bağlı diğer bir kaza veya çevre vilayetin yakın kazalarındaki davalara müvella olarak görevlendirilebiliyorlardı. Bunların dışında uzun yolculukları gerektiren davalar için müftülerin tayin edildiklerine rastlanılmamıştır. Örneğin Kayseri Kazası'ndaki bir hırsızlık ve darp davasına Kayseri Kadısı'nın usulsüzlüğü sebebiyle Kayseri Kazası Müftüsü tayin edilmişti.⁶²⁷ Benzer şekilde Manisa Kazası'ndaki bir alacak verecek davasına da Manisa Müftüsü'nün atandığı görülmektedir.⁶²⁸ Bununla birlikte müftülerin sancağa bağlı kazalara da tayin edildiklerine rastlanmaktadır. Amasya Kazası müftüsü, Merzifon Kazası'ndan değirmen suyuna müdahale edildiği şeklinde yapılan bir şikâyete çözüm üretmek için buraya müvellâ görevlendirilmişti.⁶²⁹ Yine Amasya Müftüsü'nün bu kazaya yakın olan Tokat Kazası'na müvellâ olarak tayin edildiğini belirten hükümlerle de karşılaşılmıştır.⁶³⁰

Burada dikkati çeken başka bir husus müftülerin de davalara bakma salahiyetine sahip olduklarıdır. Kadılıktan müftülüğe, müftülüğten de kadılığa geçilebildiği bilinmektedir.⁶³¹ Bununla birlikte davalara müvellâ olarak tayin edilen müftülerin isimlerinin önüne kadılar için sıklıkla kullanılan *mevlânâ* unvanı getirildiği görülmektedir. Örneğin Diyarbekir Sancağı'nda Amid Kazası müftüsüne gönderilen hükmün hitabında "*Diyar-ı Bekr Valisine ve Amid Kazası'nda mezun-ı bi'l-iftâ olan Mevlânâ [] zîde ilmuhuya hüküm ki*" denildiği gibi hükmün içeriğinde yine "*sen ki Amid Müftisi Mevlânâ-yı mûmâileyhsin husûs-ı mezbura müvellâ olman için*" şeklinde Amid Müftüsü için *mevlânâ* unvanı kullanılmıştır.⁶³²

Kadı ve naip yargı yetkisini hâlihazırda elinde bulunduran görevlilerdendi. Bunlar da bazı davalara müvellâ olarak tayin edilmekteydi. Ancak tayin edildikleri yerlerin

⁶²⁶ Cihan Kılıç, Osmanlı Devleti'nde Müftülük (Taşra Teşkilatı), Nobel Bilimsel, Ankara, 2022, s. 162. Bununla birlikte Hülya Canbakal, 17. yüzyılda taşra müftüsüne şeyhülislam denildiğine dikkat çekmektedir. Hülya Canbakal, "Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru", Osmanlı Hukukunda Fetva, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 312.

⁶²⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 272. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1132 (24 Aralık 1719-2 Ocak 1720).

⁶²⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 64. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1131 (25 Eylül-4 Ekim 1719).

⁶²⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 439. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1134 (12-21 Eylül 1722).

⁶³⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 138. Fî Evâil-i Ramazan sene 1134 (15-24 Temmuz 1722); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 357. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1134 (13-22 Ağustos 1722).

⁶³¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler", s. 156.

⁶³² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 65. Fî Evâil-i Rebî'ülâhir sene 1130 (4-13 Mart 1718).

mesafesi bakımından müftülere göre farklılık göstermekteydi. Elbette yakın kazalara görevlendirildikleri de oluyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nda, Yılanlıca Kazası Kadısı, aynı sancaktaki Çarşamba Kazası'na,⁶³³ Karaman Eyaleti'nde Kırşehir Kazası Kadısı aynı eyaletteki Kayseri Kazası'na⁶³⁴, Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı Beypazarı Naibi, hemen yakınında bulunan Ankara Sancağı'na bağlı Murtazaabad Kazası'na,⁶³⁵ müvella olarak tayin edilmişlerdi. Ancak bazı kadılar, görev yerlerinden çok uzak mesafelere müvellâ olarak tayin edildikleri de görülmektedir. Örneğin Rahova Kadısı (Rumeli Eyaleti, bugünkü Bulgaristan), Diyarbekir Eyaleti'nde Amid Kazası'na müvellâ olarak görevlendirilmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, hüküm başlığında yer alan "*Diyar-ı Bekr Kadısına ve ahar husûs için Müvellâ ta'yîn olunan Rahova Kadısı Mevlânâ Mustafa zîde fazlühuya hükm ki*" şeklindeki ifadeden de anlaşıldığı üzere kadı zaten başka bir mesele için müvellâ bulunduğu halde Amid'deki mesele de kendisine havale edilmiştir.⁶³⁶ Böylece Divan-ı Hümayun bir bölgeye tayin ettiği müvellâyı birden fazla meselenin halledilmesiyle görevlendirdiği anlaşılmaktadır.

Müvellâ olarak tayin edilen bir diğer grup medreselerde ders vermekle yükümlü olan müderrislerdi. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde şeyhülislamların müderrisler arasından seçildiği vakidir.⁶³⁷ Bu yönüyle müderrisler ilmiye teşkilatının önemli memurları arasında yer almaktaydı. Yine müderrislikten kadılığa da geçildiği bilinmektedir.⁶³⁸ Bununla birlikte müderrislik ile müftülük arasında bir bağ olup müftülük ve müderrislik görevlerinin birlikte verildiği de görülmektedir.⁶³⁹

Lale Devri'nde müftü ve kadı-naipler kadar pek rağbet edilmese de müderrisler, Anadolu'da müvellâ olarak atandıkları görülmektedir. Görevlendirmeler müderrislerin ikamet ettikleri kazalara ya da yakın kazalara yapılmaktaydı. Örneğin Amasya Sancağı'nda Gedegra Kazası'nda Ahmed Paşa Medresesinin Müderrisi Seyyid Mustafa, Kastamonu Sancağı'na bağlı Boyabad Kazası'na müvellâ olarak tayin

⁶³³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 221. Fî Evâil-i Cemâziyelâhir sene 1130 (2-11 Mayıs 1718).

⁶³⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 43. Fî Evâhir-i Şevval sene 1131 (6-14 Eylül 1719).

⁶³⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 173. Fî Evâil-i Muharrem sene 1132 (14-23 Kasım 1719).

⁶³⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 225. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728).

⁶³⁷ Örneğin Molla Fenârî, Fahreddîn-i Acemî ve Zenbilli Ali Efendi gibi isimler müderrislikten Şeyhülislamlığa getirilmişlerdir. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam> (29.04.2024).

⁶³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s. 75.

⁶³⁹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler", s. 156; Mehmet Sait Sütçü, a.g.m., s. 505.

edilirken⁶⁴⁰ Manisa Kazası'nda müderris olan Benli-zâde Hüseyin ise yine Manisa Kazası'ndaki bir dava için müvellâ olarak görevlendirilmişti.⁶⁴¹

Divan-ı Hümayun'un taşradaki sorunları çözmek için tayin ettiği başka bir görevli grubu da muvakkitlerdi. Muvakkit, gökbilimi ve yıldız ilmini bilmek zorunda olan ve vakitleri tayin eden kişiye verilen isimdi.⁶⁴² Çeşitli aletler ile namaz vakitlerini ve saatleri tespit eden muvakkitler, şehirlerdeki büyük camilerin bahçesinde inşa edilen ve muvakkit-hâne adı verilen yapılarda çalışmalarını yürütürlerdi.⁶⁴³

Muvakkitler hakkında şimdilik detaylı bir bilgi bulunmamakla birlikte hükümlerden anlaşıldığı üzere ilmiye sınıfına mensup kişilerin de muvakkitlik görevinde buldukları söylenebilir. Zira hükümlerde müvellâ tayin edilen muvakkitlerin isimlerinin başına mevlânâ elkâbı ve sonuna zîde fazluhu dua sözcüğü eklenmiştir. Bununla birlikte muvakkitliği ikinci bir meslek olarak yürüttükleri görülmektedir. Örneğin Sofya'da naip olan Ali aynı zamanda Eğridere Kazası muvakkiti idi.⁶⁴⁴

Müvellâ tayin edilen muvakkitler, muvakkiti buldukları kazaların uzağına görevlendirilmişlerdir. Örneğin Muşkara (Nevşehir) Muvakkiti Mevlânâ Mehmed veraset davası için Saruhan Sancağı'nın merkezi Manisa Kazası'na⁶⁴⁵ ve yine Malatya Muvakkiti Mevlânâ Seyyid Hasan vergi davası için Saruhan Sancağı'nda Gördös Kazası'na müvellâ olarak tayin edildiler. Bununla birlikte Malatya muvakkitinin sadece söz konusu davaya değil, başka hususlar için de bölgeye gönderildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴⁶

Son olarak Divan-ı Hümayun'un Anadolu'da sorunların çözmek için kullandığı ve isimlerinin başına *mevlânâ* elkâbı ile sonuna *zîde ilmuhu* dua sözcüklerinin getirilmesiyle ilmiye sınıfına mensup oldukları anlaşılan kişileri de müvellâ olarak istihdam ettiği görülmektedir. Ancak bu kişilerin hâlihazırda herhangi bir görevde olup olmadıklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 323. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1134 (23 Ağustos-1 Eylül 1722).

⁶⁴¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 389. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1134 (2-11 Eylül 1722).

⁶⁴² Bahaeddin Yedi yıldız, Vakıf İstilahları Lügatçesi, Vakıflar Dergisi, S. 17, 1983, s. 58.

⁶⁴³ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Tarih ve Hukûk İstilahları Kâmûsu, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018, s. 880-881.

⁶⁴⁴ Mühimme defterinden tespit edildiği üzere hüküm başlığında "Rumili Beğlerbeğisi Mustafa Paşa'ya ve Eğridere Kazası Muvakkiti olub Sofya'da Naibü'ş-şer' olan Mevlânâ Ali zîde ilmuhuya hüküm ki" şeklinde ifade edilmiştir. BOA, A.DVNS.MHM.d 115, s. 493/h. 2187, Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1119 (3-12 Şubat 1708).

⁶⁴⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 309. Fî Evâil-i Ramazan sene 1137 (14-23 Mayıs 1725).

⁶⁴⁶ "...ol tarafa ba'zı husus için müvellâ ta'yin olmanla husûs-ı mezbûra dahî müvellâ olub..." BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 91. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

Amasya Kazası'nda ikamet eden Bayram oğlu Mustafa, kendisinden izinsiz satılan değirmenin peşinden koşan Hatice adlı bir kadının davasına atandı.⁶⁴⁷ Yine Amasya'da ikamet eden Abdi-zâde Mustafa da kadıya rüşvet vererek davasında haksız çıkarılan Halil adlı kişinin şikâyeti üzerine müvellâ tayin edildi.⁶⁴⁸ Her iki görevlendirme de ilmiye sınıfından bu kişilerin zaten ikamet yeri olan Amasya Kazası'na yapıldı.

Bazı durumlarda Divan-ı Hümayun, davaları çözmek için davadan sorumlu bir kadı olduğu halde yanına bir de müvellâ tayin ediyordu. Örneğin Gedegra ahalsinin şikâyetinde Merzifon Müftüsü, Gedegra Kadısı'nın yanına müvellâ olarak atanmıştı. Ancak burada şikâyet edilen kişi mütegalibe ve ayanlık iddiasında olan Mirahuroğlu Mustafa idi ve eski Gedegra Müftüsü Seyyid Hasan ile işbirliği içindeydi. Bunlar ahali üzerine haksız vergi yükleyerek zorla toplamışlardı. Yine Seyyid Hasan kazada ayanlık iddiasında olan Dâneçi Hâcı Süleyman ve Gürzlü Hâcı Hüseyin ve Canikli Hâcı Mehmed adlı kişilerle birlikte ahali üzerine haksız vergi taksim ediyordu. Anlaşılan Gedegra Kazası Kadısı, hem eski müftü hem de ayanlık iddiasındaki nüfuzlu kişilerin baskısı altında kalacağı sebebiyle Merzifon Müftüsü ile Gedegra Kazası Kadısı'na "*siz ki mevlânâ-yı mûmâileyhimâsız müvellâ olub ma'ân istimâ' olmanız için*" denilerek davayı birlikte çözmeleri istenmiştir.⁶⁴⁹

Yine Diyarbekir Sancağı'nda Harput Kazası Müftüsü, bir davaya Harput Kadısı ile birlikte bakması için müvellâ tayin edilmiştir. Buna göre Harput Kazası'ndan Yusuf, amcası Abdullah adlı mütegalibe ile olan veraset davasında, Abdullah'ın babasından intikal eden hisseyi adaletli bir şekilde taksim etmediğini ve mahkeme yoluyla hak üzere taksim talep ettiğinde kadılarla işbirliği yaparak istediği gibi sahte hüccet ve yalancı şahit tedarik ettiğini ifade ediyordu.⁶⁵⁰ Ancak işbirliği yaptığı kadılar arasında Harput Kadısı'nın olup olmadığı bildirilmiyor. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun davanın hem müvellâ olarak atadığı Harput Müftüsü hem de Harput Kadısı tarafından görülmesini istemesinde iki sebep gösterilebilir. Birincisi Harput Kadısı usulsüzlüğe karışmışsa Harput Müftüsü tarafından denetim altında tutulabilir ve dava hakkaniyetle çözülebilirdi. İkinci sebep ise yukarıda Gedegra örneğinde de olduğu üzere bölgedeki mütegalibe ve ayan gibi güçlere karşı taşra kadısını bu grubun baskısından kurtarmak için bu davalara ayrıca bir müvellâ atadığı düşünülebilir.

⁶⁴⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 310. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁶⁴⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 318. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

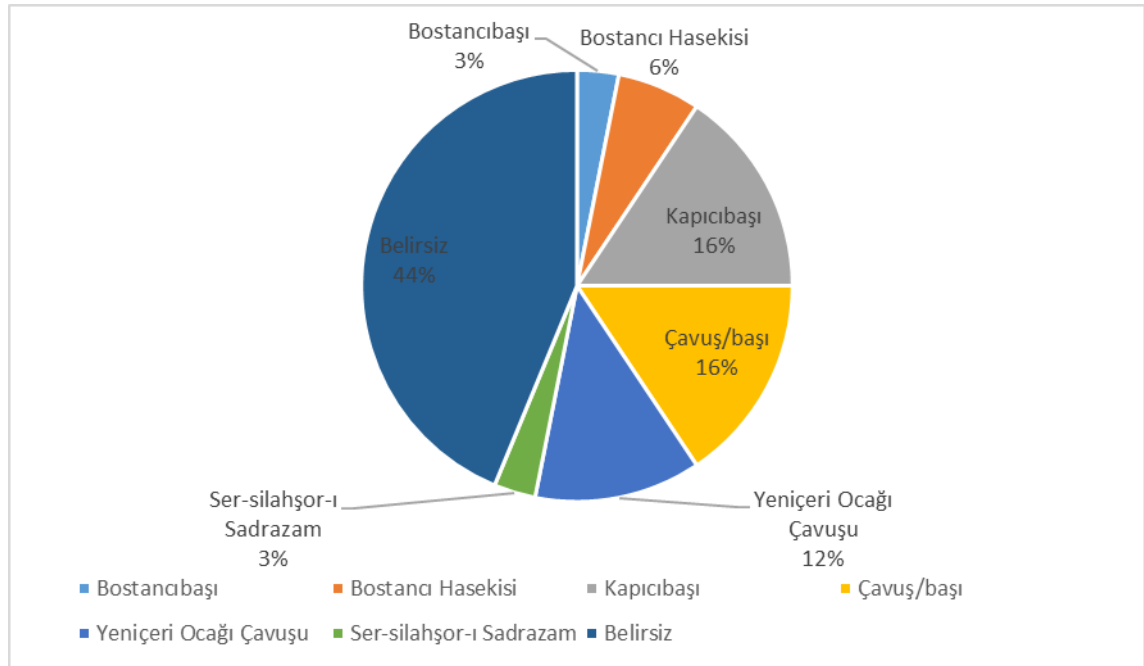
⁶⁴⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 563. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1143 (9-18 Şubat 1731).

⁶⁵⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 390. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

3.2.2. Mübaşir Tayini

Kelime anlamı olarak bir işe başlayan manasında kullanılan mübâşir aynı zamanda adlî işlerde istihdam edilen bazı memurlara verilen isimdir. Mübaşir ismi Osmanlı adlî düzeninde iki farklı memur için kullanılmıştır. Bunlardan birincisi mahkemelerde davalı, davacı ile şahitleri mahkemeye çağırmak ve taraflara emirleri bildirmekle görevli memurlardı. İkincisi ise, Tanzimat'tan önce bir meselenin yerinde görülmesi ve soruşturulması için görevlendirilen kişilerdi.⁶⁵¹ Burada konu ile itibarıyla ikinci grupta yer alan memurlar incelenecektir.

Üzerinde çalışılan şikâyet defterlerinden tespit edildiği üzere Lale Devri'nde Anadolu'da şikâyetlerin çözümü için Divan-ı Hümayun görevlilerinden çavuşlar başta olmak üzere kapıcıbaşılar, bostancıbaşılar ile bostancı hasekileri ve yeniçeri ocağından çavuşlar ile Sadrazam Baş-silahşör-ü de mübaşir olarak tayin edilmiştir. Bununla birlikte mübaşirlerin hangi görevliler oldukları sıklıkla belirtilmemiştir.

Grafik 19: Tayin Edilen Mübaşirler ve Atanma Oranları

Lale Devri'nde Divan-ı Hümayun Anadolu'ya vakıf, vergi, eşkıyalık ve adlî konular hakkındaki sorunları çözmek için mübaşir tayin etmiştir. Ancak mübaşirler, %71 ile en çok adlî konuları çözmek için görevlendirilmişlerdir. Yine %16 eşkıyalık, %8 vakıf ve

⁶⁵¹ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılahları Kâmûsu, s. 884.

%5 oranı ile vergi hususlarını çözmek için atandıkları tespit edilmiştir. Bununla birlikte adlî konular kendi içerisinde değerlendirildiğinde bu konuların başında %56 ile alacak-verecek davaları ön plana çıkmaktadır. Geriye kalan %44'lük oran ise gasp, yağma, hırsızlık, cinayet vs. gibi çeşitli konuları ihtiva etmektedir.

Her davaya mübaşir tayin edilmediğini belirtmek gerekir. Davalara mübaşir tayin edilebilmesi için meselenin çözümünün taşrada bir şekilde icra edilememiş olması gerekmektedir. Örneğin davalının bölgesinde bir yönetici, mütegalibe, ayan veya ilmiye mensubu olması ya da kadı-naib, ehl-i örf, eşkıya vs. gibi kişiler tarafından himaye ediliyor olması veya bu kişilerle işbirliği içinde olması gibi sebeplerden dolayı adaletin icra edilemediği durumlarda mübaşir tayin edildiği anlaşılmaktadır.

Örneğin alacak-verecek davalarında, davalılar incelendiğinde bu durum açık şekilde anlaşılmaktadır. Ancak davalının statüsü ile birlikte alacak konusunun kendi içerisinde özel durumları da barındırması gerekmektedir. Mesela Süleyman ve Ahmed adlı kişilerin mevcut Palu Hâkimi Mehmed Bey kefaletiyle Eski Palu Hâkimi Halil Bey'den alacakları vardı. Lakin borcun sahibi ne Halil Bey ne de kefil Mehmed Bey vadesi geçmiş olmasına rağmen "*nîce gûne cevâblar ile tahvîf ve gâh nîce va'îdler ile bunları taleb ve da'vâdan men' itmekle*" borçlarını ödemediler. Üstelik verdikleri borcun bir kısmını faiz yolu ile (*murâbaha*) başkalarından borç almış oldukları için on senedir borcun faizini ödemekteydiler. Artık faiz ödemeye güçleri kalmadığı ve iki buçuk senedir topraklarını terk ederek fakirleştiklerini belirtmişlerdi. Böylece Divan-ı Hümayun, davanın mübaşir tarafından görülmesine karar vermişti.⁶⁵² Burada mağdurların karşısında sancak yöneticileri gibi güçlü kişilerin olmasının yanı sıra sorunun uzun süre yerinde çözülememiş olması da mübaşir atanması için özel bir durumu gerektirmiştir. Benzer şekilde mübaşir atanan başka bir davada Saray Kapıcıbaşlarından İbrahim'in, Diyarbekir Voyvodası Hacı Veli Ağa'dan alacağı olup yine Veli Ağa uzun süre borcunu ödemediği gibi borca itiraz ediyordu.⁶⁵³

Öte yandan mübaşirin arama, yakalama ve sevk etme (*ihzar*) yetkilerinin bulunması da bazen baş edilmez kişilerinin üzerlerine gönderilmelerinde önemli bir etkendi. Örneğin Kostantin adlı kişi eski Palu Hâkimi Nuh Bey'den alacağını tahsil için hüküm çıkartmış ancak elindeki hükme rağmen alacağını tahsil edememişti. Bu sefer Nuh Bey ile birlikte kefilleri olan Abdi ve Ahmed adlı kişilerin ödeme yapmadıkları takdirde Diyarbekir'e gönderilerek kalebend olunmaları için tekrar hüküm almışsa da yine bir sonuç elde

⁶⁵² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 268. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-11 Mayıs 1718).

⁶⁵³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 279. Fî Evâsıt-ı Safer sene 1132 (24 Aralık 1719-2 Ocak 1720).

edememişti. Kostantin bu son şikâyetinde mübaşir vasıtasıyla borcun tahsil edilmesini talep edince Divan-ı Hümayun bu talebi kabul ederek mübaşir tayin edilmesi hükmünü vermişti.⁶⁵⁴ Benzer şekilde Gedegra Kazası ahalisinin ayanlık iddiasında olan Mirahuroğlu Mustafa'dan alacakları olduğu halde Mustafa işbirliği içerisinde olduğu mütegalibeye dayanarak mahkemeye davet edilmesine rağmen bu davete icabet etmiyordu. Ahalinin vaziyeti Divan-ı Hümayun'a şikâyeti üzerine söz konusu davaya mübaşir tayin edilmişti.⁶⁵⁵ Anlaşıldığı üzere tayin edilen mübaşir mahkemeye çıkmayan Mustafa'yı yakalayıp mahkemeye sevk edecek ve davanın takipçisi olacaktı. Bu durum, artık taşrada nüfuzlu ve ilişki ağları bakımından güçlü kişilere karşı mahkemenin celb gücünün olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Divan-ı Hümayun sorunların çözülmesinde mübaşirlere iki farklı görev veriyordu. Buna göre birincisinde yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi mübaşir sorunu yerinde takip edecek ve sonuçlandıracaktı. İkincisinde ise sorunun taşrada halledilemeyecek hususlar olduğu düşünülüyorsa takdirde davalıları Divan-ı Hümayun'a sevk edecekti. Sevkler ise ya doğrudan yapılacak ya da davalının mübaşire rağmen kararlara uymadığı durumlarda gerçekleştirilecekti. Örneğin Kayseri Kazası ve köylerinin ahalisi, kethüdalarını yedi senedir kendi hesaplarına kanun dışı vergi topladıklarından başka yine H. 1140 senesi için ahalinin vergi borcu olmadığı halde tekrar zorla vergi taksim ederek tahsil etmeleri üzerine şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun şehirde kethüda olan Hüseyin zaten İstanbul'da iken köylerin kethüdası Mehmed'in Kayseri'de yakalanıp hapsedilerek İstanbul'a getirilmesi için mübaşir tayin etmişti.⁶⁵⁶ Yine Trabzon Sancağı'nın Görele Kazası'ndan Hatice'nin davasında ise şartlı sevk hükmü verilmişti. Hatice, Bezirgân Osman Efendi adlı kişiye içinde bir miktar akçe, mücevher yüzükler ve sair eşyaların bulunduğu bir sandık emanet etmiş ve Osman Efendi içindeki kıymetli eşyaları almıştı. Hatice, eşyalarını talep etmiş ancak Osman Efendi'nin kadı ve ayan ile işbirliği içinde olması ile mahallinde hakkını alması mümkün olamamıştı. Hatice'nin şikâyeti üzerine Divan-ı Hümayun, mübaşir tayin ederek eşyaların mahallinde tahsilini ve eğer eşyaları teslimden kaçınırsa Osman Efendi'nin mübaşir vasıtasıyla İstanbul'a sevk edilmesi kararını vermişti.⁶⁵⁷

Çoğunlukla sorunun çözülmesi için mübaşirlere davalıları İstanbul'a getirmeleri emredilirken aksi durumların yaşandığı da görülmektedir. Örneğin İstanbul'da Yeniçeri

⁶⁵⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 355. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1140 (19-28 Haziran 1728).

⁶⁵⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 565. (t.y.).

⁶⁵⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 418. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

⁶⁵⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 215. Fî Evâil-i Şevval sene 1134 (15-24 Temmuz 1722).

Ağası kapısında hapsedilmiş olan Ahmed, bir mübaşir vasıtasıyla Giresun'a gönderilmişti. Buna göre Divan-ı Hümayun, mağdurların talepleri doğrultusunda yol kesip yağma yapan Ahmed'in Giresun'da yargılanması, aldıklarının sahiplerine geri verilmesi ve hakkındaki gerekli cezanın infaz edilmesi hükmünü verdi.⁶⁵⁸

Divan-ı Hümayun Anadolu'ya gönderilecek mübaşirlik işini Bostancı Ocağı'na sipariş ettiğinde diğer gruplarda yapmadığı üzere çoğunlukla hükmün bir nüshasını Bostancıbaşı'ya gönderdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Ankara Kazası'ndaki bir davaya Bostancıbaşı tayin edildiğinde "*Hâssa Bostancıbaşısına ve Ankara Kazâsı Nâibine hükm ki*" şeklinde hüküm yazılmıştı.⁶⁵⁹ Yine Bostancıbaşı'dan Manisa Kazası'ndaki bir davaya mübaşir olarak tecrübeli (*mücerrebü'l-etvar*) bir haseki göndermesi istendiğinde "*Mağnisâ Kadısına ve Hâssa Bostancıbaşına ve Mağnisâ Sancağı Mütessellimine hükm ki*" diye hüküm yazılmıştı.⁶⁶⁰ Kapıcıbaşı, Çavuşbaşı ve bunlara bağlı çavuşlar mübaşir tayin edilirken hüküm gönderilmezken Bostancıbaşı'ya neden gönderilmişti? Çavuşbaşı ile Kapıcıbaşı hâlihazırda Divan-ı Hümayun görevlileriydi ancak Bostancıbaşı'nın böyle bir görevi yoktu. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'daki davalardan uzak olduğu için Bostancıbaşı'ya bizzat dava hakkında bilgi verilip mübaşir olarak gitmesi veya mübaşir tayin etmesi isteniyor olmalıydı.

Yine Yeniçeri Ocağı'ndan tayin edilen mübaşirlerin çoğunlukla taşradaki yeniçerilerle ilgili davalara gönderildikleri tespit edilmiştir. Örneğin İsmail adlı yeniçerinin Akhisar-ı Saruhan Kazası Serdarı ile olan davasına⁶⁶¹, Taraklıborlu Kazası'ndan İsmail adlı bir kişi mütegalibe olan Hidayetullah adlı yeniçeriyi şikâyet ettiğinde⁶⁶² ve yine Ayıntâb Kazası ahalisi Yeniçeri Serdarı Ebubekir'i şikâyet ettiklerinde⁶⁶³ Yeniçeri Ocağı'dan bir çavuş mübaşir olarak tayin edilmişti.

Mübaşirler bazen birden fazla mesele için tayin edilebiliyor, bölgeye bir mesele için gönderilmişken ona yeni bir görev daha verilebiliyordu. Mübaşir tayinlerinin %25'i bu şekilde birden fazla mesele için görevlendirme yöntemiyle yapılmıştı. Örneğin "*hâlâ Diyâr-ı Bekr'de ba'zı umûr-ı mühimmeye me'mûr olan dergâh-ı mu'allâm kapûcîbaşılardan iftihârü'l-emâcid ve'l-akârim Nişli Mehmed dâme mecduhu*"ya eşkiya şikâyetinden dolayı mübaşirlik görevi verilmişken⁶⁶⁴ aynı tarihlerde yine başka

⁶⁵⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 46. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1142 (7-16 Haziran 1730).

⁶⁵⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 141. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

⁶⁶⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 463. Fî Evâhir-i Şevval sene 1137 (3-11 Temmuz 1725).

⁶⁶¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 290. Fî Evâhir-i Şevval sene 1134 (4-12 Ağustos 1722).

⁶⁶² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 380. Fî Evâil-i Şevval sene 1137 (13-22 Haziran 1725).

⁶⁶³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 449. Fî Evâil-i Ramazan sene 1130 (29 Temmuz-7 Ağustos 1718).

⁶⁶⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 116. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

bir hükümde “*ol tarafa ahar husûs için mübâşir ta’yîn olınan dergâh-ı mu’allâm kapucıbâşlarından iftihârü’l-emâcid ve’l-ekârim Nişli Mehmed dâme mecduhu mübâşeretiyile şer’le görülüb*” denilerek vergi davasına da mübâşir tayin edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶⁵ Böylece Divan-ı Hümayun her soruna ayrı ayrı mübâşir tayin etmeyerek, bir bölgeye mübâşir tayin ettiği memura o bölgedeki diğer sorunları da çözmesi için emir göndermiştir.

Öte yandan mübâşir tayin etmek işlerin muhakkak çözüme kavuşacağı anlamına gelmiyordu. Zira Ankara Sancağı’nda Yörükan-ı Ankara Kazası’ndan Mehmed, çiftliğinin mütegalibeler tarafından basılarak yağma edildiğine dair şikâyeti üzerine bir çavuş mübâşir tayin edilmiş lakin mütegalibe olanlar mahkemeye çağırıldığında icabet etmemişlerdi. Bunun üzerine hakkını alamayan Mehmed davanın Ankara Kazası’nda görülmesini talep edince davaya Bostancıbaşı tayin edilmişti.⁶⁶⁶ Bu hükümden mübâşir tayin edilen çavuşun yeterli güç ve tecrübeye sahip olmadığı ve sorunun çözümü için bu sefer Bostancıbaşı’nın tayin edildiği anlaşılmaktadır.

İncelenen şikâyet defterlerinde az da olsa Divan-ı Hümayun’un bazı davalara hem müvellâ hem de mübâşir tayin ettiği görülmektedir. Örneğin Tokat ahalisi, eski Şeyhülislam tarafından kazalarına naip tayin edilen Müderris Şeyh Mustafa’yı zalim ve mütegalibe olduğu gerekçesiyle şikâyet ettiğinde Divan-ı Hümayun, Eski Amasya Müftüsü Akif Mustafa’yı davaya müvellâ olmak üzere atamıştı. Buna ek olarak hükmün devamında “*taraf-ı devlet-i aliyemden bir mübâşir dahî ta’yîn olunub*” denilerek bir davaya iki memur atadığını bildirmişti.⁶⁶⁷ Ancak hükmün üzerinde yer alan evâil-i Receb 1143 (10-19 Ocak 1731) tarihli notta haksız olarak aldığı nesnelere sahiplerine geri verdikten sonra ailesiyle birlikte tahliye olunması için Şeyhülislam Mehmed Efendi’nin aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Şeyh Mustafa’nın davası Divan-ı

⁶⁶⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 136. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

⁶⁶⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 141. Fî Evâhir-i Rebî’ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

⁶⁶⁷ Hükümde Tokat ahalisi, naiplerini “*bin yüz kırk [] senesi şeyhü’l-islâm-ı sâbık tarafından medîne-i mezbûreye nâib ta’yîn olınan müderrisinden Şeyh Mustafa bir azlem ve mütegalibe olmağla medîne-i mezbûre fukârâların tecrîm ve tağrîm ve cebr ile emvâl ve eşyâların ahz itmekle birkaç def’a ba’zı derd-mendâne makûleleri ahvâl-i perîşânların ifâde kasdıyla taraf-ı devlet-i aliyeye geldiklerinde nâib-i mezbûr cezâları kendüye havâle için arz idüb işâret ile fermân isdâr ve kayd-ı bend ile belde-i mezbûreye ircâ’ ve her birlerin günâgün tahvîf ile yine ke’l-evvel tecrîm idüb bir vechle iştikâyâ mecâlleri kalmaduğundan nâşî nâib-i mezbûr hevâsına tâbî’ birkaç (?) kimesneleri cem’ ve ehl-i ırz ve mütehavvil olan kimesnelere ve mütehavvil ehl-i zimmet tâifesinin dahî her birlerin nice ifk ü iftirâyı mutazammın mevâd ile isnâd ve tecrîm kanâ’at itmeyüb birkaç gün habs itdikden sonra belde-i mezbûrda vefât iden müsliminin vârislerinden dahî resm-i kısmet nâmıyla nesnelere alub ve eşirrâ vâsitasıyla sahte da’vâcılar peydâ idüb bu behâne ile nisf mertebesin cebren ve kahren alub ve Yehûdî lâşesin bunun mâlî vardır ihfâ itdiniz deyû defne rızâ vermeyüb üç gün meksden sonra bi’l-cümle Yehûdî tâifesin getür deyû bir kîse akçaların alub ve buna dahî kanâ’at itmeyüb yine eşkiyâ-yı mezbûreyi tahrîk ve makabere-i Yehûdîye bağ gars ideriz deyû garsa tasaddî itdirüb yedi yüz gurûşların dahî alub bu misillü zulm ve ta’addîsinin” sonu olmadığı şeklinde itham etmişlerdir. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 386. Fî Evâhir-i Rebî’ülevvel sene 1143 (4-13 Ekim 1730).*

Hümayun tarafından tayin edilen müvellâ ile mübaşir tarafından görülmüş ve hapis ile cezalandırılmıştır. Ancak ilişki ağlarının güçlü olduğu anlaşılıyor ki yaklaşık üç ay sonra Şeyhülislamın iltiması ile şartlı tahliye edilmiştir.

Divan-ı Hümayun'un müvellâ ve mübaşir tayinleri şüphesiz Anadolu'da ihtilaflı sorunların çözüme kavuşturulmasında etkili bir yöntemdi. Mübaşirler özellikle ilmiye sınıfından kanun dışı işlere bulaşmış müftü, kadı, naip, müderris vs. görevliler ile ehl-i örf, asker kökenli kişiler ve taşrada güç odağı olan ayan, mütegalibe, eşirrä ve eşkıya gibi kontrol altına alınması zor grupların şikâyet edildiği davalara tayin ediliyorlardı. Şüphesiz bir mübaşirin kendine has giyim-kuşamıyla devletin merkezi olan İstanbul'dan hususî olarak bir davaya atanması ve yakalama, hapsetme, sevk gibi yetkileri haiz olması davalılar nezdinde psikolojik bir baskı oluşturacağı düşünülebilir. Bu yönüyle davalı kişiler padişahın adaletiyle doğrudan karşılaşmış olacak ve çoğunlukla itaat etmeye mecbur kalacaklardı. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun, Anadolu'da taşra görevlileri tarafından çözülmesi güç olan sorunları çözmek için bazen müvellâ bazen mübaşir tayin ederken bazen de her iki memuru birden görevlendirmiştir.

3.3. ÇÖZÜM SÜRECİNDE KULLANILAN BELGELER

Mağdurlar şikâyetlerini Divan-ı Hümayun'a yazılı veya sözlü olarak beyan ederken fetva, hüccet, berat, temessük, ilam ve Divan-ı Hümayun'dan daha önce alınmış hüküm gibi belgeleri ibraz etmişlerdir. Bu belgelerden özellikle hüccet, berat, temessük, ilam ve hükümler, belgenin ispat gücünü ortaya koymak ve mahkemeyi kararında etkilemek için ortaya konulan dokümanlardı. Fetva ise şikâyetçinin haklı olduğunu göstermek amacıyla İslam hukukunun kendisiyle aynı durumda olan kişi ve olaylar hakkındaki görüşünü temsil eden yazılı belgeyi ibraz etmesidir. Dolayısıyla kişinin kendi başına gelen bir durum ile fetvada ifade edilen durum arasında benzerlik ilişkisi kurularak kendi lehine karar verilmesi arzusu ile şikâyete ilave ettiği bir belgedir.

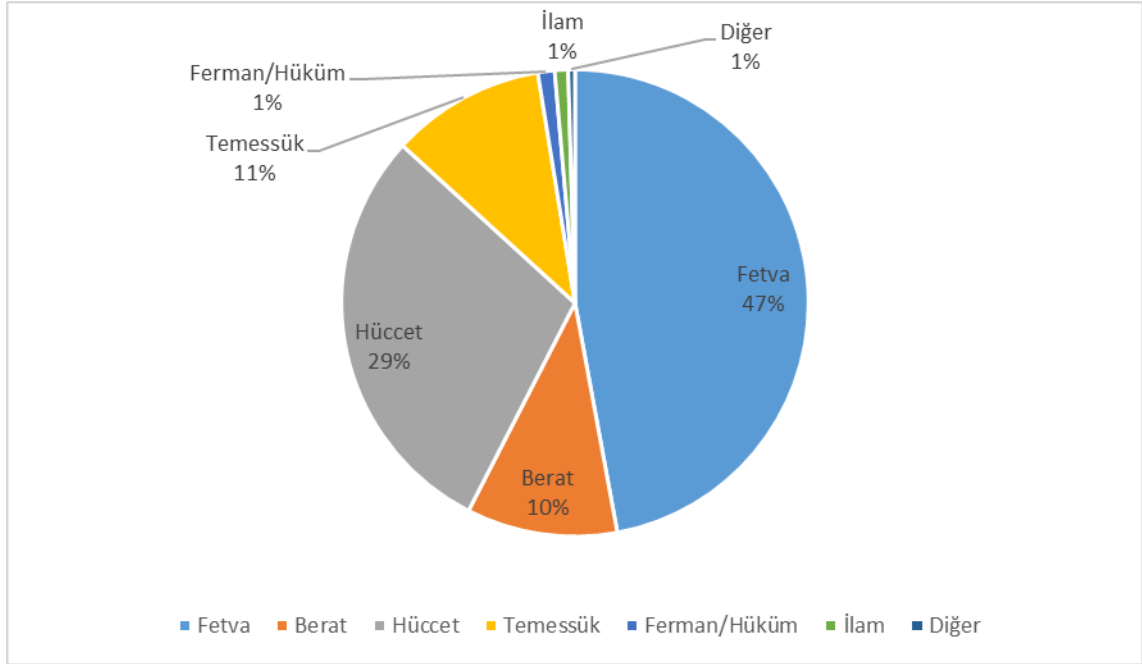
Hükümlerden tespit edildiği üzere Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetlerde en sık ibraz edilen belge türü fetvalardı. Yine mağdurlar başvurularında hüccet, berat, temessük gibi belgeleri sıklıkla kullanmakla birlikte az da olsa hüküm (ferman), senet, ilam ve temliknâme gibi dokümanları da ibraz etmişlerdir. Bazen bu belgelerden birkaçı birlikte sunuluyordu. Örneğin bir kişi elindeki belgelere göre hem fetva hem de mahkemeden aldığı hücceti ibraz edebiliyordu. Bununla beraber tüm şikâyetler hesaba katıldığında bunların %39'unda belge ibraz edildiği ve %61'inin ise sadece yazılı veya sözlü şikâyetlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, Divan-ı Hümayun'a sunulan belgeler koşulsuz doğru kabul edilerek bu belgelere göre karar verildiği söylenemez. Zira hükümlerin sonunda yer alan emir cümlelerinde ibraz edilen belgeye atfen fetva, hüccet, berat vs. *mûcebince şer'le görilmek için / mûcebince amel olunmak için...* denilerek belgenin kabul gördüğüne işaret edilmiş bazen de ibraz edilen belge ya da belgelere atıf yapılmaksızın karar verilmiştir. Örneğin Taraklıborlu Kazası'nda bir arazi davasında Ahmed, Mehmed ve Mustafa adlı kardeşlerin şikâyetlerinde “*bu bâbda da'vâlarına muvâfık fetvâ-yı şerîfe ve hüccet-i şer'iyeleri olduğın bildirüb fetvâ-yı şerîfe ve hüccet-i şer'iyeye ve sâhib-i arz temessükü mûcebince sâhib-i arz ma'rifetiyle yerleri kendülere alvirilmek bâbında hüküm-i hümayûnum ricâ eyledikleri ecden*” şeklinde istekleri belirtilmesine rağmen “*kanûn üzere amel olunmak*” kararı verilmiştir.⁶⁶⁸

Bununla birlikte Divan-ı Hümayun'a belge ibraz edilen şikâyetler incelendiğinde, %42'sinde belge gereği hareket edilmesi ifade edilmişken %58'inde ise belgelere herhangi bir atıfta bulunulmamıştır. Bazen dava hakkında kanunlar açık olduğu için ibraz edilen belgelerin ehemmiyeti kalmıyor ve dolayısıyla hükümde doğrudan kanunlara atıf yapılabiliyordu. Yine Divan-ı Hümayun görevlilerinin belgelerin sıhhati konusunda endişeleri olduğu için belgelere atıfta bulunmadıkları söylenebilir. Ancak bununla birlikte şikâyetin sıhhati de araştırmaya muhtaç olabiliyordu. Örneğin ibraz edilen fetva ile mağdurun şikâyeti arasındaki bağlantının birbiriyle benzer olup olmadığı bilinemezdi. Böylece konu taşraya tekrar havale edilerek mahkemede görülmesi gerekiyordu. Zira yazılı belgelerden ziyade şahitlerin sözlü ifadeleri mahkemede kabul görmekteydi. Bu gibi durumlarda Divan-ı Hümayun'un belgelere atıfta bulunmaksızın konuyu şer'le görülmek üzere taşraya havale ettiği söylenebilir. Giresun Kazası'ndan Hacı Mustafa'nın şikâyeti üzerine verilen emir bu konuya örnek olarak gösterilebilir. İddiaya göre Ayşe adlı kadın, Hacı Mustafa'yı kocasını eşkıyalara öldürttüğü gerekçesiyle ehl-i örfe şikâyet etmiş ve Mustafa hapse atılarak bir miktar parası da haksız bir şekilde alınmıştı. Bunun üzerine Mustafa şikâyetinde bu konuda fetvası olduğunu ve fetva gereğince hakkının alınmasını yönünde hüküm verilmesini rica etmişti. Ancak verilen kararda yalnızca “*şer'le görülmek için yazılmışdır*” denilerek mesele taşraya havale edilmişti.⁶⁶⁹ Dolayısıyla meselenin doğruluğu başlı başına bir soru işareti iken bu konuda fetvaya atıf yapılarak karar verilmesi doğru bulunmamıştı.

⁶⁶⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 379. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1143 (4-13 Ekim 1730).

⁶⁶⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 227. Fî Evâsıt-ı Muharrem sene 1143 (27 Temmuz-5 Ağustos 1730).

Grafik 20: Divan-ı Hümayun'a İbrahim Edilen Belge Türleri ve Oranları

3.3.1. Fetva Kullanımı

Fetva kısaca fikhî meselelerde sorulan bir soru hakkında yazılı veya sözlü olarak verilen cevaba denilmektedir.⁶⁷⁰ Hukuk terimi olarak fikhî mesele hakkında soru sorma işine istiftâ, fetva isteyen müsteftî ve meseleyi açıklayan kişiye de müftî (müftü) denirdi.⁶⁷¹

Osmanlı hukuk hayatında fetvalar büyük öneme sahip olsa da fetvanın kişileri ve mahkemeyi bağlayıcılığı meselesi tartışılmaktadır. Örneğin Uriel Heyd fetvanın yerine getirilmesi gerekli bir hüküm olmayıp sadece hukukî bir tavsiye olduğunu ifade etmektedir.⁶⁷² Haim Gerber de benzer şekilde fetvalar teorik bir görüş ortaya koyduğu için kadıların fetvayı getiren kişi lehine karar vermek zorunda olmadığını belirtmektedir.⁶⁷³ Yine M. Macit Kenanoğlu, fetvanın ne fetvayı veren ya da fetva isteyen kişiyi ne de kadıları bağlayıcılığı olmamakla birlikte uygulamada ciddi etkisi olması sebebiyle fetvaların, mahkemelerin kendi kararlarını güçlendirmek, meşruiyetini

⁶⁷⁰ Fahrettin Atar, "Fetva", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva> (29.04.2024).

⁶⁷¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu*, s. 398.

⁶⁷² Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha ile Birlikte)", (Çev. Fethi Gedikli), *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 62.

⁶⁷³ Haim Gerber, "Hukuk Sisteminde Fetva", (Çev. Ali Erken), *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 244.

sağlamak ve artırmak için dikkate alınan bir görüş niteliği taşıdığına işaret etmektedir.⁶⁷⁴

İşin bu yönüyle fetva ile kadı hükmü anlamına gelen kaza kavramları arasındaki farkı burada ifade etmek gerekir. Fetva, fetva isteyen kişinin fetvaya uyup uymaması kendi keyfiyetine kalmış, danışma niteliğinde bir hükümdür. Kaza ise kişileri bağlayıcılığı olup sonucuna uymak zorunluluğu vardır. Fetva herkesi ilgilendiren genel bir hüküm iken kaza ise davanın muhatabı olan tarafları ilgilendirir. Fetva ibadetleri de kapsayan geniş bir çerçeve çizerken kaza sadece hukukla ilgilidir. Son olarak fetvayı yeterli ilme sahip herkes verebilirken mahkeme kararı olan kazayı sadece resmi olarak görevlendirilmiş kadılar vermektedir.⁶⁷⁵ Bununla birlikte Nasi Aslan'ın "*Müftî söylenene göre fetva verir, kadı ise delilleri göz önünde bulundurur*" şeklindeki ifadesi fetvanın bağlayıcılığı meselesini anlamayı kolaylaştırmaktadır.⁶⁷⁶ Böylece ilgili mahkemenin fetvaya göre karar verip vermemesi, fetva ile olay ilişkisini kurup kuramaması ile ilgilidir.

Her ne kadar fetvanın mahkeme üzerinde bağlayıcılığı olmadığı gerçeği bilinse de mağdurların Divan-ı Hümayun'a yaptıkları başvurularda fetva kullandıkları görülmektedir. Fetvalar, Divan-ı Hümayun'a ibraz edilen belgeler arasına %47 ile en sık rastlanan belge türüdür. Üzerinde çalışılan defterlerde incelenen tüm şikâyetler hesaba katıldığında fetva kullanım oranı %22 olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte fetva ibraz edilen şikâyetler incelendiğinde sadece %39'u dikkate alınarak söz konusu fetva gereği işlem yapılması yönünde karar verilmiştir. Bu durum Divan-ı Hümayun'un, şikâyet ile birlikte ibraz edilen fetvaları hemen doğru kabul etmediğine ve bunları incelerken bir eleme metodu kullandığına işaret etmektedir. Örneğin fetvanın olay ile ilişkisine uygun olup olmadığı, bir eleme kıstası olduğu söylenebilir. Zira kadıların, gerçek ile fetva birbiriyle uyuşmadığında fetvaya atıf yapmadıkları bilinmektedir.⁶⁷⁷ Yine Divan-ı Hümayun fetvanın muteber olup olmadığını da kontrol ediyor olmalıdır. Özellikle taşradan alınan fetvalarda kaynak gösterilmesi yani fetvanın nereden nakledildiğinin

⁶⁷⁴ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Kanun-Fetva İlişkisi ve Örfî Fetva Kavramı", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 112.

⁶⁷⁵ Fethi Gedikli, "Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 203.

⁶⁷⁶ Nâsi Aslan, "İslâm-Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 227-228.

⁶⁷⁷ Yazar, Trabzon mahkemesinden verdiği bir örnekle bu durumu açıklamaktadır. Fethi Gedikli, a.g.m., s. 205-206.

belirtilmesi gerekiyordu.⁶⁷⁸ Bu ve benzeri ölçütleri karşılamayan fetvaların Divan-ı Hümayun tarafından değerlendirilmediği düşünülebilir.

İddiaları desteklemek amacıyla alınan fetvaların kişiye özel olarak yazılmadığını belirtmek gerekir. Fetvalarda davacı ve davalıların isimlerine yer verilmiyor ve temsili isimler davanın tarafları olarak varsayıyordu. Erkekler için *Zeyd, Amr, Bekr, Beşir, Hâlid, Velîd, Said, Mübarek* gibi isimler kullanılırken kadınlar için *Hind, Zeyneb, Hadice, Ayişe, Ümm Gülsüm, Râbia, Saide, Meryem* gibi temsilî isimler kullanılmaktaydı.⁶⁷⁹ Böylece bizatihi davanın kendisine değil, İslam hukukundaki yerine vurgu yapılmış oluyor ve bu durum davacının iddiasının doğruluğunun peşinen kabul edilmeyeceği anlamını taşıyordu. Bu yönüyle fetva, kadınlara fetva ile olay ilişkisinin kurulmasını ve eğer ilişki doğrulanırsa İslam hukuku gereğince fetvada ifade edilen hükmün icra edilmesini tavsiye ediyordu. Aksi takdirde olayın araştırılmadan fetvada belirtilen kararın koşulsuz icra edileceği anlamını taşıyordu.

Hükümlerde şikâyetçinin Divan-ı Hümayun'a ibraz ettiği fetvanın kendisine genellikle yer verilmiyordu. Ancak incelenen şikâyet defterlerinde 203 fetva ibrazından sadece 3 fetvaya hüküm içerisinde yer verildiği tespit edilmiştir. Bunlardan ilki cinayet davası, ikincisi alacak-verecek davası ve üçüncüsü ise vakıf mürtezikasının mütevelliden maaşını hakkıyla alamadığı için çıkarmış oldukları fetvalardı. Hükümlerde nadir olarak yer verilen fetvalar şu şekildedir:

I. Fetva: "...*husûs-ı mezbûr istiftâ olındıkda <Zeyd Amr'ı (...?) bigayr-i hakkın cidâl idüb katl eylese Zeyd(e) diyet lâzım gelür> deyû şeyhül-islâmdan fetvâ-yı şerife virildüğin...*"⁶⁸⁰

II. Fetva: "...*bi'l-fi'l şeyhül-islâm ve müftü'l-enâm Mevlânâ Abdullah edâmallahu te'âlâ fazailuhudan istiftâ eyledikde <Zeyd medyûnu Amr'ı bir müddet hâkime hats itdirüb Amr'ın edâ-yı deyne kudreti var iken mümâtale itmekle hâkim Amr'dan 'urûz⁶⁸¹ ve akârını bey' ve edâ-yı deyn eyle deyû tenbîh ve tazyîk idüb Amr inâden bey' itmese hâkim Amr'dan 'urûzını vefâ itmez ise akârını semen-i misl ile bey' idüb edâ-yı deyne kâdir olur> deyû fetvâ-yı şerife virildüğin...*"⁶⁸²

⁶⁷⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara, 1998, s. 200'den naklen Emine Arslan, "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetva Mecmuaları ve Özellikleri", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 168-169.

⁶⁷⁹ Uriel Heyd, a.g.m., s. 38.

⁶⁸⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 89. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1137 (25 Şubat-6 Mart 1725).

⁶⁸¹ Urûz: Ticaret malları. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstîlâhları Kâmûsu*, s. 1284.

⁶⁸² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 125. Fî Evâil-i Receb sene 1137 (16-25 Mart 1725).

III. Fetva: “...husûs-ı mezbûr şeyhül-islâmdan istiftâ oldıkda <bir belde ahâlîsinden Zeyd-i vâkıf vakfiyye-i ma’mûl behâsında felân cihete mutasarrıf olanlara vakfın gâllesinde müdd-i Osmânî ile şu kadar müdd hinta virile deyû tahrîr idüb kadîmden Zeyd’in vakfına mütevellî olanlar ol cihete mutasarrıf olanlara her müdd mukâbelesinde belde-i mezbûrede müte’ârif olan keyl ile Zeyd’in vakfı gâllesinden yiğirmi keyl hinta viregelmişler iken hâlâ Zeyd’in vakfına mütevellî olan Amr ol cihete mutasarrıf olan Bekr’e her müdd mukabelesinde ol keyl ile yiğirmi keyl hinta virmeyüb ândan küçük keyl ile virmeğe kâdir olmaz> deyû fetvâ-yı şerîfe virildüğün...”⁶⁸³

Hükümlerde, fetvaların üçünün de şeyhülislamdan alınmış olduğu ifade edilmiştir. İkinci fetvada, dönemin şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi’nin ismi doğrudan hükme kaydedilmiştir. Yine hüküm içerisindeki fetvalar, fetva mecmualarında sıklıkla rastlanılan soru cevap formülü olarak değil hükmün kompozisyonuna uygun şekilde verilmiştir.⁶⁸⁴

Divan-ı Hümayun’da fetvanın değerlendirilmesi için kimden alındığının önemi var mıydı? Emine Arslan, şeyhülislamların diğer fetvaya yetkili olan müftü, müderris ve kadıya göre en üst makamda olması hasebiyle teamül bakımından verdikleri fetvaların daha fazla itibar gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁸⁵ Ancak Divan-ı Hümayun’un mağdurların şikâyetlerinde şeyhülislamdan aldıklarını ifade ettikleri tüm fetvalara karar kısmında atıf yaptıkları söylenemez. Şöyle ki, defterlerde ibraz edildiği bildirilen tüm fetvaların %27’sinin şeyhülislamdan alındığına işaret edilirken, %73’ünün ise diğer müderris, kadı veya müftülerden alındığı varsayılabilir. Bununla birlikte şeyhülislamdan alındığı belirtilen fetvaların %65’ine fetva gereğince işlem yapılması şeklinde atıfta bulunulmuştu. %35’inde ise fetvadan bahsedilmemişti. Diğer zümreden alınan fetvaların ise şeyhülislam fetvalarına göre sayıca daha fazla olmasına rağmen atıf oranı hayli düşük olduğu tespit edilmiştir. Buna göre bu fetvalara %23 oranında atıf yapılırken %77’sinde atıf yapılmamıştır. Şeyhülislam’dan alınarak ibraz edilen tüm fetvalara atıf yapılmadığı düşünülürse, Divan-ı Hümayun’un kararlarında fetvalara atıf yapılması için fetva ile olay ilişkisine bakıldığı söylenebilir.

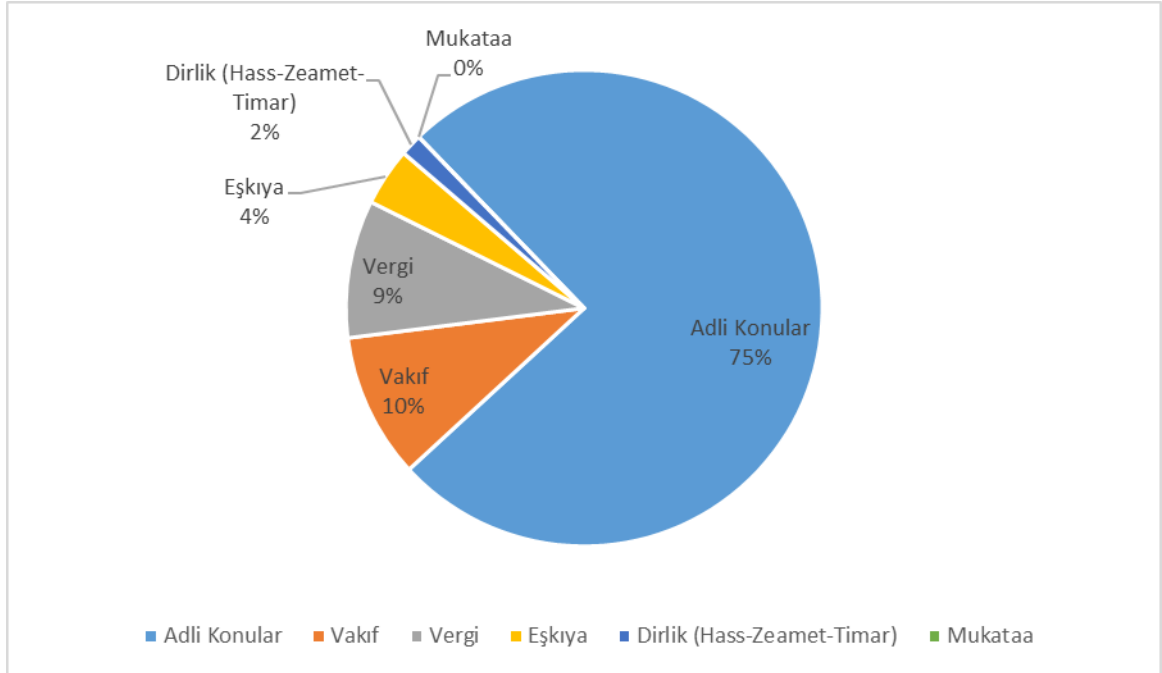
⁶⁸³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 163. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1142 (7-16 Temmuz 1730).

⁶⁸⁴ Fetva mecmuaları, Şeyhülislam, fakih ve hukuk âlimleri tarafından verilen fetvaların, benzer olaylarda kadı ve müftülere rehber olması amacıyla bir araya getirilerek oluşturulan eserlerdir. Bu eserlerden en muteber olan dört tanesi, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi’nin fetvalarından derlenen Fetâvâ-yı Ali Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi’nin fetvalarından seçilen Behcetü’l-Fetâvâ, Şeyhülislam Fezzullah Efendi’nin fetvalarından oluşturulan Fetâvâ-yı Feyziye ve çeşitli şeyhülislamların fetvalarının bir araya getirilmesiyle vücuda getirilen Netîcetü’l-Fetâvâ adlı mecmualardır. Ali Himmet Berki, “Osmanlı Türklerinde Yüksek İftâ Makamı”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 308.

⁶⁸⁵ Emine Arslan, a.g.m., s. 167-168.

Bununla birlikte hükümlerde atıf konusunun, kâtiplerin tercihi olup olmadığını kestirmek de güç görünüyor. Zira hükümlerde ibraz edilen fetvalara atıf yapılması veya yapılmaması davanın taşraya havale edildiği durumlarda görülmektedir. Atfın yapıldığı hükümler çoğunlukla *mahallinde fetvâ-yı şerîfe mûcebince şer'le görülmek için yazılmışdır* şeklinde sonlandırılırken atfın yapılmadığı hükümler ise sadece *şer'le ihkâkı hakk olına deyû yazılmışdır, mahallinde şer'le görülmek için emrim yazılmışdır* vs. şeklinde tamamlanıyordu. Her iki durumda da Divan-ı Hümayun davanın taşrada araştırılması kararını veriyordu. Nitekim dava hakkında bir araştırma yapılmaksızın sadece davacının elindeki fetva ile olayın gerçekliğinin uyuşup uyuşmadığı anlaşılamazdı. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun ancak fetva ile olay ilişkisinin doğrulandığı bir durumda kadıdan, ibraz edilen fetvayı göz önünde bulundurmasını isteyebilirdi. Hatta bu yönüyle Divan-ı Hümayun'un kadının işini kolaylaştırdığı bile söylenebilir. Çünkü eğer fetva ile olay uyuşmuşsa kadı fıkıh kitaplarını ya da fetva mecmualarını karıştırmak durumunda kalmadan Divan-ı Hümayun tarafından muteber görülmüş hazır bir fetva elinin altında olacaktı. Böylece kararını rahatlıkla fetvaya uygun olarak verebilirdi. Şu halde atıf meselesinin Divan-ı Hümayun kâtiplerinin keyfiyetinde olduğu ve hükümleri yazarken bazen/bazılarının fetvaya atfedip bazen/bazılarının atfetmedikleri sonucu çıkarılabilir. Aksi takdirde Divan-ı Hümayun'un, sadece davacının iddiası ile sunulan ve gerçekliği ispat edilememiş bir dava için kadıyı, ibraz edilen fetvaya uygun karar alması yönünde zorladığı düşünülemez.

Öte yandan fetvanın hangi konularda ne oranda kullanıldığı da önemli göstergelerden olacaktır. Aşağıdaki grafikte Lale Devri'nde Anadolu toplumunun konularına göre fetva kullanma oranı gösterilmiştir.

Grafik 21: Şikâyet Konularına Göre Fetva Kullanım Oranları

Alacak-verecek, borç, alım-satım, ticaret, miras-veraset, evlilik-nikâh, boşanma, gasp-yağma, hırsızlık-soygun, darp, yaralama, katl ve cinayet, gamz-iftira, görev-memuriyet ile emlâk, araz, su vs. müdahaleler gibi sosyal hayatın içerisinde yaşanan çatışmalardan meydana gelen adlî sorunlar en fazla fetva ibraz edilen konu olmuştur. Ancak sadece tüm adlî konular içerisinde ibraz edilen fetva oranına bakıldığında bu %30 olarak tespit edilmiştir. Yine sırasıyla fetva ibraz edilen sorunlar kendi konuları içerisinde değerlendirildiğinde vakıf şikâyetlerinde %22, vergi ve eşkiya şikâyetlerinde %11, dirlik sistemine dair şikâyetlerde %4 oranında fetva ibraz edildiği görülmüştür. Gerçekten de şikâyet defterlerinde tezahür eden bu durum fetva mecmualarına da yansımıştır. Nâsi Aslan'ın da ifade ettiği üzere fetva mecmuaları taharet, namaz, oruç, zekât ve hac gibi dini ibadetlerden ziyade çoğunlukla toplum hayatını ilgilendiren fetvalardan oluşmaktaydı.⁶⁸⁶

Fetvalar kanun-fetva ilişkisi üzerinden değerlendirildiğinde, örneğin daha çok kanun üzere meselelerin halledildiği dirlik sorunlarına ait şikâyetlerde de az da olsa fetva ibraz edildiği görülmektedir. Bunların hepsi timar tasarruf eden kişilerin ibraz ettiği fetvalardır. Timar şikâyetine ait toplam üç fetva ibraz edilmiş olup bunlardan ikisi timar arazisine

⁶⁸⁶ Nâsi Aslan, a.g.m., s. 232.

müdahale ile ilgili iken⁶⁸⁷ birisi de sahib-i arz olarak ifade edilen sipahinin köylünün elindeki toprağa müdahalesi ile ilgili şikâyetlerdi.⁶⁸⁸ Burada da yine kişiler arasındaki hukukî sorunların çözülmesinde fetvanın kullanıldığı söylenebilir. Ancak belirtmek gerekir ki üç şikâyette de hükümlerin sonunda verilen kararlarda, fetvaların ibrazına rağmen hiçbir şekilde fetvalara atıf yapılmayıp kanun üzere hareket edilmesi emri verilmiştir. Buradan hareketle Divan-ı Hümayun'un kadılardan kanunlara itibar edilmesini istediği söylenebilir. Benzer şekilde berat ile fetvanın birlikte ibraz edildiği iki şikâyette de kadıya berat gereğince hareket edilmesi emri verilmiş fetvalara hiçbir atıf yapılmamıştı. Aşağıda bu konuya yer verilecektir.

3.3.2. Hüccet Kullanımı

Hüccet, delil, vesika, senet anlamlarına gelmekte olup Osmanlı diplomatiğinde kadı mahkemeleri tarafından verilen bir belge türünü ifade etmek için kullanılırdı. Hüccet, içerisinde bir hüküm bulunmayıp mahkemeye başvuran tarafların çeşitli konularda kadı huzurunda anlaşmaya vardıkları ve kadının anlaşmayı tasdikini belirten bir belgedir.⁶⁸⁹ *Bey'* (satis), *nafaka*, *vasiyet*, *vekâlet*, *ikrar*, *istidâne* (borç alma), *sulh*, *vasi* ve *kayyim* tayini, *ferağ-ı kat'i* (şartsız devir işlemi), *feraü-ı bi'l-vefa* (bir borcun, ödendiğinde geri almak şartıyla söz konusu borç karşılığında devredilen mal), *fekk-i vefa* (teminat olarak verilen şeyin kurtarılması), *ikâle* (akdi bozma), *icâre*, *kefalet*, *havale-i deyn*, *hibe* ve *teslim*, *tahmil-i şehadeti isbât-ı rüşd*, *ibra*, *akd-i müzaraa* (zirai ortaklık), *akd-i müsâkat* (bağ-bahçe ortaklığı) ve *müddarebe* (kârı paylaşılan emek-sermaye ortaklığı) gibi meseleler hüccetin konusunu oluşturabilirdi. Bu belgeler aynı zamanda mahkemenin noterlik işlevinin bir sonucudur.⁶⁹⁰

Taşrada kadılardan alınan hüccetler, Divan-ı Hümayun'a başvuran mağdurların şikâyetleriyle birlikte ibraz ettiği belgelerden biri olup, fetvalardan sonra %29 oranıyla en sık kullanılan belge türü olmuştur. Ancak tüm şikâyetler hesaba katıldığında hüccet ibraz edilen şikâyetler %13 oranına tesadüf etmektedir. Bununla birlikte hükümlerde mağdurun şikâyetinde hüccet ibraz ettiği ifade edilmesine rağmen söz konusu hüccetlerin kararlara yansması ise ancak %38 oranında olduğu tespit edilmiştir. Bu oran fetvalara yapılan atıf oranı ile hemen hemen aynıdır. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'a sunulan hüccetlerin de fetvalardaki eleme kıstaslarına benzer bir tutum ile

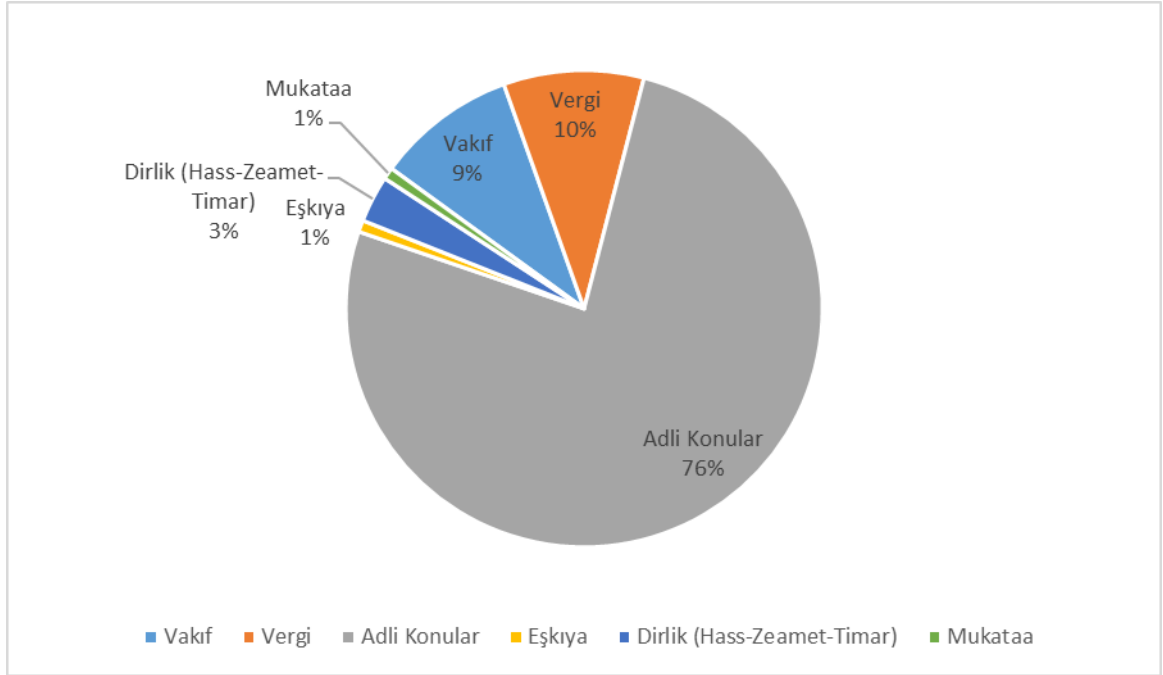
⁶⁸⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 54. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722); BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 155. Fî Evâsıt-ı Receb sene 1137 (26 Mart-4 Nisan 1725).

⁶⁸⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 591. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1143 (1-9 Mart 1731).

⁶⁸⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 350.

⁶⁹⁰ Abdülaziz Bayındır, *İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 12.

ele alındığı söylenebilir. Zira taşrada kişilerin kadı ve naipler ile anlaşarak hüccet peyda ettiklerini, sahte hüccet yazdırdıkları bundan önce hükümlerden örnekler verilerek ortaya konulmuştu. Dolayısıyla hüccetlerin sıhhati de Divan-ı Hümayun görevlileri tarafından sorgulanmış olmalıdır. Böylece ibraz edilen hüccetlerden %38'ine karar kısmında çoğunlukla *hüccet-i şer'iyye* gereğince hareket edilmesi minvalinde atıf yapılırken %62'sinde ise böyle bir atfa rastlanılmamıştır.

Grafik 22: Konularına Göre Hüccet Kullanım Oranları

Hüccetin en sık kullanıldığı şikâyet konusu, fetva ibrazında olduğu gibi toplum hayatında karşılıklı ilişkilerde yaşanan anlaşmazlıkları temsil eden adlî sorunlardır. Toplam adlî sorunlar konusunda yapılan şikâyetler ayrıca incelendiğinde ise bu konuda şikâyetçilerin hüccet ibrazı %19 oranına sahiptir. Yine vakıf şikâyetlerinde %13, vergi şikâyetlerinde %7, dirlikler hakkında yapılan şikâyetlerde %5 ve eşkıyalar konusunda da %1 oranında hüccet ibrazı gerçekleştirilmiştir. Mukataa şikâyetlerinde ise hüccet ibrazı yapılmamıştır.

Mağdurların elinde hüccetin bulunması ve Divan-ı Hümayun'a ibraz etmesi demek şikâyet öncesinde, mesele veya meseleye sebep olan nesnenin keyfiyeti taşrada kadı mahkemesinde görüldüğü anlamına gelmektedir. Örneğin Giresun Kazası'ndan Süleyman, babası, annesi ve kız kardeşinden intikal eden eve eniştesi Mustafa'nın haksız yere müdahalesi sebebiyle bundan önce taşrada mahkemede karşı karşıya

gelmişler ve Mustafa müdahaleden men edilerek hüccet-i şer'iyeye verilmişti. Mustafa buna rağmen müdahaleden vaz geçmemiş ve kız kardeşinin hissesine zorla el koymuştu. Bunun üzerine Süleyman Divan-ı Hümayun'a yapmış olduğu başvurusunda, mahkemeden verilen söz konusu hücceti de ibraz ederek "*hüccet-i şer'iyyesi mücebince şer'le görölüb bigayr-i hakkın zabt eylediği emlâk alıvirilüb*" Mustafa'nın müdahalesinin yasaklanmasını istiyordu.⁶⁹¹ Bununla birlikte bazen mağdurun hüccet ibraz ettiği belirtiliyor ancak bunun hangi mahkemeden, nasıl alındığına dair ayrıntı verilmiyor ve çoğunlukla *yedinde hüccet-i şer'yyesi olduğın bildirüb hüccet-i şer'iyyesi gereğince hüküm istediği ifade ediliyordu*. Örneğin Ankara Kazası'ndan Mehmed ile İznikmid'te oturan Kereste Emni Hüseyin Ağa arasındaki alacak-verecek davasında tarafların nerede ve ne zaman bir araya geldiği belirtilmemiştir.⁶⁹²

3.3.3. Berat Kullanımı

Berat, Arapça bir kelime olup manası itibarıyla yazılı kâğıt ve mektup anlamına gelmektedir. Osmanlı diplomatiğinde ise bir kişiye resmî olarak belli bir görev ve memuriyet verilmek üzere yetkilendirildiğini bildiren belgeye verilen isimdir. Söz konusu belgede padişahın tuğrası bulunmaktadır. Bununla birlikte beratlı kelimesi de müsaadeli, imtiyazlı manalarını taşımaktadır.⁶⁹³

Beratlar üç farklı kalemden verilmekteydi. Bunlar: Divan-ı Hümayun, maliye ve askerî kalemleriydi. Divan-ı Hümayun vezaret, beylerbeylik, Kırım Hanlığı, Mekke Emirliği, Eflak-Boğdan Voyvodalığı beratları; timar ve zeamet tevcihi beratları; konsolosluk, tercümanlık beratları; bazı muafiyet beratları ile muhtesib, şehir kethüdası, asesbaşı vs. beratlarını vermekteydi. Maliye kalemlerinden malikâne, mukataa, iltizam, gümrük emniyeti beratları; mülknameler; müstahfızlık, dizdarlık, kale neferliği beratları; tevliyet, imamet, hitabet, kitabet, kayyumluk, ders-i âmmîlik gibi vakıf görevlileri beratları; esnaf kethüdalığı beratları; cizyedarlık beratları; feraşet beratları; tekaüdlük beratları; yurtluk ve ocaklık beratları; muafiyet beratları yazılmaktaydı. Son olarak askerî beratlar ise kadıaskerlerden alınıp bunlar kadılık beratları; müderrislik beratları; muallimlik beratları, muvakkitlik beratları; şeyh, türbedar, zaviyedar, cüzhan, mütevellî, nazır vs. vakıf görevlilerine verilen beratlarıdır.⁶⁹⁴

⁶⁹¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 257. Fî Evâsıt-ı Cemâziyelâhir sene 1130 (12-11 Mayıs 1718).

⁶⁹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 40. Fî Evâsıt-ı Rebî'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718).

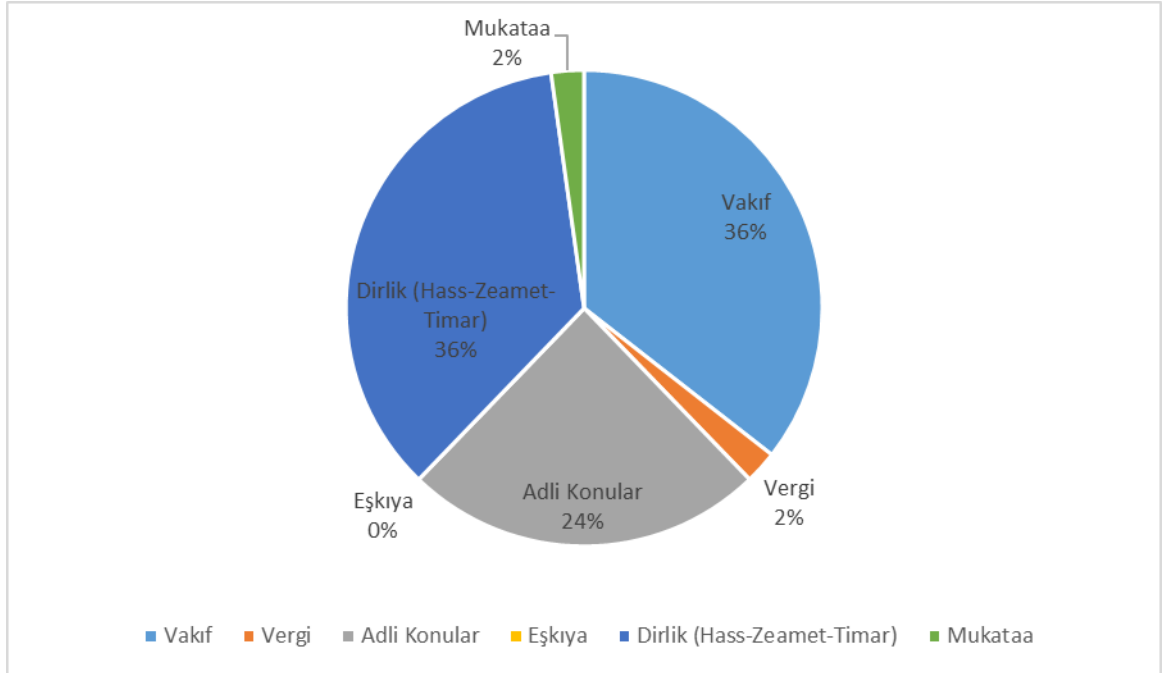
⁶⁹³ M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 85.

⁶⁹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 132-134.

Söz konusu beratlardan bazıları şikâyet defterlerinde hükümlere konu olmuş ve mağdurların şikâyetleriyle birlikte ibraz edilmişlerdi. Beratlar, Divan-ı Hümayun'a ibraz edilen belge türleri arasında %10 oranında bir kullanıma sahiptir. Öte yandan tüm şikâyetler arasında berat ibraz etme oranı ise %5'tir. Ancak berat konusunda ön plana çıkan mesele ise atıf oranıdır. Divan-ı Hümayun, şikâyetler ile birlikte ibraz edilen beratların %71'ine atıf yapmaktadır. Bu oran, beratları diğer ibraz edilen belgeler arasında, atıf oranı bakımından birinci sıraya koymaktadır. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun, mağdurlar beratları ile başvurduklarında taşraya gönderdikleri hükümlerde çoğunlukla söz konusu berata göre hareket edilmesi emrini vermiştir. Bu durumun en önemli sebebi beratların sahit olup olmadıklarının doğrudan kontrol edilebilir olmasıdır. Zira Divan-ı Hümayun kendi bünyesinde de kalemleri vasıtasıyla berat türetebilmekle birlikte gerekirse beratın sahte olup olmadığını Defterhane'de bulunan defterlerden kontrol edebilirdi. Örneğin Manisa Kazası'ndan İmam Ahmed, Arabalanı Mahallesi'de bulunan Defterdâr Mahmud Efendi Mescidi'nin günlük beş akçeye elindeki beratı ile yürütürken bazı gazez sahibi kişilerin imamlığına müdahale ettiklerini şikâyet ediyor ve ibraz ettiği beratı gereği söz konusu kişilerin müdahalesinin yasaklanmasını talep ediyordu. Bunun üzerine hükümde “*dîvân-ı hümâyûnumda mahfûz olan nişân kaydına mürâca'at olındıkda mescid-i mezbûrun imâmetliği mezkûr imâm Ahmed'in on sekiz seneden berû*” üzerinde olduğu anlaşılmıştı. Manisa Kadısı'na gönderilen hükümde Ahmed'in beratı gereği hareket edilmesi emri verilmişti.⁶⁹⁵ Böylece beratın sahit olduğu anlaşıldıktan sonra berata atıf yapılmıştı. Yine Amasya Sancağı'nın Zeytun Kazası'na bağlı Kocakayası Kalesi müstahfızlarından Ahmed, görevi karşılığında tasarrufunda bulunan gedik timarına bağlı köylere Abdaloğlu Ali ve Kasım Ali adlı kişilerin müdahale ettikleri gerekçesiyle şikâyet etmişti. Ahmed elindeki beratına göre köylerin kendisine ait olduğunu ifade etmekle müdahalenin ortadan kaldırılmasını talep ediyordu. Bunun üzerine “*Defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûnuma mürâca'at olındıkda*” denilerek müstahfızlığın beylerbeyi beratı ile Ahmed üzerinde olduğu anlaşılmıştı.⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 23-24. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1134 (17-26 Mayıs 1722).

⁶⁹⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 54. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

Grafik 23: Şikâyet Konularına Göre Berat Kullanım Oranları

İncelenen şikâyetlerde beratların en fazla ibraz edildiği konular, yetkinin berat ile verildiği vakıf ve dirlik sistemine aittir. Bu konularda çoğunlukla yetki alanı çatışmalarında berat ibraz edildiği görülmektedir. Yine adlî konular da berat ibraz edilen şikâyetler arasında önemli bir yere sahipti. Bu konuda beratları gereği ulufelerin ödenmemesi gibi şikâyetlerin yanı sıra imamlık, dizdarlık, müjdecilik, medrese muidliği gibi görevlere dışarıdan haksız müdahalelerin yapıldığını bildiren şikâyetlerde sıklıkla berat ibraz edildiği görülmüştür. Böylece söz konusu görevliler, resmî yetki alanlarına müdahale edildiği gerekçesiyle devlet tarafından verilen ve haklılıklarını ispat için kullanmak üzere şikâyetleri ile birlikte beratlarını da ibraz ediyorlardı.

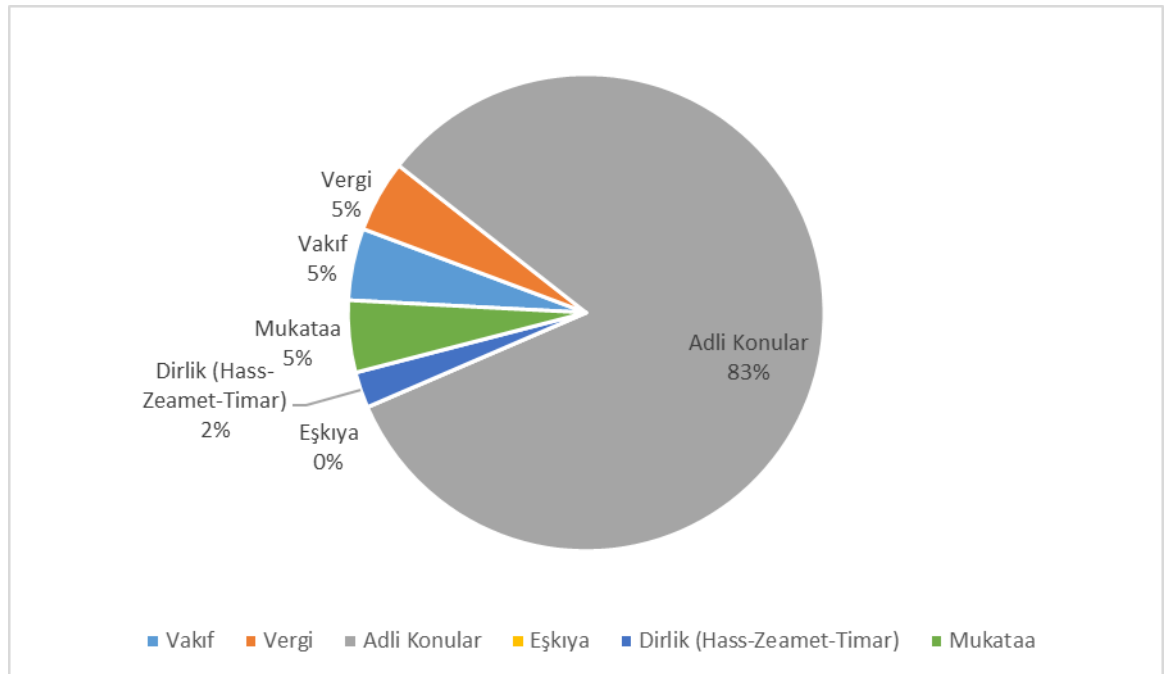
Tüm şikâyet konuları kendi içerisinde değerlendirildiğinde, dirlik şikâyetlerinin %21'inde, vakıf şikâyetlerinin %17'sinde, mukataa şikâyetlerinin %11'inde, adlî şikâyetlerin %2'sinde ve vergi şikâyetlerinin %1'inde berat ibraz edildiği tespit edilmiştir. Eşkıya ve eşkıyalığa dair şikâyetlerde ise berat ibraz edildiğine rastlanılmamıştır.

3.3.4. Temessük ve Diğer Belgelerin Kullanımı

Temessük, bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi, bir şeyin teslim alındığının beyanı gibi konularda karşı tarafa verilen bir çeşit senettir. Aynı anlamı ifade etmekle birlikte

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren temessükler, senet adını almıştır.⁶⁹⁷ Temessüklerin az da olsa üzerinde çalışılan defterlerde senet olarak ifade edildiğine rastlanılmaktadır.

Şikâyetlerle birlikte ibraz edilen belgeler arasında temessükler %11 oranında kullanılmıştır. Mağdurlar şikâyetlerini dile getirirken varsa fetva, hüccet vs. ile veya sadece ellerindeki temessüklerini Divan-ı Hümayun'a ibraz etmişlerdir. Tüm şikâyetler hesaba katılırsa temessük kullanım oranı %5'tir. Bununla birlikte ibraz edilen temessüklere ise hükümlerde ancak %37 oranında atıf yapıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu oranın ortaya çıkmasında yine Divan-ı Hümayun'un temessüklerin sıhhati konusunda çekincelerinin etkili olduğu söylenebilir.

Grafik 24: Şikâyet Konularına Göre Temessük Kullanım Oranları

Temessüklerin en çok adlî konularda ibraz edildiği görülmektedir. Ancak bu konu içerisinde de %63 ile alacak-verecek, borç şikâyetleri, %31 ile arazi müdahaleleri ve %6 ile diğer konularda temessük ibraz edildiği tespit edilmiştir. Örneğin İstanbullu Hacı Yusuf'un, Ayıntâblı Devecioğlu Mehmed ve kardeşi Mustafa'ya H. 1128 (M.1715/1716) senesinde yüz yürmi bir gün vade ile altı yüz elli guruş borç vermiş ve taraflar borcu mühürlü temessük ile belgelemişlerdi. Ancak vadenin dolmasının üzerinden iki sene geçmiş olmasına rağmen Mehmed ve Mustafa bir türlü borçlarını ödememişlerdi.

⁶⁹⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 281.

Bunun üzerine Hacı Yusuf elindeki borç temessükü ile Divan-ı Hümayun'a başvurarak borcun tahsilini talep ediyordu. Divan-ı Hümayun, Ayıntâb Naibi'ne gönderdiği hükümde temessük gereği borcun tahsili emrini vermişti.⁶⁹⁸ Ankara'da ise Rumeli Valisi Osman Paşa'nın Ankara Kazası'nda mutasarrıf olduğu hasları perakendeleri H. 1134 (M.1722) senesi Mart'ından itibaren bir yıllığına dört yüz guruşa iltizamen, paşanın kapı kethüdası Yusuf tarafından mühürlü temessük ile Mehmed'e verilmişti. Buna rağmen Haymana Ağası Ali, Mehmed'in iltizamına müdahale ediyordu. Mehmed Divan-ı Hümayun'a temessükünü ibraz ederek Ali'nin müdahalesinin kaldırılmasını istiyordu. Divan-ı Hümayun ise Ankara Naibi'ne meselenin temessük gereğince mahkemede görülmesi emrini vermişti.⁶⁹⁹ Arazi müdahalelerine dair şikâyetlerde ise genellikle sipahiden (*sahib-i arz*) alınan temessük ibraz ediliyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nın Perşembe Kazası'na bağlı Burun adlı köyden Hatice, sipahiden resm-i tapu ile tasarruf hakkını alıp mühürlü temessük ile tescil ettirdiği halde arazisine müdahale edildiğini ve sipahiden aldığı temessükü Divan-ı Hümayun'a ibraz ederek müdahalenin son bulmasını istiyordu. Divan-ı Hümayun ise söz konusu temessüğe atıf yapmaksızın doğrudan kanun üzere hareket edilmesi yönünde karar vermişti.⁷⁰⁰

Öte yandan temessük ibraz edilen şikâyetler konularına göre değerlendirildiğinde tüm adlı şikâyetlerde %7, vakıf şikâyetlerinde %2, vergi şikâyetlerinde %2, dirlik şikâyetlerinde %1, mukataa şikâyetlerinde %25 olarak ibraz edilirken eşkıyalara dair şikâyetlerde temessük ibrazına rastlanılmamıştır.

Son olarak hükümlerde Divan-ı Hümayun'a ibraz edilen ferman, ilam, temliknâme ve çeşitli defter parçalarından bahsetmek gerekir. Ancak defterlerde bu tür belgelere fetva, hüccet, berat ve temessüklere göre daha az rastlanmaktadır.

Ferman, kısaca herhangi bir iş hakkında çıkarılan padişahın tuğralı emirlerine verilen isimdir.⁷⁰¹ Bununla birlikte bu çalışmanın temel kaynaklarından olan şikâyet defterlerinde yer alan hükümler de padişah emri olarak ferman niteliği taşımaktadır. Zira Divan-ı Hümayun ve vezir divanlarında alınan kararlar padişahın onayı ve üzerine padişahın tuğrası çekilmek suretiyle padişah emri hüviyetini almaktaydı.⁷⁰² Ancak şikâyet defterlerinde ferman yerine çoğunlukla *hükm-i hümayun*, *hükm-i şerîf*, *emr-i âlî*, *emr-i şerîf*, gibi tabirler kullanılmıştır.

⁶⁹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 132. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

⁶⁹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 12. Fî Evâhir-i Receb sene 1134 (7-16 Mayıs 1722).

⁷⁰⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 423. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1140 (29 Haziran-8 Temmuz 1728).

⁷⁰¹ Nejdî Gök, "Osmanlı Diplomatiğinde Fermân ve Berât Arasında Benzerlik ve Farklar", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 11, S. 11, 2000, s. 215.

⁷⁰² Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 99.

Tüm şikâyetler arasında hüküm ibraz edilen şikâyet oranı %1'dir. Hüküm ibraz edilen şikâyetlerin %60'ına atıf yapılmıştır. Yine şikâyet konusuna göre değerlendirildiğinde adlî şikâyetler %60, eşkıya ve timar şikâyetleri de %20'şerlik bir orana sahipken diğer konularda hüküm ibrazına rastlanılmamıştır. Hüküm ibraz edilen şikâyetlerin özelliği davanın daha önce en az bir defa Divan-ı Hümayun'da görülmüş olmasıdır. Ancak taşrada hükmün icra edilememesi sebebiyle mağdurlar tekrar ellerindeki hüküm ile Divan-ı Hümayun'a başvuruda bulunuyorlardı. Örneğin Ahmed adlı sipahi ile vakıf mütevellisi Mahmud arasında Ankara Kazası'nın Bacı Nahiyesi'ne bağlı Şabanözü Köyü'nde bulunan mezralar üzerinde yaşadıkları ihtilaf Divan-ı Hümayun'a taşınmıştı. Buradan alınan hüküm üzerine taşrada taraflar mahkemede karşılaşmışlar ve mezraların timar arazisi olduğu anlaşılınca Mahmud müdahaleden men edilerek Ahmed'e mahkemeden hüccet verilmişti. Ancak Mahmud mahkemenin men kararına uymayarak söz konusu mezraların vergilerini toplamıştı. Bunun üzerine Ahmed durumu ispat ederek el konulan vergileri tahsil için Mahmud'u hapsedtirmişti. Lakin bu sefer de Mahmud'un vakıf ortağı Ebu'l-Kasım mezralara müdahaleye devam edince Ahmed tekrar Divan-ı Hümayun'a başvurarak elindeki hüccet ve daha önce verilen emr-i şerif gereğince Mahmud ve Ebu'l-Kasım'ın müdahalelerinin yasaklanarak aldıkları vergileri geri ödemeleri için yeni bir hüküm talep etmişti.⁷⁰³

Mağdurların davalarını desteklemek için Divan-ı Hümayun'a ibraz ettiği bir diğer belge türü ilâmlardı. İlam, bir dava sonucunda kadının İslam hukukuna göre verdiği kararı bildiren belgeye denirdi. Bu belgede davacının iddiası ve delilleri, davalının cevabı ile bir savunması varsa delilleri ve kadının kararı gerekçeli olarak belirtilirdi. İlamın üzerinde kadının imza ve mührü yer almaktaydı.⁷⁰⁴ Bununla birlikte bir kadının dava sonucu hakkında şeyhülislama veya herhangi bir konuda bilgi vermek amacıyla üst makamlara yazdıkları resmî yazılara da ilâm deniyordu.⁷⁰⁵ Ancak bu kısımda dava sonucunda kişilere verilen ilamlar dikkate alınmıştır.

Buna göre ilâm türü belgeler ibraz edilen diğer belgeler içerisinde %1 oranına sahiptir. Ancak tüm şikâyetler değerlendirildiğinde ibraz edilen ilâm oranı %1'in altında kalmaktadır. Yine ibraz edilen ilamlara atıf oranı %25 olup sadece adlî şikâyetlerde %75 ve vakıf şikâyetlerinde %25 oranında ilam ibraz edilmiştir.

⁷⁰³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 6. Fî Evâsıt-ı Reb'ülevvel sene 1130 (12-21 Şubat 1718).

⁷⁰⁴ Abdülaziz Bayındır, a.g.e., s. 3.

⁷⁰⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, a.g.e., s. 345.

Son olarak diğerkategorisinde yer alan, padişah tarafından mülk olarak verilen yerlerin tasdikini gösteren bir belge türü olan temliknâme ile kassam defteri, sûret-i Defter-i Hâkânî ve resmî olmadığı anlaşılan bazı defterlerin şikâyetlerle birlikte ibraz edildiği tespit edilmiştir. Bu kategori de diğerkategoriler arasında %1 oranında yer alırken tüm şikâyetler değerlendirildiğinde ibraz edilen söz konusu belgelerin oranı %1'in altında kalmaktadır.

3.3.5. Merkezde Bulunan Defterlerin Kullanımı

Şikâyet başvurularında, şikâyetçilerin davalarını güçlendirmek için kullandıkları belgelerin yanı sıra Divan-ı Hümayun da sorunların hakkıyla çözülebilmesi için bir takım defterlere başvuruyordu. Bu kısımda incelenen defterler ışığında Divan-ı Hümayun görevlilerinin sorunların çözümünde defter kullanma yöntemine yer verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren defter kayıtlarının tutulduğu ve saklandığı bilinmektedir. Nitekim Osmanlı Arşivi'nde 14. yüzyılın başlarına ait defterlerin varlığı söz konusudur.⁷⁰⁶ Bu defterler Osmanlı Sarayı'nda bulunan yapılarda ve özellikle Divan-ı Hümayun'un toplandığı Divanhâne'ye bitişik odalarda, sandıkların içerisinde saklanmaktaydı.⁷⁰⁷ Defterlerin birçoğu günümüze kadar korunarak bugün Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda muhafaza edilmektedir.

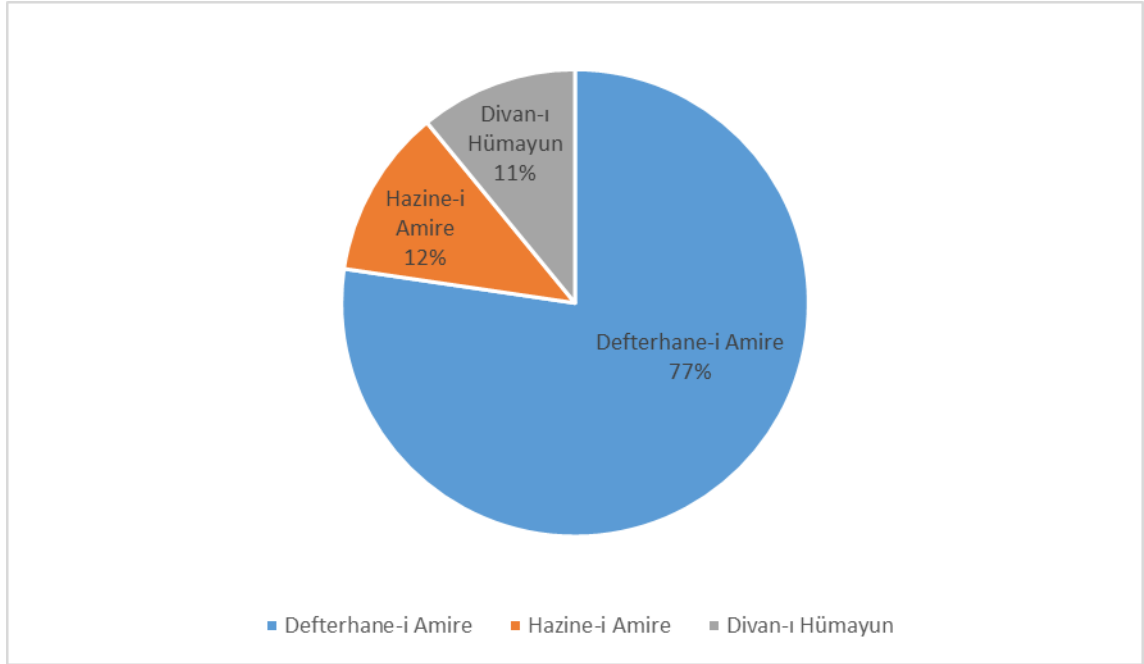
Osmanlı Devleti'nde defter tutmak ve saklamak önemli bir meseleydi. Böylece bir yandan defterlerin tahrif edilmesinin önüne geçilirken diğertaraftan gerektiğinde defterlerin kontrolü yapılabilmekteydi. Özellikle defterlerin Divan-ı Hümayun'da bulunması bürokratik işlemlerin hızlıca görülebilmesini sağlamaktaydı.

Defter kayıtlarının Divan-ı Hümayun'un yakınında muhafaza edilmesinin önemi ise şikâyet defterleri incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Zira Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetlerde davacının iddiasının doğruluğunu araştırmak veya ibraz ettiği belgenin sıhhatini sorgulamak için defterlere bakılmaktaydı.

Öte yandan defterler tutuldukları kalemlere göre muhafaza edilmekteydi. Şikâyet defterlerinde bu duruma sıklıkla vurgu yapılıyor ve şu şekilde ifade ediliyordu; *dîvân-ı hümâyûnumda mahfuz olan, defterhâne-i âmiremde mahfûz olan, hazîne-i âmirdemde mahfûz olan [x] defter(ler)ine nazar veya mürâca'at olındıkda.*

⁷⁰⁶ Nejat Göyünç, "Defter", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/defter> (07.05.2024).

⁷⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 10; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 13.

Grafik 25: Tutuldukları Yerlere Göre Divan-ı Hümayun'un DeFTER Kullanım Oranı

İncelenen şikâyet defterlerine göre en çok DeFTERhane-i Amire defterlerine ve kullanım oranları birbirine yakın olan Hazine-i Amire ile Divan-ı Hümayun defterlerine başvurulmuştur. Şikâyet defterlerinde belirtildiği üzere Anadolu Muhasebe Defteri ile Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesi Defteri Hazine-i Amire'de; tahrirler sonunda hazırlanan DeFTER-i Ruznamçe-i Hümayun, DeFTER-i Mufassal ile DeFTER-i İcmal, DeFTER-i Mufassal-ı Yörükân, DeFTER-i İcmail-i Çakırcıyan, DeFTER-i Evkaf, Haslar Mukataası Defterleri ve Yoklama Defterleri DeFTERhane-i Amire'de; Kuyud-ı Ahkâm, Elviye Defterleri ve Nişan Kaydı Divan-ı Hümayun'da saklanmaktaydı.

İncelenen tüm şikâyetler hesaba katıldığında şikâyetlerin ancak %13'ünde defter kontrolü yapılmıştır. Şikâyet konuları kendi içerisinde ayrıca değerlendirildiğinde eşkıyalık şikâyetlerinin %3'ünde, adli şikâyetlerin %5'inde, vergi şikâyetlerinin %16'sında, vakıf şikâyetlerinin %28'inde, mukataa şikâyetlerinin %33'ünde ve dirlik sistemine dair şikâyetlerin %52'sinde defter kontrolü gerçekleştirilmiştir. DeFTER kontrollerinin vergi, vakıf, mukataa ve dirlik sistemi üzerinde yoğunlaşması gayet doğaldır. Zira bu konularda yaşanan ihtilafların çözümü kayıtlı defterler üzerinden gerçekleştirilebiliyordu. Örneğin vergiler şer' ve örf üzere tespit edilip gerek mükelleflerin ödeyecekleri gerekse tahsildarların tahsil edecekleri miktarlar defterlere kaydediliyordu. Böylece fazla ya da eksik vergi ödeme gibi ihtilaflarda defterlere başvurularak asıl ödenmesi gereken miktar tespit edilebiliyordu. Bununla birlikte

eşkıyalık ve adlî sorunlar hakkında yapılan defter kontrollerinin az bir orana sahip olmasının sebebi ise bu konularda çoğunlukla ahkâm defterlerine başvurulması idi. Bunlar da genellikle aynı konu hakkında daha önce çıkarılmış olan hüküm kayıtlarına ulaşmak için yapılan kontrollerdi.

Yine Divan-ı Hümayun tarafından kontrol edilen defterler şikâyet konularına göre değerlendirilirse kontrollerin %32'si dirlik sistemine dair şikâyetlere, %24'ü vergi şikâyetlerine, %21'i vakıf şikâyetlerine, %19'u adlî şikâyetlere, %2'si mukataa şikâyetlerine ve yine %2'si eşkıyalık şikâyetlerine aittir.

Tüm bu veriler gösteriyor ki merkezdeki defterlere has, zeamet ve timarların oluşturduğu dirlik sistemi sorunlarında daha sık başvurulmaktadır. Bundan sonra vakıf ve vergi şikâyetleri ön plana çıkmaktadır. Özellikle arazi, emlâk ve vergi tahsili hakkındaki ihtilafların çözümü için defterlerin kontrolü vazgeçilmez hale gelmektedir. Zira davacı kendi yetki alanına müdahale edildiğini iddia ediyor lakin müdahale eden kişi de (dirlik sahibi, mütevellî, mültezim, tahsildar vs.) söz konusu yerin kendi yetki alanında olduğu gerekçesini ileri sürüyordu. Bu durumun aşılabilmesinin tek yolu defterlere dönüp bakarak söz konusu yetki alanının en son kime tahsis edildiğini kontrol etmektir. Örneğin Bolu Sancağı'nda Ulus Kazası'na bağlı Sarnıç adlı köyde Hızır Bey oğlu Musa Bey Vakfı'na ait bazı çiftlik arazilerini evladiyet üzere tasarruf eden Mehmed ile aynı köyde timar arazisi olup köyün sipahisi olan İbrahim arasında yetki çatışması ortaya çıkmıştı. Mehmed şikâyetinde İbrahim'in haksız yere vakfın çiftlik arazilerine müdahale ettiğini iddia edince mesele konu ile ilgili defterlere bakmak üzere Defterhane'nin amiri olan defter eminine sevk edilmişti. Bunun üzerine ruznamçe, mufassal, icmal ve vakıf defterleri kontrol edilmiş ve hükümde arazilerin kimlere ait olduğu ayrı ayrı açıklanmıştı. Son olarak Divan-ı Hümayun açıklanan bilgilere atfen *"bi'l-fi'l el-Hâc Mustafa dâme mecduhu arz eylemeğın defter emîni arzı mûcebince amel olunmak için yazılmışdır"* hükmünü vermişti.⁷⁰⁸

Bolu Sancağı'ndan Mehmed'in örneğinde olduğu gibi bazen bir mesele hakkında tarafların tasarruf ettikleri yerlerin statüsüne göre birden fazla defter gözden geçirilebiliyordu. Örneğin çoğunluğu dirlik sistemine dair şikâyetlerde olmak üzere toplam 30 hükümde ruznamçe, mufassal ve icmal defterleri birlikte kontrol edilmişti. Ardından 12 hükümde sadece mufassal ve icmal defterler, 10 hükümde sadece ruznamçe ve icmal, 7 hükümde de ruznamçe, mufassal, icmal ve vakıf defterleri birlikte

⁷⁰⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 23. Fî Evâil-i Şâ'ban sene 1140 (13-22 Mart 1728).

kontrol edildiği belirtilmiştir. Yetki çatışmaları konusunda dirlik sahiplerinin Divan-ı Hümayun'a yaptığı şikâyet başvuruları ile dirlik sahipleri aleyhinde yapılan şikâyetlerde ruznamçe, mufassal ve icmal defterleri ön plana çıkmaktadır. Taraflardan biri vakıf sorumlusu olduğu takdirde bu defterlere ek olarak vakıf defterleri de kontrol ediliyordu.

Şikâyet başvurularında, hangi şikâyet konularında, ne sıklıkla, hangi defterler kontrol edilmekteydi? Buna göre Ruznamçe-i Hümayun Defterleri %35 timar, %26 zeamet, %22 vergi, %9 vakıf, %8 adlî konularda; Mufassal Defterleri %26 vergi, %24 zeamet, %21 timar, %17 vakıf, %5 adlî konular, %5 mukataa ve %1 has konularında; İcmal Defterleri %31 vergi, %23 timar, %21 zeamet, %12 vakıf, %7 adlî konular, %3 mukataa ve %3 has konularında; Anadolu Muhasebesi Defterleri %53 adlî konular ve %47 vakıf konularında; Kuyud-ı Ahkâm Defterleri %54 adlî konular, %31 vergi ve %15 eşkiya konularında; Vakıf Defterleri %45 vakıf, %20 vergi, %15 zeamet, %10 timar ve %10 adlî konularda kontrol edilmiştir. Daha az kontrol edilen defterlerden Elviye Defterleri'ne 2'si vergi ve 1'i adlî konularda; Mufassal-ı Yörükân Defterleri'ne 1'i timar diğeri vergi konusunda; Haslar Mukataası Defterleri'ne 1'i mukataa diğeri vergi konusunda; Yoklama Defterleri'ne 1 timar konusunda; İcmal-i Çakırcıyan Defterleri'ne 1 timar konusunda; Nişan Defterleri'ne 1 adlî konuda; Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebesi Defterleri'ne 1 vakıf konusunda başvurulmuştur.

Yukarıda şikâyet konularına göre sıralanmış olan defter kontrollerinin farklı defterlerde farklı yoğunlukta olduğu görülmektedir. Örneğin vakıf defterleri ele alınacak olsa kontrollerin %45'i vakıf görevlilerinin ya da özellikle evlatlık vakıflarda hisse sahiplerinin vakıflarla ilgili şikâyetlerine ait olduğu, %55'lik kısım ise vergi, zeamet, timar ve adlî konularda söz konusu vakıf görevli veya hissedarları hakkında yapılan şikâyetlere aitti. Böylece kontrollerin hem vakıflar lehine hem de aleyhine olan şikâyetlerde de yapıldığı söylenmelidir. Diğer defterler de benzer şekilde değerlendirilmelidir.

Defterler, hangi konuda ve ne sıklıkla kontrol edilmiş olursa olsun hepsinin kontrol edilme sebebi, malî-iktisadî sorunlara dayanıyordu. Dirlik, vakıf, mukataa, vergi gibi konular zaten başlı başına Osmanlı malî teşkilatının bir parçasıydı. Bununla birlikte sorunların odağında emlak, arazi, su-sulama ve vergi/mahsul tahsilatı gibi hususlar üzerindeki ihtilaflar; mütevellî, nazır, mürtezika, zaviyedarlık vs. vakıflara ait görevler olduğu gibi dizdarlık, imamet, kâtiplik vs. görev ve memuriyetlere müdahale edilmesi; köylüler arasında yaylak-kışlak ve mera anlaşmazlıkları; vergi ödememe veya haksız vergi talepleri, ulufe-maaş ve vazifesi karşılığının verilmemesi gibi malî-iktisadî konular bulunmaktaydı.

Divan-ı Hümayun'un defterleri kontrol etmesi, davaların sıhhatini ortaya koymak ve sorunu adil bir şekilde çözmek amacı taşımaktadır. Bu yönüyle kişilerin iktisadî haklarının korunması işine önem verdiği görülmektedir. Özellikle malî konulardaki belgelerin titizlikle saklanması bunun göstergesidir.

3.4. DİVAN-I HÜMAYUN'UN SORUNLARI ÇÖZÜM ŞEKİLLERİ

Divan-ı Hümayun için her şikâyet, bir soruna işaret ediyor, her sorun da kendi içerisinde özel bir durumu temsil ediyordu. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun da şikâyetleri konunun uzmanlarınca değerlendiriyor yeterli kanıtlara sahip ise doğrudan hüküm veriyordu. Eğer iddialar İstanbul'da teyit edilebilir durumda ise defterlere müracaat ederek kanıt toplanmaya çalışıyordu. Eğer kanıtlar yetersiz ise taşradaki dava mahallindeki görevlilerden bilgi isteyebiliyordu. Bazen de davacı ve davalı kişilerin İstanbul'a sevk edilmesi emri veriliyordu. Bununla birlikte şikâyetlerin yerinde görülmesi gerekiyorsa şikâyetler bir hüküm ile taşra yetkililerine havale ediliyordu.

Bu başlık altında Divan-ı Hümayun'un şikâyetlerde yer alan sorunları ne şekilde çözdüğü tespit edilecektir. Bunu yaparken hüküm kararları sistematik olarak kategorize edilecek ve kategori başlıkları birer harf ile temsil edecektir. Öte yandan burada çözüm tipine kaynak olan kısım hükümlerin sonunda yer alan karar kısımlarıdır. Bu yönüyle çözüm tipleri, Divan-ı Hümayun'un şikâyetleri sonuçlandırma şekilleri olarak da ifade edilebilir.

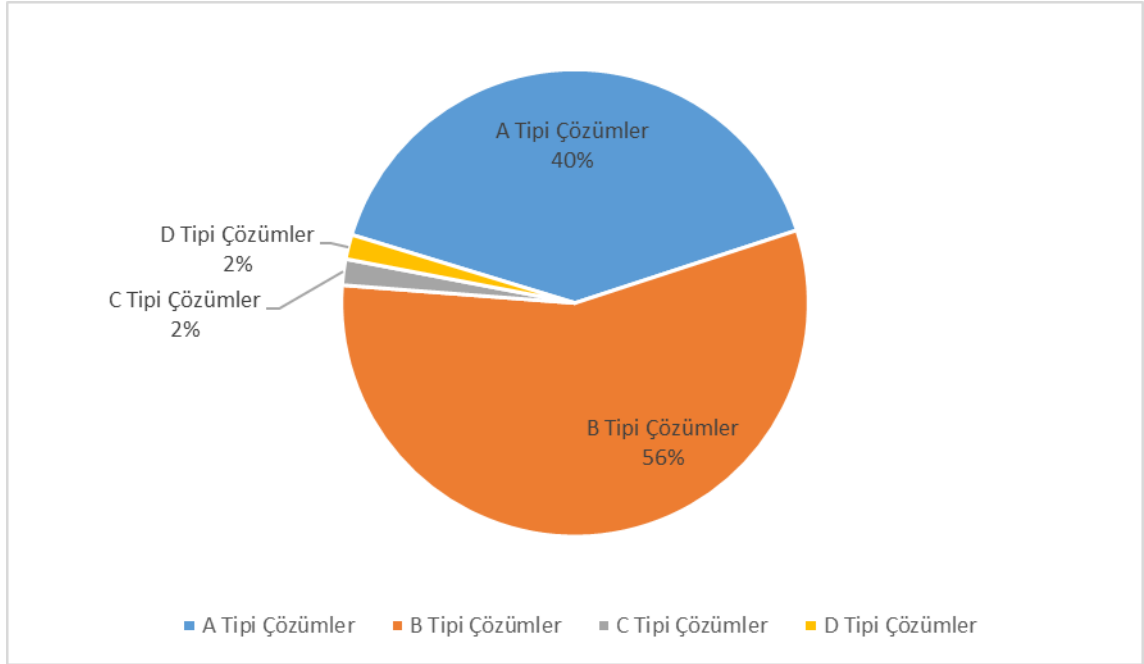
Buna göre Divan-ı Hümayun sorunları dört şekilde karara bağlamaktaydı ki bunlar şu şekilde kategorize edildi:

A tipi, *çözümün Divan-ı Hümayun'da üretildiği hükümler*

B tipi, *çözümün mahalline/taşraya sevk edildiği hükümler*

C tipi, *çözüm için mahallinden bilgi talep eden hükümler*

D tipi, *çözüm için tarafların ya da sadece davalının İstanbul'a sevkini emreden hükümler*

Grafik 26: Divan-ı Hümayun'un Sorunları Çözüm Şekilleri ve Oranları

Yukarıdaki grafikte oranları gösterilen A, B, C ve D tipi çözümler de kendi içerisinde alt kategorilere ayrılmış olup aşağıda hükümlerden örnekler verilerek izah edilecektir.

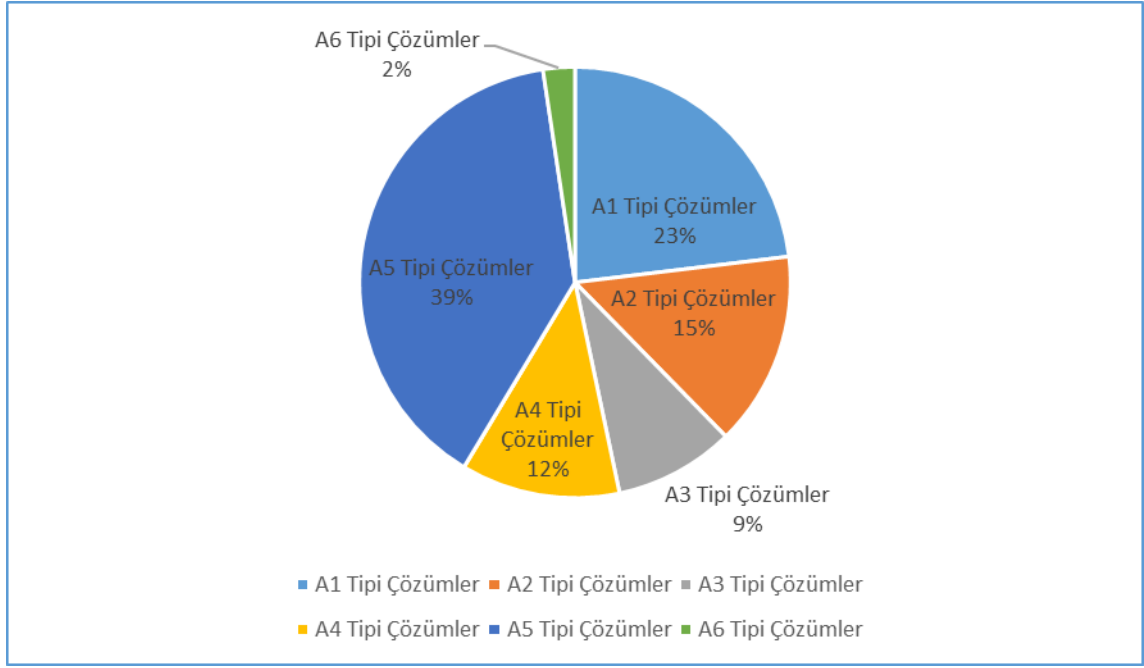
3.4.1. A Tipi Çözümler: Divan-ı Hümayun'da Karar Verilen Hükümler

A tipi çözümler, sorunların Divan-ı Hümayun'da kesin karara bağlandığı ve burada alınan kararın taşrada uygulanması için taşra görevlilerine gönderilen hükümleri ihtiva etmektedir. Bunlar kararın taşraya bırakılmadığı ve kararın taşrada mutlak icrasını emreden hükümlerdir. Divan-ı Hümayun bu çözümleri kanuna atfen, deftere atfen, bazen her ikisine birden atfen, merkezdeki üst düzey görevlilerin mektup, arz, ilam gibi yazılarına atfen üretebildiği gibi şikâyetçinin talebini doğrudan onaylayarak da karar alabiliyordu. Bu kategori son olarak doğrudan infaz kararlarının verildiği hükümleri kapsamaktadır.

A tipi çözümler, diğer çözüm tipleri arasında %40 oranına sahiptir. Divan-ı Hümayun'un en çok başvurduğu çözüm tipi olarak ikinci sırada yer almaktadır. Bu açıdan Lale Devri'nde Anadolu'dan gönderilen şikâyetlerin %40'ı Divan-ı Hümayun'da çözüldüğü ve alınan kararların icrası için taşra görevlilerine hüküm gönderdiği tespit edilmiştir.

A tipi çözümler 6 kategoriye ayrılmıştır. Bunlar konusuna göre A1: Kanunlara Atıf Yapan Hükümler, A2: Defterlere Atıf Yapan Hükümler, A3: Kanun ve Defterlere Atıf

Yapan Hükümler, A4: Mektup, Arz ve İlamlara Atıf Yapan Hükümler, A5: Şikâyetçinin Talebine Onay Veren Hükümler ve A6: İnfaz Emri Bildiren Hükümler şeklinde tasnif edilmiştir. Aşağıdaki grafikte bu çözüm türlerinin kendi aralarındaki oranları gösterilmiştir.

Grafik 27: A Tipi Çözümler ve Oranları

3.4.1.1. A1 Tipi Çözümler: Kanunlara Atıf Yapan Hükümler

A1 tipi çözümler, kanuna atfen çözülen sorunları ihtiva etmektedir. Hükümlerin karar kısımlarında çoğunlukla *kanûn üzere amel olunmak, mugâyir-i kanûn-ı münîf ta'addî itdirilmemek, hilâf-ı kanûn müdâhale ve ta'addîleri men' olunmak, kanûn üzere iskân olunmak* şeklinde emir cümleleri kullanılmaktadır. Divan-ı Hümayun'da kesin kararın verilip bu kararın yürütülmesi için taşraya yazılan emirler arasında, kanunlara atfen yapılan A1 tipi çözümler %23 oranına sahiptir. Bu oran ile A1 tipi çözümler, A tipi çözümler arasında Divan-ı Hümayun'un en sık başvurduğu ikinci çözüm tipi olmuştur.

Hükümlerin içeriğinde konu hakkındaki kanunun ne olduğu genellikle açık bir şekilde belirtilmemiştir. Şüphesiz taşra görevlileri eyaletlerindeki kanunları bildikleri için ilgili kanunlara ayrıca hüküm içerisinde yer verilmediği düşünülebilir. Ancak nadiren de olsa hüküm içerisinde konu hakkındaki kanun yazılmıştır.

Örneğin Saruhan Sancağı'nın Gördük Kazası'ndan Altûncı-zâde Şeyh Mehmed, Gördük'te İlyas Dede Zaviyesi'nin zaviyedârlığı ve vakfının mütevelliliği berat ile kendisine verilmişken eski zaviyedârın “*zâviye-i merkûme benim üzerimde idi deyû*” müdahalesi üzerine şikâyet etmiş ancak Divan-ı Hümayun kararında, bu konudaki kanuna yer vermeden doğrudan “*kanûn üzere amel olunmak için yazılmışdır*” şeklinde Gördük Kadısı'na emir göndermişti.⁷⁰⁹ Kadıların yetki alanında bulunan vakıfların denetiminden sorumlu olduğu da düşünülürse, vakıflara ait kanunları biliyor olmalıydı. Dolayısıyla bu konudaki kanun, hükme ilave edilmesine gerek duyulmadığı anlaşılıyor. Yine Divriği Haslarını malikâne üzere tasarruf eden mültezimin, malikânesi topraklarının reayası iken Merzifon taraflarına göç eden bazı kişileri eski yerlerine iskân ettirilmesi konusunda şikâyet etti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun, Merzifon Kadısı'na “*kanûn üzere iskân olunmak için yazılmışdır*” şeklinde emir gönderdi. Ancak hükümde kanunun ne olduğu belirtilmiyordu.⁷¹⁰ Bu konuda I. Süleyman'ın Genel Kanun-nâmesi'ne göre toprağını terk eden reayanın eski yerine iskân ettirilmesi bir kanun olmakla birlikte bunun için on yılın geçmemesi gerekiyordu.⁷¹¹ Söz konusu kanun taşra yetkililerince bilindiği için ayrıca yazılmasına ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte içeriğine kanunların yazıldığı hükümler de bulunuyordu. Örneğin Bolu Sancağı'nın Bendereğli Kazası'nda hisseli zeamet arazisinde hisseye riayet edilmediğine dair Müteferrika Mustafa'nın şikâyetinde “*bu makûle müşterek ze'âmet ve timâr mutasarrıflarından her biri kendüsi veyâhûd tarafından sübâşısı vâki' olan mahsûl ve rûsûmdan berâtının yazûsına göre ahz ü kabz itmek kanûn iken*” şeklinde kanuna yer verilerek bu kanun üzerine hareket edilmesi emri verilmiştir.⁷¹² Yine Diyarbekir Eyaleti'nde ocaklık üzere tasarruf edilen Eğil Sancağı'nda Eski Eğil Hâkimi Seyyid Hüseyin'in yeni Eğil Hâkimi ile olan tahvil tarihi sorununda “*imdî tereke mahsûlû hasları tereke bir yerde irişüb kemâlin bulub biçilmek câiz olduğu zemân mukayyedir biçilmek ve hirmen olunmak lâzım değildir ol vakit kimin tahviline düşmüş ise cümle mahsûl anın olub*” denilerek, bu kanun üzere işlem yapılması hükmü gönderilmiştir.⁷¹³ Ayıntâb Sancağı'nda da benzer şekilde Mehmed'in timar arazisindeki Mart ayı vergileri kendi tahvil tarihine ait iken müdahale edildiği yönündeki şikâyetinde “*imdî Mart mahsûlû didikleri resm-i çift ve resm-i bennâk ve resm-i mücerred ve ispençedir Mart'ın ibtidâ*

⁷⁰⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 95. Fî Evâhir-i Cemâziyelâhir sene 1137 (7-15 Mart 1725).

⁷¹⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 335. Fî Evâhir-i Safer sene 1143 (5-13 Eylül 1730).

⁷¹¹ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 4. Kitap, FEY Vakfı, İstanbul, 1992, s.307.

⁷¹² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 121. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1131 (15-24 Ekim 1719).

⁷¹³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 170. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1134 (25 Haziran-4 Temmuz 1722); Aynı konuda yaklaşık dört ay sonra verilen hükümde de aynı kanun yazılıdır. BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 528. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1134 (2-11 Ekim 1722).

günü alınur ol vakit kimin tahvîli târîhine düşmüş ise rûsûmât-ı mezkûr ânın olur" diye kanun hükme yazılmış ve gereğince meselenin halledilmesi emri verilmiştir.⁷¹⁴

Saruhan Sancağı'nda Horos ve tevâbi'i mukataasındaki bazı kişiler, 1/8 oranında ödemeleri gereken öşür vergilerini askerî olduklarını iddia ederek 1/10 oranında eksik verdikleri yönündeki şikâyet üzerine bu konudaki kanun için "*imdî öşr husûsunda askerî ve re'âyâ berâberdir*" denilerek vergilerin kanun üzere verilmesi emri yazılmıştır. Trabzon Sancağı Keşap Kazası'ndan seyyid, yeniçeri ve sipahilerin kendi geçimleri için besledikleri 150 koyun sayısına kadar vergi alınmaması bir kanundu. Ancak tahsildarların söz konusu 150 koyundan da vergi almak istedikleri şikâyet edilince Divan-ı Hümayun "*imdî bu makûle sâdât ve askerî tâifesinin yüz elli aded koyunlarından aded-i ağnâm alınmak hilâf-ı kanûndır*" şeklindeki kanunu hatırlatarak bu kanun üzere hareket edilmesi emredilmiştir.⁷¹⁵

Kanunların hüküm içerisinde belirtilip belirtilmemesinin sebeplerini tespit etmek şimdilik güç görünüyor. Bununla beraber bazı düşünceler akla gelmektedir. Birincisi hüküm içerisinde kanun hususiyetle vurgulanarak taşradaki görevliye işin ehemmiyeti gösterilip icrasına dikkat etmesi mesajı verildiği söylenilebilir. Diğer bir husus ise bu işin kararı veren Divan-ı Hümayun görevlisinin ya da hükmü kaleme alan kâtibin keyfiyetinde olduğudur. Kâtiplerin yazılacak olan hükmün kompozisyonuna göre bazen kanunları açıkça yazdığı bazen de yazmadığı şeklinde düşünülebilir.

3.4.1.2. A2 Tipi Çözümler: Defterlere Atıf Yapan Hükümler

Divan-ı Hümayun'un aldığı kesin kararlar arasında %15'lik bir orana sahip olup 3. sırada bulunan A2 tipi çözümler, defterlere atfen verilen kararlardan oluşmaktadır. Başka bir deyişle A2 tip çözümler, defterin delil sayıldığı ve taşradaki görevlilere söz konusu defterle göre hareket edilmesi emrini veren hükümlerdir. Bu tip hükümlerin karar kısımları *Defter-i Hâkânî mücebince amel olunmak, defter-i kassâm mücebince amel olunub, Defterhâne-i âmiremde mahfûz olan rûznâmçe-i hümâyûnum mücebince amel olunmak, hilâf-ı Defter-i Hâkânî rencide olunmamak, hilâf-ı defter dahl ve ta'arruz olunmamak* gibi kat'i emir cümleleri ile tamamlanmıştır. Yine bazen defter kontrolü yapıldıktan sonra bazen de kontrol yapılmadan karar verilmektedir.

A2 tipi çözümlerde verilen emirler incelendiğinde iki tavır benimsenmiştir. Birincisi deftere göre işlem yapılması ikincisi ise defterde belirtilen hususların aksine hareket

⁷¹⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 298. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1140 (9-18 Haziran 1728).

⁷¹⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 373. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1137 (23 Haziran-2 Temmuz 1725).

edilmemesidir. Örneğin Ankara Sancağı'nın Murtazaabad Kazası'na bağlı Sultan Bayezid Han Vakfı köylerinden İstanos adlı vakıf köyünün ahalisi, köyün vakıf zabiti olan Hacı Ali'den şikâyetçi oldu. Köylüler şikâyetlerinde, sattıkları sof ipliği için vakfa “*Defter-i Hâkânî’de resm-i mîzân ve resm-i kantar nâmıyla bir nesne hâsıl yazılmış değil iken*” Hacı Ali'nin mizan-ı sof adıyla vergi uydurup talep ettiğini ve taşrada davaları görülüp zabitin haksız olduğu anlaşılmasına rağmen vergi talebinde ısrarcı olduğunu ifade ediyorlardı. Zabitin, haksız vergi talebinin yasaklanmasını isteyen köylülere “*mugâyir-i Defter-i Hâkânî ta’addî ve rencîde olunmamak için yazılmışdır*” şeklinde hüküm verilmişti.⁷¹⁶ Diğer bir örnekte ise Defter-i Hâkânî gereğince hareket edilmesi emri yazılmıştı. Mehmed Abdalbaki'nin, Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Ergani Sancağı ve Nahiyesi'nde malikâne üzere tasarruf ettiği Höyükkeçi Köyü ile Hatunçayırı mezrası (*karye-i Höyükkeçi maa mezraa-i Hatunçayırı*) için bazı kişiler, kendilerinin sayyad olduklarını ve söz konusu köy ile mezranın yarısının kendilerine temlik edildiğini ileri sürerek müdahalede bulunuyorlardı. Mehmed Abdalbaki'nin şikâyeti üzerine Defterhane'deki icmal ve mufassal defterler kontrol edilmiş ve defterlere göre “*Ergani Nâhiyyesine tâbî’ otuz sekiz nefer ile yedi nefer sayyâdân ve hâsıl-ı hinta ve resm-i bennâk yekûn maa gayrihi on bir bin dört yüz toksan iki akça yazu ile karye-i Höyükkeçi maa mezra’a-i Hâtunçayırı defter-i mufassalda yazub mezkûr ile karye-i Höyükkeçi deyû tahrîr ve defter-i icmâlde hâsıl-ı hümâyûnum mülhakâtından olduğu mestûr ve mukayyed bulunmağın*” denilerek Defter-i Hâkânî üzere hareket edilmesi emri verilmişti.⁷¹⁷ Öte yandan kontrol edilen defterlerde burada olduğu gibi defterlerin içindeki bilgiler hükümlere not ediliyordu. Böylece mağdur kişilerin ellerindeki beratları, Divan-ı Hümayun'dan aldıkları hüküm ile birbirini tamamlıyor olacaktı.

3.4.1.3. A3 Tipi Çözümler: Kanun ve Defterlere Atıf Yapan Hükümler

Hem kanunlara hem de defterlere atıf ile karar verilen hükümleri ihtiva eden A3 tipi çözümler, A1 ve A2 tipi çözümlerden ayrı olarak tasnif edilmiştir. A3 tipi çözümler, A tipi çözümler arasında %9 oranına sahip olup kullanım sıklığı olarak beşinci sırada yer almaktadır. Bu tip hükümler, *kanûn ve defter mûcebince amel olunmak, kanûn ve defter mûcebince alıvirilmek, hilâf-ı kanûn ve defter ta’addîleri men’ û def’ olunmak, hilâf-ı kanûn ve defter ta’addî ve rencîde itdirilmemek* gibi karar cümleleri ile sonlandırılmaktadır.

⁷¹⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 93. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1131 (5-14 Ekim 1719).

⁷¹⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 382. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720).

Seyyid Osman, Seyyid İbrahim, Seyyid Mehmed ve (Seyyid) Sarı Mehmed adlı kişiler bundan önce Kayseri Sancağı'nda İncesu Kazası derbentçileri iken Haymana-i Sagir Kazası'na bağlı Yeniceköy'e yerleşmişlerdi. Bunlar defterlerde yazılı reayadan değiller iken ve sahîhu'n-neseb sey yid oldukları halde kendilerine reaya muamelesi yapan Haymana-i Sagîre Voyvodası Şah Veli oğlu Mustafa Ağa'yı, haksız olarak 90 adet koyunlarını aldığı için şikâyet ettiler. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun “*hilâf-ı kanûn ve defter rencîde itdirilmemek*” şeklinde hüküm vermişti.⁷¹⁸

3.4.1.4. A4 Tipi Çözümler: Mektup, Arz ve İlamlara Atıf Yapan Hükümler

Bu çözüm tipi kadıasker, başdefterdar, defter emini, yeniçeri ağası, nakibüleşraf, topçubaşı, İstanbul Kadısı ile İstanbul Mahkemesi Bab Naibleri, Galata ve Muhmud Paşa Mahkemeleri Naibleri ve İstanbul Gümrük Emini vs. üst düzey devlet görevlilerin mektup, arz ve ilamlarına atfen üretilen çözümleri ihtiva etmektedir. A4 tipi çözümler, A tipi çözümler içerisinde %12'lik bir orana sahip olup hüküm sayısı bakımından dördüncü sırada yer almaktadır.

A4 tipi çözümlere ait hükümlerin emir cümleleri *bi'l-fi'il Rumili Kadıaskeri olan Mevlânâ (x) edâmallahû te'âli fezâiluhû i'lâm itmekle müşârünileyhin i'lâmı mûcebince amel olunmak, bi'l-fi'il başdefterdârım olan (x) dâme mecduhu i'lâm itmeğın mûmâileyhin i'lâmı mûcebince amel olunmak, defter emîni arzı mûcebince amel olunmak, Anadolu Kadıaskeri mevlânâ (x) tarafından mühürlü mektûb virilmekle mûcebince amel olunmak* vs. şeklinde ifade edilmiştir.

Örneğin Trabzon Kazası'nın Kürtün Nahiyesi'nden İbrahim, Hasan, Mehmed, Ahmed ve Ali adlı kişiler *Defter-i Hâkânî*'de kayıtlı şahinciyân evlatlarından olup kimsenin raiyeti değiller iken Dergâh-ı Muallâ Çavuşlarından Hasan Bosnevî adlı çavuş ve vekili vergi talebiyle kendilerini rencide etmekteydi. Bu kişilerin şikâyetleri üzerine defterhanede bulunan ruznamçe, mufassal ve icmal defterleri kontrol edilmiş ve bunun sonucunda defterdeki bilgiler “*bi'l-fi'il defter-i emîni olan el-Hâc Mustafa dâme mecduhu*” tarafından arz edilmiş ve “*defter emîni arzı mûcebince amel olunmak için yazılmışdır*” denilerek hüküm tamamlanmıştır.⁷¹⁹

⁷¹⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 281. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1140 (21-30 Mayıs 1728).

⁷¹⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 168. Fî Evâil-i Şevval sene 1140 (11-20 Mayıs 1728).

3.4.1.5. A5 Tipi Çözümler: Şikâyetçinin Talebine Onay Veren Hükümler

A tipi çözümlerler içerisinde %39 ile en yüksek orana sahip ve ilk sırada yer alan çözüm tipidir. Bu çözüm tipi şikâyetçinin talebinin doğrudan onaylandığı hükümleri ihtiva eder. Bununla birlikte A5 tipi çözümlerde yer alan hükümler taşra görevlilerine yürütmeleri için gönderilen kesin emirlerdir. Birkaç örnek ile konu daha iyi anlaşılacaktır.

Hüseyin, Amasya Sancağı'nın Gedegra Kazası'na bağlı Ayvalı adlı köyünde 22 Zilka'de 1131 (6 Ekim 1719) tarihinden itibaren maliye beratı ile 1/3 malikâne hissesine sahip iken Hacı Mehmed ve Seyyid Mehmed adlı kişiler Hüseyin'in hissesine müdahale ederek mahsül ve vergilerini almışlardı. Bunun üzerine Hüseyin Divan-ı Hümayun'a yazdığı şikâyetinde "*berât-ı cedîd mücebince kendüye zabt itdirilmek bâbında*" hüküm talep edince Divan-ı Hümayun, Gedegra Kadısı'na hitaben yazdığı hükümde "*berâti mücebince zabt itdirilmek için yazılmışdır*" diyerek Hüseyin'in isteğini doğrudan onaylamış oluyordu.⁷²⁰ Üstelik söz konusu beratın sahih olup olmadığının defterlerden kontrol edildiğine dair bilgi verilmemiştir.

Ramazan şikâyetinde, Bolu Sancağı'nın Samako-i Bolu Kazası'na bağlı Kadıköy adlı köyde oturan Ahmed Usta'ya yaptığı hizmet karşılığında emlakinin ve tarlasının hisselerinde pay sahibi olmuş ancak Ahmed Usta öldükten sonra varisleri hisseleri Ramazan'a vermemişlerdi. Bunun üzerine taşrada davaları görülüp Ramazan mahkemeden hüccet alınca varisler sonuçtan memnun olmayarak kadı ile işbirliği yapmışlar ve bir şekilde hüccet temin edip müdahaleden vazgeçmemişlerdi. Bunun üzerine Ramazan şikâyetinde elindeki hüccet üzere hareket edilmesi ve varislerin müdahalelerinin yasaklanması için hüküm talep ediyordu. Divan-ı Hümayun, Samako-i Bolu Kadısı'na ve Bolu Voyvodaları'na gönderdiği hükümde "*hüccet-i şer'iyye mugâyir ta'addî itdirilmemek için yazılmışdır*" şeklinde, Ramazan'ın isteği doğrultusunda hüküm vermişti.⁷²¹ Bu hüküm aynı zamanda Divan-ı Hümayun görevlilerinin hüccetin sıhhatinden emin olduklarını göstermektedir.

Hacı Veli'nin Diyarbekir Eyaleti'nde, Amid Kazası'ndan Mahmud Ağa adlı kişiden temessükü gereğince üç yüz altmış gurusu alacağını istediğinde vermediğinden Amid Müftüsü Üveys'i vekil tayin ederek borcun alınmasını talep etmekteydi. Divan-ı Hümayun bu isteği kabul ederek kararında "*temessükü mücebince alıvirilmek için*

⁷²⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 136. Fî Evâsıt-ı Zilhicce sene 1131 (25 Ekim-3 Kasım 1719).

⁷²¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 96. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

yazılmışdır” hükmünü vermiştir.⁷²² Divan-ı Hümayun ibraz edilen temessükün sıhhatini teyit etmiş olmalı ki, şikâyetçinin talebi dorğultusunda temessüke atfen hüküm vermiştir.

Sonuç olarak A5 tipi çözümlerde şikâyetçinin isteği dorğultusunda hüküm yazılıyor ve taşradaki görevlilere *zabt itdirilmek*, *ta’addî itdirilmemek* ve *alivirilmek* gibi hükmün icrası için kesin emirler veriliyordu.

3.4.1.6. A6 Tipi Çözümler: İnfaz Emri Bildiren Hükümler

A6 tipi çözümler ise, A tipi çözümler içerisinde %2 oranı ile son sırada yer almaktadır. A6 tipi çözümler ceza infaz emri bildiren kalebendlik ve cezirebendlik gibi hükümleri kapsamaktadır.

Örneğin Bolu Sancağı’nın Borlu Kazası’nda Nakibüleşraf Kaymakamı olan Seyyid Mehmed menfaat karşılığında alakası olmayan kişilere seyyidlik verdiği için şikâyet edilmiş ve bunun üzerine Divan-ı Hümayun “*Bozcaada’da cezîre-bend olınmak için yazılmışdır*” şeklinde hüküm vermişti.⁷²³ Ayıntâb Kazası’nda Hayyam adlı köyde malikâne tasarruf eden Mehmed’in şikâyetine göre, köydeki bazı kişiler yeniçeri oldukları iddiası ile vergi vermiyor ve hisselerine düşen avarız, imdâd-ı hazariye gibi vergileri ödemedikleri için diğer reaya sıkıntıya düşüyordu. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun “*hisselerine isâbet iden tekâlîfi virmeyüb fukarâya gadr sadedinde olanlar kal’abend olınmaları*” için Ayıntâb Naibi’ne hüküm göndermişti.⁷²⁴

3.4.2. B Tipi Çözümler: Mahalline Sevk Edilen Hükümler

B tipi çözümler, Divan-ı Hümayun’un kesin bir karar ver(e)mediği ve davayı taşra görevlilerine sevk ettiği hükümleri ihtiva etmektedir. Davaların taşraya havale edilmesinde, Divan-ı Hümayun’un karar vermek için yeterli delillere sahip olmaması, dava ile ilgili şahitlerin taşrada bulunması, davaya konu olan mahallin incelenmeye muhtaç olması veya şikâyetçinin davasının taşrada görülmesi için hüküm talep etmesi gibi sebepler sıralanabilir.

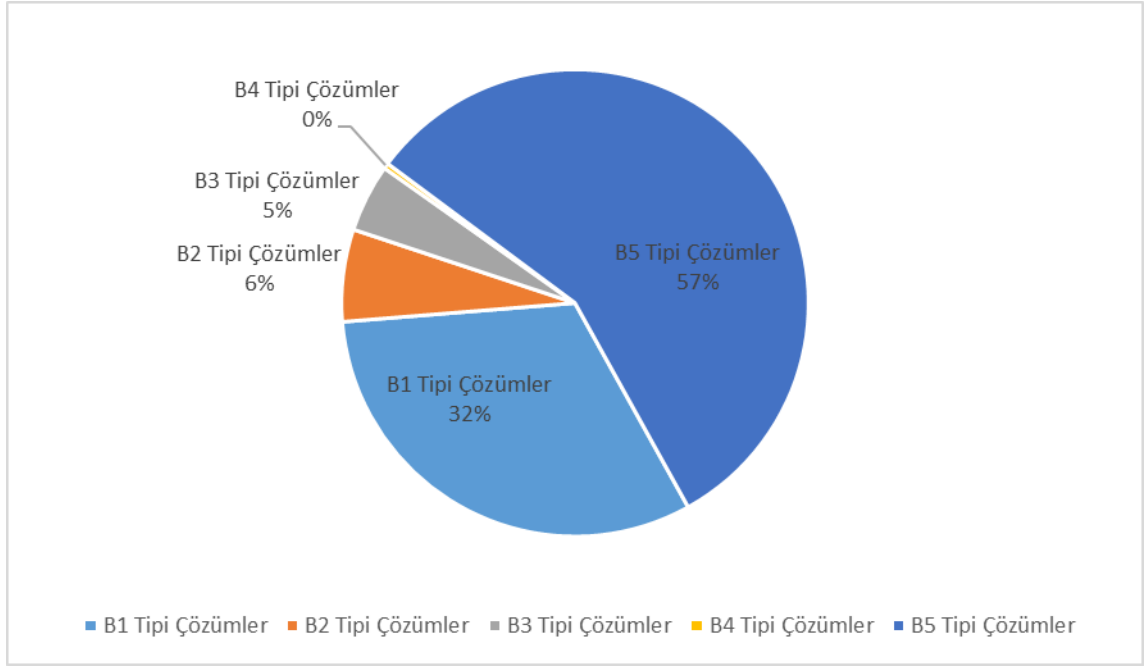
B tipi çözümler, Divan-ı Hümayun’un sorunları çözmeye en sık başvurduğu yöntemdir. Bu çözüm tipi tüm kararlar içerisinde %56 oranına sahip olup ilk sırada yer almaktadır. B tipi çözümler de kendi içerisinde farklılık arz etmekte olup bunlar B1: Doğrudan

⁷²² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 368. Fî Evâsıt-ı Zilka’de sene 1134 (23 Ağustos-1 Eylül 1722).

⁷²³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 443. Fî Evâsıt-ı Rebî’ülâhir sene 1132 (21 Şubat-1 Mart 1720).

⁷²⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 191. Fî Evâil-i Şevval sene 1140 (11-20 Mayıs 1728).

Mahalline Sevk Edilen Hükümler, B2: Müvellâ Tayin Eden Hükümler, B3: Mübaşir Tayin Eden Hükümler, B4: Müvellâ ve Mübaşir Tayin Eden Hükümler ve B5: Şikâyetçinin Talebi Üzerine Mahalline Sevk Edilen Hükümler olmak üzere beş kategoride değerlendirildi. Bu kategoriler aşağıda örnekler verilerek izah edilecektir.

Grafik 28: B Tipi Çözümler ve Oranları

3.4.2.1. B1 Tipi Çözümler: Doğrudan Mahalline Sevk Edilen Hükümler

B1 tipi çözümler, Divan-ı Hümayun'un, şikâyetçinin durumunu arz edip çözüm için bir hüküm talep ettiğinde davayı doğrudan taşradaki idarî ve adlî görevlilere sevk ettiği hükümleri kapsamaktadır. Hükmün sonunda meselenin taşraya havale edildiğine dair *mahallinde şer'le görilmek için, mahallinde şer'le görülüb icrâ-yı hakk olunmak için, fetvâ-yı şerîfesi/ hüccet-i şer'îyyesi/temessükü mücebince şer'le görilmek için* ve benzeri karar cümleleri yazılmaktadır. B1 tipi çözümler, B tipi çözümler arasında %32 oranına sahip olup ikinci sırada yer almaktadır.

Örneğin Abdurrahim, Mustafa ve Ahmed adlı kardeşlerin babaları Bayram Efendi'nin Amasya'da ikamet eden Mustafa adlı kişiden üç yüz guruş alacağı vardı. Ancak Mustafa borcunu ödemen ölünce mirası kardeşi Kırkık Ahmed'e intikal etmişti. Bayram Efendi bu sefer Kırkık Ahmed'den talep ettiğinde bahaneler ileri sürerek ödememiş ve üzerinden on sene geçmişti. Bu süre zarfında hem Kırkık Ahmed hem de Bayram

Efendi ölmüş ve Bayram Efendi'nin mirası Abdurrahim, Mustafa ve Ahmed'e intikal etmişti. Kardeşler Kırkık Ahmed'in Amasya'da ikamet eden varislerinden borcu talep ettiklerinde davanın zaman aşımına uğradığını ileri sürerek söz konusu borcu ödememişlerdi. Bunun üzerine kardeşler Divan-ı Hümayun'dan "*babalarından müntakil hakları kendülere alıvirilmek bâbında emr-i şerif*" talep etmişlerdi. Ancak Divan-ı Hümayun bu isteği doğrudan kabul etmeyerek "*mahallinde şer'le görülmek için*" emir göndermişti.⁷²⁵ Yine Diyarbakir Eyaleti'nde Atak Sancağı'nda, Atak Sancakbeyi Ahmed'in şikâyetine göre, Atak Kazası'na bağlı Marik adlı köyde tapu ve temessük ile kendi tasarrufunda olan yerlere Atak beyzâdelerinden bazıları "*tûz hâsıl olmağla mülkümüzdür*" diye müdahale ediyorlardı. Ahmed bu kişilerin müdahalelerinin yasaklanması yönünde hüküm talep etmişken Divan-ı Hümayun bu isteği doğrudan kabul etmemiş ve "*mahallinde şer'le görülmek için*" hüküm göndermiştir.⁷²⁶

3.4.2.2. B2 Tipi Çözümler: Müvellâ Tayin Eden Hükümler

B2 tipi çözümler, davaları çözmek için Divan-ı Hümayun'un taşraya müvellâ tayin ettiği hükümlerden oluşmaktadır. B tipi çözümler arasında Divan-ı Hümayun'un B2 tipi çözümlere başvurma sayısı bakımından üçüncü sırada olup %6 oranına sahiptir. Müvella tayinleri konusunda *Çözüm Sürecinde Tayin Edilen Görevliler* başlığı altında bilgi verilmiştir.

3.4.2.3. B3 Tipi Çözümler: Mübaşir Tayin Eden Hükümler

Bu çözüm tipi, sorunların çözümünde İstanbul'da bulunan bazı görevlilerin mübaşir olarak tayin edilmesi ve çözümün bu görevliler yoluyla yürütülmesi için verilen hükümleri ihtiva etmektedir. B tipi çözümler arasında %5 oranına sahip olup, dördüncü sırada yer almaktadır. Mübaşir tayinleri konusunda *Çözüm Sürecinde Tayin Edilen Görevliler* başlığı altında bilgi verilmiştir.

3.4.2.4. B4 Tipi Çözümler: Müvellâ ve Mübaşir Tayin Eden Hükümler

B4 tipi çözümler ise Divan-ı Hümayun'un bir dava hakkında hem müvellâ hem de mübaşir tayin etmek suretiyle sorunları çözmek üzere gönderdiği hükümleri kapsamaktadır. Bunlar %1'in altında bir orana sahip olup son sırada yer almaktadır. Müvellâ ve mübaşirlerin birlikte tayinleri konusunda *Çözüm Sürecinde Tayin Edilen Görevliler* başlığı altında bilgi verilmiştir.

⁷²⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 14. Fî Evâhir-i Rebî'ülâhir sene 1130 (24 Mart-1 Nisan 1718).

⁷²⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 75, s. 438. Fî Evâsıt-ı Ramazan sene 1130 (8-17 Ağustos 1718).

3.4.2.5. B5 Tipi Çözümler: Şikâyetçinin Talebi Üzerine Mahalline Sevk Edilen Hükümler

B tipi çözümler arasında %57'lik oran ile en fazla hükme sahip çözüm tipidir. B5 tipi çözümler, B1 tipi çözümlerde olduğu gibi Divan-ı Hümayun'un davayı doğrudan taşradaki idarî ve adlî görevlilere sevk ettiği hükümleri ihtiva etmektedir. Ancak B5 tipi çözümleri, B1 tipi çözümlerden ayıran temel fark şikâyetçilerin davalarının taşrada görülmesi için hüküm talep edip Divan-ı Hümayun'un da bu talepleri onaylayarak davaları taşra görevlilerine havale etmesidir. B5 tipi çözümlerde şikâyetçiler davanın yalnızca taşrada çözülebileceğini bildikleri için bu doğrultuda hüküm talep etmektedirler. Oysa B1 tipi çözümlerde şikâyetçinin böyle bir talebi olmayıp sadece mağdur oldukları olayı aktarıp kararı Divan-ı Hümayun'a bırakıyorlar ve Divan-ı Hümayun da davalarını doğrudan taşradaki görevlilere havale ediyordu.

Örneğin Bolu Sancağı'nda Onikidivan Kazası'ndan Esmâ adlı kadının şikâyetine göre, kocası Onikidivan Müftüsü İbrahim Efendi'nin oğlu Hacı Mahmud'un ölümünden sonra veraseti; kendisi, kızı Saliha ve Müftü İbrahim Efendi'ye intikal etmişti. Ancak İbrahim Efendi, Esmâ ve Saliha'nın hisselerini vermediği gibi bunların bir miktar altın, sim kuşak ve elbise vs. eşyasını ellerinden zorla almıştı. Bunun üzerine Esmâ "*da'vâsına muvâfık şeyhü'l-islâmdan fetvâ-yı şerîfesi olduğın bildirüb mahallinde şer'le görilüb ihkâk-ı hak*" olunmasını istemişti. Divan-ı hümayun ise bu isteği onaylayarak "*mahallinde şer'le görilmek için*" Bolu Voyvodası ile Onikidivan Kadısı'na hüküm göndermişti.⁷²⁷ Yine Trabzon Sancağı'nın Of Kazası'nda Hacı İbrahim ve oğulları Mahmud, Ahmed ve Ömer şikâyetlerinde, İsmail adlı bir kişinin kendilerini oğlunun cinayeti ile suçlandıklarını ve İsmail'in sahte hüccetler ile kendilerine zulmettiğini belirtmişlerdi. Bunun üzerine Hacı İbrahim ve oğulları bu konuda şeyhülislamdan fetva aldıklarını ve "*fetvâ-yı şerîfe mûcebince şer'le görilüb hilâf-ı şer'î zâhir olan ta'addîsi men' û def' olunmak*" için hüküm talebinde bulunmuşlardı. Divan-ı Hümayun Of Kadısı'na hitaben "*şer'le görilmek için*" hüküm göndermişti.⁷²⁸

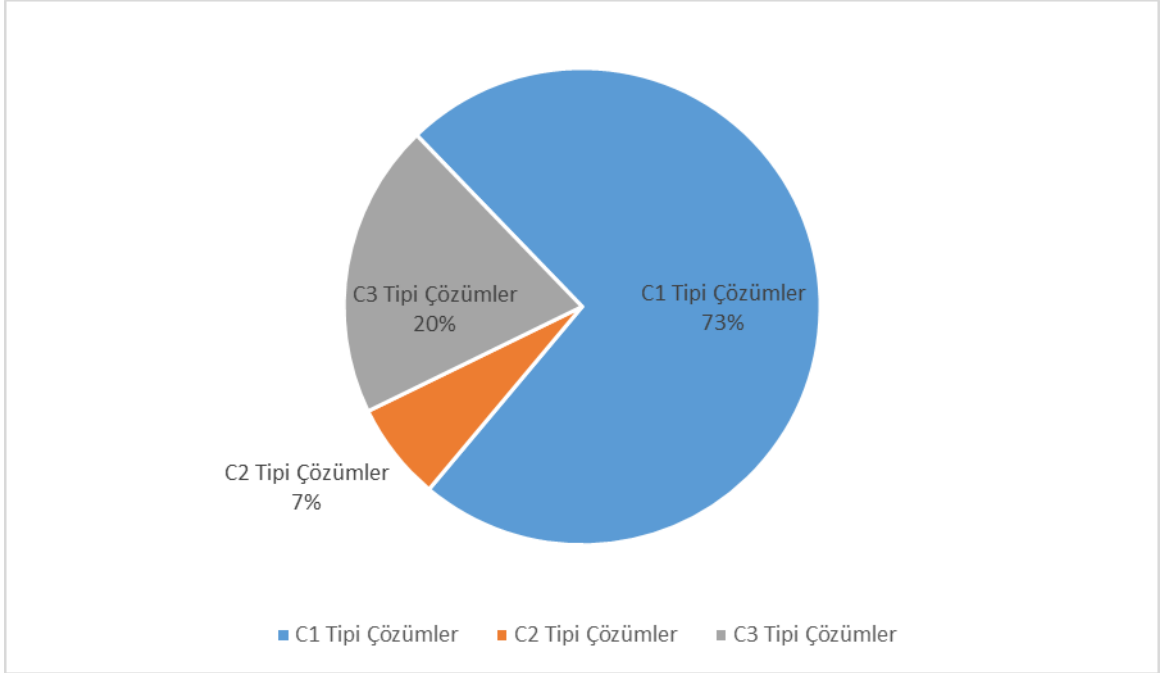
3.4.3. C Tipi Çözümler: Mahallinden Bilgi Talep Eden Hükümler

C tipi çözümler, çözüm sürecinin bir adımını oluşturmaktadır. Bu kategorideki hükümler tam manasıyla davanın sonucunu belirtmez. Bu hükümlerde Divan-ı Hümayun taşradan dava hakkında bilgi almakta ve verilecek kararın kanıtlarını toplamaktadır. Böylece mesele taşrada soruşturuluyor ve elde edilen bilgiler Divan-ı Hümayun'a

⁷²⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 291. Fî Evâil-i Safer sene 1143 (16-25 Ağustos 1730).

⁷²⁸ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 116, s. 278. Fî Evâhir-i Şevval sene 1140 (31 Mayıs-8 Haziran 1728).

sunuluyordu. Soruşturma işi üç farklı gruba veriliyordu; taşrada görevli olan idarî ve adlî görevlilere vermek, müvella tayin etmek ve mübaşir tayin etmek. C tipi çözümler Divan-ı Hümayun'un nadiren başvurduğu bir yöntem olup tüm çözüm tipleri arasında %2 oranına sahiptir. Soruşturma vazifesinin verildiği görevlilere göre üç kısma ayrılmaktadır.

Grafik 29: C Tipi Çözümler ve Oranları

3.4.3.1. C1 Tipi Çözümler: Bölgenin Aslî Görevlilerinden Bilgi Talep Eden Hükümler

Soruşturma işinin, bölgenin aslî görevlileri olan adlî ve idarî yetkililere verilerek mesele hakkında bilgi istenilen hükümlerdir. Bunlar vali, sancak mutasarrıfları/beyleri, mültezim, kadı, naip gibi taşra görevlileri idi. Divan-ı Hümayun'un en sık araştırma görevi verdiği gruptur. Bu tip hükümlerin çoğu şikâyetçilerin olayın yerinde araştırma yapılması yönündeki taleplerinden dolayı ortaya çıkmaktadır.

Eski Keşap kadısı olup şimdi Bolu Sancağı'nın Kiçinos Kazası'nda ikamet eden Hacı İbrahim, kazada bazı kötü niyetli (*ehl-i ağraz*) kişilerin kendisine zulmettiklerini ve bu durumun yerinde araştırılarak Divan-ı Hümayun'a bilgi verilmene dair hüküm istemişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun "*şer'le tefahhus ve arz olunmak için*" Bolu Vovoydası'na ve Kiçinos Kadısı ile görev yerleri belirtilmeyen bazı kadılara emir

göndermişti.⁷²⁹ Yine Kayseri Kazası'nda Darsiyak Köyü'nün Gayrimüslim reayası, eşkiya ve mütegalibe olan İbrahim ve Ali adlı kişileri, köylerine musallat oldukları ve üzerlerine saldırıp zulmettikleri gerekçesiyle şikâyet etmişlerdi. Daha önce eski Karaman Valisi Osman Paşa'ya hitaben aldıkları hüküm sayesinde bu kişiler köyden sürgün edilip uzaklaştırılmıştı. Ancak bir müddet sonra tekrar köylerine geri dönerek zulümlerini arttırmaları üzerine köylüler İbrahim ve Ali'den yeniden şikâyetçi oldular. Bu duruma istinaden Divan-ı Hümayun "*merkûmlar ta'addîye ictisâr eyledikleri vâki'mdir gereği gibi keyfiyetleri tecessüs ve istifsâr olunub vâki' ise cevâb (ve) su'âlleri tertîb olunmak üzere arz ve i'lâm olunmak için*" Karaman Valisi ve Kayseri Kadısı'na hüküm göndermişti.⁷³⁰

3.4.3.2. C2 Tipi Çözümler: Bölgeye Gönderilen Müvellâdan Bilgi Talep Eden Hükümler

C2 tipi çözümler, meselenin soruşturulup Divan-ı Hümayun'a bilgi verilmesi işini bir müvellâyaya havale eden hükümleri ihtiva etmektedir. Bu hükümler tayin edilen müvellâlardan B2 tipi çözümlerde olduğu gibi konuya yargıçlık yapmasını değil, sadece soruşturma yaparak Divan-ı Hümayun'a bilgi göndermelerini istemektedir. C2 tipi çözümler C tipi çözümler arasında, %7 oranına sahip olup üçüncü sırada yer almaktadır.

Örneğin Amasya Sancağı'nda, Turumtay Vakfı'nda hissesi olan Ebubekir'in, Fatma adlı bir kadının Amasya Kadısı'nın yardımıyla hissesine müdahale ettiğine dair yaptığı şikâyet başvurusu üzerine Divan-ı Hümayun, Amasya Müftüsü'ne hitaben gönderdiği hükümde "*sen ki Amasya müftîsi mevlânâ-yı mûmâileyhsin husûs-ı mezbûra müvellâ ta'yîn ve şart-ı vâkîf üzere şer'le tefahhus ve istifsâr ve sıhhati üzere der-devlet-i medârıma arz ve i'lâm eylemen bâbında*" müvellâ olarak atandığını bildirmişti.⁷³¹

3.4.3.3. C3 Tipi Çözümler: Bölgeye Gönderilen Mübaşirden Bilgi Talep Eden Hükümler

Şikâyet üzerine meselenin taşrada soruşturulması için mübaşir tayinlerini ihtiva eden hükümler C3 tipi çözüm kategorisini oluşturmaktadır. Divan-ı Hümayun mübaşirlere Anadolu'da olay mahalline giderek detaylı bir araştırma yapılması ve araştırma sonuçlarının bildirilmesi görevini veriyordu. Böylece karar verilmesi için gerekli kanıtların toplanması hedefleniyordu. Bu kategori C tipi çözümler içerisinde %20 oranına sahip olup ikinci sırada yer almaktadır.

⁷²⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 438. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1134 (12-21 Eylül 1722).

⁷³⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 298. Fî Evâil-i Zilka'de sene 1134 (13-22 Ağustos 1722).

⁷³¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 387. Fî Evâhir-i Rebî'ülevvel sene 1132 (1-10 Şubat 1720).

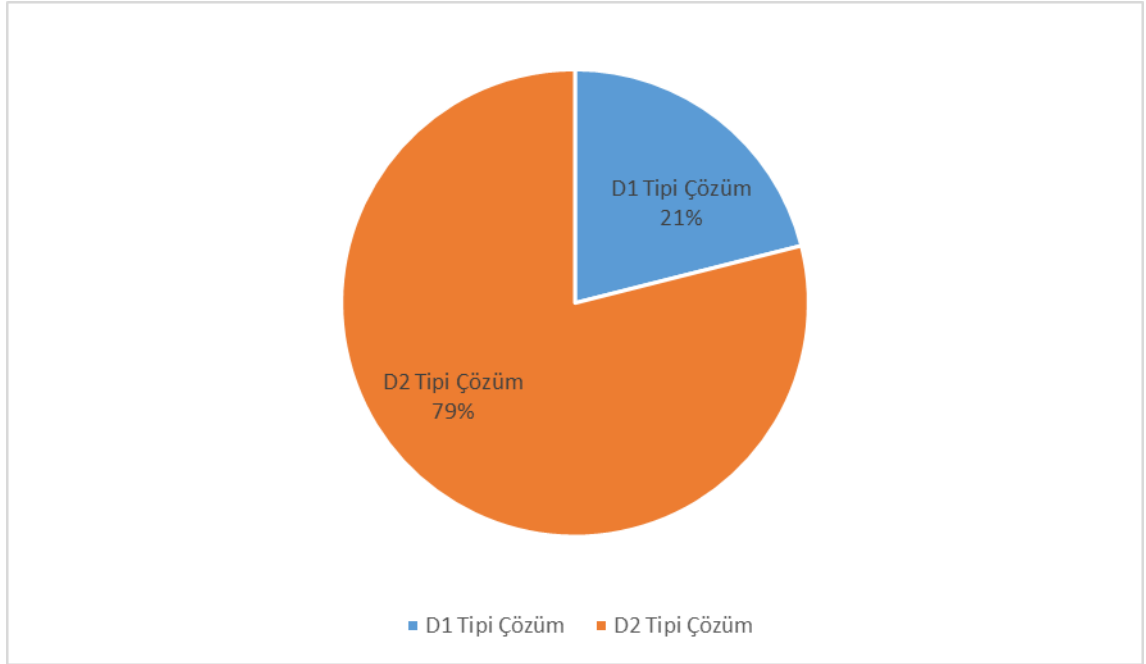
Bolu, Kastamonu ve Ankara Sancakları'nın ahalilerinin, katır satın alım memuru olarak görevlendirilen (*mübâyâ'acı*) Güzeloğlu İbrahim, satın alım işlerinde yaptığı usulsüzlükler ve ahaliden satın aldığı katırların ücretlerini vermediği için şikâyet edilmişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun, Sadrazam'ın Baş-silahşoru Ömer'i "*husûs-ı mezbûr ahâlî-i vilâyetden sû'âl ve teftîş ve tefahhus ve hilâf-ı şer' olduğu arz ve keyfiyyet-i ahvâlî vukû'u ve sıhhati üzere arz ve i'lâm olunmak bâbında*" mübaşir tayin etmişti.

Şu örnek ise C3 tipi çözümlerin özelinde C tipi çözümlerin neden yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre, Kayseri Kazası'nda Darsiyak Köyü'nün Gayrimüslim reayası, köylerinde ikamet eden Kör Ahmed ve Emir Ali adlı kişilerin vali ve kadılarına itaat etmediklerini ve tecavüz, yağma, gasp ve darp gibi türlü eşkıyalıkları sebebiyle köylerinin dağılmaya yüz tuttuğunu şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun bir mübaşir tayin ederek Karaman Valisi ile Kayseri Kadısı'na "*mübâşir-i merkûm ma'rifetiyle mahallinde gereği gibi istifsâr ve sıhhat-i vaz'iyeti üzere arz ve i'lâm*" etmeleri için hüküm yazıldığını bildiriyordu. Ancak bunun öncesinde söz konusu mübaşirin görevlendirilme sebebi "*cezâları tertîb olunmak için*" şeklinde açıklanıyordu.⁷³² Dolayısıyla bu hüküm kaydı Divan-ı Hümayun'un C tipi çözümler kategorisinde toplanan hükümlerin amacını ortaya koymaktadır. Divan-ı Hümayun kesin bir karara varabilmek için gerek bölgedeki mevcut görevlilere emirler göndererek gerekse müvellâ veya mübaşir tayin ederek taşradan delil topluyor ve bu deliller neticesinde davalının cezalarına dair karar veriyordu.

3.4.4. D Tipi Çözümler: İstanbul'a Sevk Talep Eden Hükümler

D tipi çözümler, bir meselede tarafların ya da davalıların tutuklu veya tutuksuz devletin merkezi İstanbul'a getirilmesini emreden hükümleri ihtiva etmektedir. Taraflar arasında nüfuz ve maddi güç bakımından fark olduğu, yalancı şahit bulundurulduğu, mahkemeye sahte belge ibraz edildiği, davalının mahkemeye gelmediği ve benzeri durumlarda davalar taşrada bir şekilde görülemediği için tarafların ya da sadece davalının İstanbul'a sevkine karar veriliyordu. Hükümlerde bazen sevk işinin mübaşirler vasıtasıyla yapıldığı bildiriliyor ve bazen de bu işe hangi görevlinin tayin edildiğinden bahsedilmiyordu. Bundan dolayı D tipi çözümler iki kategoriye ayrılmıştır. Öte yandan D tipi çözümler, tüm çözüm tipleri arasında %2 oranına sahip olmakla Divan-ı Hümayun'un C tipi çözümlerle birlikte en az başvurduğu çözüm türünden bir olmuştur.

⁷³² BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 257. Fî Evâsıt-ı Şevval sene 1134 (25 Temmuz-3 Ağustos 1722).

Grafik 30: D Tipi Çözümler ve Oranları

3.4.4.1. D1 Tipi Çözümler: Mübaşir Vasıtasıyla Sevk Talep Eden Hükümler

D1 tipi çözümler Divan-ı Hümayun'un taşrada çözülemeyen veya çözümlenmesi güç olan davaları mübaşir tayin etmek suretiyle tarafların ya da yalnızca davalının İstanbul'a getirilmesini emrettiği hükümlerden oluşmaktadır. D1 tipi çözümler, D tipi çözümler içerisinde %21 oranına sahiptir.

Örneğin Saruhan Sancağı'nın Akhisar-ı Saruhan Kazası'ndan Serdar-zâde İsmail adlı yeniçerinin, kazanın serdarı Hacı İbrahim ile olan emlak ve arazi davasında, serdarın kadı ile işbirliği içinde olması, daha önce hakkında çıkarılan hükme itaat etmemesi gibi sebeplerden dolayı mahallinde bir türlü mahkemenin yapılamaması üzerine İsmail şikâyetinde Hacı İbrahim'in bir mübaşir ile İstanbul'a sevk edilmesi hakkında hüküm talep edince Divan-ı Hümayun "*vech-i meşrûh üzere ihzâr olunmak için yazılmışdır*" şeklinde Akhisar-ı Saruhan Kazası Naibi'ne hitaben hüküm göndermişti. Hükümde Yeniçeri Ocağı'ndan bir mübaşir tayin edildiği bildiriliyordu.⁷³³ Yine Ömer adlı kişi Bolu Sancağı'nın Bendereğli Kazası'nda Sarımsak adlı köyden Süleyman adlı bir kişi Mustafa ve Suhte Ahmed adlı kişilerin, babasından intikal eden kışlağı zorla ele geçirdiklerini ve mahallinde davalarının görülmesi için mahkemeye davet edildiklerinde itaat etmediklerini söyleyerek taşrada bir türlü hakkını alamadığından bahisle Mustafa

⁷³³ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 290. Fî Evâhir-i Şevval sene 1134 (4-12 Ağustos 1722).

ve Ahmed'in İstanbul'a sevk edilerek orada hakkının alınması yönünde hüküm talep ediyordu. Divan-ı Hümayun bu talebi olumlu karşılayarak "*vech-i meşrûh üzere ihzâr olunmaları*" şeklinde emir vermişti.⁷³⁴

3.4.4.2. D2 Tipi Çözümler: Diğer Memurlar Vasıtasıyla Sevk Talep Eden Hükümler

Bu çözüm tipi de tarafların İstanbul'a sevk edildikleri ancak sevk işinin hangi görevlilere havale edildiğinin açıklanmadığı hükümleri kapsamaktadır. Bu kategoride toplanan hükümlerde tarafların İstanbul'a sevk emri verilmiş olup merkezden bir görevlinin mübaşir tayin edildiği bilgisi verilmemiştir. Bu durum bir açıdan bazı hükümlerde anlaşılabilir. Şöyle ki, bu kategorideki bazı hükümler şartlı sevk emirlerini ihtiva etmektedir. Örneğin sevk edilecek kişi ya da kişiler firarî ise ancak yakalandıkları takdirde İstanbul'a sevki yapılacaktı. Bu yüzden şartlar gerçekleşmediği için henüz bir mübaşir tayin edilmiyor ve görevlinin kim olduğu belirtilmiyordu. Bununla birlikte bazen şarta bağlı olmayan hükümlerde de sevk işini kimin yapacağı açıklanmıyordu. Öte yandan taşrada eyalet divanlarında görevli çavuşların olduğu bilinmektedir. Divan-ı Hümayun'un sevk işinde eyaletlerde görevli çavuşları mübaşir olarak istihdam edip etmediği hükümlerde izah edilmemiştir. Dolayısıyla bu kategoride sevk görevini yerine getiren memurların belirsiz olduğu hükümler toplanmıştır. D tipi çözümler içerisinde %79 oranı ile en çok hükmün bulunduğu kategori D2 tipi çözümler kategorisidir.

Gölbazarı Naibi şikâyetinde kendisine kötü niyet besleyen ve düşmanlığı olan bazı kişilerin olduğunu ve eğer Divan-ı Hümayun'a şikâyet edilirse davasının İstanbul'da görülmesini istiyordu. Bu talep Divan-ı Hümayun tarafından kabul edildi.⁷³⁵ Burada sevkini gerçekleşmesi naibin şikâyet edilmesi şartına bağlı olduğu görülmektedir. Yine Veziriazam Damad İbrahim Paşa'nın Kethüdası Mehmed'in saraçbaşısı olan Ahmed şikâyetinde, yanında yamak olmak üzere yedi-sekiz ay hizmet eden İsmail'in, odasındaki dolabı kırarak içindeki dört yüz guruş kıymetindeki altınını aldığını ve gemiye binmek suretiyle İzmir taraflarına kaçtığını bildirerek hangi kazada bulunursa yakalanarak İstanbul'a sevk edilmesi yönünde hüküm istiyordu. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun Manisa ve İzmir Kadılarına, Rodosçuk, Gelibolu ve Boğaz Hisarları Naiplerine, Boğaz Hisarları Dizdarlarına ve söz konusu kazalardaki has voyvodalarına "*her (hangi) mahalde bulunursa ahz ve asitâne-i sa'âdetime ihzâr olunmak bâbında fermân-ı âlîşânım sâdir olmuşdur*" şeklinde hüküm göndermiştir.⁷³⁶ Bu hükümde de

⁷³⁴ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 84, s. 131. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1131 (15-24 Ekim 1719).

⁷³⁵ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 110. Fî Evâhir-i Şâ'ban sene 1134 (6-14 Haziran 1722).

⁷³⁶ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 441. Fî Evâil-i Zilhicce sene 1134 (12-21 Eylül 1722).

sevk edilebilmenin şartı İsmail'in yakalanmasına bağlıdır. Bununla birlikte sevk işini hangi görevlinin yapacağı belirtilmemişse de hükümden bu işi taşrada görevli çavuşların üstleneceği çıkarılabilir. Nitekim hükmün gönderildiği kadı, naip, dizdar ve has voyvodalarına doğrudan İsmail'in yakalanması ve İstanbul'a sevk edilmesi emri verilmiştir.

Herhangi bir şarta bağlı olmayıp sevk işini yapacak olan görevlinin açıklanmadığı hükümlere ise Trabzon Kazası'ndan Esmâ'nın şikâyeti örnek gösterilebilir. Esmâ, Trabzon'da ikamet eden mütegallden Küçük Mustafa ve kölesi Ali'yi, ehl-i örf taifesi ile işbirliği yaparak zorla iki bin guruş nakit akçesini aldıkları ve talep ettiğinde yalancı şahitler tutarak inkâr etmek suretiyle taşrada (*kenâr yerlerde*) kendisine haksızlık yaptıkları gerekçesiyle şikâyet etmişti. Esmâ, hakkının alınması için bu kişilerin İstanbul'a sevk edilmesi hakkında hüküm talep ediyordu. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun Trabzon Kadısı'na "*vezîr-i a'zâm huzûrında murâfa'a-i şer' olunmak için yazılmışdır*" şeklinde hüküm göndermişti.⁷³⁷ Bu hükümde de sevk işini hangi memurun yapacağı belirtilmemekle birlikte taşradaki eyalet çavuşlarından birinin görevlendirileceği düşünülebilir.

Sonuç olarak tüm çözüm tipleri değerlendirildiğinde, Divan-ı Hümayun Anadolu'dan sorunların çözümü için yapılan başvurularda dört temel yol izlediği anlaşılmaktadır. Bunlardan en sık başvurduğu yöntem sorunların çözümü için şikâyetleri taşra yetkililerine havale etmektir. Ancak, bu durumda Divan-ı Hümayun'un sorunları başından savmak için böyle bir tutum içerisinde olduğu düşünülmemelidir. Zira çözümü taşraya havale eden kararların çoğunluğu (%56) şikâyetçinin talebi doğrultusunda verilmiştir. Şikâyetçiler, sorunlarını dile getirdikten sonra davalarının yerinde *şer'le* görülmesi için hüküm istiyorlardı. Şikâyetçiler böyle bir istekte bulunurken davalarının Divan-ı Hümayun'da kesin bir çözüme kavuşturulamayacağını biliyor olmalıydılar. Öyleyse şikâyetler neden taşradaki şikâyet mercilerine değil de Divan-ı Hümayun'a götürüldü? Zaten dava taşrada görülecekse şikâyetçiler neden İstanbul'a gitmeyi göze almışlardı? Bu soruların cevabı şimdilik şikâyetçilerin Divan-ı Hümayun'dan aldıkları hükmün yaptırım gücünü kullanmak olarak verilebilir. Nitekim şikâyetçilerin en çok yakındığı durumlardan biri de davanın yerinde görülememesi idi. Bunun sebebi davalıların bölgesindeki ayan, mütegalibe, eşirrâ ve eşkıya gibi malî gücü yerinde, nüfuzlu ve kaba kuvvete başvuran kişiler olması, mahkeme çağrısına uyulmaması, yalancı şahit ve sahte belge kullanılması, kadı ve naiplerin usulsüzlükleri ve sair

⁷³⁷ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 94, s. 78. Fî Evâsıt-ı Şâ'ban sene 1134 (27 Mayıs-5 Haziran 1722).

sebepler nedeniyle şikâyetçiler davalarının *mahallinde şer'le görülmesi* için hüküm talebinde bulunuyorlardı. Böylece ellerindeki padişah fermanının taşradaki yetkilileri harekete geçireceğini düşünüyorlardı.

Öte yandan Divan-ı Hümayun şikâyetçinin davasının mahallinde görülmesi gibi bir talebi olmasa da davaları taşraya havale ediyordu. Bunlar taşraya havale edilen davaların %46'sını oluşturuyordu. Bu tarz havalelerin sebebi ise Divan-ı Hümayun'da kat'i karar vermek için yeterli kanıtların olmayıştıydı. Davanın sıhhatini anlamak için taşrada araştırılmaya muhtaç ve genellikle şahitlerle kanıtlanmaya ihtiyaç duyuyordu. Böyle durumlarda Divan-ı Hümayun taşra görevlilerine hitaben gönderdiği hüküm ile meselenin yerinde çözülmesini emrediyordu. Bununla birlikte daha az tercih edilen bir yöntem olmak üzere davaları yerinde çözmek için müvellâ ve mübâşir tayin ediyordu.

Divan-ı Hümayun'un, kesin karara varıp merkezde çözdüğü davalar ise ikinci sırada yer alıyordu. Başka bir ifadeyle davaların %40'ını Divan-ı Hümayunda çözüyor ve böylece hazırladığı hükümleri yürütmek üzere taşra görevlilerine gönderiyordu. Merkezde çözülen davaların %59'u kanıtlara atfen (kanunlara %23, defterlere %15 ve her ikisine birden %9, devlet görevlilerinin arz, mektup ve ilamlarına %12) çözülmüyordu. %39'u ise çoğunluğu şikâyetçilerin berat, hüccet, temessük ve fetva gibi ellerindeki belgelere atfen davanın icra edilmesi yönündeki kararlarıydı. Bununla birlikte Divan-ı Hümayun nadiren de olsa doğrudan kale veya adaya hapsedme gibi ceza hükümleri verdiği de oluyordu.

Divan-ı Hümayun'un sorunların çözümünde izlediği diğer iki yol ise kanıt toplamak ve tarafları İstanbul'a getirtmektir. Her ikisi de merkezde kesin karar verebilmek için kullanılan yöntemlerdir. İlkinde bölgedeki idarî ve adlî idarecilerden, tayin ettiği müvellâ ve mübâşirlerden dava hakkında yerinde soruşturma yapmasını ve Divan-ı Hümayun'a bilgi verilmesini istiyordu. Toplanan bilgiler ışığında karar verilebilecekti. Diğer yöntemde ise mübâşir tayini veya başka görevliler aracılığıyla davacı ve davalılar İstanbul'a getiriliyor ve Divan-ı Hümayun'da yapılacak olan yargılama neticesinde kesin karar verilebiliyordu.

Bu yöntemlerin hepsi Divan-ı Hümayun'un Anadolu'dan gelen şikâyetlere çözüm bulma çabasını göstermektedir. İncelenen şikâyetlerin hiçbirinde Divan-ı Hümayun'un şikâyetlere ilgisiz kaldığı, şikâyetleri dinlenmediği veya şikâyetçiye hüküm vermediği gibi bir itiraza rastlanmamıştır. Oysa taşrada adlî görevlilerin usulsüzlükleri hakkında pek çok şikâyete rastlanmaktaydı. Bu yönüyle Divan-ı Hümayun bir yandan devlet

işlerini yürütürken diğer taraftan Anadolu'dan gönderilen her şikâyete bir şekilde çözüm üretmeye çalışıyordu.

Bu bölümün başında Fındıklılı Süleyman Efendi'nin *Mür'it-tevârih* adlı eserinde kayıtlı Lale Devri'ne ait teşhislerine yer verilmişti. Bu eserde aktarılan bilgilere ihtiyatlı yaklaşmakla birlikte⁷³⁸ bazı dikkat çektiği hususlara incelenen şikâyet defterlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin "*fukaranın hakkı taşrada icrâ*" olunmadığını ifade etmesi, şikâyet defterlerinde şikâyetçilerin sıklıkla yakındığı konulardan biriydi. Özellikle bu durum *hevâlarına tâbi' kadıya/ayan-ı vilâyete/mütegalibeye/eşkiyaya/eşirrâya istinâd ile icrâ-yı hakk mümkün olmaduğın, kazâlarında bir da'vâ vâki' oldıkda icrâ-yı hakk itdirmeyüb, bir vechle mahallinde murâfa'a ve icrâ-yı hakk mümkün olmaduğın, ahz-ı rüşvet itmekle ber-vechle icrâ-yı hakk eylemeyüb*, ve benzeri cümlelerle ifade ediliyordu.

İkinci olarak "*taşra a'yânından gelüp fukara şikâyet ve ihzârını taleb eylediklerinde a'yânın elbette dâ'ire-i vezirden birine ta'allûku vardır*" şeklinde belirttiği hususa ise defterlerde sadece bir hükümde rastlanılmıştır. Ancak bu hükümde bağlantı kurulan grup vezirler değil saray görevlileriydi. Buna göre Saruhan Sancağı'nın Akhisar-ı Saruhan Kazası ahalisinin şikâyetlerinde, kazanın voyvoda ve serdarı olan Hacı Şaban oğlu Hacı İbrahim'in saray görevlileri ile olan ilişkisi "*asitâne-i sa'âdetimden kendüye müsâferet vechi üzere gelen çûk-dâr ve mübâşirlere hediyeye olmak üzere kendüyi (...)* için *seccâde ve kumâş virüb*" şeklinde ifade edilmişti. Devamında ise Hacı İbrahim'in taşradaki ilişki ağına dikkat çekmek üzere "*hevâlarına tâbi' kadı ve ba'zı zî-kudret kimesneler ile yek-dil ve bezl rüşvet ile*" vergi tahsilinde kendi hesabına fazladan vergi taksim (*tevzi'*) ettirdiği belirtiliyordu.⁷³⁹ Böylece hem taşrada hem de saray ile çıkar ilişkisi kuran Hacı İbrahim, Fındıklılı Süleyman Efendi'nin işaret ettiği insan tipine uymaktadır.

Son olarak "*mahâllinde da'vâsı görüle deyü hasmı olan zâlîme irsâl etmekle mazlumun da'vâsı lağv*" olduğuna dair teşhisine de yine 105 numaralı şikâyet defterinde rastlanmaktadır. Amasya Sancağı'nın Lâdik Kazası ahalisi kadıları Feyzullah'ı, kendi hesabına haksız vergi aldığı gerekçesiyle şikâyet etmişlerdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun sorunu çözmek için yine sorunun kendisi olan Lâdik Kadısı'na hüküm

⁷³⁸ Fındıklılı Süleyman Efendi'nin doğum tarihi bilinemediğinden Lale Devri'nde hayatta olup olmadığı kestirilememektedir. Ancak kendisinden önceki yakın tarihe ait bilgileri babasının duymuş ve ayrıca dönemin tanıklarından da istifade etmiştir. M. Münir Aktepe, a.g.e., s. XXIV.

⁷³⁹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 127, s. 30. Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1142 (28 Mayıs-6 Haziran 1730).

göndermişti.⁷⁴⁰ Ancak şikâyet defterinde aynı hususta söz konusu şikâyetten altı sayfa sonra daha erken tarihli bir hüküm kaydedilmişti.⁷⁴¹ Bu hüküm görev yaptığı kazası belirtilmeyen bir kadıya gönderilmekteydi.⁷⁴² Bu durumun, kâtiplerin bir ihmali olup olmadığını kestirmek mümkün değilse de sonuç itibarıyla ilk hükümden hareketle davaya dair bir hükmün, davalının insafına bırakıldığı görülmektedir.

⁷⁴⁰ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 537. Fî Evâhir-i Zilhicce sene 1137 (31 Ağustos-8 Eylül 1725).

⁷⁴¹ BOA, A.DVNS.ŞKT.d 105, s. 543. Fî Evâhir-i Zilka'de sene 1137 (1-10 Ağustos 1725).

⁷⁴² Divan-ı Hümayun bir yerin kadısının şikâyet edildiği durumlarda davayı yürütmek üzere ya müvellâ tayin ediyor ya da çevre kazalardaki kadıya hüküm gönderiyordu.

SONUÇ

Bu çalışma Lale Devri'nde (1718-1730) Osmanlı Devleti'nin Anadolu coğrafyasını temsilen belirlenen Amasya, Ankara, Ayıntâb, Bolu, Kayseri, Saruhan, Trabzon Sancakları ile Diyarbekir Eyaleti'ne ait Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'nden temin edilen 75, 84, 94, 105, 116 ve 127 numaralı Atik Şikâyet Defterleri'nde yer alan hükümler kullanılarak oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Anadolu toplumunun meslek, toplumsal statü, din, cinsiyet fark etmeksizin şikâyet hakkını kullandığı görülmektedir. Bu durum Anadolu toplumunun devlet ile olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Böylece Anadolu toplumu taşrada devletin temsilcisi olan adlî ve idarî görevlileri atlayarak devlet bürokrasisi ile doğrudan temas etmiş oluyordu.

İncelenen şikâyet defterlerine göre insanlar her türlü şikâyetini devletin en üst yargı organı olan Divan-ı Hümayun'a taşımıştır. Her şikâyet, bir sorundan neşet ettiği için öncelikle bu dönemde Anadolu'da sorunların neler olduğu tespit edildi. Bunlar, dirlik sistemi, mukataa sistemi, vakıflar, vergi, eşkıya problemi, yönetici-memur ile mütegalibe-ayan gruplarının sebep oldukları sorunlar ve nihâyet kişiler arasındaki adlî sorunlardı.

Dirlik sistemi, mukataa sistemi ve vakıfların sorunları birbirine benzemektedir. Şikâyetler gösterdi ki, bu üç sistemin de temel sorunu yetki çatışmalarıydı. Bu sisteme bağlı kişiler ellerindeki beratların aksine birbirlerinin sahalarına tecavüz ediyorlardı. Bu durum dirlik sisteminin artık önemini yitirmesiyle de alakalıydı. Zira dönemin padişahı III. Ahmed tahta geçtiği ilk yıllarda beratların yenilenmesi çağrısına birçok berat sahibinin uymadığı görüldü. Böylece piyasada yeni ve eski berat kargaşası bu yetki çatışmalarını tetiklediği söylenebilir. Bunun dışında şikâyetlerden anlaşıldığı üzere kişiler bile isteye, daha fazla kar elde etmek için de birbirlerinin yetki alanlarını çığnediler. Bununla birlikte vakıflarda yetki çatışmalarının yanı sıra yolsuzlukların da büyük bir sorun teşkil ettiği anlaşıldı.

Eşkialık faaliyetleri ise özellikle dönemin padişahı III. Ahmed'in fermanları ile önlenmeye çalışılsa da tamamen yok edilememiştir. Eşkialık faaliyetleri Lale Devri'nin başında daha fazla iken dönem içerisinde bazen artıp azalsa da kontrol altına alınabilmişti. Söz konusu artış ve azalışın sebebi İran savaşının etkisi olarak tespit edildi.

Bir diğ er sorun ise vergi konusuydu. Tahsildarlar, mükelleflerin vergi ödememesinden, mükellefler ise tahsildarların fazla vergi talep etmesinden sıklıkla şikâyetçi oldukları görüldü. Öte yandan askerlik iddiaları hem tahsildarların hem de mükellefler için en büyük problemdi. Bir kaza, nahiye, mahalle ve köy üzerine toptan ayrılan verginin, bu birimler içerisinde hane başına bölünüyor olması ve böylece askerlik iddiasıyla hanelerin birer birer bu toptan vergiden muaf olması ile toptan verginin daha az hane üzerine kalıyor olması problemlerin ana kaynağı idi. Böylece mükellefler artan vergileri ödeyemiyor ve bu da tahsildarlar ile mükelleflerin karşı karşıya gelmesine sebep oluyordu. Lale Devri'nin hemen öncesinde imdadiye vergileri üzerinde yapılan düzenlemeler Anadolu toplumu için olumlu bir değışim sağlamamıştı. Tahsildarların kendi hesaplarına vergilere zam yapmaları ve en önemlisi mütegalibe ve ayanın artık vergi tevzi ve taksiminde rol alıyor olması suiistimalleri artıyordu. Bu suiistimler şikâyet defterlerinde sık rastlanan bir durumdu. Özellikle doğuda yaşanan İran Savaşı'nın başladığı tarihten itibaren devrin sonuna doğru vergi sorunlarının sürekli artış göstermesi, savaş harcamalarının Anadolu halkına büyük bir külfet oluşturduğu ve halk ile tahsildarların sürekli karşı karşıya geldiğini gösterdi.

Toplumun yönetici-memur kesimini oluşturan adlî ve idarî yöneticileri, devletin taşradaki temsilcileri ve devlet ile halk arasındaki bağı kuran kişilerdi. Bunlardan, devletin halkın yanında olduğu hissettirerek yaşanan sorunları çözmesi beklenirken aksine sorunların kaynağı oldukları görülmektedir. Sancakbeyi, sipahi, zaim, voyvoda, mültezim, mütesellim, serdar, kadı, naip vs. hakkında pek çok şikâyet tespit edilmiştir.

Mütegalibe-ayan grubu ise her konuda kendini göstermiş ve daima kanunsuzluklarıyla hükümlere kaydedilmişlerdi. Dirlik ve mukataa sistemi, vakıflar, vergi, eşkıya ve adlî konular gibi sorunların hepsinde şikâyet edilmişlerdi. Bu da onların faaliyet alanlarını ve bölgelerindeki etkinliklerini göstermektedir.

Burada asıl üzerinde durulması gereken konu, adlî sorunlardı. Bu sorunlar başlı başına Lale Devri'nde Anadolu'daki toplumsal sistemi anlamaya yardımcı olmaktadır. Adlî sorunlar toplum hayatı içerisinde insan ilişkilerinden ortaya çıkmaktaydı. Diğ er sorunlar arasında %46 oranı ile ciddi bir yer tutmaktaydı. Buna en yakın oran %19 ile vergi sorunlarıydı. Bu yönüyle Lale Devri'nde Anadolu toplumunun, en azından Divan-ı Hümayun'a yansıttığı sorun kümelerinin başında adlî konular gelmekteydi. O halde Anadolu toplumu adlî konular kapsamında değı erlendirilen alacak-verecek, borç, alım-satım, ticaret, miras-veraset, evlilik-nikâh, boşanma, gasp-yağma, hırsızlık-soygun,

darb, yaralama, katl ve cinayet; gamz-iftira, emlâk, arazi, su ihlalleri gibi taşrada, kadı mahkemesinde çözebileceği sorunlarını neden merkeze taşıdı?

Şikâyet defterlerinden elde edilen bilgilere göre bu sorunun cevabı, Anadolu toplumunun taşra mahkemelerine güvenmemesi veya burada alınan kararlardan memnun olmamasıydı. Bu araştırmada taşrada adaletin sağlıklı işlemediğine veya aksadığına dair bazı kanıtlar elde edilmiştir. Taşra mahkemelerinde, kadınların bağımsız olamadıkları, çıkar gruplarının etkisi altında kaldıkları ve özellikle mütegalibe-ayan grubunun bu mahkemeleri kontrol etmeye çalıştığı toplumun şikâyetlerinden anlaşıldı. Öte yandan taşra mahkemelerinde gücü olan kişiler rüşvet, yalancı şahit ve sahte belge kullanarak davaları maniple ediyor ve böylece adalet yerini bulmuyordu. Ek olarak taşrada şikâyetçiler üzerinde ciddi bir baskı ortamı oluşturulduğu da anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölümün başında hükümlere sorulan sorular Anadolu toplumunun taşra mahkemelerine olan güvensizliğini açıkça ortaya koydu. Zira birinci soruda şikâyetlerin %86'sı daha önce taşra mahkemelerinde görülmezsizin doğrudan Divan-ı Hümayun'a yapılan başvurulardı. Böylece Anadolu toplumu yukarıda sayılan sebeplerden dolayı taşrada hakkını alamayacağını biliyor ve doğrudan en üst mahkemeye başvuruyordu. Şikâyetlerin Divan-ı Hümayun'da görüldükten sonra sorunun taşrada çözülüp çözülmediğinin cevabını arayan ikinci soru ise taşranın durumunu ortaya koymaktadır. Zira şikâyetlerin %12'sinin Divan-ı Hümayun'a aynı konuda ikinci defa başvuruda bulunduğu göstermektedir. Şöyle ki, şikâyetçiler Divan-ı Hümayun'a başvurmuş, buradan aldıkları hükümler ile taşraya gelmiş ancak hükmü taşrada icra ettiremeyince ikinci defa Divan-ı Hümayun'a başvuruda bulunmak zorunda kalmıştır. Bu aynı zamanda padişah fermanının taşrada sıklıkla icra edilemediğini veya bu konuda oyalamalara başvurulduğunu da göstermektedir.

Anadolu toplumu Divan-ı Hümayun'un adaletine, dolayısıyla padişahın adaletine güveniyor muydu? Bu soruyu incelenen şikâyet defterleri üzerinden cevaplamak kesin bir olguya ulaştırmasa da eldeki bulgular ışında değerlendirildiğinde toplumunun Divan-ı Hümayun'un adaletine güvendiği söylenilebilir. Birincisi şikâyetlerin sürekliliğidir. İnsanlar her zaman şikâyet hakkını kullanmış ve hatta en ufak hırsızlık olayını dahi şikâyet etmekten çekinmemiştir. İkincisi gerek Divan-ı Hümayun'da sonuçlandırılan şikâyetlerin %39'u (A5 tipi çözümler) gerekse taşraya havale edilen şikâyetlerin %57'si (B5 tipi çözümler) şikâyetçilerin isteği doğrultusunda verilen hükümlerdi. Üçüncüsü ise şikâyetlerin %12'si iki veya daha fazla olacak şekilde Divan-ı Hümayun'a başvuruları

göstermektedir. İnsanlar güvenmedikleri bir mahkemeye para ve zaman harcayıp onca yolu kat ederek gitmeyecekleri düşünülürse Divan-ı Hümayun'un adaletine güvendikleri söylenmelidir. En azından davası görülüyor ve eline padişah fermanı veriliyordu. Bunun toplum nezdinde karşılığı olduğu düşünülebilir. Ayrıca eldeki ferman ile taşraya geri dönen insanlar, taşradaki görevlilerden fermanda belirtilen hususların icrasını talep ediyordu. Bu gerçekleşmeyince şu durumda Divan-ı Hümayun'un üzerine düşen görevi yerine getirdiği ancak taşradaki görevlilerin bunun aksine davrandığı ortaya çıkıyordu. Böylece bu çerçeveden bakıldığında toplum nezdinde suçlu Divan-ı Hümayun değil taşra görevlileri olarak görülmüş olmalıdır. Zira incelenen şikâyetlerin hiçbirinde Divan-ı Hümayun'un şikâyetlere ilgisiz kaldığı, şikâyetleri dinlenmediği veya şikâyetçiye hüküm vermediği gibi bir itiraza rastlanmamıştır. Bu ise merkezin, halk nezdindeki meşruiyetinin devam ettirilmesine önem verildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Divan-ı Hümayun'un şikâyetlerin çözümü için dört temel yol izlediği tespit edilmiştir. İlk olarak yeterli kanıt olmayan, sıhhatini anlamak için taşrada araştırılmaya veya şahitlerle kanıtlanmaya muhtaç olan davaları taşraya sevk ediyordu. Bunun için çoğunlukla taşradaki adlî ve idarî görevlileri kullanırken yine müvellâ ve mübaşir tayin ederek meselenin yerinde halledilmesine zemin hazırlıyordu. İkincisi, davaları Divan-ı Hümayun'da karara bağlıyordu. Bunu yaparken kanunları, defterleri, devlet görevlilerinin arz, mektup ve ilamlarını, şikâyetçinin elindeki berat, hüccet ve temessük gibi belgeleri kanıt gösteriyordu. Divan-ı Hümayun'un sorunların çözümünde izlediği diğer iki yol ise kanıt toplamak ve tarafları İstanbul'a getirtmekti. Her ikisi de merkezde kesin karar verebilmek için kullanılan yöntemlerdi. Sonuç olarak tüm bu yöntemler Divan-ı Hümayun'un Anadolu'dan gelen şikâyetlere çözüm bulma çabasını göstermektedir.

Şikâyet defterlerine göre, Lale Devri'nde Anadolu'da adalet sisteminin problemleri olduğu görülmektedir. Ancak ortamın bu hale gelmesinde bazı etkenler vardı. Burada mütegalibe ve ayanların taşrada adaletin başında olan kadıları elde etme ve çıkarları doğrultusunda kullandıkları şikâyetlerden anlaşılıyordu. Bir diğer sebep kadıların bölgelerindeki naiplikleri iltizam sisteminde olduğu gibi en fazla ücret veren kişilere havale etmeleriydi. Bu yüzden yerliden naip olanların suiistimalleri şikâyet defterlerinde sıkça karşılaşılan bir durumdu. Yine taşrada tevzi defterlerinde, vergilerin tevzi ve taksiminde kadıların rolü büyüktü. Burada da kadılar gerek kendi suiistimalleri gerekse mütegalibe-ayan gruplarının usulsüzlüklerine göz yumdukları görülmektedir. Son

olarak mahkeme harçlarını kanunlarda belirtilen miktarların üzerinde talep etmeleri, davalarda rüşvet almaları ve ücret mukabilinde hüccet gibi sahte belge türetmeleri kadıların maddi olarak zayıf durumda olup bu yollara tevessül ettiklerini akla getirmektedir. Bu açıdan devletin taşrada bu duruma çözüm bulması beklenirdi. Sadece gelen şikâyetlerin dinlenip, üzerine kararlar verilip, şikâyetçilerin hükümlerle taşraya geri gönderilmeleri temel sorunu çözmüyordu. Dolayısıyla Divan-ı Hümayun'un şahısların şikâyetlerinden ziyade devletin taşradaki temel sorunlarını çözmesi beklenirdi. Ancak bu durumunun Lale Devri'nde görmezden gelindiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. DVNS.ŞKT.d. 75

A. DVNS.ŞKT.d. 84

A. DVNS.ŞKT.d. 94

A. DVNS.ŞKT.d. 105

A. DVNS.ŞKT.d. 116

A. DVNS.ŞKT.d. 127

A.DVNS.MHM.d., 22, s. 85/h.175, 21 Safer 981 / 22 Haziran 1573

A.DVNS.MHM.d., 4, s. 48/h.511, 18 Receb 967 / 14 Nisan 1560

A.DVNS.MHM.d., 7, s. 494/h.2171, 7 Rebî'ülâhir 976 / 29 Eylül 1568

A.DVNSMHM.d., 115, s. 215/h.946, Evahir-i Şevval 1118 / Ocak/Şubat 1707

A.DVNS.MHM.d 115, s. 493/h.2187, Fî Evâsıt-ı Zilka'de sene 1119 / 3-12 Şubat 1708

A.DVNSMHM.d., 37, s. 132/h.1540, 14 Safer 987 / 12 Nisan 1579

AE. SABH. I., 249/16674, 19 Cemâziyelevvel 1195 / 13 Mayıs 1781

AE. SMHD. I, 236/18928, 16 Zilhicce 1158 / 9 Ocak 1746

AE. SMHD. I., 107/7627, Evâsıt-ı Muharrem 1149 / Mayıs 1736

AE. SMHD. I., 62/4017, Evahir-i Şâ'ban 1152 / Kasım-Aralık 1739

AE. SMMD. IV. 25/2842, 24 Ramazan 1183 / 13 Ocak 1673

AE. SMMD. IV. 30/7064, 17 Ramazan 1089 / 2 Kasım 1678

AE. SMST. III, 185/14590 - 21 Şevval 1177 / 23 Nisan 1764

AE. SOSM. III, 41/2855 - Selh-i Cemâziyelâhir 1169 / 31 Mart 1756

C. DH. 19/930, 4 Zilhicce 1183 / 31 Mart 1770

İE. AS. 11/990, 25 Safer 1091 / 27 Mart 1680

İE. AS. 73/6530, 5 Rebî'ülâhir1140 / 20 Kasım 1727

İE. AS., 60/5444, 26 Rebî'ülevvel 1137 / 13 Aralık 1724

İE. DH. 19/1797, 20 Receb 1111 / 11 Ocak 1700

İE. TCT. 3/391, 29 Şâ'ban 1089 / 15 Ekim 1678

İE. TCT. 4/443, Evasıt-ı Zilka'de 1080 / Nisan 1670

ARAŞTIRMA ESERLER

ACUN, Fatma, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, 1, İstanbul, 1999, s. 319-332.

AFYONCU, Erhan, "Nişancı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisanci> (17.06.2023).

AFYONCU, Erhan, "Zeamet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zeamet> (24.09.2023).

AFYONCU, Erhan, *III. Ahmed'in Hatt-ı Hümayûnları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2022.

AFYONCU, Erhan, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

AHISHALI, Recep, "Divan-ı Hümayun Teşkilatı", *Osmanlı*, 6. Cilt, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 24-33.

AHISHALI, Recep, "Tahvil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tahvil--divan-i-humayun> (01.10.2023).

AHISHALI, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2023.

AKDAĞ, Mustafa, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, 1945, s. 419-431.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2017.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. Kitap, FEY Vakfı, İstanbul, 1992.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılâhları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2018.

AKTEPE, M. Münir, *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'it-tevârih*, 1. Cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

- AKYÜZ, Jülide, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara, (Şer'iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- ALEMDAR, Korkmaz, "Seyahatnamelerde Ankara", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1984, s. 97-105.
- ALTINDAĞ, Ülkü, "Dârüssaâde", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darussaade> (12.07.2023).
- APAYDIN, H. Yunus, "Şahit", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahit> (22.04.2024).
- ARSLAN, Emine, "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetva Mecmuaları ve Özellikleri", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- ASLAN, Nâsi, "İslâm-Osmanlı Hukuku'nun Oluşumunda Fetva ve Kaza Münasebeti", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- ATAR, Fahrettin, "Fetva", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fetva> (29.04.2024).
- AYDIN, Abdullah, "Sosyal Hayattaki Bazı Kişilikler ve Onları İfade Eden Beyitler", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 60, Mart-Nisan 2017, s. 36-51.
- AYDIN, Bilgin, KESKİN, İshak, "Osmanlı Bürokrasisinde Evrak Sahteciliği, Diplomatik ve Diplomatika Eğitimi", *Osmanlı Araştırmaları XXXI*, S. 31, Haziran 2008, 197-228.
- AYDIN, M. Akif, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İSAM Yayınları, Ankara, 2020.
- AYDIN, Mehmet Akif, "Mahkeme", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahkeme#2-osmanli-devletinde-mahkeme> (29.05.2023).
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Avârız", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, 5. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 13-19.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980, s. 209-230.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Timar", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1979, s. 286-333.
- BARKAN, Ömer Lütfi, XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt, Kanunlar, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2001.

- BARKEY, Karen, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (Çev. Z. Altıok), Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- BAŞ, Yaşar, "Kiğı Sancak Beyleri, Eşkîyalık ve Sosyal Düzeni Sağlama Çabaları (1514-1852)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 202, Şubat 2013, s. 55-88.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tercihâtı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.
- BAŞARIR, Özlem, 18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.
- BAŞOĞLU, Tuncay, "Tezkiye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tezkiye--sahitlik> (22.04.2024).
- BAYINDIR, Abdülaziz, İslam Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması), İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- BAYRAK, Şaban, *Anadolu'da Eşkîyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- BELDICEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (Çev. M. A. Kılıçbay), Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- BERKİ, Ali Himmet, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", Osmanlı Hukukunda Fetva, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- BERKİ, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1966.
- BOZKURT, Rıza, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.
- BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1. Cilt, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2. Cilt, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.
- CANBAKAL, Hülya, "Birkaç Fetva Bir Soru: Bir Hukuk Haritasına Doğru", Osmanlı Hukukunda Fetva, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 309-326.
- CANBAKAL, Hülya, 17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, (Çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- CEVGER, Gürkan, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazası*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016.

- CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- CEZAR, Yavuz, "18 ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 9, Nisan 1996, s. 89-143.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003.
- ÇETİN, Cemal, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, (Ed. Hasan Bahar vd.), Selçuk Üniversitesi Matbaası, 2013, s. 443-466.
- ÇETİN, Cemal, *Ulak Yol Durak: Anadolu Yollarında Padişah Postaları (Menzilhâneler) (1690-1750)*, Hikmetevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- ÇEVİRİMLİ, Nilgün, *Vakfiyelere Göre Tâbir ve İstılahlar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2019.
- ÇINAR, Hüseyin, "18. Yüzyılda Ayıntab (Antep) Sancağı'nın İdarî ve Malî Yapısı", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (Ed. Erol Özvar, Arif Bilgin), Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2008, s. 267-297.
- ÇINAR, Hüseyin, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri", *Osmanlı*, 3. Cilt, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 627-637.
- ÇINAR, Hüseyin, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.
- ÇİÇEK, Fatih, XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum, 2020.
- DANIK, Sevdâ, "1723-1736 İnan Seferleri Sırasında Ankara Kazası'ndan Toplanan Avarız Vergileri (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, C. 5, S. 2, 2021, s. 216-251.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4. Cilt, Doğu Kütüphanesi, 2. Baskı, İstanbul, 2011.
- DARLING, Linda T., "Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetiminin Rolü", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 3. Cilt, Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 153-168.
- DARLING, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, (Çev. A. Tonguç), Alfa Yayınları, İstanbul, 2019.

- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Devlet Adamlarına Nasihatler, (Haz. Y. Aydemir, G. Kırpık), Hece Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021.
- DEMİR, Tanju, ÇELİK, Bülent, "Aydın Muhassıllığı İdaresinde Saruhan Sancağı (XVII-XVIII. Yüzyıllar)", Geçmişten Günümüze Manisa: Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi, 1. Cilt, Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Basımevi, Manisa, 2018, s. 365-385.
- DEMİRTAŞ, H. Necati, Açıklamalı Osmanlı Fetvâları II, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2012.
- DEMİRTAŞ, H. Necati, Açıklamalı Osmanlı Fetvâları IV: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Fatih Nüshası, 2. Cilt, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2020.
- DOĞAN, Nejla, 18. Yüzyılda Merkez-Taşra İlişkileri Çerçevesinde Kayseri Ayanları, Basılmamış Doktora Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, 2020.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra, Osmanlı Hukuku, Arı Sanat Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016.
- EMECEN, Feridun M., - METE, Zekai, - BİLGİN, Arif, *Osmanlı İdari Teşkilatının Kaynakları Şehzade Divanı Defterleri Manisa Şehzade Sarayı Divanı (1544-1594)*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2017.
- EMECEN, Feridun M., "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 3, S. 5, 2005, s. 107-139.
- EMECEN, Feridun M., "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları Şehzade Divanı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, 6-7 Haziran 1996 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s. 91-100.
- EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 2013.
- EMECEN, Feridun, "Ağnam Resmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/agnam-resmi> (30.07.2024).
- ERDOĞAN, Emine, "Timar Tevcih Sebepleri Üzerine Bir Kaynak Değerlendirmesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 19, S. 19, 2006, s. 31-43.
- Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- ERGENÇ, Özer, "A'yân ve Eşrâf Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine", Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 396-416.

- ERGENÇ, Özer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mali Nitelikleri", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 367-382.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2012.
- EROĞLU, Haldun, "Şehzade", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehzade#2-osmanlilarda> (05.06.2023).
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt, 1. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı-Seyyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap, 1. Cilt, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- GEDİKLİ, Fethi, "Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, 11. Baskı, İstanbul, 2014.
- GENÇ, Serdar, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.
- GERBER, Haim, "Hukuk Sisteminde Fetva", (Çev. Ali Erken), *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- GÖK, Nejdet, "Osmanlı Diplomatasında Fermân ve Berât Arasında Benzerlik ve Farklar", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 11, S. 11, 2000, s. 211-226.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Defter", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/defter> (07.05.2024).
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Timar Tevcihleri Hakkında", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1995, s. 67-74.

- GRISWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2002.
- GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1964.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÜNEŞ, Hüseyin, *Lale Devr'inde Amasya*, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2014.
- GÜNGÖR YADI, Emine, 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Evrak Sahteciliği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun, 2023.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara, 2002.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVI-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara, 2003.
- Hans Jacop Breüning, *Breüning Seyahatnamesi Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020.
- HEYD, Uriel, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri (III Levha ile Birlikte)", (Çev. Fethi Gedikli), *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- HINZ, Walther, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, (Çev. Acar Sevim), S. 5, İstanbul, 1990, s. 1-82.
- HOBSBAWM, Eric J., *Eşkıyalar*, (Çev. Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2011.
- İLGÜREL, Mücteba, "Eşkiya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eskiya#2-osmanlılarda-eskiyalik-hareketleri> (02.12.2023).
- İNALCIK, Halil, "Adâletnâmeler", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 75-190.
- İNALCIK, Halil, "Çiftlik", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 68-72.
- İNALCIK, Halil, "Eyalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eyalet> (06.06.2023).
- İNALCIK, Halil, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 15-30.

- İNALCIK, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 1-14.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Tercüme: Eşref Bengi Özbilen), S. 73, İstanbul, 1991, s. 21-49.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul, 2009, s. 31-65.
- İNALCIK, Halil, "Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2005, s. 49-71.
- İNALCIK, Halil, "Timar", *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2011, s. 117-134.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Bâbîâli", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali#1-tarih> (29.06.2023).
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Beylerbeyi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/beylerbeyi> (06.06.2023).
- İPŞİRLİ, Mehmet, "İkinci Divanı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ikindi-divani> (24.05.2023).
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, 1. Cilt, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 139-279.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), İstanbul, 2018, s. 147-166.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Şeyhülislâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyhulislam> (29.04.2024).
- Jean Chesneau, *D'Aramon Setahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu-Mezopotamya*, (Çev. Işıl Erverdi), Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- KAHRAMAN, Seyit Ali, *Ayn Ali Efendi Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.
- KALLEK, Kallek, "Kile", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile> (09.06.2024).

- KARAGÖZ, Mehmet, *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730)*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993.
- KARAHAN, Abdulkadir, "Fuzûlî'nin Mektupları I", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. II, S. 3-4, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1948, s. 245-266.
- KATIRANCI, Ümit, "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Bolu Merkez Kazası", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2020, s. 149-178.
- KAYA, Mustafa, "Ankaralı Âyan Aileler Hakkında Bazı Bilgiler", *İdealkent*, C. 2, S. 4, 2011, s. 62-98.
- KAYA, Mustafa, "Yerel Yönetici Olarak 18. Yüzyılda Ankara'lı Âyanlar", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 5, 2013, s. 141-162.
- KENANOĞLU, M. Macit, "Osmanlı Devleti'nde Kanun-Fetva İlişkisi ve Örfî Fetva Kavramı", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, (Ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.
- KILIÇ, Cihan, *Osmanlı Devleti'nde Müftülük (Taşra Teşkilatı)*, Nobel Bilimsel, Ankara, 2022.
- KILIÇ, Orhan, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdari Taksimatı ve Yöneticileri", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 625-639.
- KILIÇ, Orhan, "III. Ahmed Devri Eyalet ve Sancak Yönetiminin Karakteristiği Üzerine", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 153-166.
- KILIÇ, Orhan, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 315-332.
- KILIÇ, Orhan, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya Sancağı'nın Yönetimi", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 365-383.
- KILIÇ, Orhan, "Sancakbeylerinden Mutasarrıf Paşalara Ankara Sancağı'nın Yönetimi ve Yöneticileri", *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri: Kuruluştan 19. Yüzyıla*, 1. Cilt, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 385-404.
- KONRAPA, M. Zekâî, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2019, s. 458-529.

- KÖSE, Saffet, “İslam Hukukuna Göre Rüşvet Suçu ve Cezası”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008, s. 139-166.
- KÖSE, Saffet, “Rüşvet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusvet> (27.04.2024).
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- KUZUCU, Serhat, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep’te Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şerîyye Sicillerine Göre)”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, C. 15, S. 1, 2016, s. 101-118.
- KÜRKMAN, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kırâç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Defterdar”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/defterdar> (17.06.2023).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Diplomatik”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diplomatik#1> (25.04.2024).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Ferman”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ferman> (01.04.2024).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1994.
- LAJOS, Fekete, “Macaristan’da Türklerin Mülk Sistemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Çev. M. Tayyib Gökbilgin), 12, 1961, s. 25-42.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1300.
- Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî*, 2. Cilt, (Haz. Ali Birinci), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- METE, Zekai, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muamelat: Sancak Beyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları XIX*, İstanbul, 1999, s. 181-221.
- MİROĞLU, İsmet, “Anadolu Yol Sistemine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye Armağan Sayısı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1997, s. 241-252.
- MUMCU, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix, 4. Baskı, Ankara, 2017.
- MUMCU, Ahmet, Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlı Devleti’nde Rüşvet, İnkılâp Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 2005.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, 10. Cilt, Ankara, 2002, s. 920-926.

- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ: Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn*, 4. Cilt, (Haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima: Târih-i Na'îmâ: Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn*, 3. Cilt, (Haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- NEDKOFF, BORİS C., "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, C. VIII, S. 32, 1944, s. 599-652.
- ORHONLU, Cengiz – GÖYÜNÇ, Nejat, "Has", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/has--arazi> (19.09.2023).
- ORTAYLI, İlber, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi#2-osmanli-devletinde-kadi> (29.05.2023).
- ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÖNGE, Yılmaz, "Vakıf Müessesinde Su ve Önemi", *1'inci Vakıf Haftası 5-11 Aralık 1983*, Önder Matbaacılık, Ankara, 1984, s. 23-34.
- ÖZ, Mehmet, "Gelenekçi Osmanlı İslahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, 80. Yıl Özel Sayısı, Ankara, 2019, s. 103-113.
- ÖZ, Mehmet, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2009, s. 35-42.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.
- ÖZCAN, Abdulkadir, "Dergâh-ı Âlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dergah-i-ali> (27.06.2023).
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Ahmed Paşa, Kavanoz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-pasa-kavanoz> (30.07.2024).
- ÖZDEĞER, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, 1. Cilt, Bayrak Matbaacılık, İstanbul, 1988.
- ÖZDEMİR, Şenay, "Kıyı Nöbeti: Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'de Kıyı Koruması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIII, S. 1, 2008, s. 187-210.
- ÖZEL, Oktay, "Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 42, S. 2, 1999, s. 226-246.
- ÖZEL, Oktay, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2016.

- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Kayseri", I. Kayseri Kültür ve Sanat Haftası Konuşmaları ve Tebliğleri 7-13 Nisan 1987, Kayseri Belediye ve Özel İdare Birliğı Yayınları, Kayseri, 1987, s. 36-40.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Mütessesimlik Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXVIII, S. 3-4, 1970, s. 369-390.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu", *Bellekten*, C. XLII, S. 168, 1978, s. 667-724.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi' Defterlerinin Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 1981, s. 135-155.
- ÖZKAYA, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 2014.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, (Ed. Ahmet Gündüz, Murat Çelikdemir, Selim Osrak, Murat Dağ), Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2018, s. 185-214.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II" *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, s. 1-20.
- ÖZTÜRK, Temel, "XVIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 5, S. 5, 2008, s. 93-112.
- ÖZVAR, Erol, "Voyvoda", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/voyvoda--vergi-memuru> (14.01.2024).
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 2018.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1972.
- POLAT, Sületman, "Ocaklık Sancaklarının IV. Murat Devri Osmanlı-Safevi Mücadelesindeki Fonksiyonu", *Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları*, (Haz. Erdal Çiftçi, Veysel Gürhan, Mehmet Rezan Ekinci), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2022, s.279-295.
- Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, 2. Cilt, (Haz. Abdülkadir Özcan vd.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, 1. Cilt, (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016.

- RICAUT, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hal-i Hazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, (Çev. H. İnalçık, N. Özyıldırım), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, (Çev. Cahit Kayra), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Zeamet", *İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, s. 477-479.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- SALZMANN, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, (Çev. Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, (Haz. F. Hakan Özkan), Ankara, 1999.
- SERTOĞLU, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarihi Kongresi, (20-26 Ekim 1961, Ankara)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, s. 281-293.
- Süleyman Sûdî, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, (Haz. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitabevi, 2. Baskı, Isparta, 2008.
- SÜTÇÜ, Mehmet Sait, "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, S. XXXII, 2017, s. 459-536.
- ŞAHİN, İlhan, "Sancak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sancak> (03.06.2023).
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2005.
- ŞENTOP, Mustafa, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, Kadim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2021.
- Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fevvaları: Fetâvâ-yı Ali Efendi, Cild-i Evvel*, (Açıklayan: H. Necati Demirtaş), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2014.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, (Haz. Süleyman Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, (Haz. Süleyman Kaya, Betül Algın, Zeynep Trabzonlu, Asuman Erkan), Klasik Yayınları, İstanbul, 2011.
- TABAĞOĞLU, Ahmet, "İmdâdiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imdadiyye> (23.12.2023).

- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1985.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299-1453)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974.
- TAŞ, Hülya, "Osmanlı Diplomatikası ile İlgili Bir Kitap Vesilesiyle", *Bellekten*, C. 71, S. 262, 2007, s. 997-1028.
- TAŞ, Hülya, "Osmanlıda 'Şikâyet Hakkı'nın Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket Siyaset Yönetim*, Ankara, C. 2, S. 3, 2007, s. 186-204.
- TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara, Türk Tarih Kurumu*, 2. Baskı, Ankara, 2014.
- TAŞ, Kenan Ziya, "XVI. Yüzyılda Safranbolu'nun İdarî Yapısı ve Vakıfları", *Osmanlı'nın Arka Bahçesi Bolu Sancağı: 16. Yüzyılda Bolu-Düzce-Bartın-Karabük-Zonguldak*, Post Yayın Dağıtım, İstanbul, 2017, s. 235-245.
- TELCİ, Cahit, "Mali Bir Ünite Olarak Aydın Muhassıllığı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXI, S. 1, 2006, s. 135-156.
- Tevki'î Abdurrahman Paşa, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler (Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanûn-Nâmesi)*, (Haz. Sadık Müfit Bilge), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- TUĞLUCA, Murat, *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016.
- TUNCER, Şaduman, *Sultan III. Ahmed: Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2023.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-feth*, (Haz. Mertol Tulum), Baha Matbaası, İstanbul, 1977.
- Türk Ansiklopedisi XXII, "Köprülüler", Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1975, s. 290-293.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul, 1955.
- URSINUS, Michael, *Grievance Administration (Şikâyet) in an Ottoman Province: The Kaymakam of Rumelia's 'Record Book of Complaints' of 1781-1783*, Roudledge Curzon, London/Newyork, 2005.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkanî", *Bellekten*, C. XV, S. 59, 1951, s. 381-399.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2020.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2014.

- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara, 2014.
- ÜÇÖK, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(4), 1943, s. 525-551.
- Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, 2. Cilt, (Haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkâf*, (Haz. Hamdi Çilingir), Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi I*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 441-510.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Vakıf İstılahları Lügatçesi, *Vakıflar Dergisi*, S. 17, 1983, s. 55-60.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul, 2010.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2000, s. 233-287.
- YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, C. XXXVIII, S. 152, 1974, s. 657-708.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb / Kitâbu Mesâlihî'l-Müslimîn ve Menâfi'î'l-Mü'minîn / Hırzû'l-Mülûk*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1988.

EK-1: ŞİKÂyetlerin Daha Önce Taşrada ve Divan-ı Hümayun'da Görülme Durumunu Gösterir Tablo

Defter No	Taşrada Görülme		Divanda Görülme		Hem Taşrada Hem de Divanda Görülme			
	Evet	Hayır	Evet	Hayır	Hayır-Hayır	Evet-Evet	Hayır-Evet	Evet-Hayır
AMASYA								
Defter 75	3	15	5	13	12	2	3	1
Defter 84	3	16	3	16	13	--	3	3
Defter 94	6	17	2	21	16	1	1	5
Defter 105	3	16	2	17	14	--	2	3
Defter 116	3	14	--	17	14	--	--	3
Defter 127	7	28	6	29	25	3	3	4
Toplam	25	106	18	113	94	6	12	19
ANKARA								
Defter 75	2	21	5	18	17	1	4	1
Defter 84	6	20	4	22	18	2	2	4
Defter 94	3	21	3	21	19	1	2	2
Defter 105	--	18	2	16	16	--	2	--
Defter 116	3	18	--	21	18	--	--	3
Defter 127	--	29	3	26	26	--	3	--
Toplam	14	127	17	124	114	4	13	10
AYINTÂB								
Defter 75	1	3	--	4	3	--	--	1
Defter 84	1	5	2	4	3	--	2	1
Defter 94	2	1	--	3	1	--	--	2
Defter 105	1	11	3	9	8	--	3	1
Defter 116	1	6	--	7	6	--	--	1

Defter 127	--	4	--	4	4	--	--	--
Toplam	6	30	5	31	25	0	5	6
BOLU								
Defter 75	2	15	2	15	13	--	2	2
Defter 84	7	19	8	18	17	6	2	1
Defter 94	6	26	4	28	25	3	1	3
Defter 105	5	24	2	27	23	1	1	4
Defter 116	7	32	2	37	32	2	--	5
Defter 127	10	29	5	34	27	3	2	7
Toplam	37	145	23	159	137	15	8	22
DIYARBEKİR								
Defter 75	--	25	1	24	24	--	1	--
Defter 84	--	23	2	21	21	--	2	--
Defter 94	2	21	1	22	20	--	1	2
Defter 105	--	20	3	17	17	--	3	--
Defter 116	2	19	3	18	17	1	2	1
Defter 127	--	10	1	9	9	--	1	--
Toplam	4	118	11	111	108	1	10	3
KAYSERİ								
Defter 75	1	11	1	11	10	--	1	1
Defter 84	--	12	--	12	12	--	--	--
Defter 94	2	24	4	22	21	1	3	1
Defter 105	--	6	1	5	5	--	1	--
Defter 116	3	14	1	16	14	1	--	2
Defter 127	--	17	2	15	15	--	2	--
Toplam	6	84	9	81	77	22	7	4

SARUHAN								
Defter 75	1	4	--	5	4	--	--	1
Defter 84	4	20	2	22	18	--	2	4
Defter 94	2	19	5	16	15	1	4	1
Defter 105	5	26	4	27	22	--	4	5
Defter 116	4	19	--	23	19	--	--	4
Defter 127	2	20	3	19	18	1	2	1
Toplam	18	108	14	112	96	2	12	16
TRABZON								
Defter 75	2	2	1	3	2	1	--	1
Defter 84	2	17	4	15	13	--	4	2
Defter 94	6	14	1	19	14	1	--	5
Defter 105	1	17	2	16	16	1	1	--
Defter 116	3	22	1	24	22	1	--	2
Defter 127	5	23	3	25	22	2	1	3
Toplam	19	95	12	102	89	6	6	13
Genel Toplam	129	813	109	833	740	36	73	93

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	04.01.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 05/08/2024

Tez Başlığı: Lale Devri'nde Anadolu Halkı: Sorunlar, Şikâyetler ve Çözümler

Yukarıda başlığı verilen tezimin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 240 sayfalık kısmına ilişkin, 01/08/2024 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 4'tür.

Uygulanan filtrelemeler**:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezimin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK	Öğrenci No	N15245311
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih		
	Programı	Tarih - Doktora		
	E-posta/Telefon			
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐	

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

*Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dahil, 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev.Date	04.01.2023

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 05/08/2024

Thesis Title (In English): Anatolian People in the Tulip Era: Problems, Complaints and Solutions

According to the originality report obtained by my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 01/08/2024 for the total of 240 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 4 %.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Student Information	Name-Surname	Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK	Student Number	N15245311
	Department	History		
	Programme	History – Ph.D.		
	E-mail/Phone Number			
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐	

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding refence, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	01
		Revizyon Tarihi Rev. Date	01.12.2023

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 05/08/2024

Tez Başlığı: Lale Devri'nde Anadolu Halkı: Sorunlar, Şikâyetler ve Çözümler

Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:

- İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır.
- Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
- Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir.
- Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir.
- Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK	Öğrenci No	N15245311
	Enstitü Anabilim Dalı	Tarih		
	Programı	Tarih - Doktora		
	E-posta/Telefon			
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐	

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu <i>Form No.</i>	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi <i>Date of Pub.</i>	04.12.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No <i>Rev. No.</i>	01
		Revizyon Tarihi <i>Rev. Date</i>	01.12.2023

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

Date: 05/08/2024

ThesisTitle (In English): Anatolian People in the Tulip Era: Problems, Complaints and Solutions

My thesis work with the title given above:

1. Does not perform experimentation on people or animals.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview.
5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.

I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Student Information	Name-Surname	Muhammet Bedreddin ŞİMŞEK	Student Number	N15245311
	Department	History		
	Programme	History – Ph.D.		
	E-mail/Phone Number			
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐	

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

